

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders: juridische vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees

Cliteur, P.B.

Citation

Cliteur, P. B. (2016). *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders: juridische vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees*. Groningen: De Blauwe Tijger. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3242860>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3242860>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

BARDOT, FALLACI,
HOUELLEBECQ EN WILDERS

PAUL CLITEUR

BARDOT, FALLACI,
HOUELLEBECQ EN WILDERS

JURIDISCHE VERVOLGING VAN
RELIGIEKRITIEK EN VREEMDELINGENVREES

UITGEVERIJ DE BLAUWE TIJGER

Eerste druk november 2016
Tweede druk november 2016
Derde druk december 2016

© 2016, Paul Cliteur en Uitgeverij de Blauwe Tijger
postbus 2078, 9704 CB Groningen
www.deblauwetijger.com

ISBN 978-94-92161-25-3
NUR 754

omslag © Uitgeverij de Blauwe Tijger

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke
voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in
geval van wettelijke uitzondering.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored
or made public by any means whatsoever, whether electronic or
mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

INHOUD

7	VOORWOORD
11	HOOFDSTUK 1. Europese rechterlijke uitspraken over racisme en vreemdelingenvrees
43	HOOFDSTUK 2. De zaak Wilders
59	HOOFDSTUK 3. Onverdraagzaamheid van en volgens de Hoge Raad
105	HOOFDSTUK 4. Bardot's nostalgie en het christelijk atheïsme van Fallaci
149	HOOFDSTUK 5. Van <i>plateforme</i> naar <i>soumission</i>
183	HOOFDSTUK 6. De oorzaken van het theoterrorisme
226	BIBLIOGRAFIE
254	PERSONENREGISTER
260	NOTEN

Voorwoord

Dit boek is voortgekomen uit een verzoek van de rechtbank Den Haag om een deskundigenrapport te schrijven in de zaak Wilders II. Tijdens het werken aan het rapport (voor het overgrote deel opgenomen in het hoofdstuk 2 van dit boek) werd het mij steeds duidelijker dat de zaak Wilders niet op zichzelf staat, maar deel uitmaakt van een bredere trend. Die trend is dat intellectuelen en activisten die *waarschuw*en voor het islamistisch theoterrorisme of islamisme in het algemeen, niet alleen te maken krijgen met terrorismedreiging van de zijde van radicalen, maar ook met juridische vervolgingen van de zijde van Europese overheden. Dit gebeurt in Frankrijk op grond van de Wet Pleven, in Nederland op grond van de artikelen 137c (groepsbelediging) en d (aanzetten tot haat, discriminatie en geweld jegens een groep) van het Wetboek van Strafrecht en ook in andere Europese landen treft men vergelijkbare wetgeving aan (niet in de Verenigde Staten van Amerika).

Als student rechtsgeleerdheid heb ik die artikelen tijdens mijn studie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (1978-1983), maar ook tijdens het grootste deel van mijn loopbaan als universitair rechtsgeleerde aan de Universiteit van Leiden (sinds 1984), altijd min of meer voor lief genomen. Wat kon daar mis mee zijn? Racisme en wat genoemd wordt vreemdelingenhaat (eigenlijk “vreemdelingenvrees”, als we “xenofobie” tenminste kunnen vertalen als een ziekelijke vrees voor het vreemde), is een negatief en verwerpelijk verschijnsel, dus waarom zou de rechterlijke macht niet een bijdrage mogen leveren aan het uitbannen daarvan?

Tijdens de bestudering van die artikelen en enkele rechtszaken waartoe deze aanleiding hebben gegeven, is mij echter steeds duidelijker geworden dat, onder de omstandigheden waaronder we nu leven (met een voor overheden moeilijk te beteugelen terrorismedreiging), vervolgingen op die gronden ook schadelijke effecten kunnen hebben. Dit boek gaat over die schadelijke effecten.

Ik realiseer mij dat wat ik hier schrijf door velen als contra-intuïtief zal worden ervaren. Hoe kan het “schadelijk” zijn een racist een halt toe te roepen, zoals dat zo vaak geformuleerd wordt? Maar toch is dat zo, zoals uit het vervolg van dit betoog, hoop ik, zal blijken.

Dit boek gaat over vier mensen in het bijzonder: de filmster Brigitte Bardot, de Italiaanse journaliste Oriana Fallaci, de Franse schrijver Michel Houellebecq en de Nederlandse politicus Geert Wilders. Wat deze (inderdaad zeer verschillende!) mensen gemeenschappelijk hebben, is een zekere zorg voor Europees en nationaal cultureel erfgoed, dat zij bedreigd zien door islamistische propaganda en geweldsdreiging. Wat zij willen, is op zijn minst daarover een discussie openen. Hoewel ik het in sommige opzichten oneens ben met wat door deze mensen wordt gezegd en geschreven, denk ik toch dat de discussie die door hen wordt geëntameerd, moet worden gevoerd.

Een vaak gehoord argument ten gunste van Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders, is dat zij het “recht” hebben te zeggen wat zij willen. Een staat die dat verhindert, maakt inbreuk op de grondrechten van burgers.

Hoewel dat juist is, is dat toch niet het belangrijkste punt dat ik in dit boek wil maken. Ik ben ook de afgelopen jaren ervan overtuigd geraakt dat de strijd van Europese overheden tegen het “islamistisch theoterrorisme” (op die term kom ik nog uitvoerig terug) tot mislukken gedoemd is (en van die mislukking zien we talloze manifestaties, in de vorm van aanslagen, om ons heen), wanneer overheden zich niet bezinnen op hun strategie (“contraterrorisme”). En ik zie Wilders, Fallaci en anderen als stemmen die je niet kan missen in het debat over het hedendaags theoterrorisme.

Het zal overigens moeilijk zijn de werkelijke vrijheid van expressie hoog te houden in een tijd van theoterrorisme. Dat theoterrorisme is zó succesvol, dat in vele landen de omvang van de vrijheid van expressie al lang niet meer wordt bepaald door wet en jurisprudentie, maar door wat de terroristen acceptabel achten. Burgers hebben hun gedrag daaraan al aangepast. Wie wil het leven leiden van Geert Wilders, met 24 uur per dag, zeven dagen in de week, persoonsbeveiliging? Welke schrijver kiest ervoor te schrijven onder de condities van Salman Rushdie? Welke Nederlandse cartoonist zal ervoor kiezen cartoons over Mohammed te publiceren, zoals Kurt Westergaard deed in 2005 en die sindsdien leeft in een huis dat tot een soort bunker is omgebouwd en met als klein ongemak herhaalde pogingen tot een aanslag op zijn leven?

Deze zelfcensuur, want dat is het eigenlijk, wordt over het algemeen verkocht als fatsoen, dialoog en respect, althans onze politici doen knap hun best het als zodanig te verkopen. Maar is het dat wel? Wanneer we werkelijk de waarden van een vrije liberale democratische samenleving willen hooghouden tegenover de aanslagen, die daarop worden gepleegd door het theoterrorisme, dan zal dat nog een aanzienlijke inspanning vergen. Of Europese natiestaten die inspanning zullen kunnen opbrengen, is nog een open vraag.

Diegenen die op de hoogte zijn van ouder werk van mij zullen bepaalde thema's herkennen. Ook in dit boek gaat het, net als in *Moderne*

papoea's (2002), om problemen van de multiculturele samenleving. Ik belicht ook, net als in *Tegen de decadentie* (2004), trends onder intellectuelen die, goed beschouwd, als schadelijk kunnen gelden. De algemene teneur is, net als in *Moreel Esperanto* (2007) en *The Secular Outlook* (2010), seculier en sommigen zullen wellicht zeggen “atheïstisch” (zoals in *Het atheïstisch woordenboek*, samen met Dirk Verhofstadt). En ook denk ik dat *Het monotheïstisch dilemma* (2010) ons nog steeds parten speelt, zelfs sterker dan ooit tevoren. Maar het is deze keer ook een sterk op rechtspraak en wetgeving georiënteerde verhandeling. Religiekritiek is belangrijk en die wordt bemoeilijkt door de wetgeving, die aan religieuze gevoelens speciale bescherming verleent. Dat was vroeger blasfemiewetgeving (wetgeving die godslastering strafbaar stelt). Tegenwoordig zijn dat de artt. 137c en d Sr., die door een ruimhartige interpretatie van religieuze gevoeligheden een ernstige bedreiging vormt voor de vrijheid van expressie, maar ook voor de mogelijkheid sociale misstanden te kritiseren. Diegenen die kwalijke praktijken in stand willen houden, kunnen zich aan kritiek onttrekken eenvoudigweg door de kritiek af te wimpelen als iets waardoor men in zijn religieuze gevoelens beledigd wordt. En die claims van belediging, die enkele decennia geleden nog als irrelevant terzijde zouden zijn geschoven, worden tegenwoordig onder vigeur van identiteitspolitiek steeds meer serieus genomen.

En dan nog twee punten.

Allereerst een leeswijzer. *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders* gaat in op een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van Nederland: de strafrechtelijke vervolging van een politicus. Dat is uniek en dat is belangrijk. Het boek is geschreven door een jurist en filosoof en dat zal duidelijk te merken zijn. Ik doe veel met wat men zou kunnen noemen “het uitpluizen van begrippen” als discriminatie, haat, respect, tolerantie, democratie en rechtsstaat. Dat is vooral merkbaar in de hoofdstukken 2 en 3. Wie het geanalyseer af en toe even te veel wordt, kan ook doorstomen naar de hoofdstukken 4, 5 en 6, waarin het wat “opiniërender” wordt. De hoofdstukken 2 en 3 kunnen ook later worden gelezen en zo op hun plaats vallen. De reden dat de opzet is, zoals die is, is ook weer niet zonder reden. Ik wil in hoofdstuk 1 eerst een voorlopig idee geven van de strafrechtelijke vervolgingen van Bardot, Fallaci en Houellebecq, die in dezelfde situatie verkeren als Wilders. In hoofdstuk 2 en 3 ga ik dan in op de strafvervolging van Wilders. In de hoofdstukken 4 en 5 voel ik mij vrij een standpunt in te nemen over die vervolgingen, nadat ik alle vier de hoofdpersonen in de voorgaande hoofdstukken heb besproken.

Ik wil tenslotte (als tweede punt) enkele mensen bedanken, die (delen van) dit manuscript op enig moment tijdens het schrijfproces hebben gelezen. Dat zijn Carla Zoethout, Paul Schermers, Thierry Baudet, Afshin Ellian, Janneke Vink, Tom Herrenberg, Geerten Waling, Ton Nijhof, Bas-

tiaan Rijpkema, Mirjam van Schaik, Dirk Verhofstadt, Hans Werdmölder, Ronald Reuderink, Floris van den Berg en Machteld Zee. Overbodig om te zeggen misschien, maar toch: door deze mensen te noemen, wil ik hen geen *partners in crime* maken. Voor de inhoud is niemand anders verantwoordelijk dan de schrijver. Tom Zwitser van De Blauwe Tijger wil ik danken voor de vormgeving, voor zijn vertrouwen in dit project en voor de prettige samenwerking. Ik beschouw het als een eer in zijn mooie fonds te zijn opgenomen.

Paul Cliteur, nazomer 2016

HOOFDSTUK 1

EUROPESE RECHTERLIJKE UITSPRAKEN OVER RACISME EN VREEMDELINGENVREES

That's their propaganda; that's how they recruit.

Barack Obama als antwoord op de vraag of de radicale islam iets met terrorisme te maken heeft.

Brigitte Bardot

Brigitte Bardot (Parijs, 28 september 1934) is een Franse actrice die ook werkte als fotomodel en zangeres. Zij maakte aan het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw furore als een smaakvol maar toch ondeugende pin-upgirl en kreeg al snel rollen in de filmwereld. Zij wordt wel gezien als het Franse antwoord op Marilyn Monroe (1926-1962).

Met het werken als model begon zij al toen zij vijftien jaar oud was en haar eerste filmrol kreeg zij op achttienjarige leeftijd in *Le Trou Normand* (1952). De echte doorbraak kwam enkele jaren daarna: in 1956 met Roger Vadim's *Et Dieu ... créa la femme*.

Sindsdien was zij een wereldster, met ook een grote populariteit in de Verenigde Staten.

Op het Filmfestival van Cannes in 1953 poseerde Brigitte Bardot in bikini op het strand. Daarmee werd een trend gezet die haar tot stijlicoon van de jaren vijftig maakte. Een ansichtkaart van Bardot in korset, van achteren gefotografeerd, verkocht in 1960 beter dan kaarten van de Eiffeltoren. Bardot was het sekssymbool van die tijd, wat Pamela Anderson was (*geb.* 1967) in de jaren tachtig.

Bardot werd een typisch *Frans* icoon.¹ En "Franser dan Frans", want zij kon de Eiffeltoren verslaan, zoals hiervoor al bleek. Frankrijk, dat *was* Bardot. Bardot stond voor seksuele bevrijding, voor het Franse levensgevoel, voor zon en licht, voor de *folies bergères*.

Bardot als activiste

Maar dan gebeurt iets onverwachts. Plotseling gooit zij in 1973 haar filmcarrière aan de kant en gaat zich wijden aan activisme voor dierenwelzijn.

Zij werpt zich in de strijd voor het lot van de zeehondjes. Zij keert zich tegen de bio-industrie. Zij vertelt de Fransen dat ze geen *foie gras* meer mogen eten of paardenvlees. En ze werkt daarbij samen met milieuorganisaties als *Sea Shepherd Conservation Society*.

Anno 2016 is Bardot natuurlijk niet meer het sekssymbool uit de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. De voormalige ster is nu zélf in de tachtig. En zij doet tegenwoordig dingen die geheel tegenstrijdig lijken met het imago dat van haar gecreëerd is in het begin van haar carrière.

Als filmster is Bardot het symbool van de zon, de zee en de mediterrane. Bardot lijkt niet bepaald de vrouw waarmee je serieuze problemen gaat bespreken. Integendeel, vrouwen als Bardot zijn er om wereldproblemen te vergeten. Ook toen zagen we haar misschien wel eens met een hondje of ezeltje knuffelen op foto's in de krant, maar veel betekenis werd daar niet aan toegekend.

Na haar filmcarrière was Bardot een "luis in de pels" van de Franse politiek en spreekt zij bestuurders en staatslieden aan op hun standpunt over de jacht, het onverdoofd ritueel slachten, het achterlaten van huisdieren langs de kant van de weg wanneer het gezin op vakantie gaat en de positie van dieren in de bio-industrie.

La Bardot is sindsdien niet meer iemand met wie politici graag op de foto gaan. Althans dat is niet zonder risico, want aan die foto kleven altijd een hoop lastige eisen of moeilijk te weigeren verzoeken die moeten worden ingewilligd om het lot van de meest kwetsbare wezens op deze aarde te verbeteren: niet-menselijke dieren. In haar boek *Pourquoi?* (2006) staat een foto van Bardot met "haar vriend" Jacques Chirac (*geb.* 1932) uit 1991, toen burgemeester van Parijs. Chirac was een van degenen die haar hielp, in de strijd voor het dierenwelzijn, schrijft Bardot. Maar toen hij president geworden was hoorde zij minder van hem, vermeldt zij fijntjes ("il fut moins à l'écoute de mes préoccupations").² We zien haar ook op de foto met François Mitterrand (1916-1996) in 1984. Het was een alleraardigst gesprek, becommentarieert Bardot, maar het had niets opgeleverd ("ma visite n'a eu aucune suite concrète").³

Een precair onderwerp is ook dat Bardot boos is over de verandering van Frankrijk onder invloed van immigratie en vooral immigratie uit wat men noemt niet-westerse landen. Bardot waarschuwt, net als de Duitsers Udo Ulfkotte (*geb.* 1960),⁴ Thilo Sarrazin (*geb.* 1945),⁵ de Amerikaan Robert Spencer (*geb.* 1962)⁶ en de Britse Melanie Phillips (*geb.* 1951),⁷ tegen islamisering.⁸ En zij kijkt terug op een ander Frankrijk, *haar* Frankrijk, het Frankrijk toen zij de ster was, waarvoor zij nu bij het grote publiek nog steeds bekend is.⁹

Bardot veroordeeld

De voormalige filmster heeft inmiddels een lange geschiedenis van vervolgingen achter de rug vanwege het “aanzetten tot rassenhaat” en het “beledigen van moslims”. Op 3 juni 2008 werd voor de *vijfde* keer uitspraak gedaan in een zaak tegen Bardot. De laatste keer dat zij werd vervolgd, werd een boete geëist van 15.000 euro vanwege haar uitspraak dat de moslimgemeenschap bezig was met het “vernietigen van ons land en het opleggen van hun gewoonten aan ons”.¹⁰

Bij justitie was enige vermoeidheid opgetreden na zoveel vervolgingen, gaf men aan. De openbare aanklager, Anne de Fontette, verklaarde: “Ik ben een beetje moe geworden van het vervolgen van mevrouw Bardot” (“lasse et fatiguée”).¹¹ Hier en daar werd zelfs gesuggereerd dat de hoogte van de boete voor Bardot (15.000 euro) te maken zou hebben met justitie die zo “moe” van haar geworden was: “la justice a manifesté son impatience mardi vis-à-vis de Brigitte Bardot en lui infligeant une amende de 15.000 euros pour incitation à la haine envers la communauté musulmane”.¹² Het bedrag was verdriedubbeld ten opzichte van een vorige veroordeling (de vierde van de vijf). Aldus geschiedde voor de rechtbank die luistert naar de enigszins omineuze naam “Le Tribunal Correctionnel de Paris”.

Bij Bardot vinden we een motief voor haar overtuigingen dat we niet aantreffen bij de andere personen die met justitie in aanraking kwamen wegens islamkritische uitspraken. Bij Bardot hangt dit samen met haar engagement voor dierenrechten.

De zaak is deze. Moslims vieren het feest van Aïd-el-Kébir.¹³ Dat is een feest dat herinnert aan de bereidheid van Abraham (in de islam: Ibrahim) om zijn zoon te offeren op bevel van God.¹⁴ Die bereidheid wordt gevierd door een schaap te offeren. Nu gaat het in deze controverse om de vraag *hoe* dat schaap wordt geofferd: verdoofd dan wel onverdoofd. De verdoofde slacht is diervriendelijker. Maar godsdiensten als islam en ook het jodendom bepleiten een onverdoofde rituele slacht en als uitvloeisel van hun godsdienstvrijheid.

Franse antiracismegroepen hadden de hand weten te leggen op kritische opmerkingen die Bardot had gemaakt over dat feest tegenover de toenmalige president Nicolas Sarkozy (*geb.* 1955). De gewraakte opmerking die Bardot gemaakt had was: “Ik ben het zat onder de duim te worden gehouden door een volksdeel dat erop uit is ons te vernietigen, ons land te vernietigen en ons hun wil op te leggen” (“Il y en a marre d’être menés par le bout du nez par toute cette population qui nous détruit, détruit notre pays en imposant ses actes”).¹⁵ Zij sprak ook van de “islamisering van Frankrijk”.

Wie bekend is met de discussie over het onverdoofd ritueel slachten¹⁶ zal begrijpen dat Bardot duidelijk bewogen werd door een moreel ideaal.¹⁷ Of liever: zij stelt een morele misstand aan de kaak. Wat zij wil, is

dat dieren worden verdoofd alvorens te worden geslacht. (“Elle réclamait que les animaux sacrifiés par les musulmans lors de la fête de l’Aïd-el-Kebir soient étourdis avant d’être égorgés puis saignés”).¹⁸

De kwestie speelt ook in Nederland en, naar men mag hopen, binnen niet al te lange tijd ook in andere landen van de wereld waar dieren nodeloos moeten lijden, alvorens te worden afgeslacht voor menselijke vleesconsumptie.¹⁹

Er werd een zaak aangespannen door verschillende organisaties, zoals het MRAP (een antiracismeorganisatie: “Mouvement contre le racisme et pour l’amitié entre les peuples”), maar ook door de “Ligue des Droits de l’Homme”. Het woord “homme” is hier veelzeggend: een *mensenrechtenorganisatie* zet zich in om elementaire rechten te onthouden aan de niet-menselijke dieren van deze wereld. In haar politiek en moreel engagement is de Licra dus een “speciesistische” organisatie: een organisatie die zich sterk maakt voor de discriminatie van het niet-menselijke dier ten gunste van het menselijke dier. Maar dit zijn waarschijnlijk overwegingen die bij “Le Tribunal Correctionnel de Paris” niet zijn opgekomen. En ook niet bij de MRAP en Licra, die meenden dat Bardot zich had schuldig gemaakt aan “provocation à la discrimination ou à la haine raciale”.

“Aanzetten tot discriminatie” en “aanzetten tot haat” op grond van ras. We zullen in hoofdstuk 2 zien dat deze twee criteria ook een belangrijke rol spelen in andere processen, waaronder het Nederlandse proces tegen Geert Wilders.

De toen 73-jarige Bardot was niet aanwezig bij het proces. Wel verklaarde zij in een brief aan de rechtbank dat zij misselijk werd van deze vervolgingen (“Je suis écoeurée par le harcèlement que me portent ces associations”).²⁰ Ook verklaarde ze niet te zullen zwijgen zolang de dierenmishandeling voortgaat. De advocaat van Bardot, François-Xavier Kelidjian, hield de civiele partijen die Bardot hadden aangeklaagd vanwege haar dierenengagement voor: “Vous y voyez du racisme, de la xénophobie, mais moi je n’y vois que l’expression d’un combat qui est le sien”.²¹ Het is een interessante formulering die de kern van het probleem goed weergeeft: waar de een racisme en vreemdelingenvreze ziet, ziet de ander een strijd die de hare is (die van Bardot); en dat is een strijd voor het welzijn van dieren.²² De advocaat van de “mensenrechtenorganisatie” verweet Bardot nog telkens hetzelfde liedje te zingen (“toujours le même refrain”).

Op 3 juni 2008 deed de Parijse rechtbank uitspraak in een zaak die begonnen was op 23 december 2006 met een brief van Bardot aan Sarkozy (toenmalige minister van binnenlandse zaken), gepubliceerd in het magazine van de *Fondation Brigitte Bardot*.²³ Die uitspraak was negatief voor Bardot. Volgens sommigen was dit een nieuwe episode in de onttakeling van een ster (“Nouvel épisode dans la longue éclipse d’une star”).²⁴ Het symbool van de bevrijding van Frankrijk in de jaren zestig (“le symbole de la France et de la libération des mœurs dans les années 60”)²⁵ was kenne-

lijk een ordinaire racist geworden. Voor anderen was de veroordeling van Bardot een teken aan de wand dat er iets grondig mis was in Frankrijk. En niet alleen daar.

Aanzetten tot rassenhaat

Toen deze kwestie speelde had Bardot al andere affaires achter de rug. In 1997 werd Bardot veroordeeld vanwege het “aanzetten tot rassenhaat” op grond van een open brief die zij had gepubliceerd in de Franse krant *Le Figaro*. In die open brief hanteerde zij een nieuw begrip: “buitenlandse overbevolking”.²⁶

Eén jaar later, in 1998, werd zij opnieuw veroordeeld. Dit keer, omdat zij het had betreurd dat de Franse identiteit en Franse tradities teloor waren gegaan. Er was sprake van een vermenigvuldiging van moskeeën terwijl de kerkklokken waren stilgevallen.

Weer twee jaar later, in 2000, werd Bardot veroordeeld op grond van wat zij had geschreven in het tweede deel van haar mémoires. In *Le Carré de Pluton* (1999)²⁷ had zij “haar land, haar vaderland” een land genoemd dat was overspoeld door buitenlanders, in het bijzonder moslims.²⁸

In 2003 kwam Bardot in *Un cri dans le silence* opnieuw in conflict met de Franse justitie, omdat zij nu de aanslagen van september 2001 in verband bracht met de islam. Opnieuw waarschuwde zij voor de islamisering van Frankrijk.²⁹ Zij sprak van een toenemende infiltratie die vergaande invloed zou hebben op de gang van zaken in het land. Zoals Phyllis Chesler (geb. 1940) schrijft in een artikel over Bardot: Bardot ventileerde dezelfde standpunten als waarvoor Oriana Fallaci (1929–2006) werd vervolgd, zowel in Italië als ook in Frankrijk.³⁰ Ook wijst Chesler op overeenkomsten tussen de ideeën van Bardot en die van de Franse romancier Jean Raspail (geb. 1925) in zijn boek *De Ontscheping*, 1973 (2016).³¹ In deze dystopie à la Houellebecq’s *Soumission*³² beschrijft Raspail de rampzalige gevolgen van een overweldigende immigratie in Frankrijk. Op een bepaalde ochtend arriveert een enorme vloot met schepen uit Afrika aan de Franse kust. Niet met gewelddadige bedoelingen, maar gewoon om het land binnen te komen en op vreedzame wijze het gehele Franse leven ontregelen. Raspail beschrijft hoe de politici door radeloosheid en besluiteloosheid niet in staat blijken de crisis te bezweren. Het boek is een persiflage op het onvermogen van de politiek.

Oriana Fallaci

Laat ik dan ook maar meteen Bardots Italiaanse evenknie als het aankomt op religieekritiek behandelen. Chesler verwees al naar haar: Oriana Fallaci

(1929–2006). Fallaci was journaliste, publiciste maar in bepaalde fasen van haar leven ook verzetsstrijdster en schrijver van voornamelijk autobiografisch getinte boeken. Vanaf 1943 hielp zij haar vader bij het verzet tegen de Italiaanse fascist en de Duitsers. Tegenwoordig is zij bij het grote publiek vooral bekend van haar interviews met politieke prominenten als Henry Kissinger, koning Hoessein van Jordanië, de sjah van Perzië Mohammed Reza Pahlavi,³³ Ayatollah Khomeini,³⁴ Willy Brandt, Moammar al-Qadafi, Federico Fellini, Indira Gandhi, Lech Walesa en vele anderen.

In het kader van dit boek is vooral haar interview met de Iraanse dictator Ayatollah Ruhollah Musavi Khomeini (1902–1989) van belang. Met hem had zij in 1979, nog geen jaar na de Iraanse revolutie, een woest verlopen ontmoeting. “Waarom worden Iraanse vrouwen gedwongen zichzelf te verhullen?”, vroeg zij aan Khomeini tijdens het interview. Khomeini antwoordde gewiekst “omdat de vrouwen die een bijdrage aan de Iraanse revolutie hebben geleverd nu eenmaal gesluierd waren”. Fallaci gaf zich niet gewonnen: “Hoe zwem je in een chador?” Khomeini werd nu wat gramstorig en antwoordde: “Onze gewoonten zijn niet uw zaak. Als je niet van islamitische kleding houdt, dan ben je niet gehouden die te dragen. De islamitische kleding is goed voor jonge vrouwen”. Fallaci zag de opening die dit bood. Zij stond op en trok de chador uit die haar was aanbevolen als voorwaarde voor Khomeini’s toestemming voor een interview: “dat is erg aardig van u imam. Omdat u dit zelf aangeeft, doe ik nu dit domme middeleeuwse vod uit”. Khomeini sprong op, lenig als een kat (opvallend voor een man van zevenenzeventig jaar oud), zoals Fallaci schrijft, en verliet de kamer in woede. Maar – en dat was een van de sterke punten van Fallaci als interviewer: volharding – na een afkoelperiode van vierentwintig uur wist zij toch weer toegang tot hem te krijgen en het interview werd vervolgd.³⁵ Het werd zelfs bij tijd en wijle gezellig en Khomeini moest – zijns ondanks – soms lachen om de impertinenties van deze vrouw. Een vrouw! Khomeini’s zoon, Ahmed, verklaarde later dat hij zijn vader nooit had zien lachen. Behalve dus bij dit ene interview.

De vervolging van Fallaci

Fallaci’s problemen met justitie ontstonden, net als bij Bardot, betrekkelijk laat in haar loopbaan, namelijk na haar boeken over de radicale Islam die zich na 9/11 aan de wereld had opgedrongen. In 2001 verscheen *La rabbia e l'orgoglio* (vertaald als *De woede en de trots*).³⁶ In 2004 verscheen *La forza della ragione*³⁷, een jaar later vertaald als *De kracht van de rede*.³⁸ In deze boeken polemiseerde zij krachtig tegen het oprukkend islamisme en de invoering van religieus recht (*sharia*),³⁹ waarbij zij onder andere concepten populariseerde van de islamkenner BatYeor (zoals “Eurabia”).⁴⁰ De ideologie van het islamisme zag Fallaci als een speciale vorm van fascisme.⁴¹

Aan het eind van haar leven was haar reputatie zo enorm dat zij, hoewel een expliciet atheïste,⁴² door paus Benedictus XVI (Joseph Ratzinger) werd ontvangen. Zij kon het uitstekend vinden met de paus. En met zijn diagnose van de geestelijke crisis waarin Europa verkeerde voelde zij ook grote verwantschap. Dat de westerse cultuur “Zerfallerscheinungen” vertoont, zoals de paus het formuleerde in het artikel “Warum hasst sich der Westen?” (2004),⁴³ zou Fallaci hem kunnen nazeggen, ook al zoekt zij de oplossing niet in een of ander spiritueel alternatief voor het teloorgegangene katholicisme. Zij noemde zichzelf ook wel een “christelijke atheïst”.⁴⁴ Voor de linkse pers stond zij echter aan het eind van haar leven model voor een virulent soort “islamofobia”. De Britse krant *The Guardian* plaatste als kop boven een portret van haar: “Controversial Italian journalist famed for her interviews and war reports but notorious for her Islamophobia”.⁴⁵

Voor *The Guardian* was Fallaci dus beroemd (“famed”) op basis van haar interviews. Maar zij was berucht (“notorious”) vanwege wat de krant noemt “Islamophobia”.⁴⁶ Wat de krant echter beschouwde als een psychische aandoening, was voor haar vele fans aan het einde van haar leven juist waardoor haar naam zou voortleven: geheel in lijn met haar vroege verzet tegen het fascisme van Mussolini, verzette zij zich aan het eind van haar leven tegen het “islamofascisme”, waarvan *The Guardian*, net als vele andere politiek correcte kranten, de ware aard niet weet te doorgronden. Deze brief van een fan, geschreven om haar een hart onder de riem te steken toen zij werd vervolgd door de Italiaanse justitie, geeft die teneur goed weer:

*Brava, Oriana. You had the courage and the pride to speak in the name of most Italians (who are perhaps too silent) who still have not sold out the social, moral, and religious values that belong to us (...). If (immigrants) do not share our ideas, then why do they come to Italy? Why should we endure arrogance and interference by those who have no desire to integrate into our system and who are darkened by anti-Western hatred? We welcome them as guests, but immediately they act like the owners.*⁴⁷

Deze brief, geciteerd in een lang overzichtsartikel over leven en werk van Fallaci, geeft de maatschappelijke tegenstellingen die ook tegenwoordig een rol spelen duidelijk weer. De fans van Fallaci zijn van mening dat:

Zij de moed heeft zich – net als in 1943 – te verzetten tegen een dreigend gevaar;
 De *politieke elite* het land in de uitverkoop heeft gedaan, althans totaal blind is voor de gevaren die dreigen;
Immigratie vanuit niet-westerse landen en samenlevingen problemen opleveren.

Vanuit het perspectief van de koppenmakers van *The Guardian* zijn Fallaci en haar fans gewoon in de ban van een “fobie”, een waanbeeld, een niet serieus te nemen onsamenhangend complex van onzinnige gedachten. En bovendien gedachten die *schadelijk* zijn voor etnische en religieuze minderheden die tegen deze waandenkbeelden moeten worden beschermd. Daarvoor hanteren zij, lijkt het, liefst alle juridische instrumenten die hen ten dienste staan. Dan kan het gaan om blasfemie-wetgeving, maar voorzover die is afgeschaft (en die *is* in vele Europese landen afgeschaft) kan men overstappen op wetgeving die op de een of andere manier aanzetten tot haat of discriminatie of het “diffameren” van religie strafbaar stelt.⁴⁸ Een belangrijke vraag die in dit boek beantwoord moet worden, is of die juridische vervolgingen van mensen wegens “diffamatie” en “discriminatie” een gelukkige ontwikkeling is.

Islamisme en fascisme

Essentieel voor een goed begrip van Fallaci's strijd tegen de islam en het islamisme is dat zij dit ziet als een voortzetting van de strijd van haar vader en haarzelf tegen het fascisme. Islamisme is volgens Fallaci niets anders dan een *herleving* van het fascisme, maar nu in een iets andere, meer expliciet religieuze, gedaante.⁴⁹

Ook andere auteurs hebben wel gewezen op de band van fascisme en religie, met name de band die bestaat tussen het rooms-katholicisme en het fascistisch Italië. Dat doet bijvoorbeeld Christopher Hitchens (1949-2011) in zijn *God is not Great* (2007),⁵⁰ de Duitser Karlheinz Deschner in *Mit Gott und den Faschisten: Der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelić* (2013)⁵¹ en Dirk Verhofstadt in *Pius XII en de vernietiging van de Joden* (2008).⁵²

Benedito Mussolini (1883-1945) had nog maar net de macht gegrepen in Italië of het Vaticaan sloot al een officieel verdrag met hem dat bekend staat als het *Lateraans Pact* (1929). Daarin werd bepaald dat het katholicisme als de staatsreligie in Italië zou worden gehanteerd met een monopolistische zeggenschap over geboorte, huwelijk, dood en opvoeding.⁵³ Paus Pius XI sprak over Mussolini als *Il Duce* (de leider) en ook als iemand die door de voorzienigheid zou zijn gestuurd.

De Rooms-Katholieke kerk was ook een betrouwbaar bondgenoot van het fascisme in landen als Spanje, Portugal en Kroatië. In Frankrijk was de leuze *Meilleur Hitler Que Blum*, wat betekent dat men de voorkeur gaf aan een Duitse racist boven een Franse socialistische jood.⁵⁴ En het Vichy regime verving *Liberté, Égalité, Fraternité* op de Franse munt voor *Famille, Travail, Patrie*. Zelfs in Engeland waren katholieke intellectuelen als T.S. Eliot (1888-1965) en Evelyn Waugh (1903-1965) niet ongevoelig

voor de lokroep van het fascisme, schrijft Hitchens.

Zoals valt te verwachten wijst Hitchens ook op de activiteiten van paus Pius XII (geboren als Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli: 1876–1958), die in 1939 zijn ambt aanvaardde en die vier dagen na zijn benoeming een enthousiaste brief schreef aan “de illustere heer Adolf Hitler, Führer en Kanselier van het Duitse rijk”.⁵⁵

Hoewel Fallaci, als atheïst, meer waardering op kon brengen voor het Vaticaan dan Hitchens, vertoont haar analyse van de relatie tussen islamisme en fascisme opvallende overeenkomsten.⁵⁶ In een interview geeft zij aan: “Ik ben ervan overtuigd dat de situatie nu precies dezelfde is als in 1938, met het pact van München, toen Engeland en Frankrijk het ook niet begrepen. Met de moslims zit het nu precies hetzelfde”.⁵⁷

Fallaci en de shah

Hierboven werd verwezen naar Fallaci's interview met Ayatollah Khomeini, een van de grootste inspiratiebronnen voor de herleving van het islamitisch fundamentalisme in de twintigste eeuw.⁵⁸ Daarover kom ik nog te spreken. Het zal niet verbazen dat Fallaci's anti-islam trilogie niet kan worden gelezen in Iran. Maar opmerkelijk genoeg haar vroegere werk wel, want de legendarische Italiaanse interviewster had een reputatie opgebouwd met haar kritische interview met de grote antipode van de Iraanse republiek, namelijk Mohammed Reza Pahlavi (1919–1980), in het westen bekend als de shah van Perzië. Het interview uit 1973 (en dus vijf jaar voordat het bewind van de shah omver zou worden geworpen door de islamisten van Khomeini) is onthullend vanwege de pompeuze eigendunk van de shah. Ook zijn autoritaire opvattingen komen scherp naar voren in het interview. De shah grossiert in generalisaties als: “When you don't have monarchy, you have anarchy or oligarchy or dictatorship”.⁵⁹

Het is bekend dat het regime dat de shah zou opvolgen, de islamistische republiek, religie tot leidraad voor de politiek zou nemen. Maar ook de shah claimt te worden geleid door een hogere macht. “I'm accompanied by a force that others can't see. My mystical force. And then I get messages. Religious messages. I'm very, very religious. I believe in God, and I've always said that if God didn't exist, it would be necessary to invent him. Oh, I feel so sorry for those poor souls who don't have God. You can't live without God. I've lived with God ever since the age of five. That is, since God gave me those visions”.⁶⁰

Een koning die regeert op basis van visies die hij van God ontvangt. Het is niet erg vertrouwenwekkend. Een van de grote problemen met het instituut koningschap is dat het mensen, die alleen afstamming als verdienste hebben, in de gelegenheid plaatst te regeren over anderen. Alle problemen met het koningschap als instituut zien we in het interview door

Fallaci geïllustreerd. De shah lijkt hier de uitspraak van Voltaire (1694-1778) te onderschrijven dat religie nodig is voor de moraal. Maar in het geval van Voltaire was de God die zou moeten worden uitgevonden niet een soort van persoonlijke god die ons openbaringen doet, maar de abstracte deïstische god die als wreker en beloner optreedt in het leven na dit leven.⁶¹ Dit soort filosofische fijnzinnigheden lijken echter niet besteed aan de shah. Vrijmoedig etaleert hij allerlei excentrieke ideeën, kennelijk niet gewend om ook maar ooit door iemand te worden tegengesproken. En ook in het gesprek met Fallaci zien we hem dus zonder blikken of blozen spreken over goddelijke ingevingen voor zijn beleid. Hij beweert visies of openbaringen te hebben ontvangen van de “Prophet Ali”, die verdwenen zou zijn om later weer terug te keren om de wereld te redden. De shah is er ook van overtuigd dat hij is gekozen “by God to accomplish a mission”.⁶² Een gevaarlijke gedachte. Hij denkt dat hij wonderen kan verrichten. Niet helemaal op zijn eigen houtje, want hij wordt geholpen door God. Door *zijn* heerschappij is Iran ook behouden gebleven; het land is gered. Niet door hem *alleen*, want, zoals gezegd, de shah heeft altijd God naast hem. In alle bescheidenheid merkt de shah nog op: “it’s not fair for me to take all the credit for myself for the great things that I’ve done for Iran”, want God heeft hem altijd bijgestaan.

Over de hulp van anderen, gewone stervelingen, is de shah minder genereus. Eigenlijk heeft hij niets aan anderen te danken. Over vrouwen zegt hij dat hij nog nooit door een vrouw beïnvloed is: “Nobody can influence me, nobody. Still less a woman. Women are important in a man’s life only if they’re beautiful and charming and keep their femininity”.⁶³ Daarom kan het niet verbazen dat de shah geen vriend is van het feminisme. Wat willen die feministen, vraagt hij? Gelijkheid? En dan zegt hij weinig diplomatiek tegen zijn gesprekspartner: “You’re equal in the eyes of the law but not excuse me saying so, in ability”.⁶⁴ Fallaci probeert haar gesprekspartner nog te wijzen op Golda Meir (1898-1978) en Indira Gandhi (1917-1984). Waren die ook niet tot iets in staat, volgens de shah? Maar dan antwoordt de shah dat als vrouwen macht krijgen zij nog bloeddorstiger zijn dan mannen. Ze zijn harteloos als ze regeren. Kijk maar naar Lucrezia Borgia (1480-1519), Catharina de Grote (1729-1796) of Elizabeth I van Engeland (1533-1603).⁶⁵

Fallaci lijkt zich redelijk te kunnen beheersen tijdens het gesprek, wat verbazingwekkend mag heten gezien haar status van een opvliegende dame die voor heel wat minder enorme ruzies kon krijgen met de door haar geïnterviewde gasten. Dan brengt zij het punt naar voren dat de shah door velen wordt gezien als een dictator. Maar dat ontkent hij. Dat wordt in *Le Monde* geschreven. En waarom zou hij zich *daarover* druk maken? Maar wanneer Fallaci dan vraagt of hij toch op zijn minst niet kan worden gezien als een “autoritaire koning”, dan wil hij dat wel toegeven.

Soms antwoordt de shah met een verbluffende openhartigheid. Op

de vraag of als Fallaci in Iran zou wonen (en niet in Italië) hij haar dan in de gevangenis zou gooien, antwoordt de man die niet als dictator wil worden gezien met een verbazingwekkende openhartigheid: “waarschijnlijk wel”.⁶⁶

Het beeld dat van de shah oprijst, is dat van een groot kind. Het is het beeld van iemand die totaal ongeschikt is voor de zware verantwoordelijkheden die zijn functie met zich meebrengen. Maar hoewel de shah met absolute macht regeerde, beschikte het land over een democratische grondwet en wetten die aan vrouwen evenveel rechten toekenden als aan de mannen. In de jaren dertig verdween de religieus traditionele sluier uit het straatbeeld, in 1962 kregen vrouwen stemrecht en de kans om belangrijke functies te bekleden in de samenleving. De minimumleeftijd om te trouwen werd verhoogd naar 19 jaar, vrouwen konden een scheiding aanvragen, polygamie werd verboden en erfenisrechten werden gelijkgeschakeld. Dit is dan toch weer positief. Niettemin, het beeld dat van de shah naar voren komt in het interview met Fallaci is zeer negatief. En voor dit negatieve beeld dat van de opperste leider in 1973 met behulp van deze Italiaanse dame werd neergezet, was het latere Khomeinistische regime Fallaci natuurlijk dankbaar. Dus waarom zou aan die dame niet een interview worden gegund met de nieuwe leider, met Ayatollah Khomeini? Dat bleek een fatale misrekening, want de shah mag dan zijn politieke beleid baseren op influisteringen door hogere machten, dat gold ook voor zijn opvolger. En die kreeg zelfs wat dramatischer zaken ingefluisterd.

Fallaci en Khomeini

Het interview met Ayatollah Khomeini is zeker niet minder spectaculair dan het interview met Khomeini's grote politieke antipode de shah, maar wel op een andere manier. In het geval van de shah laat Fallaci haar slachtoffer (want zo mogen we de door haar geïnterviewde personen toch wel noemen)⁶⁷ uitvoerig zelf aan het woord, zodanig dat de arrogantie en incompetentie van de autoritaire politieke leider als het ware *ad oculos* wordt gedemonstreerd.

Met Khomeini is dat anders, maar de confrontatie is niet minder heftig.⁶⁸ Het interview begint met een klein extract van Khomeini's opvattingen, waarbij de absurde leefregels van de radicale islam eruit worden gelicht. In *The Commandments of Ayatollah Khomeini*, ook wel genoemd “The Blue Book” vanwege de cover waarop een blauwe hemel is afgebeeld, gaat het om de leefregels die elke rechtgeaarde sjiiet nauwgezet zou moeten volgen.⁶⁹ Fallaci citeert uit dat boek passages die in de westerse media doorgaans niet worden aangehaald uit eerbied voor de nieuwe politieke leider van een land waarvan men zo weinig wist (en waarbij eerbied de meest gepaste reactie leek).

Over seks met dieren schreef Khomeini dit: "A man who has had sexual relations with an animal, for example, a sheep, may not eat that animal's meat, for to eat it would be a mortal sin. The same applies if the sheep has drunk sow's milk; in that case, the man may not have sexual relations with a sow, either".⁷⁰ Westerse lezers blijven dan natuurlijk hangen bij het feit dat men kennelijk seks met dieren kan hebben.

Een ander voorbeeld is een voorschrift dat betrekking heeft op het huwelijk met een zeer jonge meisjes. Khomeini bepaalt: "If a man marries a girl who has not yet reached nine years of age and has relations with her, he must not break her hymen, or he could not continue relations with her".⁷¹

Het interview met Khomeini is ook in die zin anders dan met de shah dat Fallaci probeert te begrijpen dat een middeleeuws en barbaars regime zich kon vestigen in de twintigste eeuw, een eeuw die na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog op weg leek naar meer vrijheid en emancipatie. Fallaci formuleert haar eigen verbazing met de volgende woorden: "I needed to wrap my head around the fact that History isn't written by logic, that fanaticism makes donkeys fly, that human beings always follow whoever tricks them best and whoever tricks them best and whoever tricks them in the name of God, that God they can't do without".⁷²

Wat de shah en Khomeini gemeenschappelijk hebben, is dat zij beiden een relatie claimen met een hogere macht. Het verschil is dat het bij de shah gaat om diffuse mystieke inzichten (of wat als zodanig moet gelden) en bij Khomeini om vermeende voorschriften van het islamitisch geloof. Fallaci typeert de situatie van het Iran onder Khomeini als volgt: "Iran had become a giant mosque where coarse and ignorant mullahs enforced the blind observance of rules written 1,400 years prior, and, of course, the rules laid out in Khomeini's Blue Book".⁷³ Haar typering van de opvattingen van Khomeini en diens regime pakt desastreus uit voor het regime dat met de Iraanse revolutie aan de macht is gekomen. Vrouwen moesten zich weer van top tot teen bedekken. Op de werkvloer vond scheiding van mannen en vrouwen plaats. De chador noemt Fallaci een "begraveniskleed" en zij kritiseert dat zelfs tijdens het zwemmen vrouwen hun gewaden moeten dragen. Meisjes worden gedwongen tot gynaecologisch onderzoek voor hun trouwen om hun maagdelijkheid te kunnen bevestigen. Er ontstaan verboden op alcohol, muziek, dans en kussen in het openbaar. Wie zich verzet wordt geëxecuteerd of berecht in *kangaroo courts*.⁷⁴ Tot de executiemethoden behoort ook de barbaarse praktijk van het stenigen: iemand wordt tot aan zijn nek in het zand ingegraven waarop de gemeente stenen gooit tot de dood van het slachtoffer intreedt. En wat was de reactie in het westen? "The West observed in uncomfortable silence, and those who had greeted the coming of the Ayatollah with enthusiasm were forced to admit, through clenched teeth, that they had been wrong. The so-called left,

that left who thinks a revolution should always be forgiven, and that whoever doesn't agree is a fascist, even attempted to justify the slaughter".⁷⁵

Dit was de attitude die Fallaci had aangenomen tegenover de Iraanse revolutie voordat zij naar Khomeini ging. Zij wilde hem eigenlijk interviewen om hem in de gelegenheid te stellen zich te verantwoorden voor deze barbaarse praktijken: "I decided I needed to go to Tehran, to interview this Khomeini, to ask him how he dared to call his bloodbath a revolution; to ask him what kind of principle had led him to classify music and uncovered hair sins, while raping a sheep was allowed as long as you didn't eat it afterwards".⁷⁶ Het enige probleem leek het verkrijgen van toestemming. Want waarom zou Khomeini een interview toestaan? En waarom aan een vrouw? Zij was derhalve aangenaam verrast toen haar werd medegedeeld dat zij in Iran als een heldin werd beschouwd vanwege haar interview met de shah.⁷⁷ Zij werd toegelaten in het rijk van het theocratisch despotisme, zoals zij het zelf noemt.⁷⁸

De Fallaci trilogie

Haar visie op de islam en het islamisme die Fallaci in 1979, in haar interview met Khomeini, reeds rudimentair ontwikkelde, wordt verder uitgewerkt in drie boeken die zij schreef in 2001, 2004 en 2005. Het gaat om *La rabbia e l'orgoglio* (2001), vertaald als *De woede en de trots* (2002),⁷⁹ *La forza della ragione* (2004), vertaald als *De kracht van de rede* (2005)⁸⁰ en *Oriana Fallaci intervista sé stessa – L'Apocalypse* (2005). Het laatste is niet in het Nederlands vertaald en ook niet in het Engels (wel in het Frans).⁸¹ De eerste twee boeken zijn in vele talen vertaald en daarvan werden miljoenen exemplaren verkocht.

Fallaci's trilogie is niet alleen een felle tirade tegen de islam en het islamisme,⁸² maar ook tegen de politiek correcte elite die de gevaren waar het ons voor plaatst systematisch blijft ontkennen. Van het "islamitisch fundamentalisme" weten we tegenwoordig alles, schrijft Fallaci en zij voert dan een omstreden bron op ter illustratie van haar stelling: Osama Bin Laden. Immers Osama Bin Laden (1957-2011) had volgens haar bewezen dat zij zich niet vergiste met haar getier. Zij schrijft: "Jullie begrijpen niet, willen niet begrijpen dat er een omgekeerde kruistocht gaande is. Een godsdienstoorlog die ze de Jihad, Heilige Oorlog, noemen. Jullie begrijpen niet, willen niet begrijpen dat het Westen voor hen een wereld is om te veroveren, te straffen en te onderwerpen aan de islam".⁸³ Fallaci voorspelt meer aanslagen dan die zojuist in de Verenigde Staten hadden plaatsgevonden. Ook op kunstschaten en toeristische trekpleisters: op de Nachtwacht, de Eiffeltoren, de Sixtijnse kapel.⁸⁴ Zij wijst erop hoe de beelden van David door Michelangelo worden gepercipieerd door de islamisten: "Schandalig naakt, mijn god, dus speciaal gehaat bij de volgelingen van

de koran”.⁸⁵ Zij denkt ook te weten waarom de terroristen het op de Verenigde Staten voorzien hebben. Dat is omdat dit het land is van de vrijheid: “het schitterendste idee dat de Mens ooit heeft uitgedacht: het idee van de Vrijheid, ja beter nog, van de Vrijheid gekoppeld aan dat van de Gelijikheid”.⁸⁶ Zij leest haar tijdgenoten de les, omdat die het verleerd zijn om voor de vrijheid te vechten. “Jullie begrijpen niet of willen niet begrijpen dat als we passief blijven, als we ons niet verdedigen, als we niet vechten, de Jihad zal overwinnen”.⁸⁷ Bin Laden en zijn clan zijn niet alleen gericht op het vernietigen van de vrijheid, maar op de “geneugten”, waaraan Europese burgers gewend zijn geraakt. “Beseffen jullie dan niet dat de Osama Bin Ladens zich het recht aanmatigen om jullie en jullie kinderen te vermoorden omdat jullie wijn of bier drinken, omdat jullie geen lange baard of de chador of de burqa dragen, omdat jullie naar de schouwburg en de bioscoop gaan, omdat jullie luisteren naar muziek en liedjes zingen, omdat jullie dansen in discotheken of thuis, omdat jullie televisie kijken, omdat jullie een minirokje of een korte broek dragen, omdat jullie naakt of bijna naakt op het strand of aan de rand van het zwembad liggen, omdat jullie neuken wanneer, waar en met wie jullie willen, en ten slotte omdat jullie bidden tot Jezus Christus ofwel atheïst zijn”.⁸⁸

De oplossing die Fallaci in gedachten lijkt te hebben voor de botsing van culturen⁸⁹ is segregatie: laat ieder volgens zijn eigen wetten leven.

Op deze aarde is plaats voor iedereen. Thuis, in zijn eigen land, doet iedereen wat hij wil. En als de vrouwen in sommige landen zo idioot zijn om de chador oftewel het laken te dragen waarmee je door een fijn netwerk ter hoogte van de ogen de wereld ziet, dan moeten ze het zelf maar weten. Als ze zo dwaas zijn om te aanvaarden dat ze minder waard zijn dan een kameel, dan moeten ze het zelf maar weten. Als ze zo achterlijk zijn om een hufter te trouwen die vier stakkers in zijn bed wil, dan moeten ze het zelf maar weten. Als hun mannen zo stom zijn om geen bier of wijn te drinken, idem. Ik zal ze niet tegenhouden. Ik ben opgevoed met het begrip vrijheid, godnogaantoe, en mijn moeder zei altijd: ‘De wereld is mooi omdat ze zo divers is’. Maar als ze mij die dwaasheden proberen op te leggen, of mijn land, of als ze mijn cultuur door hun vermeende cultuur willen vernietigen ⁹⁰

De kracht van de rede

Twee jaar na *De woede en de trots*, waarvan alleen al in Italië meer dan een miljoen exemplaren werden verkocht, wilde Fallaci een nadere uitleg geven over haar opvattingen. Zij wilde ook een apologie van haar eerste boek maken dat door de politiek correcte media óf werd genegeerd óf als

racistisch was afgewezen. Dat werd *La forza della ragione* (2004),⁹¹ in 2005 in Nederland uitgebracht onder de titel *De kracht van de rede*.

Fallaci gaat daarin flink tekeer tegen de Verenigde Naties “die samen met onze onvolprezen Europese Unie de misdaden ‘islamofobie’ en ‘ontering van de islam’ heeft bedacht”.⁹² Zij kritiseert het werk van de mensenrechtenrapporteur Doudou Diène (geb. 1941)⁹³ die het als zijn taak beschouwde om te zoeken naar gevallen van islamofobie “waardoor moslims in Amerika en Europa na 11 september geen leven meer hebben”. In de rapporten van Diène beschreef hij aspecten van “islamofobie” zoals de “intellectual legitimization of increasingly overt hostility towards Islam and its followers by influential figures in the world of arts, literature and the media”.⁹⁴ Let op die woorden “influential figures in the world of arts, literature and the media”. We hebben hier een overheidsfunctionaris aan het woord, die de wereld wil zuiveren van het verkeerde denken. Dit doet sterk denken aan het Stalinisme en aan de Inquisitie in het christendom. Maar dat alles natuurlijk met een nobel doel voor ogen. Volgens de mensenrechtenrapporteur zouden “islamitische vrouwen, bejaarden en kinderen voortdurend slachtoffer zijn van lichamelijk en verbaal geweld, zodat angst hun leven bepaalt”.⁹⁵ Diène waarschuwt voor “intellectuelen die de immigratie dwarsbomen, het culturele pluralisme niet accepteren, de islam aanvallen, beweren dat de islam niet samengaat met het laïcisme, en die zo de internationale orde uit zijn voegen rukken”, schrijft Fallaci. Volgens deze mensenrechtenrapporteur mogen we kennelijk immigratie niet “dwarsbomen”. Ook is het cultureel pluralisme iets dat niet mag worden bekritiseerd. Verder mag de islam niet worden aangevallen. En ook mag men niet beweren dat islam en laïcisme niet samengaan. Wie dat wel doet, ruikt de internationale rechtsorde uit zijn voegen.

Het kan niet verbazen dat de Deense cartoons, gemaakt om te testen of cartoonisten zich vrij durfden uit te drukken over gevoelige thema's, bij Diène heel anders worden geïnterpreteerd dan als een bijdrage in de strijd tegen religieuze terreur. Diène denkt dat de Deense cartoons “were the most serious manifestation of the deteriorating situation of Arab and Muslim populations generally and Islamophobia in particular”.⁹⁶

Als voorbeelden van intellectuelen die zich hieraan schuldig maken wijst de rapporteur, naast Fallaci, op de Franse filosofen Pierre Manent (geb. 1949) en Alain Finkielkraut (geb. 1949).

Fallaci kritiseert de imperialistische tendensen binnen de islam en verklaart de huidige “invasie van Europa” (een term die ook Bardot zwaar werd aangerekend)⁹⁷ als een “onderdeel van dit imperialisme”.⁹⁸ Dit is des te ernstiger, schrijft Fallaci, omdat moslims een groep vormen die de vruchtbaarste ter wereld is. Dat stuit haar weer tegen de borst, omdat de koran de vrouw vooral als baarmoeder ziet.⁹⁹

Zij laakt verder de politiek van de angst. Nu wordt dat woord “angst” tegenwoordig vaak gebruikt (“fobie”) om de angst voor de islam te brand-

merken, maar Fallaci gebruikt het op een andere manier. Het gaat haar om *de angst de problemen met de islam openlijk te bespreken*. Zij geeft aan leiders te hebben gezien die “de flinke kerel uithangen”, maar die bij dit onderwerp toch de witte vlag hijsen. Haar boek is een vurige aanklacht tegen de *trahison des clercs* van haar tijd.¹⁰⁰ “Ik heb liberalen gezien die zichzelf janitsaren van het laïcisme noemden, maar die uit angst begonnen zijn om de koran te eren. Ik heb vrienden of vermeende vrienden gezien die, weliswaar voorzichtig, partij voor mij kozen, maar die zich uit angst hebben teruggetrokken en zich zelfcensuur hebben opgelegd”.¹⁰¹ De ergste angst heeft zij echter aangetroffen bij diegenen die de vrijheid van meningsuiting zouden moeten beschermen. “Anders gezegd: de angst van de zogenaamde officiële instanties en van de pers”.¹⁰²

Ook maakt zij melding van “een Franse schrijver” die was aangeklaagd, omdat hij de koran het stompzinnigste en gevaarlijkste boek had genoemd.¹⁰³ En van Brigitte Bardot: “die beschouwd wordt als racist-xenofob-godslasteraar-enzovoort”.¹⁰⁴

Ook herhaalt zij weer haar opvattingen die tegen humanitaire interventie zijn gericht. Immers vrijheid en democratie zijn geen chocoladerepen die je kunt uitdelen aan mensen die geen chocolade kennen en het dus ook niet willen eten.¹⁰⁵ Vrijheid naar de islamitische wereld brengen is volgens Fallaci dan ook tot mislukken gedoemd, want vijftien procent van de moslims wijst vrijheid en democratie af. Dat zijn begrippen die te veel in strijd zijn met de begrippen “waarop het theocratische totalitarisme gebaseerd is”.¹⁰⁶

Uiteindelijk is hier religie weer de verantwoordelijke factor, want volgens de islamitische ideologie is het God die beveelt en niet de mens.¹⁰⁷

Zij bespreekt vele zaken in 2004 die ons tegenwoordig meer vertrouwd voorkomen dan toen.¹⁰⁸ Zoals de pogingen om Voltaire's toneelstuk *Le Fanatisme ou Mahomet Le Prophète* (1753)¹⁰⁹ niet te laten opvoeren of polygamie aanvaardbaar te maken of pogingen om de sharia boven de nationale wet geaccepteerd te krijgen.¹¹⁰ En Andreotti,¹¹¹ weet u dan niet dat ze ons in Saoedi-Arabië nog niet eens een kapelletje of een tempeltje laten bouwen?¹¹² Vervolgens stelt zij: “Europa is Eurabia geworden”, verwijzend naar de Egyptische islamdeskundige Bat Ye'or (*geb.* 1933).¹¹³ Fallaci verklaart het werk van Bat Ye'or gelezen te hebben, dat zij ook probeerde haar bevindingen te weerleggen, haar bronnen te controleren, maar helaas, het was allemaal waar.¹¹⁴

De kracht van de rede gaat, zoals men kan verwachten, ook in op de verlichtingstraditie, zowel binnen als buiten de islam. Zij verwijst naar Averroës (1126-1198), die beschuldigd werd van ketterij vanwege zijn boek *De vernietiging van de vernietiging*. Averroës kreeg ruzie met de fideïst Al-Ghazali (1058-1111), hij moest in 1195 uit Cordoba vluchten en zich schuil houden

in Fez. Daar werd hij toch gevonden en nadat zijn boeken werden verbrand, werd hij gevangen genomen (hij was toen tweeënzeventig). Zou men dan nu de islam kunnen prijzen, omdat hij iemand als Averroës heeft voortgebracht?¹¹⁵

Fallaci verklaart bijval aan Ernest Renan (1823-1892) die had gezegd dat dat zou neerkomen op het toeschrijven van de verdiensten van Galileo (1564-1642) aan de inquisitie. Een Verlichting heeft niet plaatsgevonden in de islam. Waarom niet? Zoals Diderot (1713-1784) al schreef aan Sophie Volland (1716- 1784): “De islam is de vijand van de rede”.¹¹⁶

Michel Houellebecq

We zagen al dat Fallaci verwees naar een “een Franse schrijver” die moeilijkheden had gekregen met justitie vanwege verwijzingen naar de islam en de islamitische cultuur. Kennelijk was Michel Houellebecq bij Fallaci nog onvoldoende bekend om hem bij naam te noemen (wat zij met Bardot wel doet). Inmiddels is Michel Houellebecq (*geb.* 1956) de meest gevierde schrijver van Frankrijk.¹¹⁷ Hij is romancier, dichter, maar ook toneelschrijver en filmregisseur. Hij werd grotendeels door zijn grootmoeder opgevoed. Hij was getrouwd, werd vader, maar het was een ongelukkig huwelijk. Na een echtscheiding werd hij vanwege een depressie behandeld in psychiatrische instellingen. In 1998 hertrouwde hij. Sindsdien leefde hij lange tijd buiten Frankrijk. Eerst in Ierland, later in Zuid-Spanje en tegenwoordig weer in Parijs.

Op grond van een interview in het tijdschrift *Lire* over zijn roman *Plateforme* (2001)¹¹⁸ werd Houellebecq voor het gerecht gedaagd door verschillende moslimorganisaties en door de leiders van de moskeeën van Parijs en van Lyon. Dat proces eindigde in vrijspraak op 17 september 2002 (de uitspraak waarnaar Fallaci verwijst).

Omdat *Plateforme*, waarin elementen van religiekritiek verwerkt zijn, vóór de aanslagen op de Twin Towers verscheen, kreeg Houellebecq de reputatie van een visionair. Maar hij werd vanwege zijn vrijmoedige commentaren door anderen gehaat als “islamofob”, “xenofob” of “racist”.

Het centrale thema van zijn werk lijkt te zijn het failliet van hedendaagse westerse maatschappijen, waarin vrijheid tot willekeur is verworpen. Zijn werk heeft een ongekend succes. Zo is *Les Particules élémentaires* (1998) of *Elementaire deeltjes* reeds in ongeveer 25 talen vertaald.

In *Plateforme* (2001), het boek dat samen met *Soumission* (2015)¹¹⁹ voor het thema van dit boek het meest belangrijk is, vindt de hoofdpersoon Michel uiteindelijk liefde in een bevredigende relatie, maar raakt hij gedesillusionneerd door een terroristische aanslag die wordt gepleegd door moslimfundamentalisten. Die aanslag lijkt op de aanslag in een nachtclub in Bali in oktober 2002. De aanslag in Bali vond plaats na het verschijnen

van *Plateforme* en opnieuw leek Houellebecq over profetische gaven te beschikken. Of voor wie dat iets te spectaculair voorkomt: de schrijver lijkt een zesde zintuig te hebben om bepaalde ontwikkelingen haarscherp aan te voelen.

Op 7 januari 2015 verscheen zijn roman *Soumission*. Dat is dus hetzelfde moment als waarop de aanslag plaatsvond in het redactiekantoor van het Franse satirische blad *Charlie Hebdo*.¹²⁰ En opnieuw beschrijft Houellebecq de maatschappelijke en politieke reactie op het moslimterrorisme op een manier waaruit zijn grote gaven voor het voorspellen van maatschappelijke processen blijkt. Het is een roman over de Franse presidentsverkiezingen van 2022. Daarbij komt de *Fraternité musulmane* (de moslimbroederschap) aan de macht in de vorm van een charismatische en ambitieuze Mohammed Ben Abbes. De andere grote partij is het *Front National*.

Vanaf dat moment wordt Frankrijk een islamitische staat en worden allerlei aanpassingen doorgevoerd, zoals het onder islamitische controle brengen van de Parijse Sorbonne (“l’Arabie saoudite est prête à offrir une dotation illimitée”),¹²¹ het invoeren van de sharia en talloze andere maatregelen. Hoofdfiguur in het boek is een docent Franse taal- en letterkunde, François, een nihilistische antiheld, die overigens veel op Houellebecq zelf lijkt (net als Michel in *Plateforme*).

François is een bewonderaar van de Belgische decadente schrijver Joris-Karl Huysmans (1848-1907). Hoewel François geen authentieke religieuze voorkeur heeft, is hij wel een opportunist die zich laat overhalen zich tot de islam te bekeren louter vanwege zijn carrière.

De vervolging van Houellebecq

De directe aanleiding voor de vervolging van Houellebecq was overigens niet de roman, maar een interview *over* de roman in het tijdschrift *Lire*. Tot de klagende instanties behoorden de “World Islamic League” (onder leiding van Saoedi-Arabië), maar ook de moskee van Parijs.¹²²

De leider van de Parijse moskee is Dalil Boubakeur (*geb.* 1940) die volgens sommigen het gematigde gezicht van de islam zou vertegenwoordigen.¹²³ Boubakeur gaf aan dat naar zijn smaak moslims zich beledigd zouden voelen door opmerkingen die worden gemaakt door één van Houellebecqs karakters in *Plateforme*. Daar zegt iemand dat hij een zekere genoegdoening voelt telkens wanneer een Palestijnse terrorist wordt gedood.

De advocaat van Houellebecq, Emmanuel Pierrat (*geb.* 1968), vergelijkt de vervolging van de Franse schrijver met zijn evenknie in Engeland, Salman Rushdie. Hij vreesde ook dat Houellebecq zou kunnen worden vermoord.

In *Lire* had Houellebecq ook gezegd dat het lezen van de koran een deprimerende aangelegenheid is, omdat de islam de “domste religie” (“reli-

gion stupide”) is.¹²⁴ Ook *Lire* werd voor de opmerkingen van Houellebecq vervolgd. Boubakeur had aangegeven dat Houellebecq zich opzettelijk beledigend had uitgelaten. Hij kritiseerde verder het obscene taalgebruik van Houellebecq en bewoordingen die “onaanvaardbaar” zouden zijn. Ten aanzien van de juridische kant van de zaak wees Boubakeur op twee punten in het bijzonder:

Religieuze tolerantie zou zijn geschonden;
Houellebecq’s opmerkingen zouden aanzetten tot rassenhaat.

Frappant was dat Boubakeur een toelichting gaf die hem zelf weer in de buurt leek te brengen bij wat men “antisemitisme” zou kunnen noemen, want de Parijse imam zei: “Als ik joods zou zijn geweest dan zou ik een zaak kunnen maken van iets dat tien keer minder ernstig was”.¹²⁵ Bedoelt Boubakeur te zeggen dat kenmerkend voor joden is dat zij ten onrechte klagen van antisemitisme? Probeert hij te suggereren dat joden over het algemeen een geprivilegieerde behandeling krijgen in de Franse rechtsorde?

In tegenstelling tot de schrijver, voelde de uitgeverij van Houellebecq zich wel degelijk geïntimideerd door de dreigementen van Boubakeur, want Flammarion bood excuses aan voor het gedrag van de romancier.¹²⁶

Houellebecq liep een aanzienlijk risico met de zaak. Hij had veroordeeld kunnen worden voor 52.000 euro boete en één jaar gevangenisstraf.¹²⁷ Maar dat gebeurde dus niet, want hij werd vrijgesproken. Daarbij maakte de Franse rechter nog een interessante onderscheiding. Deze zei: “Uiting geven aan zijn haat voor een bepaalde godsdienst (...) kan niet aangemerkt worden als het aanzetten tot haat jegens degenen die deze godsdienst aanhangen”.¹²⁸

Een culturele analyse van terroristisch geweld

Dit was een eerste schets van de opvattingen van Bardot, Fallaci en Houellebecq en tevens een beschrijving van hun problemen met justitie. In hoofdstuk 4, 5 en 6 van dit boek, zal ik hun zaken in samenhang bespreken, maar voor nu volstaat het elementaire overzicht van de kwesties die zij hebben opgerakeld. Wat de zaken van Bardot, Fallaci en Houellebecq gemeenschappelijk hebben zijn drie dingen. We zullen in hoofdstuk 2 van dit boek nog zien dat dit ook voor Wilders geldt.

Allereerst geven zij alle drie een *culturele analyse* van het hedendaags religieus geweld dat zich beroept op de islam. De genoemde auteurs denken dat het handelen van terroristen, maar ook dat van anderen, wordt bepaald door hun *denken*. Wie een bepaalde set van ideeën onderschrijft,

brengt dat tot uitdrukking in zijn handelen. Een culturele analyse van religieus geweld verschilt van een psychologische analyse. In het laatste geval verklaar je gedrag vanuit persoonlijkheidskenmerken van de dader. Of een sociologische analyse: gedrag wordt verklaard vanuit maatschappelijke oorzaken. Voor een culturele analyse geldt: de ideeën, waarden, opvattingen, de levensbeschouwing of religie van de dader heeft een bepalende invloed op zijn gedrag.

Een tweede overtuiging die deze denkers en activisten delen, is hun opvatting dat het hedendaags islamisme of de islam een negatief effect heeft op de integratie van religieuze en etnische groepen in westerse samenlevingen. Dat “negatieve” kan zitten in andere opvattingen over man/vrouw verhoudingen, maar ook in opvattingen over hoe om te gaan met religieuze dissidentie. Europese democratische rechtsstaten zijn gebaseerd op uitgangspunten, zoals die te vinden zijn in het *Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden* (1950) of in de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* (1948) en in Europese constituties (soms verwoord in de preambules van die constituties).¹²⁹ Dat Europees verdrag is, zoals het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg zelf ook uitdrukkelijk heeft uitgesproken, onverenigbaar met de islamitische sharia¹³⁰ en *dus*¹³¹ ook met de *Cairo-verklaring van de mensenrechten in de islam* (1990).¹³² Wie dus de beginselen van het EVRM wil hooghouden zal derhalve een “cultuurstrijd” moeten voeren, een strijd die sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw ook is gevoerd tegen het communisme¹³³ of zoals die sinds de jaren dertig is gevoerd tegen het fascisme.¹³⁴ Waar echter regeringen, samenlevingen en rechterlijke instanties over verdeeld zijn, is over de vraag in welke bewoordingen die strijd gevoerd mag worden. Mag men ageren en polemiseren tegen een godsdienst (islam)? En zo niet, mag men dan kritiek leveren op een religieus-politieke ideologie die op die godsdienst is gebaseerd (islamisme)? Mag men kritiek leveren op de *aanhangers* van die godsdienst (moslims)? En als dat laatste in algemene zin niet mag (immers “discriminerend”, “beledigend”, “aanzettend tot haat”), mag men dan stelling nemen tegen bepaalde categorieën gelovigen (bijvoorbeeld diegenen die de radicale islam aanhangen)? Op deze vragen zal ik proberen antwoorden te formuleren in hoofdstuk 4 en 5 van dit boek.

Een derde overtuiging die deze intellectuelen en activisten delen, is dat deze cultuurstrijd moet worden benoemd. Op het eerste gezicht lijkt het niet verantwoord dit punt expliciet als een afzonderlijk onderwerp op te voeren, want het lijkt logisch voort te vloeien uit het onder twee gestelde. Toch is dat niet juist. Het is denkbaar dat men de positie inneemt dat het weliswaar *juist is* dat een culturele tegenstelling bestaat tussen de Europees-westerse cultuur en de islamitische cultuur (bijvoorbeeld vanuit een “Clash of civilizations”-perspectief),¹³⁵ maar dat men niettemin denkt dat het grote strategische voordelen heeft die tegenstelling alleen om-

floerst aan te duiden. Vaak wordt hiervoor het argument opgevoerd dat men “de moslims moet meekrijgen”. Men vreest dat wanneer de islam, of zelfs het islamisme, direct worden aangevallen ook “gematigde moslims” zich eerder aangetrokken zullen voelen tot het radicale perspectief. De communicatiestrategie voor sociale verandering die dan wordt aanbevolen, is die van voorzichtigheid.

In Nederland kwam dit punt scherp naar voren toen de voormalige minister van justitie en partijleider van de PvdA Job Cohen (*geb.* 1947) aandrong op “zachter, zachter, zachter”, terwijl hij anderen verweet te pleiten voort “harder, harder, harder”. Inmiddels lijkt ook Cohen’s partijgenoot Ahmed Aboutaleb (*geb.* 1961), een moslim, de “zachter, zachter-strategie” te hebben verlaten, wat hem een enorme populariteit heeft opgeleverd bij het electoraat. Niet alleen bij de zich van het multiculturalisme bevrijdende achterban van zijn eigen partij,¹³⁶ maar ook bij andere partijen.

De belangrijkste *internationale* protagonisten van de strategie van de zachte communicatie zijn Hillary Clinton (*geb.* 1947) en Barack Obama (*geb.* 1961), terwijl Donald Trump (*geb.* 1946), een Amerikaanse Wilders, de hardere lijn volgt. Generaliserend gesproken kan men zeggen, dat het Nederlandse kabinetsbeleid van de afgelopen decennia de lijn van communicatieve zachtheid heeft gevoerd.¹³⁷ Dat gold niet alleen voor de opeenvolgende kabinetten Balkenende, maar ook voor de kabinetten Rutte.

Daar begint dan ook meteen de kritiek van de voorstanders van een meer voortvarende aanpak: hoe succesvol is dat beleid van omfloerste communicatie geweest? Voor het antiterrorismebeleid lijkt het in ieder geval geen vruchten af te werpen. In geen van de landen waar men met jihadistische terrorismedreiging is geconfronteerd is deze met succes teruggedrongen. Het lijkt verantwoord te zeggen dat het breed gedeelde en gepraktiseerde beleid van communicatieve terughoudendheid niet veel effect heeft gehad sinds 9/11. De wereld is alleen maar met nog meer aanslagen geconfronteerd in Parijs, Brussel, Istanbul, Boston, Texas, Copenhagen, Orlando en Nice. Het is dan ook de vraag of een communicatieve strategie van het benoemen van de oorzaken van het terrorisme niet verkieslijker zou zijn.

Ook is het interessant de vraag op te werpen of een tegenstelling bestaat tussen een scherpe en waarheidsgetrouwe analyse enerzijds en het “erbij houden” van gematigde moslims anderzijds? Waarom zouden gematigde moslims bezwaar hebben tegen het benoemen van de gevaren van een geradicaliseerde islam? Of kunnen we het wellicht als volgt formuleren: is wat gematigde moslims *gematigd maakt* niet, dat zij het juist geen probleem vinden de radicale islam als “radicaal” te benoemen? En is niet een gematigde moslim iemand die er *alle belang* bij heeft de demarcatielijn naar radicaliteit duidelijk te trekken?

De vraag is ook wie een belang heeft bij het *omfloerst* formuleren van de waarheid op dit terrein? Zijn dat niet de extremisten?¹³⁸ En is niet het

paaien van de extremisten (want zo mogen we dat toch wel noemen) ook gematigde moslims een doorn in het oog?¹³⁹

Een tiener die een verkering heeft uitgemaakt, een dokter die een slechte tijding heeft moeten brengen aan een patiënt: er zijn vele situaties in het leven waarin een *eerlijke communicatie* strategische voordelen heeft boven een communicatie die weliswaar is ingegeven door humanitaire overwegingen (een houding van fatsoen en consideratie met de meest zwakke leden van de samenleving),¹⁴⁰ maar die toch *in the long run* schadelijke gevolgen heeft.¹⁴¹

Het lijkt niet overdreven te stellen dat de kloof tussen politiek en burger rond dit thema onaanvaardbaar groot is geworden. Vele burgers hebben het gevoel dat ze door de overheid niet eerlijk worden voorgelicht. Met name over terroristische aanslagen, zoals die hebben plaatsgevonden in Parijs, Brussel en Orlando lijkt het alsof de overheden op twee punten misleidende informatie verschaffen. Eén: die aanslagen worden gepresenteerd als een soort natuurverschijnselen waarvoor die overheden geen of nauwelijks enige verantwoordelijkheid dragen. Maar is dat wel terecht, denkt de burger? Zijn die overheden niet ook verantwoordelijk voor de veiligheid van de burgers? Twee: de religieuze motivering van de aanslagplegers wordt systematisch achtergehouden of gebagatelliseerd.

Met name dat tweede punt, de omfloerste manier waarop over de motieven van de aanslagplegers wordt gesproken, is iets dat we nader moeten analyseren. Ik zal dat doen aan de hand van enkele opmerkingen van één van de belangrijkste spelers op het terrein van de terrorismebestrijding: de Amerikaanse president Barack Obama.

Obama over Orlando

Een veelzeggend voorbeeld van een poging omfloerste communicatie over de motieven van de religieuze terroristen was het commentaar van Barack Obama op de aanslag in Orlando.

Op 12 juni 2016 schoot Omar Mir Seddique Mateen (1986–2016) negenenveertig mensen dood en verwondde drieënvijftig anderen. Dit vond plaats in een homobar in Orlando, Florida. De schutter werd daarop gedood door de politie. Het was een klassieke jihadistische aanslag. Mateen had zijn loyaliteit verklaard ten opzichte van de jihadistische organisatie *Islamic State of Iraq and the Levant* (ISIL) en als bron voor zijn inspiratie verwees hij ook naar een andere aanslagpleger die zich weer beriep op het al-Nusra Front, een met Al-Qaida concurrerende terroristische groepering. Dat Omar Mateen dus ideologisch geïnspireerd is, is duidelijk. Maar toch heeft de Amerikaanse president grote bezwaren tegen het benoemen van die ideologische inspiratie. In een redevoering waarin hij ingaat op de successen van zijn eigen regering in het bestrijden van terrorisme in het

algemeen en ISIL in het bijzonder, maakt hij een verwijzing naar zijn politieke tegenstanders (Donald Trump, mag men aannemen, hoewel hij deze niet expliciet noemt). Obama zegt:

For a while now, the main contribution of some of my friends on the other side of the aisle in the fight against ISIL has been to criticize this Administration, and me, for not using the phrase “radical Islam”. That’s the key, they tell us. We can’t beat ISIL unless we call them Islamists.¹⁴²

Het interessante aan deze rede is dat de Amerikaanse president zich nu door zijn uitdager Trump gedwongen voelt om zich te verantwoorden over de wijze waarop hij de strijd tegen terrorisme voert. Of liever gezegd: de wijze waarop hij de strijd tegen het terrorisme *verwoordt*. Dat doet Obama, net als Hillary Clinton en elke andere aan de Obama-regering verbonden persoon, *zonder* te verwijzen naar islam, islamisme of welk ander religieus element dan ook. *Ergo*, Trump wil spreken van “radical Islam”, Obama en Clinton willen elke verwijzing naar godsdienst (“islam”), maar ook naar ideologie (“islamisme”) vermijden. Kennelijk verwachten zij daarvan strategische voordelen (zoals Trump strategische voordelen verwacht van het wél benoemen van de ideologische achtergrond van de aanslagen en de aanslagplegers).

Deze kwestie is voor het thema van dit boek van eminent belang, omdat alle in dit boek besproken personen (Brigitte Bardot, Oriana Fallaci, Michel Houellebecq en Geert Wilders, die ik in hoofdstuk 2 zal opvoeren) hetzelfde punt maken als Trump, namelijk: *men moet de ideologische achtergrond van het terrorisme benoemen als voorwaarde voor succes bij de bestrijding daarvan*. Doe je dat niet, dan ben je in de strijd tegenover het terrorisme gehandicapt. Dus “violent extremism” of soortgelijke termen (termen die de regering-Obama gebruikt) zetten ons op achterstand in deze strijd.

Het is overigens niet zo dat het juist benoemen van de strijd een honderd procent garantie geeft voor succes. Maar succes zal uitblijven wanneer men dat niet doet. Wanneer de dokter tegen een patiënt met kanker zegt “U hebt kanker en we gaan proberen u te genezen”, dan weet je niet helemaal zeker of het gaat lukken. Maar als de dokter tegen een patiënt met kanker zegt “U hebt de longontsteking en ik zal u een passend medicijn voorschrijven”, dan weet je in ieder geval dat het zeker *niet* gaat lukken, want hij stelt de verkeerde diagnose.

Met andere woorden: Trump en anderen¹⁴³ zeggen dat het juist benoemen van de strijd een *noodzakelijke* voorwaarde is voor succes, geen *voldoende* voorwaarde (wat Obama hen toedicht en waardoor hun stelling niet overtuigend overkomt). Juist diagnosticeren en benoemen is dus belangrijk.

Maar het is ook evident dat de communicatieve strategie van diegenen die de religieuze of ideologische achtergrond van de aanslagen willen benoemen, gemakkelijk in strijd kan komen met de strafwet, althans zeker de Europese strafwetten.¹⁴⁴ Immers het beledigen van iemand in zijn religieuze overtuiging is onder bepaalde omstandigheden een strafbaar feit. De in dit boek behandelde figuren hebben dat allemaal aan den lijve ervaren. Natuurlijk zijn ze niet allemaal veroordeeld. Houellebecq is vrijgesproken, Geert Wilders ook (in het eerste Wildersproces),¹⁴⁵ bij Fallaci kwam het niet tot een veroordeling vanwege haar vroege overlijden, Brigitte Bardot is verschillende keren veroordeeld. Maar in ieder geval zijn ze allemaal *vervolgd* met alle onaangenaamheden, kosten voor rechtsbijstand, reputatieschade en ergernis die daarmee gepaard gaan.

Sommigen hebben hun ergernis omgezet in een indrukwekkende verdediging van hun standpunt, zoals met Fallaci het geval is, weer bij anderen heeft het wellicht tot literaire inspiratie geleid om een boek te schrijven dat zoveel dubbele bodems en ironie bevat, dat het onbereikbaar is voor censuur of strafvervolgning (Houellebecq in *Soumission*; ik kom daar nog op terug), maar weer bij anderen is het voornamelijk bij ergernis en verbittering gebleven (Brigitte Bardot).

Toch, ondanks de verschillen, over één ding zijn Obama en Trump het eens: het is *belangrijk* hoe men die strijd tegen het terrorisme verwoordt. Het is belangrijk de vraag op te werpen of daarbij een verwijzing naar de ideologische achtergrond positieve dan wel negatieve consequenties heeft. Laten we nog iets verder ingaan op de redenen van Obama om die verwijzing *niet* te maken.

Waarom Obama de term “radicale Islam” vermijdt

In zijn commentaar op de aanslag in Orlando zei Obama, verwijzend naar “radical Islam”: “What exactly would using this label accomplish?”.¹⁴⁶ Zou het ISIL afschrikken in het maken van slachtoffers, vraagt Obama? Zouden we er meer partners in onze strijd mee winnen? Is er enig militair-strategisch belang mee gemoeid? *The answer is none of the above.* Een gevaar met een andere naam aanduiden doet het niet verdwijnen, zegt Obama. Het werkt alleen maar afleidend (“political distraction”).

Maar na deze inleidende opmerkingen gaat Obama dan toch een verwijzing naar de islam maken. Hij zegt: “Since before I was President, I’ve been clear about how extremist groups have perverted Islam to justify terrorism”, zegt Obama.¹⁴⁷ Obama zegt dit *en passant*, alsof het nauwelijks nadere uitleg behoeft, maar in feite legt hij hier een bepaalde theorie neer over de aard van het terrorisme, waarmee we tegenwoordig geconfronteerd worden. Het is een terrorisme dat weliswaar is gebaseerd op de islam in de ogen van degenen die het terrorisme verrichten, maar volgens

Obama is het een “perverted Islam”.

Dat zou betekenen dat ook Obama vertrekt vanuit een bepaalde opvatting over wat het wezen of de aard van de islam is. Waarschijnlijk is die opvatting: islam is vreedzaam, onproblematisch, net als elke andere godsdienst.¹⁴⁸ Maar welke argumenten zou hij daarvoor hebben? Welke auteurs heeft hij daarvoor geraadpleegd? Heeft hij daar überhaupt auteurs voor geraadpleegd? Is hem dat ingegeven door zijn adviseurs? Of gaat het om een persoonlijke overtuiging?

Een andere vraag die zich aandient, is waarom Obama dan niet spreekt van “perverted Islam” als de inspiratiebron voor Omar Mateen?¹⁴⁹ Is dat omdat hij denkt dat hij dan nog te veel toegeeft aan zijn politieke tegenstanders, die dan immers een discussie zullen openen over wat de “ware” en wat de “geperverteerde” islam is? Maar is de tegenstelling tussen Obama en zijn tegenstanders dan wel zo groot? Als *zij* willen spreken van een “radical Islam” en *hij* (hoewel hij dat alleen maar doet wanneer hij daartoe gedwongen wordt, en dus met tegenzin) van een “perverted Islam”, wat is dan precies het verschil? Is het verschil dat volgens de tegenstanders zich in die radicale islam het ware gezicht van die godsdienst laat zien en denkt, of hoopt, Obama dat dit niet het geval is?

Het is wellicht interessant Obama’s semantiek eens te vergelijken met die van andere wereldleiders. Het lijkt erop dat Obama op dit moment de meeste weerstand voelt tegen het benoemen van de religieuze en ideologische achtergrond van het hedendaags terrorisme. De voormalige Britse premier David Cameron (*geb.* 1966) sprak af en toe over “islamist extremism”.¹⁵⁰ Daarmee bracht hij tot uitdrukking dat het extremisme een bron, een oorzaak, had: de islamistische overtuiging. De Franse president François Hollande (*geb.* 1954) gebruikt de term “Islamistisch terrorisme”. Dat betekent dat de term “extremisme” die ook Cameron en Obama gebruiken nog een verdere bepaling krijgt bij de Franse president: het gaat om *terrorisme*. De term “terrorisme” is preciezer dan de term “extremisme”, omdat terrorisme in vele wetboeken van strafrecht tegenwoordig als strafbaar feit wordt aangemerkt en we dus *definities* van terrorisme kunnen verwachten.¹⁵¹

Op dit punt zijn Hollande en Cameron dus duidelijker dan Obama. Zij hanteren de term “terrorisme” en zij verwijzen daarmee naar een bepaalde politieke tactiek van de geweldsplegers.

Ook op een ander punt is althans de Franse president duidelijker dan de Amerikaanse. Hollande verwijst naar “islamism” en daarmee benoemt hij het ideeële gedachtegoed waardoor de terroristen zich laten inspireren. Obama antwoordt op het gegeven dat de terroristen zelf op die ideologische dimensie wijzen: “That’s their propaganda; that’s how they recruit”.¹⁵²

Obama geeft opvallend weinig uitleg over dit centrale punt. Hij lijkt te bedoelen: die ideologische dimensie, het beroep op religie, is niet de ware reden voor het terrorisme. Dat wordt wel aangevoerd, maar dat is

slechts een voorwendsel. Het is de manier waarop de jihadisten anderen willen recruterén. Maar wij, wij weten wel beter. Het terrorisme heeft niets te maken met ideologie of met religie.

“Rien-à-voirisme”

De Franse auteur Jean Birnbaum (geb. 1974) heeft over deze ontkenning van de religieuze dimensie van het hedendaags religieus terrorisme een boek geschreven: *Un silence religieux: la gauche au djihadisme* (2016).¹⁵³ Het is een indrukwekkend overzicht van het geworstel van overwegend linkse politici met een waarheid die zij maar niet onder ogen willen zien: dat het jihadisme wel degelijk een religieus fenomeen is. Nee, dat betekent niet dat “alle moslims” in de ban zijn van het jihadisme. En nee, het betekent ook niet dat de “gehele islam” door en door islamistisch, radicaal of extremistisch is. Maar *geheel ontkennen* dat aan de ideologie van het jihadisme een religieuze dimensie zit, is eveneens onjuist. Fataal onjuist.¹⁵⁴

Die ontkenning van de relatie tussen het terrorisme en de ideologische achtergrond noemt Birnbaum “rien-à-voirisme”.¹⁵⁵ Het is gebaseerd op die hele parade van politici die telkens weer na een nieuwe aanslag vroom komt verklaren dat de motieven van de jihadisten “niets te maken hebben” (“rien à voir”) met de islam of met het islamisme. Die ziekte is ook kenmerkend voor de *mainstream* terrorismedeskundigen die braaf herhalen wat politici (vaak hun opdrachtgevers voor “onderzoek” naar terrorisme) hen voorschotelen.

De motieven van die politici om, wat zo evident is voor iedereen behalve voor hen, te ontkennen zijn vaak nobel. Men wil voorkomen dat hele bevolkingsgroepen gestigmatiseerd raken. En daarom zegt de Franse minister van binnenlandse zaken Bernard Cazeneuve (geb. 1963) over de aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* in januari 2015 dat het “niets te maken heeft” met de islam.¹⁵⁶ En datzelfde doet president Hollande. Holland is dus wel hard, wanneer het aankomt op het typeren van de ernst van de situatie. Hij zegt zelfs: het is oorlog. Maar hij weigert tevens te erkennen, net als Obama, dat het terrorisme iets met de religie van de geweldsplegers te maken heeft.

Birnbaum zet uiteen dat zij daarmee de verkeerde diagnose stellen. De goede is, dat we te maken hebben met een strijd *binnen* de islam, waarbij reactionairen strijden met mensen die een geweldloze uitleg geven aan de voorschriften van de godsdienst. Daarbij moeten de “geweldlozen” winnen. Maar dat krijgt men niet voor elkaar door hardnekkig te ontkennen dat de reactionairen, de extremisten, zich eveneens beroepen op de heilige bronnen.¹⁵⁷

Wat de terroristen zelf zeggen

Voordat we een definitief oordeel geven over Obama's semantische strategie ten aanzien van de woorden "terrorisme", "islam", "islamisme" en "radicale islam", lijkt het relevant eerst een vergelijking te maken tussen het religieus georiënteerd terrorisme en andere soorten terrorisme.

Terrorisme presenteert zich niet alleen in de religieuze vorm. Er zijn ook *politieke* vormen van terrorisme, zoals dat van de ETA.¹⁵⁸ Dit punt is volslagen evident, maar toch is het belangrijk om te maken, omdat mensen die verwijzen naar religieus terrorisme nog wel eens met het "contra-argument" worden geconfronteerd dat "niet al het terrorisme religieus is". Het is als contra-argument van weinig waarde, want wie beweert dat religieus terrorisme bestaat, behoeft nog niet te beweren dat er *alleen maar* religieus terrorisme bestaat. Niettemin wordt het contra-argument vaak opgevoerd.

Als een wonderlijk gevolg aan het bestaan van niet-religieus terrorisme wordt nog wel eens verbonden dat velen proberen het religieus terrorisme om te duiden tot iets wat niet-religieus is. Eigenlijk is dat ongerijmd, maar het gebeurt wel. Dat het ongerijmd is, laat zich verduidelijken met het volgende voorbeeld. Wanneer een lid van de ETA zou zeggen dat hij zich laat inspireren door het streven tot afscheiding van Spanje, zou het vreemd zijn wanneer een rechter die motivering niet zou erkennen. Of wanneer een Spaanse politicus, net als Obama, zou zeggen: "That's their propaganda; that's how they recruit". Dat wat de terrorist *zelf* als zijn motivering aangeeft, wordt *prima facie* geacht die motivering te zijn. Maar alleen met jihadistische terroristen, of met islamistische terroristen, zou nu de strategie moeten zijn: we onthouden hen het recht om hun eigen redenen voor hun zaak te verwoorden.

De omduidingstruc werkt dus altijd één kant op. Het komt niet voor dat iemand die een politiek motief opvoert voor zijn daad te horen krijgt: "Dat zeg je nu wel, maar *eigenlijk* ben je religieus gemotiveerd". Het omgekeerde gebeurt voortdurend. Een religieus terrorist krijgt voortdurend te horen: "Dat zeg je nu wel, dat je religieus bent gemotiveerd, maar *eigenlijk* ben je politiek gemotiveerd". Obama, Hillary Clinton en vele andere democraten volgen die tweede lijn. Zij hebben de niet geringe pretentie het beter te weten dan de terroristen zelf wat hun motieven zijn. Maar de vraag die men dan kan stellen is: welk belang kan daarmee gediend zijn? Komen we ook maar iets dichterbij een effectieve terrorismebestrijding door de motieven van terroristen voortdurend te ontkennen?

Ook om een andere reden lijkt de benadering van Obama kwetsbaar. Hij doet voorkomen alsof het geen enkel strategisch voordeel heeft de *juiste diagnose* te stellen. Is dat wel zo? Wanneer we naar de dokter gaan, hebben we belang bij een goede diagnose van de ziekte. Een dokter die zou zeggen: "Het doet er niet toe wat u hebt, we gaan u genezen" roept arg-

waan op. “Maar wat heb ik dan?”, wil de patiënt toch weten. Zomaar, in het wilde weg, iets bestrijden (longontsteking wanneer men kanker heeft, zoals ik hiervoor al heb duidelijk gemaakt) kan toch nooit succesvol zijn? Dat lijkt een beetje op de aderlatingen waaraan de artsen van Hendrik VIII hem onderwierpen wanneer ze weer eens geconfronteerd werden met een of andere hen onbekende ziekte. En wat hier gezegd wordt over de medische context van het oplossen van problemen, geldt op alle terreinen van het leven. Ook een militair strateeg kan toch niet zeggen: “Het doet er niet toe wat de vijand denkt. Het maakt niet uit wat zijn plannen zijn. Laten we gewoon aanvallen”. Elke succesvolle ingreep in deze wereld wordt bepaald door een scherp en adequaat inzicht over hoe die werkelijkheid in elkaar zit. Alleen in zeer uitzonderlijke situaties doet die ware toedracht er niet toe. Hoe kan het zijn dat Obama dit punt niet helder weet te krijgen?

Wanneer we verder luisteren naar de rede van Obama dan vertelt hij dingen die enig licht werpen op zijn op het eerste gezicht wat verbazingwekkende hardnekkigheid bij het benoemen van de ware oorzaken van het terrorisme. Hij zegt namelijk: “If we fall into the trap of painting all Muslims with a broad brush and imply that we are at war with an entire religion, then we are doing the terrorists’ work for them”.¹⁵⁹

Islam, islamisme en moslims

Op dat moment lijkt duidelijk te worden dat Obama niet alleen de ideologische achtergrond van het terrorisme niet voor de geest kan krijgen, maar dat hij ook islam, islamisme en moslims met elkaar verwart. Hij verwijt in zijn rede zijn politieke tegenstanders “rhetoric”, en “loose talk” en ook “sloppiness about who exactly we’re fighting”, maar Obama’s opmerkingen over een “entire religion” doen vermoeden dat hij helemaal geen verschil maakt tussen islam, islamisme en moslims. Hebben we hier niet een vos die de passie preekt? Het lijkt moeilijk nog meer “sloppiness” aan de dag te leggen dan de Amerikaanse president doet. Islam, islamism, moslims – het lijken bij Obama allemaal inwisselbare concepten.

Want laten we nog eens de typering van Donald Trump vergelijken met die van Obama. Trump (en andere politieke tegenstanders van Obama) beweert dus: de “radicale Islam” – dat is het probleem en dat moeten we benoemen. In een toespraak in augustus 2016 bracht Trump dit punt ook in tegen Hillary Clinton. “Anyone who cannot name our enemy, is not fit to run this country”.¹⁶⁰ Goed punt, lijkt mij. Maar Obama, net als Clinton, denkt dat wanneer hij dit zou doen, hij discriminerend zou optreden tegenover moslims. En dat is dan weer gevaarlijk, omdat we daarmee het werk doen voor de terroristen. Obama bedoelt kennelijk: als we alle moslims over één kam scheren, als we verklaren oorlog te voeren tegen een “entire religion”, dan doen we het werk voor de terroristen in de zin dat de

gematigde moslims zich ook wel eens kunnen ontwikkelen tot sympathisanten van het terrorisme.

Het is een veel gehoord bezwaar. Maar snijdt het wel hout?

Het eerste probleem dat zich aandient is dat Trump, of de andere politieke tegenstanders van Obama, het helemaal niet hebben over “all Muslims”, zoals hij hen toedicht. Zij hebben het ook niet over “Islam” en dus niet over een “entire religion”, zoals Obama stelt. Zij spreken over “*radical Islam*”. Dat is iets significant anders.¹⁶¹

De term “radical Islam” wordt over het algemeen geïdentificeerd met “islamisme”.¹⁶² De radicale islam, of het islamisme, wordt gezien als de politieke vormgeving aan een godsdienst. Het mag een wonder heten, maar het is wel waar: Donald Trump is op dit punt dus genuanceerder dan Obama. Trump blijkt een onderscheid te maken tussen drie zaken:

1. Een *religie* (islam);
2. Een *politieke ideologie* die op die religie is gebaseerd (islamisme);
3. Wat de meeste *gelovigen geloven* (dus wat moslims zelf zien als de essentie van hun geloof).

Dan zullen Obamisten tegenwerpen: maar Trump wil toch *maatregelen* nemen tegenover “moslims” in het algemeen? Hij wil toch alle moslims de toegang ontzeggen tot de Verenigde Staten van Amerika? En dan blijkt daar toch uit dat hij zelf ook dat onderscheid tussen de drie hier opgevoerde categorieën niet erkent? Dit is het bezwaar dat Obama opvoert met de woorden: “We have proposals from the presumptive Republican nominee for President of the United States to bar all Muslims from immigrating to America. We hear language that singles out immigrants and suggests entire religious communities are complicit in violence. Where does this stop?”¹⁶³

Obama verwijst dan naar de aanslagen in Orlando en die in Fort Hood, aanslagen die werden gepleegd door Amerikaanse moslims. Gaan we nu alle Amerikaanse moslims anders behandelen, vraagt Obama? Gaan we ze allemaal aan een speciaal toezicht onderwerpen? “Are we going to start discriminating against them because of their faith”.¹⁶⁴

Profiling

Obama lijkt hier weer een aantal zaken aan elkaar te koppelen waar hij had moeten onderscheiden. Vooropgesteld dit: het punt dat Obama aan de orde stelt, is een groot en waarschijnlijk onoplosbaar probleem. Niet alleen in de context van discriminatie overigens, maar in het leven in het algemeen. Dat probleem is: in hoeverre we onze verwachtingen en ons handelen kunnen baseren op basis van relatief kleine steekproeven over hoe de werke-

lijkheid in elkaar zit.

Laten we beginnen met een constatering die het probleem goed weergeeft:

Slechts een klein deel van de moslims bestaat uit jihadisten;
Alle jihadisten zijn wel moslim.

Het probleem is dat Obama en zijn supporters alleen bij het eerste deel van deze constatering blijven hangen en dat Trump over het tweede deel spreekt. Eigenlijk gaan daar al hun toespraken over, zowel van de Obamisten als van de Trumpisten.

Obamisten willen een semantiek van “jihadisme”, “radicale Islam”, “islamisme” (het “i-woord”) vermijden vanwege het feit dat maar een *klein deel van de moslims jihadist is*. En alleen al het *spreken* over islam, jihadisme, islamisme, radical islam of iets anders dat naar de wereldgodsdienst verwijst (wat naar hun oordeel hun politieke tegenstanders zo onverantwoord doen) zien zij als het creëren van een maatschappelijk klimaat waarin meer jihadisten geworven worden. Daarom kiezen zij voor “political correctness”. Dat betekent in dit geval: het hanteren van versluijrend taalgebruik waarin de dingen niet bij naar hun ware aard worden benoemd op grond van strategische overwegingen.

Trumpisten willen daarentegen dat je de aard van de terroristische bedreiging duidelijk benoemt, want anders is onduidelijk hoe je die moet bestrijden. Zij zullen zeggen: geworven? Waarvandaan? Vanuit de moslimgemeenschap, toch? Of wilde je jihadisten werven onder de Ierse gemeenschap of bij de Mormonen? En dat is nu precies het punt dat Obama met alle macht probeert om *niet* in de discussie te betrekken. Obama denkt dat als punt 2 openlijk wordt besproken het “young Muslims in this country” een slecht gevoel zal geven.¹⁶⁵ Zij worden dan verdacht. Zij voelen zich “under attack”. Zij krijgen het gevoel dat hun regering hen verraadt en daarmee worden de waarden waarvoor Amerika staat verloochend. “This is a country founded on basic freedoms, including freedom of religion”, zegt Obama. En ook “we don’t have religious tests here”.¹⁶⁶

Dat is allemaal goed en wel, zullen de Trumpisten antwoorden, maar is het ook niet de taak van een verantwoordelijk optredende regering de staat te beschermen tegenover de aanslagen die deze staat bedreigen? En kan men de discriminatie van *in de Verenigde Staten woonachtige moslims* (dus met volledige burgerrechten) wel vergelijken met moslims die naar het land willen immigreren, zou onze Trumpist kunnen antwoorden? Als je *weet* dat weliswaar niet alle moslims jihadisten zijn, maar wel alle jihadisten moslims, dan zal, hoe klein ook het aantal jihadisten is, het toch een effectieve vorm van zelfbescherming blijken geen moslims in het land toe te laten? Of is dat een vorm van onaanvaardbare discriminatie? En is het *denken daaraan* al discriminerend? Hoe ernstig moet dan het jihadistisch

gevaar zijn voordat men daar wél aan mag denken? Of mag men daar nooit aan denken en geldt *fiat justitia pereat mundus*?

Eens zal dat inzicht moeten dagen, zullen de critici van het Obama-beleid zeggen.¹⁶⁷ Misschien is het niet na 9/11. Niet na Texas, Boston, Fort Hood of Orlando. Maar zelfs de meest zelotische gelovige in “no religious tests here” zal *eens* zich tevens oriënteren op punt 2 en niet alleen op punt 1, zeggen de Trumpisten. Het is alleen de vraag hoeveel aanslagen daarvoor nodig zijn, zeggen zij. Men kan nog zoveel verwijzen naar de Constitutie en vrijheid van religie, maar de constitutie is geen “suicide pact” en eens zal dus realisme overheersen. En dan is het niet onverantwoord om bij immigratiebeleid een “minder, minder, minder moslims” de overhand te geven boven gevoeligheden ten aanzien van de gemeenschap in eigen land. Denken dat dan de moslimjongeren, de gematigde moslims, in opstand komen, is onverantwoord pessimistisch. Sterker nog: het is discriminatoir en beledigend. Een echte gematigde moslim zal begrijpen dat elke staat zichzelf kan en moet beschermen tegen zijn eigen ondergang. Obama’s strategische overwegingen bij het vermijden van de term “radical islam” is dus gebaseerd op koudwatervrees.

Bij deze eerste kennismaking met Bardot, Fallaci en Houellebecq wil ik het nu even laten. Ik kom op hun ideeën terug in hoofdstuk 4 en 5 van dit boek. In hoofdstuk 2 wil ik mij concentreren op de *Nederlandse* discussie over de islam, het islamisme en de islamitische cultuur, althans voorzover die een rol speelt als achtergrond bij juridische vervolging van diegenen die het religieus terrorisme proberen te bestrijden. Er zijn vier Nederlandse politici, die een belangrijke rol hebben gespeeld in die discussie: Frits Bolkestein, Pim Fortuyn, Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders. De laatste twee zijn voor dit boek in het bijzonder van belang, omdat zij (i) te maken kregen met geweldsdreiging vanuit de theoterroristische hoek en (ii) juridische processen. Ik concentreer mij op Geert Wilders.

HOOFDSTUK 2

DE ZAAK WILDERS

Ik vraag aan jullie, willen jullie in deze stad en in Nederland meer of minder Marokkanen?

Geert Wilders, 19 maart 2014

Vragen van de rechtbank

Op 7 januari 2016 kreeg ik het verzoek van de rechter-commissaris van de rechtbank Den Haag, op voorspraak van de raadsman van Geert Wilders, op te treden als deskundige. Mijn opdracht was: een “bijdrage te leveren vanuit rechtsfilosofisch perspectief over de vraag in hoeverre (on)verdraagzaamheid al dan niet een beperkend criterium zou kunnen zijn ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting en zo ja, hoe dit begrip zou dienen te worden ingevuld”.¹⁶⁸

Als deelvragen worden verder genoemd (summier samengevat):

Verdiens de huidige staat van de vrijheid van expressie (in het bijzonder religiekritiek) speciale aandacht van regeringen, bestuurders en rechterlijke instanties door het zich verbreidende religieus gemotiveerde terrorisme?

Brengt de huidige staat van de vrijheid van expressie met zich mee dat de beperkingen op de vrijheid van expressie (artt. 137c en d Sr.) restrictief dienen te worden geïnterpreteerd?

Brengt deze noodzaak tot restrictieve interpretatie van de artt. 137c en d Sr. tevens met zich mee dat het woord “ras” niet extensief zou moeten worden uitgelegd?

Zijn er ook redenen om aan te nemen dat belediging (art. 137c Sr.) van een groep wegens hun ras ook daadwerkelijk *wegens* raciale kenmerken van de groep moet plaatsvinden?

Brengt de bijzondere positie van de verdachte (een politicus die bovendien een belangrijk doelwit is van internationaal terrorisme) met zich mee dat een belangrijke kleuring wordt gegeven aan de begrippen “openbare orde”, “staatsbelang”, “veiligheid”?

Deze vragen heb ik in het rapport geprobeerd te beantwoorden en die beantwoording vormt de basis voor hoofdstuk 2 van *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders*.

De minder-uitspraken

De achtergrond van deze zaak is, dat Geert Wilders wordt vervolgd voor uitlatingen, gedaan op 19 maart 2014 in Den Haag, over de wenselijkheid van minder Marokkanen in Nederland. Hij wordt dus eigenlijk niet vervolgd vanwege uitspraken die gedaan zijn over de islam, zoals bij de vorige rechtzaak uit 2011,¹⁶⁹ maar vanwege uitspraken over een bepaalde bevolkingsgroep. Tijdens deze bijeenkomst stelde Wilders een vraag aan het aanwezige publiek. Deze vraag was:

Ik vraag aan jullie, willen jullie in deze stad en in Nederland meer of minder Marokkanen?

Een groot deel van het publiek riep “Minder!”. Daarop heeft Wilders geantwoord: “Nah, dan gaan we dat regelen”.

Het door het Openbaar Ministerie geselecteerde deel van de uitwisseling van gedachten tussen Wilders en zijn supporters maakte deel uit van een bredere vraagstelling. Wilders stelde ook de vraag “Meer of minder EU?”. Het antwoord luidde: “minder”. En “Meer of minder PvdA?”. Het antwoord was wederom “minder”.

Wilders wordt niet vervolgd op basis van zijn uitgesproken wens tot minder EU, ook niet op basis van zijn uitgesproken wens tot minder PvdA, maar wel op basis van de “Marokkanen-uitspraak” of preciezer eigenlijk: de “Marokkanen-vraag”. Wilders deed immers, strikt gesproken, geen uitspraken over Marokkanen, maar hij stelde een vraag over Marokkanen. Het waren “Marokkanen-vragen” en niet “Marokkanen-uitspraken”. Of “Marokkanen-suggesties”.

Naar het oordeel van het Openbaar Ministerie zou Wilders zich met de gewraakte uitspraken “in het openbaar, mondeling, opzettelijk beledigend hebben uitgelaten over een groep mensen, te weten Marokkanen, wegens hun ras”. Dit staat bekend als de “groepsbelediging”. Daarmee zou naar het oordeel van het OM de delictsomschrijving zijn vervuld van art. 137c Sr. (zowel lid 1 als lid 2).

De tekst van dit artikel luidt:

1. Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.
2. Indien het feit wordt gepleegd door een persoon die daarvan een beroep of gewoonte maakt of door twee of meer verenigde personen wordt gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete

van de vierde categorie opgelegd.

Subsidiair wordt ook uitlokking ten laste gelegd (deelneming aan strafbare feiten, Titel v Sr., art. 47 Sr.).

Ook wordt vervolging ingezet op basis van art. 137d Sr. Daarvan luidt de tekst:

1. Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.
2. Indien het feit wordt gepleegd door een persoon die daarvan een beroep of gewoonte maakt of door twee of meer verenigde personen wordt gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie opgelegd.

Ten aanzien van dit artikel¹⁷⁰ zouden dan, naar het oordeel van het OM, ook weer zowel het eerste als het tweede lid relevant zijn, waarbij de verdachte zou kunnen worden vervolgd wegens het “aanzetten tot haat tegen en/of discriminatie van mensen, te weten Marokkanen, wegens hun ras”.

Minder EU, PvdA en Marokkanen

Om de gedachten te bepalen is het misschien nuttig ons eerst te richten op twee andere zaken waarover Wilders uitspraken deed: de EU en de PvdA. En dan is het relevant ons de vraag te stellen waarom het een politicus vrij zou staan minder EU en PvdA te wensen, maar *niet* minder Marokkanen.

Het antwoord ligt voor de hand. Het wensen van minder EU wordt nog steeds gezien als een legitiem onderwerp van politieke discussie en nog niet als strafbare “europhobie”.¹⁷¹ De “minder-wens” betreft hier een politiek standpunt, waarvan de uiting wordt beschermd door de vrijheid van expressie (art. 7 Grondwet, art. 19 van het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten*, art. 10 van het *Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden*). Er zijn ook geen wettelijke bepalingen, zoals de artt. 137c en d Sr., die aangeven dat het aanzetten tot haat en discriminatie jegens de EU strafbaar zou zijn.¹⁷² Natuurlijk zullen pro-EU lobbyisten of politici die pro-EU zijn het als onaangenaam ervaren dat de EU door anderen ter discussie wordt gesteld,¹⁷³ maar over het algemeen is de overtuiging dominant dat het hier een opvatting betreft die mag worden gehoord in het publieke debat.

Toch is het interessant om de “minder Marokkanen-uitspraak” te plaatsen tegen de achtergrond van de “minder EU-uitspraak”, omdat de reacties op het “minder EU” soms zó heftig zijn, dat we kunnen onderkennen dat het bepleiten van geen of minder EU ook al het verkennen van de tolerantiegrenzen van een deel van de samenleving betekent. Zoals nog zal blijken in het vervolg van deze analyse is het menselijke gegeven dat we opvattingen, waarmee we het niet eens zijn, moeilijk kunnen “verdragen” relevant voor ons onderwerp.

Dat brengt ons op een tweede deel van de “minder-trits”: minder pvdA. Dat ook het wensen van minder pvdA in Nederland wordt beschermd door de vrijheid van expressie ligt misschien iets minder voor de hand dan bij de EU. Is niet het uitspreken van de wens tot minder pvdA in Nederland te beschouwen als het “aanzetten tot haat” en “aanzetten tot discriminatie” jegens de pvdA (waarmee de criteria van art. 137d Sr. in beeld komen)? Waarom zou men dat onder de vrijheid van expressie beschermd kunnen achten? Is niet “aanzetten tot haat” moreel afkeurenswaardig? Kan het niet tot “polarisatie” onder de bevolking aanleiding geven, tot “conflictueuze tweespalt”, “wij/zij-denken” tussen aanhangers van de pvdA en die van andere partijen, tot het “apart zetten van bevolkingsgroepen”?¹⁷⁴ Bovendien: is het niet “discriminerend” alle pvdA-ers over één kam te scheren? Er zijn immers aanzienlijke verschillen. De pvdA van Jacques Wallage is een heel andere pvdA dan die van Paul Scheffer.¹⁷⁵

Toch is het evident dat de artt. 137c en d Sr. geen betrekking hebben op de situatie waarin tot “minder pvdA” zou worden opgeroepen. Daarvoor is in ieder geval een positiefrechtelijke grond aan te voeren: de status van pvdA-er is niet gebonden aan “ras”, “godsdienst of levensovertuiging”, “hetero- of homoseksuele gerichtheid” en noch is het lidmaatschap van de pvdA, of het daarop stemmen, een “lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap”. En dit zijn nu eenmaal de categorieën die de wetgever heeft aangewezen als *speciaal beschermde categorieën* tegen belediging (art. 137c Sr.), haat en discriminatie (art. 137d Sr.).

Maar dan dient zich onmiddellijk een nieuw probleem aan: *ook de Marokkaanse identiteit* valt niet onder één van de hiervoor genoemde categorieën. Een Marokkaan kan Berber of Arabier zijn. Marokkaan-zijn heeft niets met “ras” en ook niet met “etniciteit” te maken. “Marokkaan” is vergelijkbaar met “Nederlander” of “Belg”. Het geeft aan dat men de nationaliteit heeft van één van de ongeveer tweehonderd natiestaten die bij de Verenigde Naties zijn aangesloten. En “nationaliteit” heeft de Nederlandse wetgever (ter onderscheiding van de Franse wetgever, overigens)¹⁷⁶ *niet* als een speciaal beschermde categorie willen introduceren.

Maar als pvdA-ers en Marokkanen op basis van de *wetstekst* geen verschillende status genieten, wat verklaart het dan dat het Openbaar Ministerie Wilders alleen vervolgt voor het op de Marokkanen betrekking hebbende deel van zijn politieke toespraak?

De wenselijkheid van een politiek debat

Is dat omdat PvdA-ers een dikkere huid hebben dan Marokkanen? En hebben daarom PvdA-ers geen aangifte gedaan? Of moet de reden daarin gezocht worden dat, *hoewel aanzettend tot haat en discriminatie* jegens de PvdA en PvdA-ers, velen toch denken dat een politieke krachtmeting tussen de PvdA en PVV tot de essentie van het politiek proces behoort, terwijl het uitspreken van de wens tot minder Marokkanen in Nederland onfatsoenlijk of respectloos wordt geacht? Maar als dat laatste het geval is, waarom zou men dan niet gewoon weigeren om mee te doen aan een dergelijk politiek debat? Of, nog beter misschien, aangeven waarom men dat onfatsoenlijk acht? Moet men niet concluderen dat, zolang de wetgever niet aangeeft welke politieke debatten *niet* gevoerd mogen worden, zij politiek gevoerd mogen worden? Is dat niet de essentie van een democratie? Is dat niet wat een democratische samenleving onderscheidt van een niet-democratische samenleving? Is dat niet ook wat de “tolerantie” van ons vraagt: dat we de vrijheid van het debat niet belemmeren? Het verschil tussen recht in een democratische en vrije samenleving en recht in een dictatuur is nu juist dat het recht in een democratische samenleving niet beoogt vast te leggen wat “fatsoenlijk” is. Wie alles wat onfatsoenlijk is strafrechtelijk zou willen verbieden, introduceert de dictatuur van de deugd.

Natuurlijk is hiermee niet gezegd dat vrijheid van expressie onbeperkt moet zijn. “Aanzetten tot geweld” wordt in art. 137d Sr. aangewezen als een grens voor de vrijheid van expressie. Deze grens is onbetwist.¹⁷⁷ Maar ook is duidelijk dat alleen het *wensen* van minder mensen van een bepaalde groep in Nederland niet aanzet tot *geweld* jegens die groep. Dat is overigens ook het oordeel van het Openbaar Ministerie, want dit punt is in de tenlastelegging niet opgenomen.

Waarop het verschil van mening tussen het Openbaar Ministerie en Geert Wilders zich toespitst, zoals ook bleek tijdens de regie-zitting over de zaak Wilders op 18 maart 2016, is dat het OM denkt dat alleen het uiten van de wens tot minder Marokkanen “aanzet tot haat”, “beledigend is” voor de betreffende groep en dat het de groep “discrimineert”. Tijdens zijn slotwoord werd dit nadrukkelijk door Wilders ontkend. Hij *zet niet aan* tot haat jegens Marokkanen en discrimineert ook niet, gaf hij aan. Dat moet dus leiden tot een nauwkeurige analyse van de begrippen “aanzetten tot haat”, “discriminatie” en “belediging”. De volgende paragrafen zijn daaraan gewijd.

Haten, discrimineren en beledigen

Om te beginnen is dan de formulering van de strafwet van belang: *aanzetten* tot haat is strafbaar. Haten staat dus vrij. Althans juridisch. Men kan

zonder vrees voor strafrechtelijke vervolging zeggen: “Ik haat Marokkanen”. Zou de ontvangende partij van deze mededeling dan vragen “Raad je mij aan dat ook te doen?” dan lijkt het verstandig onmiddellijk aan te geven dat dit *niet* de bedoeling van de mededeling was. Ieder zou geheel “op eigen instigatie” en “eigen gezag” de beslissing tot haten moeten nemen. Als uiting van de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. Zou dat niet het geval zijn, dan zou sprake zijn van “aanzetten”, en dan loopt men de kans strafrechtelijk te worden veroordeeld.¹⁷⁸

Een tweede belangrijk concept uit art. 137d Sr. is “discriminatie”. Kan men stellen dat wie de wens uitspreekt tot minder Marokkanen, aanzet tot discriminatie? Maar discriminatie van wie?

Een voor de hand liggend antwoord is: men zet aan tot discriminatie van Marokkanen. Maar dat is toch een onbevredigend antwoord, want het “discrimineren” van Marokkanen, die zich niet in Nederland bevinden, staat vrij. De non-discriminatie-norm heeft betrekking op diegenen die zich in Nederland bevinden. Artikel 1 van de Nederlandse Grondwet luidt: “*Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan*” (cursivering toegevoegd; pc). Het uitbreiden van de non-discriminatie-norm naar diegenen die zich *niet* in Nederland bevinden zou tot absurde consequenties leiden, want dan zou het handhaven van het principe van nationale jurisdictie *per definitie* discriminatie opleveren. Mensen uit andere landen kunnen immers uit de aard der zaak geen aanspraak maken op allerlei voorzieningen waarop Nederlanders wel aanspraak kunnen maken.

Maar kan men dan niet zeggen dat het uitspreken van de wens tot minder Marokkanen in Nederland het aanzetten tot strafbare discriminatie oplevert van de *hier in Nederland aanwezige* Marokkanen?

Ook deze interpretatie zou tot wonderlijke consequenties leiden. Het zou betekenen dat elke vorm van immigratiebeperking jegens een groep, waarvan zich reeds sommige leden in Nederland bevinden, altijd aanzet tot discriminatie jegens die groep.

Paradoxen

Hoewel intuïtief de toepassing van de artt. 137c en d Sr. voor een aanzienlijke groep mensen in Nederland, net als bij de Bardot-processen in Frankrijk (zie hoofdstuk 1), dus evident lijkt te zijn (de 6500 of 6400 klagers, hoewel duidelijk is geworden dat in vele gevallen het om fraude gaat),¹⁷⁹ lijkt een toepassing van die artikelen op de zaak die voorligt, bij nadere overdenking, hoogst complex.

Eén punt werd ook door Wilders zelf naar voren gebracht tijdens zijn slottoespraak op de regie-zitting van 18 maart 2016. Zou het scande-

ren van “Minder Syriërs” ook zoveel ophef hebben veroorzaakt, was de vraag van Wilders?

Dit is een belangrijk punt. De uitspraak “Minder Marokkanen” zou dus “racisme” impliceren, volgens het Openbaar Ministerie. Maar hoe zit dat dan met uitspraken als: “Minder, minder, Syriërs”, “Minder, minder Israëliërs”, “Minder Polen”, “Minder mensen van buiten de EU”? “Minder mensen uit niet-westerse culturen”?

Wat is eigenlijk de *algemene theorie* die ten grondslag ligt aan de veronderstelling dat “Minder Marokkanen” een uitspraak over “ras” zou zijn, en derhalve verboden, maar “Minder Syriërs” of “Minder Amerikanen” niet? Of zou “Syriër” óók worden gehanteerd als aanduiding voor een “ras”?

Zielige en niet-zielige rassen

Een beangstigende gedachte die zou kunnen opkomen, is dat we op zoek zijn naar consistentie in een *au fond* niet consistente werkelijkheid. We zoeken een “systeem”, maar er is gewoon geen systeem. Marokkanen zijn geen “ras”, maar dat interesseert degenen die vervolging en veroordeling willen niets. Wat hen misschien voor ogen zweeft, is dat Marokkanen om de een of andere reden een zielige of kwetsbare groepering zijn en Amerikanen niet. Daarom is het roepen van “Minder, minder Amerikanen” geen probleem (of vanuit een bepaald politiek perspectief zelfs welkom) en “Minder, minder Marokkanen” racisme, want ongewenst.

Maar als dat het geval zou zijn, waarom zouden we dan de artt. 137c en d Sr. niet een andere inhoud geven? Bijvoorbeeld als volgt (let op de cursivering):

Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens *hun kwetsbare status*, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.

Aan de rechter laten we dan over om van geval tot geval inhoud te geven aan het criterium “kwetsbare status”. In de jurisprudentie zou dan kunnen worden vastgesteld dat bijvoorbeeld groepen uit voormalig *koloniserende* naties vrij mogen worden bekritiseerd, maar dat groepen uit voormalig *gekoloniseerde* naties niet. En dat betekent weer dat “Minder, minder Marokkanen” racistisch is, maar “Minder, minder Fransen” niet. Er zijn, om nu ook maar eens het concept “racisme” van stal te halen, “zielige rassen” en

niet of “minder zielige rassen”. Grofweg kan men zeggen dat voor geheel Afrika geldt, dat men de bewoners daarvan niet afwezig mag wensen in voormalig koloniserende naties en dat naarmate men meer naar het Noorden op de aardbol komt men de burgers van die naties weg mag wensen.¹⁸⁰ In Indonesië zouden Indonesiërs wel mogen scanderen “Minder, minder, minder Nederlanders”, maar in Nederland mag men niet roepen “Minder, minder, minder Indonesiërs”. In de Congo mag men roepen “Minder, minder, minder Belgen”, maar in België mag men niet roepen “Minder, minder, minder Congolezen”.¹⁸¹

Ik laat het voorlopig even bij deze speculatieve opmerkingen over de betekenis van de termen die de wet hanteert en ga over op een andere kwestie: de politieke of staatsrechtelijke dimensie van deze zaak.

Staatsrecht, strafrecht en rechtsfilosofie

Omdat het in de zaak Wilders gaat om een analyse van de artt. 137c en d Sr. zou men in de verleiding kunnen komen te denken dat het exclusief, of voornamelijk, betrekking heeft op *strafrecht*. De argumentatie zou dan de volgende kunnen zijn. Niemand in Nederland heeft een vrijbrief bij het overtreden van de wet. De strafwet stelt nu eenmaal dat niemand mag aanzetten tot haat en discriminatie (art. 137d Sr.) van bepaalde kwetsbare groeperingen (afgebakend met de criteria, zoals vermeld in de artt. 137c en d Sr.).¹⁸² Ook mogen die groepen niet worden beledigd (art. 137c Sr.). Doet een politicus dat wel, dan zou hij “gewoon” moeten worden gestraft, net als elke andere burger.

Soms wordt daar nog aan toegevoegd dat een politicus een “speciale verantwoordelijkheid”¹⁸³ heeft wanneer het aankomt op het voorkomen van “negatieve beeldvorming” (stereotypering, wij/zij-denken). Daarop wordt vervolgens geconstateerd dat “stemmingmakerij” jegens Marokkanen ongewenst en onfatsoenlijk is en men pleit voor een veroordeling van de politicus op basis van de genoemde artikelen.

Dit is, zo hoop ik duidelijk te maken in deze analyse, een eenzijdige, vertekende voorstelling van zaken; een voorstelling van zaken bovendien die leidt tot een onaanvaardbare ondermijning van het legaliteitsbeginsel (en wat weer kan worden gezien als de basis van de rechtsstaat).¹⁸⁴ Het is verder een verstoring van het evenwicht van de staatsmachten, met name een verstoring van het evenwicht tussen rechterlijke macht en wetgevende macht.

Bij de vervolging van de politicus Wilders hebben we te maken met een zaak die hoogst “ongewoon” is en waaraan principiële staatsrechtelijke, rechtsfilosofische of politiek-filosofische kanten zitten. Het gaat om de vervolging van een politicus voor het verdedigen van standpunten, of het stellen van vragen, waarin een aanzienlijk deel (en sinds maart 2014, het

moment waarop de gewraakte uitspraken werden gedaan, groeiend deel) van het electoraat zich herkent. Het kan niet anders of men dient zich dan ook te bezinnen op de staatsrechtelijke kant van deze problematiek. Het is een zaak die raakt aan de staatsrechtelijke verhouding van de belangrijkste staatsorganen: parlement en rechterlijke macht.

Overigens niet alleen de verhouding tussen de wetgevende en de rechtsprekende macht is in het geding, ook de verhouding van de uitvoerende macht (regering en Openbaar Ministerie) tot de wetgevende macht. Wat nu als niet Wilders maar een VVD-kamerlid deze uitspraken zou hebben gedaan? Dan zou het OM, onder leiding van een VVD-minister, een kamerlid van zijn eigen partij vervolgen! En ook nu is de situatie frappant: in theorie kan de regering met het OM in de hand kamerleden van de oppositie uitschakelen of het zwijgen opleggen (mits de rechters meewerken, maar ook alleen een vervolging is natuurlijk op zich al belastend). Je zou je zelfs kunnen voorstellen dat het geframed zou worden als: VVD-minister neemt wraak op afvallig VVD-kamerlid Wilders (nu PVV). Dit toont duidelijk hoe gevaarlijk het vervolgen van een politicus vanwege zijn uitspraken is.

Daarbij zitten aan de zaak Wilders ook nog eens belangrijke internationaal-politieke aspecten die te maken hebben met specifieke eigenaardigheden van de tijd waarin wij leven.

Wat de zaak Wilders uniek maakt

Men kan het unieke karakter van de zaak Wilders aan de hand van vijf punten samenvatten.

Allereerst: het gaat om de vervolging van een politicus. Dat geeft aan de zaak een bijzonder karakter. Dat onderscheidt de zaak Wilders van de zaken Bardot, Fallaci en Houellebecq. Voor de zaak Wilders zal, mede om deze reden, enorme belangstelling bestaan in de media. Dat geldt niet alleen voor de nationale media, maar ook voor de internationale media. Geert Wilders maakt onderdeel uit van een internationale beweging die waakzaamheid bepleit ten opzichte van een volgens de aanhangers van die beweging voortschrijdende islamisering van Europese samenlevingen, dezelfde beweging waarvan Bardot en Fallaci deel uitmaken.¹⁸⁵ Wilders geeft regelmatig lezingen bij internationale fora over dit onderwerp.¹⁸⁶ Weliswaar gaat het in de zaak die hier ter beoordeling staat niet om uitspraken die zijn gedaan over de islam, maar in de internationale pers zal de vervolging van een politicus die zich heeft ontpopt tot een van de belangrijkste internationale woordvoerders van een beweging die waarschuwt voor een voortschrijding van de politieke islam, veel aandacht trekken.

Als tweede: het gaat om vervolging van een politicus vanwege standpunten over een kwestie die de gemoederen bezighoudt: immigratie en remigratie. Wilders wordt vervolgd voor het ventileren van standpunten die in ieder geval

zijn eigen electoraat geacht mag worden te delen en wellicht een deel van het electoraat dat niet op zijn partij stemt. Sinds maart 2014, het moment waarop Wilders zijn uitspraken deed, is een enorme discussie losgebarsten, niet alleen in Nederland, maar in geheel Europa, over de massale migratiebewegingen, waarmee Europese samenlevingen op dit moment geconfronteerd worden.¹⁸⁷

Wat in de tijd van Bardot en Fallaci alleen nog maar sluimerde, is nu manifest. Er is een breed draagvlak ontstaan voor niet alleen “minder, minder, minder” *Marokkanen* in Nederland, maar ook voor “minder, minder, minder” Syriërs, Irakezen, Noord-Afrikanen, zelfs voor *elke vorm* van immigratie. Met andere woorden: de stemming ten gunste van migratie is ingrijpend veranderd.

Zoals hierna nog duidelijk zal worden, is de meest redelijke interpretatie van de uitspraken van Wilders om deze op te vatten als uitspraken over immigratieproblematiek.

Als derde: Wilders' standpunt is in de Nederlandse politiek uniek. Het standpunt van Wilders in deze hele discussie is in die zin uniek, dat het een combinatie vormt van culturele analyse met een praktisch-politieke stellingname in de integratie- en immigratiepolitiek. Voor Wilders is een *wereldgodsdienst* (die naar zijn oordeel weer geen “godsdienst” is, maar een totalitaire politieke ideologie die zich als “godsdienst” maskeert, net als we dat bij Fallaci geanalyseerd hebben)¹⁸⁸ voor een belangrijk deel debet aan de problemen van deze tijd.

De laatste tijd ondervindt Wilders in internationale fora enige concurrentie van de Amerikaanse presidentskandidaat Donald Trump. Zoals we in het eerste deel van dit boek hebben gezien, spreekt Trump over “radical Islam” als een probleem. Hij wordt daarin bijgevalen door andere republikeinse politici (zoals Ben Carson). Dat is een opmerkelijke ontwikkeling, want zelfs G.W. Bush die in Europa als het *non plus ultra* geldt van havik-achtig gedrag, was altijd zeer terughoudend als het aankwam op het benoemen van de ideeële achtergrond van het hedendaags terrorisme. Bush verschilt wat dat betreft niet veel van Obama of van Hillary Clinton. Maar met Trump is dat anders. Trump spreekt, tot ongenoegen van Obama dus, van “radical Islam”.

Geert Wilders maakt nog een stap. Hij meent dat het verschil tussen “radicale islam” en “islam” minder scherp is dan sommigen menen. Niet de “radicale islam” is het probleem, maar “islam” als zodanig. In die zin neemt Wilders dus internationaal gezien, onder de politici althans, een bijzondere plaats in. Hij mag dan in Fallaci een voorganger hebben, in de politiek is hij “marktleider”.

Als vierde: Wilders' positie is in de Nederlandse politiek uniek. Met het onderscheid tussen “standpunten” en “positie” wordt hier bedoeld dat de *omstandigheden*, waaronder Wilders in Nederland politiek moet bedrijven, uniek zijn in de zin dat geen enkele politicus uit de geschiedenis van het

land politiek heeft bedreven onder zulke ongewone omstandigheden, in het bijzonder met betrekking tot zijn fysieke veiligheid.¹⁸⁹ Wilders is, net als de Deense cartoonist Kurt Westergaard,¹⁹⁰ de Britse schrijver Salman Rushdie,¹⁹¹ de Franse cartoonist Stéphane Charbonnier († 2015)¹⁹² en anderen tot doelwit van een terroristische aanslag verklaard door organisaties¹⁹³ en individuen die zich door een terroristische ideologie laten inspireren.¹⁹⁴ De levensomstandigheden van Geert Wilders zijn zo absurd dat hij lijkt op een romanfiguur van Michel Houellebecq.

Tot nu toe heeft Wilders zich, ondanks deze terrorisme-dreiging, niet laten weerhouden van het bepleiten van zijn politieke programma.¹⁹⁵ Hij heeft persoonsbeveiliging gekregen van de Nederlandse overheid waardoor ook alleen *hij* (ter onderscheiding van iemand die geen persoonsbeveiliging heeft) het zich kan *veroorloven* de combinatie van standpunten te verdedigen die hij verdedigt, ook al zijn de offers die het van hem vraagt groot.

Als vijfde: de Nederlandse samenleving staat terecht. Tenslotte is de zaak Wilders uniek in de Nederlandse geschiedenis, omdat niet alleen Geert Wilders terecht staat voor de Nederlandse staat, maar ook de Nederlandse samenleving als geheel. Die samenleving als geheel staat terecht in de ogen van het theoterrorisme en die samenleving als geheel kan dus ook worden “gestraft” voor het herbergen, niet bestraffen, niet corrigeren van Geert Wilders. In dat opzicht heeft de journalist H.J.A. Hofland (1927–2016) gelijk wanneer hij dit constateert, al kan men morele bezwaren formuleren tegen zijn *remedie* voor deze stand van zaken: het beëindigen van de persoonsbeveiliging van Geert Wilders, waardoor Wilders vanzelf wel zou worden gedwongen tot het beëindigen van zijn politieke engagement.¹⁹⁶ Aan een veroordeling dan wel vrijspraak zijn vergaande consequenties verbonden die raken aan de veiligheid van Nederlandse staatsburgers. Dat heeft ermee te maken dat terroristen Nederlandse staatsburgers en de Nederlandse staat verantwoordelijk houden voor (i) of en (ii) hoe men optreedt tegenover Geert Wilders. Onderdeel van de terroristische strategie, zoals getypeerd in art. 83a Sr., is dat men probeert de Nederlandse samenleving te intimideren met geweld, zodat Wilders dient te worden bestraft voor zijn kritiek op de islam (die naar het oordeel van terroristen doodstrafwaardig is). En dat betekent weer dat mensen als Geert Wilders, net als Stéphane Charbonnier¹⁹⁷ of Michel Houellebecq¹⁹⁸ en anderen niet alleen te maken hebben met de (legitieme) dwangordening van hun respectievelijke staten, maar ook met de (illegitieme) dwangordening van het internationaal terrorisme.¹⁹⁹ Zoals duidelijk wordt gemaakt in het werk van de terrorisme-deskundige Gilles Kepel (*geb.* 1955),²⁰⁰ de journaliste Caroline Fourest (*geb.* 1975)²⁰¹ en anderen,²⁰² is terrorisme niet alleen gericht op het intimideren van Europese staatsburgers in het algemeen, maar vooral op diegenen die worden gezien als de symbolen van de standvastigheid (of wat door terroristen gezien wordt als koppigheid) van seculiere

rechtsstaten die weigerachtig zijn bij het aanpassen van hun wetten en beginselen aan de eisen van het internationaal terrorisme.

De redactie van *Charlie Hebdo* is een markant voorbeeld van die weigerachtigheid. Zoals de voormalig hoofdredacteur, Philippe Val (*geb.* 1952), in enkele boeken heeft uiteengezet, zien de redactieleden van *Charlie Hebdo* zichzelf niet als zinloze provocateurs en kwelgeesten van kwetsbare minderheden, maar als een bastion in de strijd tegen het internationaal fundamentalisme, fanatisme en terrorisme in een tijd waarin de staat het op dit punt laat afweten of te weinig effectief is.²⁰³ Men heeft ervoor gekozen niet te buigen voor terreur. Wat door sommigen wordt ervaren als zinloos kwetsen, sarren en beledigen, wordt door de cartoonisten van *Charlie Hebdo* gezien als “Résister à la terreur”.²⁰⁴ Daarvoor hebben de redactieleden, zoals bekend, een zware prijs betaald. Zij hebben de waarden van een democratische rechtsstaat hooggehouden in een tijd, waarin politici het plafond aan het bestuderen waren.

Dit zijn vijf redenen waarom de zaak Wilders een bijzondere zaak is. Natuurlijk is het moeilijk te beoordelen welke relevantie de hier genoemde bijzondere feiten hebben voor de beoordeling van de zaak die voorligt. Maar pretenderen dat deze feiten *niet bestaan* of geheel irrelevant zijn, zou onwettelijk zijn. In ieder geval moet daarom worden geconstateerd dat de zaak Wilders een unieke plaats inneemt in de Nederlandse geschiedenis die veel verder gaat dan een algemene beoordeling van de betekenis van de termen, zoals in de artt. 137c en d Sr. opgevoerd. Het gaat werkelijk om een bezinning op belangrijke staatkundige idealen als vrijheid van expressie, democratie, rechtsstaat, de aard van de politiek (en de politicus!)²⁰⁵ in tijden van crisis.

Democratische politiek volgens Max Weber

Daarmee zijn we aangekomen bij een van de belangrijkste claims van dit boek: het proces Wilders is een principiële zaak. Veel mensen hebben de indruk dat het in het proces Wilders gaat om het toepassen van regelgeving die nu eenmaal bestaat. Maar is dat wel zo? De vraag of het überhaupt een verantwoord idee is in een democratie politici te vervolgen voor de standpunten, die zij aan hun kiezers willen voorleggen, is een principiële vraag. Het is een vraag die men niet kan beantwoorden zonder een diepgaande bezinning op de grondslagen van het systeem van de democratische rechtsstaat.

Een naïef en misleidend standpunt zou het volgende zijn. Er is “nu eenmaal” wetgeving die racisme strafbaar stelt. Die wetgeving moet natuurlijk voor iedereen gelden, ook voor politici. Dus als een politicus zich aan racisme schuldig lijkt te maken dan kunnen we die politicus laten ver-

volgen, net als ieder ander.

Ik zeg dit zo expliciet, omdat ik tijdens een gesprek met een topambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken het eens hoorde verwoorden op deze manier: “racisme mag nu eenmaal niet”. Zij keek mij daarmee aan op zo’n manier van: “tja, zo is het nu eenmaal”.

Even moest ik denken aan de tijd toen Pim Fortuyn net was vermoord. In het eerste proces, waarin Volkert van der G. terecht stond op 27 maart 2003 (uitspraak op 15 april 2003), werd door sommigen beweerd dat dit een gewone moord was. Wat het vooral niet mocht zijn, was een “aanslag op de democratie”.²⁰⁶ Maar dat is een wereldvreemd standpunt. Wanneer een terrorist de toekomstige premier van een land vermoordt, dan is dat meer dan een gewone moord. Zelfs wanneer het mogelijk is dat op dat “meer” de wetgeving niet is ingericht. In een dergelijk geval zou wellicht iets moeten veranderen aan het wettelijk systeem. Maar zelfs wanneer het wettelijke systeem geen voorzieningen kent voor de moord op de aanstaande premier: wanneer die moord plaatsvindt, dan is dat een aanslag op de democratie. Het is onverantwoordelijk naïef en koppig te beweren, dat het om een “gewone moord” gaat. Een land waarin democratisch gekozen politici worden vermoord, is een heel ander land dan een land waarin drugsdealers elkaar uitschakelen.

Iets soortgelijks geldt hier voor de topambtenaar van Binnenlandse Zaken (“tja, racisme mag nu eenmaal niet”). Wanneer een politicus in een democratie wordt vervolgd voor het standpunt dat deze politicus inneemt (en waarvoor hij ook nog eens massale aanhang krijgt), dan is die vervolging ook een vervolging van zijn electoraat. Dat wil zeggen van een groot deel van de Nederlandse bevolking. Daarmee is niet gezegd dat zoiets onder alle omstandigheden moet worden uitgesloten, maar men moet dan wel hele goede argumenten hebben. We hebben te maken met een vervolging, waarbij de volgende zaken in het geding zijn: democratie, tolerantie als principe, het legaliteitsbeginsel, de taak van de rechter in verhouding tot de wetgever en andere fundamentele kwesties. Alvorens in te gaan op de interpretatie van de tekst van de artt. 137c en d Sr. (dat komt later), ga ik daarom eerst in op deze fundamentele idealen van de democratische rechtsstaat.

Het is misschien goed te beginnen met *democratie*.

Het eerste wat we ons moeten realiseren bij een beoordeling van deze kwestie, is dat het innemen van scherpe standpunten over de inrichting van de samenleving, zoals in Nederland Geert Wilders doet, maar in de Verenigde Staten Donald Trump, volgens sommige theoretici behoort tot de essentie van de politiek, meer in het bijzonder van *democratische politiek*. Wat sommigen ervaren als “bevolkingsgroepen tegen elkaar opzetten” wordt door anderen gezien als de essentie van politiek. Politiek is polariseren, het is ideeënstrijd.²⁰⁸ Dat is wat een politicus onderscheidt

van een “bestuurder”, maar ook wat een politicus onderscheidt van een ambtenaar. Dit punt is op klassieke wijze onder de aandacht gebracht door de Duitse socioloog Max Weber (1864–1920). Laat ik op zijn werk iets verder ingaan.

In *Politik als Beruf* (1919) wil Weber aangeven wat aan de orde is bij de “Leitung oder die Beeinflussung der Leitung eines politischen Verbandes, heute also: eines Staates”.²⁰⁹ Het gaat daarbij om overtuigen, strijd voeren, een woordenstrijd wel te verstaan. Het bekendste is geworden de tegenstelling die Weber construeert tussen de ambtenaar en de politicus. Daarbij is het ethos van de ambtenaar dienend. Hij moet juist *niet doen* wat de politicus wel moet doen. De politicus moet “kämpfen”.²¹⁰ Kenmerkend voor de politicus is partij kiezen, passie. Het woord “demagoog” heeft bij Weber ook geen negatieve gevoelswaarde: het volk moet geleid worden door mensen die ideeën hebben en die bereid zijn die ideeën in een harde woordenstrijd te verdedigen.²¹¹ Een politicus verwijten dat hij een harde woordenstrijd voert, of dat hij maatschappelijke tegenstellingen benoemt, zou een absurd verwijt zijn. Het is het verwijt aan de sigarenhandelaar dat hij sigaren verkoopt.

Deze nadruk op woordenstrijd als essentieel voor het politieke proces vinden we ook bij vele andere klassieke denkers, zoals John Stuart Mill (1806–1873). In zijn *On Liberty* (1859) zette Mill de zaak op scherp met de uitspraak: “If mankind minus one were of one opinion, then mankind is no more justified in silencing the one than the one – if he had the power – would be justified in silencing mankind”.²¹²

De huidige redactie van de artt. 137c en d Sr. zou daarom naar mijn mening geen genade vinden in de ogen van Mill. De teneur van het werk van Mill is dat het iedereen vrij staat “ideeën te zaaien”. Waar alleen een *grens* moet worden getrokken, is bij het aanzetten tot fysiek gewelddadig optreden tegen een persoon. Dat betekent dat dus slechts één criterium (“aanzetten tot gewelddadig optreden”), zoals gehanteerd in art. 137d Sr., door hem zou worden erkend als grens voor de vrijheid van expressie, maar niet de twee andere criteria die in onze wet zijn te vinden (“aanzetten tot haat”; “aanzetten tot discriminatie”).

Een soortgelijke nadruk op de betekenis van een vrij debat vinden we ook in het werk van de briljante Victoriaanse geleerde W.K. Clifford (1845–1879). In zijn opstel “The Ethics of Belief” (1877) benadrukte hij de betekenis van een scherpe discussie met woorden: “It is wrong always, everywhere, and for anyone, to believe anything upon insufficient evidence”.²¹³ En wat “insufficient evidence” is, valt nooit anders vast te stellen dan daarover te discussiëren.

Waar de Victoriaanse vrijdenkers vooral tegen van leer trokken was de voorstelling van zaken alsof men al zou “weten” (gnosticisme) welke de juiste stand van zaken is *voorafgaand aan* of *zonder dat* daarover een debat

is gevoerd. T.H. Huxley (1825-1895) ijkte als reactie daarop het begrip “agnosticism” dat hij zag als een bescheiden opvatting over menselijke kennis die inhield dat men *eerst onderzoek* moest plegen, de “clash of opinions” moest laten plaatsvinden, alvorens men stelling zou kunnen nemen.²¹⁴

Voor het functioneren van een democratie is dit alles hoogst relevant. Democratie is niet gebaseerd op waardenrelativisme in de zin dat men ervan uitgaat dat geen waarde beter is dan een andere waarde,²¹⁵ maar het is wel gebaseerd op de gedachte dat de waarheid alleen kan worden *gevonden* in een gemeenschappelijk zoekproces; een zoekproces met het “democratisch debat” als belangrijk heuristisch principe. In de twintigste eeuw zal deze lijn worden voortgezet door filosofen als Bertrand Russell, Jürgen Habermas en Karl Popper.

HOOFDSTUK 3

ONVERDRAAGZAAMHEID VAN EN VOLGENS DE HOGE RAAD

Daarbij gaat het niet uitsluitend om uitlatingen die aanzetten tot haat of geweld of discriminatie maar ook om uitlatingen die aanzetten tot onverdraagzaamheid.

*De Hoge Raad der Nederlanden over de grenzen voor de
vrijheid van expressie.*

Wat is tolerantie?

De ambitie een vrij democratisch debat te laten plaatsvinden over de belangrijkste beleidsbeslissingen die in een staat genomen moeten worden, werd door sommigen ook bepleit als een te internaliseren deugd. Dit heeft geleid tot pleidooien voor *tolerantie*.²¹⁶ Grote denkers die deze tolerantie bepleitten waren Voltaire, Coornhert, John Locke, Pierre Bayle en anderen.

Aan het begrip tolerantie wil ik in dit hoofdstuk aandacht besteden. Ik doe dat, omdat het tot de opdracht behoorde van de rechtbank om dit begrip te analyseren, maar ook omdat ik denk dat erosie van wat ik noem “klassieke tolerantie” een van de grote problemen is van onze tijd. Tolerantie erodeert en het navrante is: tolerantie erodeert *in naam van de tolerantie*.

Deze taalverslonzing, waarachter denkluïheid schuilgaat, is een maatschappelijk probleem en zelfs onze belangrijkste staatkundige instituties, zoals de Hoge Raad, zijn in de ban van dit denken.

Om dit duidelijk te maken moeten we terug naar de oorspronkelijke betekenis van het woord. Tolerantie (of verdraagzaamheid) betekent het “verdragen” van meningen (of iets dat op een mening lijkt), waarmee men het *niet* eens is, maar die toch als meningen moeten worden gedoogd.²¹⁷

Het is van belang de essentiële kenmerken van tolerantie iets nader te belichten.

Tolerantie heeft dus allereerst betrekking op *meningen*. Wie “tolerantie” bepleit tegenover moord of diefstal, zou het woord “tolerantie” in een on-eigenlijke zin gebruiken.

Natuurlijk betekent dit niet dat een mening altijd op de meest voor de hand liggende manier behoeft te worden uitgedragen, dus in de vorm van een expliciete verbale of schriftelijke stellingname. Men kan ook door een keppeltje te dragen uitdragen dat men zich tot het jodendom bekent of door het dragen van een hoofddoek tot de islam. In dat geval gaat het ook om “meningen”, die zich op het tolerantiegebod kunnen beroepen. Maar de relatie met een mening moet kunnen worden gelegd. Wanneer Jan zijn auto niet aan Piet wil uitlenen, maakt dat Jan niet “intolerant”. Wie bezwaren formuleert tegen diefstal, mag geen “intolerantie” worden verweten.

U denkt dat deze voorbeelden vanzelf spreken en dat het “toch duidelijk is” wat tolerantie behelst? Helaas is dat niet zo. Het concept wordt in een totaal geperverteerde betekenis gebruikt tegenwoordig.

Het heeft, als tweede, betrekking op meningen *waarmee men het niet eens is*. Wie tolerantie bepleit ten aanzien van een mening, waarmee men het zelf hardgrondig eens is, bepleit eigenlijk geen tolerantie. Tolerantie “kost” iets, het is de deugd van het “verdragen”. Maar dan moet er dus wel iets te verdragen zijn.

Een voorbeeld. Een aanhanger van de PVV die zou zeggen dat hij de meningen van Wilders “verdraagt”, of dat hij daar “tolerant” tegenover staat, gebruikt het woord in oneigenlijke zin (een “loos gebaar” kan men zeggen). Maar een lid van de PvdA die een voorstander is van open grenzen, of die meent dat elk criterium voor immigratiebeperking dat verwijst naar nationaliteit uit den boze is (bijvoorbeeld “discriminatoire”), en die toch zegt “Ik ben van mening dat de heer Wilders zijn meningen mag uiten”, is een tolerant mens.

Voor velen is dit een contra-intuïtief inzicht, maar dat is op zichzelf een illustratie van het verschijnsel dat hier wordt geanalyseerd, namelijk dat tolerantie tegenwoordig een bedreigd cultuurgoed is. Men begrijpt eenvoudigweg niet meer wat tolerantie *is*. “Niet meer”, wat betekent dat het hier gaat om een traditie die in verval is.

We zullen nog zien dat het in naam van de tolerantie aan de Amsterdamse politicus Delano Felter langs gerechtelijke weg wordt verboden om een afwijzend standpunt in te nemen over homoseksualiteit. Het innemen van een afwijzend standpunt over homoseksualiteit wordt tegenwoordig ervaren als een *ondermijning* van tolerantie. Maar dat zoiets mogelijk is, hoewel een meerderheid daar anders over denkt, kan men ook zien als de *zuivere expressie* daarvan. Dat je niet alleen tolerant kunt zijn tegenover een homoseksueel, maar ook tegenover iemand die daartegen bezwaren heeft, is een uitstervend cultuurgoed. Vrij naar de topambtenaar van Binnenlandse Zaken die ik hiervoor opvoerde: “Tegen homo’s zijn? Tja, dat mag nu eenmaal niet”. De opvatting wint veld dat allerlei opvattingen waarmee mensen het oneens zijn “gevaarlijk” worden geacht en strafrechtelijk zouden moeten worden verboden.²¹⁸

In de Victoriaanse traditie van vrijdenkerij, waarvan hiervoor een beeld is geschetst door de hoofdlijnen uit het werk van enkele vertegenwoordigers te analyseren (Mill, Clifford, Huxley), is tolerantie tot deugd verheven. Men vindt deze ook terug in een aan Voltaire toegeschreven uitspraak, namelijk dat hij het oneens is met alles wat de spreker zegt, maar dat hij bereid is zijn leven te geven voor het recht van de spreker om dit te verdedigen.²¹⁹

Deze Voltairiaanse tolerantie is een deugd die velen tegenwoordig niet meer begrijpen. De ambitie tot het juridisch vervolgen van dissidente meningen wint veld. Het feit dat vijfenzestig honderd mensen aangifte hebben gedaan tegen Geert Wilders, louter op grond van het feit dat hij een mening had geuit, werd niet geduid als een *zorgwekkende erosie van de deugd van de tolerantie* onder de Nederlandse bevolking, maar als een bewijs dat vervolging *zou zijn gerechtvaardigd*. De hoeveelheid aangiftes had de overheid moeten verontrusten, maar het verlichtte de overheid in de vervolgingsbeslissing: “Laten we het maar doen, zoveel mensen willen het”.

Toen ik dit besprak met de ethicus Floris van den Berg sprak hij van een “geperverteerd soort democratisering”. Ik vind dat wel een mooie term. Men zou ook van invloed van populisme op de rechtsgang kunnen spreken.²²⁰ Of, nog beter wellicht, van “justitieel populisme” – al is dit nu weer een vorm van populisme waar de bestuurlijke elite, merkwaardige genoeg, een groot voorstander van lijkt te zijn.²²¹

Helaas heeft ook de Nederlandse Hoge Raad voeding gegeven aan de erosie van de deugd van de tolerantie door een interpretatie te geven aan de artt. 137c en d Sr. die steun geeft aan intolerante tendensen in de Nederlandse samenleving.

Op 16 december 2014 heeft de Hoge Raad, namelijk naar aanleiding van negatieve uitspraken over homoseksualiteit die waren gedaan door een Amsterdamse politicus Delano Felter, een uitbreiding gegeven (of uitbreiding *voorgesteld*, want het zal nog moeten blijken of deze uitspraak van ons hoogste rechtscollege veel navolging krijgt) aan de werking van de artt. 137c en d Sr.

De Hoge Raad heeft dat gedaan naar aanleiding van de vraag wanneer een uitlating “groepsbelediging” oplevert, dan wel het aanzetten tot discriminatie. Daarbij zou dan het volgende moeten worden overwogen. Een politicus zou er zorg voor moeten dragen dat hij geen uitlatingen verspreidt die strijdig zijn met de wet en met de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat. En dan volgt een omineuze zin: “Daarbij gaat het niet uitsluitend om uitlatingen die aanzetten tot haat of geweld of discriminatie maar ook om uitlatingen die aanzetten tot onverdraagzaamheid” (par. 4.4.4.).²²²

De Hoge Raad en het legaliteitsbeginsel

Bovengenoemd citaat roept vele vragen op. Maar misschien is het goed te beginnen met de observatie dat met deze gang van zaken, met name door de introductie van een geheel nieuw criterium “aanzetten tot onverdraagzaamheid”, de Hoge Raad een inbreuk maakt op het legaliteitsbeginsel.²²³ Het legaliteitsbeginsel schrijft namelijk voor dat geen feit strafbaar is dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling. En de wettelijke bepalingen waar het hier om gaat, vermelden als criteria voor de beperking van de vrijheid van expressie: “aanzetten tot haat of geweld of discriminatie”, in de bondige formulering die de Hoge Raad geeft van de criteria van de artt. 137c en d Sr. Maar aan die criteria laat de Hoge Raad voorafgaan “Daarbij gaat het niet uitsluitend”.²²⁴

Niet uitsluitend? Dit is een opvallende formulering. Waarom dat opvallend is, laat zich illustreren met een voorbeeld. Art. 310 Sr. geeft aan dat wie (1) een goed, (2) wegneemt dat (3) geheel of ten dele aan een ander toebehoort met (4) het oogmerk van wederrechtelijke toe-eigening zich schuldig maakt aan diefstal. Het zou wonderlijk zijn wanneer in een bepaalde zaak de rechter zou verklaren dat weliswaar niet voldaan is aan de criteria, zoals geformuleerd in art. 310 Sr., maar dat de rechter toch nog mogelijkheden ziet om de verdachte als “dief” te veroordelen omdat het bij diefstal “niet uitsluitend” zou gaan om de criteria, zoals vermeld in art. 310 Sr. Dat is nu precies de essentie van het strafrecht, namelijk dat het wettenrecht is. Wat de inhoud van de wet is, moet ondubbelzinnig kunnen worden vastgesteld door *kennis te nemen* van de wet. Buitenwettelijke criteria voor strafbaarheid strijden met het wezen van het strafrecht.²²⁵ Wat in de wet staat en *uitsluitend* datgene wat in de wet staat, vormt het strafrecht.

Dit betekent dat in een democratische rechtsstaat er slechts één instantie is die burgers door middel van de strafwet in hun gedragsalternatieven mag beperken, te weten de wetgever. En de wetgever is daartoe in een democratie gelegitimeerd, omdat de wetgever uiteindelijk, in een democratie althans, op de volkswil is gebaseerd.²²⁶ Geen rechter, zelfs niet de hoogste rechter, kan vrijelijk nieuwe criteria voor strafbare meningsuitingen invoeren en dat is precies wat de Hoge Raad hier doet, namelijk door naast de *wettelijke* criteria ook *buitenwettelijke* criteria voor de beperking van de vrijheid van expressie te hanteren.²²⁷

Als voorbeelden van die buitenwettelijke criteria voert de Hoge Raad dan op:

het doen van uitlatingen die in strijd zijn met de *grondbeginselen van de democratische rechtsstaat*, maar ook “uitlatingen die *aanzetten tot onverdraagzaamheid*”.

Dat het introduceren van het tweede criterium (ii) *op zichzelf beschouwd*, en ironisch genoeg, een goed voorbeeld is van het doen van

een uitlating die in strijd is met de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat (i), lijkt aan velen te ontgaan.

Waarom is dat het geval? Dat komt, omdat het introduceren van het criterium “aanzetten tot onverdraagzaamheid” als *beperking* van de vrijheid van expressie in strijd is met twee beginselen van de democratische rechtsstaat, namelijk de vrijheid van expressie en democratie.

Verdraagzaamheid betekent immers het *gedogen* van meningen. Verdraagzaamheid leidt tot *vergroting* van vrijheid van expressie. Verdraagzaamheid inroepen ter beperking van vrijheid van expressie is het hanteren van het begrip verdraagzaamheid in een geheel nieuwe betekenis. En omdat de vrijheid van expressie een belangrijk onderdeel is van het ideaal van democratie, moet het verkleinen van de vrijheid van expressie wel leiden tot een vermindering van het democratisch gehalte van een samenleving.

Een probleem met deze nieuwe buitenwettelijke criteria voor strafbare meningsuitingen is verder dat ze door een niet bevoegde instantie zijn geïntroduceerd (immers door de rechter en niet door de wetgever). Ook dat zou men kunnen zien als een inbreuk op democratie, omdat in een democratie het de *wetgever* is die primair is gehouden tot het maken van bindende regels voor de burgers, niet de rechter.

Bovendien zijn de beginselen, zelfs als ze *wel* door de wetgever zouden zijn geïntroduceerd, ondeugdelijk, omdat zij te vaag zijn om de burger enig houvast te geven over wat van hem wordt verwacht. Dit zou ook ongetwijfeld in het proces van wetgeving naar boven zijn gekomen. Gesteld dat de regering, of een lid van het parlement, het initiatief zou hebben genomen tot het introduceren van nieuwe criteria voor de uitbreiding van het werkingsgebied van de artt. 137c en d Sr., dan zou tijdens de beraadslaging(en) over de nieuwe wetstekst ongetwijfeld (althans wanneer de kamerleden kritisch zouden kijken) het commentaar zijn gekomen dat “aanzetten tot onverdraagzaamheid” en “uitlatingen verspreiden die in strijd zijn met de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat” ondeugdelijk zijn, want vaag.²²⁸

Recht is wat rechters doen

Ik kan mij voorstellen dat wat hierboven wordt gezegd over vrijheid van expressie, democratie en verdraagzaamheid categorisch overkomt. Laat ik daarom iets meer aandacht geven aan een analyse van het concept. Ik hoop daarmee duidelijk te maken dat het hier gestelde gebaseerd is op een verantwoorde uitleg van het begrip “verdraagzaamheid”.

“Verdraagzaamheid”, het wordt te pas en te onpas gebruikt. Het begrip wordt tamelijk abrupt geïntroduceerd in het arrest van de Hoge

Raad van 12 december 2014, alsof het iets is dat vanzelf spreekt. Dat doet het allerm minst. Verdraagzaamheid is een ingewikkeld concept. Het naleven daarvan ook. En het is de vraag of het wel kan worden ingeroepen in de context waarin dat nu gebeurt door de Hoge Raad.

Verdraagzaamheid betekent, zoals hierboven is uiteengezet, het gedogen van meningen, waartegen men bezwaren heeft. Ook dat laatste is van belang: “waartegen men bezwaren heeft”. Dat had ik in de vorige paragraaf nog niet gesteld, waar ik alleen sprak over het “gedogen”. De verdraagzaamheid wordt, in zijn klassieke vorm althans, ingeroepen *ter verbreding* of *ter ondersteuning* van de vrijheid van expressie. Maar de Hoge Raad lijkt in het arrest dat ik hier aanhaal te bedoelen dat het concept “verdraagzaamheid” kan worden ingeroepen om meningen te breidelen.²²⁹ Dat is ook precies wat hier wordt gedaan. Het wordt geïntroduceerd om de Amsterdamse politicus Felter in het ventileren van zijn opvattingen te *beperken*. Het concept “onverdraagzaamheid” wordt in stelling gebracht, omdat men kennelijk Felter “onverdraagzaam” acht. Hij dient zich te conformeren aan de opinie over homoseksualiteit die tegenwoordig “normaal”, in de zin van “overeenkomstig de norm”, wordt geacht. Doet hij dat niet, dan dient Felter van staatswege te worden gecorrigeerd. “Tja, discrimineren mag nu eenmaal niet”, zoals de ambtenaar van Binnenlandse Zaken het mij voorhield.

Maar waarin schuilt zijn “onverdraagzaamheid”? Felter heeft *in woorden* uiting gegeven aan zijn afwijzing van homoseksualiteit. Hij heeft aangegeven dat homoseksuelen niet oververtegenwoordigd mogen zijn in staatsinstellingen, zoals bij de politie. Ik denk dat zijn opvattingen ongefundeerd zijn, omdat helemaal geen sprake is van een oververtegenwoordiging van homoseksuelen bij de politie. En bovendien, *als* het waar mocht zijn, dan lijkt me dat irrelevant. Het zou althans moeten worden uitgelegd (door Felter), *waarom* dat een probleem zou vormen. Het moet dus eenvoudig zijn opvattingen, zoals hij die uitdraagt, tegen te spreken. En sterker nog: ik denk dat zelfs als ze *niet* worden tegengesproken, ze voor het overgrote deel van de bevolking evident ongefundeerd zijn. Het is disproportioneel te proberen die opvattingen met de sterke arme van het recht te bestrijden. Daarmee compromitteert de staat zichzelf. En dat gebeurt dan ook nog eens in naam van “tolerantie”.

Wat de Hoge Raad, zoals gezegd, over het hoofd ziet, is dat het concept verdraagzaamheid nu juist betekent dat men onwelkome opvattingen gedooft (ook onwelkome opvattingen over homoseksuelen, in dit geval). Het betekent dat, hoewel men een hekel heeft aan de opvattingen van Felter, men toch van mening is dat hij het recht heeft die opvattingen te huldigen.

Dit laatste zou men de “klassieke conceptie” van tolerantie kunnen noemen, die plaats heeft moeten maken (helaas!) voor de “multiculturalistische conceptie” van tolerantie. In de klassieke conceptie geldt het Voltai-

riaans ideaal van het vrije denken en spreken als deugd. In het multiculturalistische ideaal gaat het erom dat geen aanstoot mag worden gegeven aan bepaalde groepen, in dit geval de groep homoseksuelen. De nieuwe, multiculturalistische, conceptie van tolerantie zou men ook de “Tayloraanse conceptie” kunnen noemen, omdat zij teruggaat op het werk van de Canadese multiculturalist Charles Taylor (*geb.* 1931).²³⁰

Fortuynistische verdraagzaamheid

De meest consistente vertegenwoordiger van de klassieke opvatting van tolerantie in de recente geschiedenis van Nederland was misschien de vermoorde politicus Pim Fortuyn (1948–2002).²³¹ Fortuyn was homoseksueel en hij discussieerde met moslims die hem, Fortuyn, op basis van zijn geaardheid bekritiseerden. Fortuyn achtte die afwijzing van zijn geaardheid door anderen geen probleem.²³² Althans, hij was van mening dat critici van homoseksualiteit daaraan uiting zouden mogen geven. Maar hij behield zich wel het recht voor om diegenen, en dat waren in zijn geval moslims, dan weer aan te spreken op hun radicale godsdienst,²³³ die hij “achterlijk”²³⁴ wilde kunnen noemen, juist op basis van het standpunt van die godsdienst over homoseksualiteit.

Dit soort tolerantie die Fortuyn aan de dag legde, wordt tegenwoordig slecht begrepen.²³⁵ En dat lijkt een betrekkelijk recente trend. In 2009 had de Hoge Raad in het Gezwelarrest nog uitgemaakt dat men mag “beledigen” op grond van godsdienst. Dit ging over de reikwijdte van artikel 137c Sr. (groepsbelediging; zie hoofdstuk 2). De Hoge Raad oordeelde dat het artikel strafbaar stelt het zich beledigend uitlaten “over een groep mensen wegens hun godsdienst”, maar niet het zich beledigend uitlaten over een godsdienst als zodanig.²³⁶

Nu is de trend anders. Naar hedendaagse maatstaven zou men *zowel* Fortuyn strafrechtelijk moeten veroordelen op grond van zijn standpunt over de islam, als ook de radicale moslims op basis van hun opvatting over homoseksualiteit. Het is dit soort *nieuwe intolerantie*,²³⁷ waarvoor de Hoge Raad de juridische grondslag heeft geschapen in recente jurisprudentie en die zelf weer een uitvloeisel is van een “meldpuntencultuur”, die probeert alle meningen die onwelgevallig zijn buiten de orde te verklaren. In Frankrijk is Brigitte Bardot daarvan het meest markante slachtoffer (hoofdstuk 1). Er lijkt een geheel nieuw, zichzelf progressief en tolerant wanend, menstype te ontstaan. Dat is de mens die zegt: “ik ben tegen elke vorm van discriminatie”. Vervolgens gaat die persoon opsommen. Hij is tegen homodiscriminatie. Een puntje op de tolerantie-meetlat. En weet je wat, hij is ook tegen moslimdiscriminatie. Twee puntjes op de tolerantie-meetlat. Maar het gaat verder: hij is ook nog tegen vrouwendiscriminatie. Drie puntjes.

Naarmate de lijst die deze persoon kan opnoemen langer wordt, gaat hij zich steeds beter, steeds verlichter, voelen. Dat is helemaal het geval als hij “discriminatie” kan ontwaren waar anderen dat tot nu toe nog niet hadden gezien. Ontdekking! Niet alleen *dit* is discriminatoir, maar ook *dat*.

Ik wil aan deze taalverslonzing een einde maken. Het kan zijn dat sommige vormen van vrijheid van expressie moeten worden beteugeld, maar dan zal men dat moeten doen met het argument dat er nu eenmaal grenzen gesteld moeten worden aan de tolerantie. Sommige dingen kunnen niet worden getolereerd.

Men kan zeggen dat de Hoge Raad, door de wijze waarop deze met het concept “verdraagzaamheid” omgaat, het begrip van zijn inhoud berooft. Het maakt van een bij uitstek *onverdraagzame* daad (mensen strafrechtelijke beperkingen opleggen in het uiten van hun meningen) een soort “nieuwe verdraagzaamheid”. Het is, wat men kan noemen, “Orwelliaans taalgebruik”: aan woorden wordt een volkomen tegenovergestelde betekenis gegeven dan de betekenis, die zij oorspronkelijk hadden.²³⁸

Het Hof Amsterdam negeert het onverdraagzaamheidscriterium

Hoe om te gaan met deze nieuwe onverdraagzaamheid, een houding die zelfs van de zijde van de Hoge Raad dus steun krijgt, zoals we hiervoor hebben gezien?

Dat zal nog niet gemakkelijk zijn. Wat de Hoge Raad hier namelijk aan opvattingen in het recht introduceert is gemeengoed geworden tegenwoordig. Juist in een tijd, waarin de vrijheid van expressie mondiaal wordt aangevallen door agressief theoterrorisme (denk aan de liquidatie van de redactie van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 in Parijs; aan de moord op Theo van Gogh in Nederland op 2 november 2004; aan de geweldsdreiging jegens mensen als Kurt Westergaard en Salman Rushdie), verbreidt zich wereldwijd een preoccupatie met “beledigen” en “grof taalgebruik”, “onfatsoenlijk kritiseren” en satire die “te ver” gaat.

De aanslagen op de vrijheid van expressie kunnen kennelijk twee reacties uitlokken. Eén: een ferme poging die vrijheid te verdedigen in een periode waarin dat extra geboden is. Twee: proberen die vrijheid ook langs maatschappelijke en statelijke weg terug te brengen tot een geringer niveau om “echte extremisten” niet voor de voeten te lopen.

De eerste reactie is die van een groep intellectuelen die doorgaans als “verlichtingsfundamentalisten” worden aangeduid. Maar dat kan men ook als een geuzennaam opvatten. De “nieuwe atheïsten” zijn de meest uitgesproken vertegenwoordigers van die richting. De tweede is de “multiculturalistische reactie” en daarbij past de omduiding van het klassieke concept tolerantie naar “geen aanstoot geven”.

Als men de twee concepties aan auteurs zou willen koppelen, kan

men zeggen dat de verlichtingsfundamentalistische conceptie wordt voorgestaan door Christopher Hitchens, de multiculturalistische reactie door Charles Taylor.

Voor het recht is nu relevant dat de Hoge Raad steun geeft aan de tweede conceptie. Dat is een fout, een fout die zal moeten worden gecorrigeerd, hoe moeilijk dat ook is. Het Hof Amsterdam geeft niettemin een goede suggestie. De beste manier om met deze nieuwe onverdraagzaamheid in het reine te komen, is door deze te *negeren*. Precies dat doet het Hof: het negeert de Hoge Raad.

Op 1 februari 2016 heeft het Gerechtshof Amsterdam uitspraak gedaan in de zaak van de Amsterdamse politicus Delano Felter *zonder* gebruik te maken van de nieuwe buitenwettelijke criteria die de Hoge Raad in 2014²³⁹ had geïntroduceerd.²⁴⁰ Het Gerechtshof Amsterdam heeft zich daarmee, conform het legaliteitsbeginsel, gehouden aan de *wettelijke grondslag* voor het optreden van de rechter, dat wil zeggen: alleen groepsbelediging, aanzetten tot haat en aanzetten tot discriminatie gehanteerd.

Maar de criteria die de Hoge Raad heeft genoemd (aanzetten tot onverdraagzaamheid, uitlatingen verspreiden die strijdig zijn met de democratische rechtsstaat), zouden natuurlijk wel door andere rechters kunnen worden opgepakt.²⁴¹ En wanneer dat het geval is, dan betekent dat een verdere uitholling van de deugd van de tolerantie in de Nederlandse staat en samenleving. De “democratische samenleving” die, naar het oordeel van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg (*Handyside v. Verenigd Koninkrijk*, 1976), zou worden gekenmerkt door “pluralism, tolerance and broadmindedness”, en die open zou moeten staan voor meningen die “offend, shock or disturb” (het woord “offend” verdient het hier te worden benadrukt),²⁴² wordt van binnenuit uitgehold door de introductie van buitenwettelijke criteria voor strafbaarheid, dat wil zeggen: criteria waarvoor de wetgever (en op goede gronden) *niet* gekozen heeft.

Hiermee wordt het in feite mogelijk gemaakt om politici strafrechtelijk te vervolgen en veroordelen, op basis van vage begrippen als “uitlatingen die aanzetten tot onverdraagzaamheid”, terwijl die politici bezig zijn met een door het Nederlandse electoraat gelegitimeerde activiteit: het doen van voorstellen voor de oplossing van maatschappelijke problemen. Welke uitlatingen als “onverdraagzaam” gelden in de ogen van de Hoge Raad (of van elke andere rechterlijke instantie), valt van tevoren nooit vast te stellen. Dit introduceert een grote onzekerheid in het juridisch systeem. Men zal immers moeten afwachten tot de hoogste rechter heeft gesproken om te kunnen vaststellen wat die “onverdraagzaamheid” inhoudt. Het valt te vrezen dat het recht wordt “wat de rechters zeggen dat het recht is”.²⁴³ “The prophecies of what the courts will do and nothing more pretentious are what I mean by law”, heeft de Amerikaanse rechtsgeleerde en rechter O.W. Holmes (1841–1935) eens gezegd.²⁴⁴ Maar deze rechtsgeleerde stond dan ook bekend als “cynicus”. Hij wilde naar het recht kijken, zoals de “bad

man” dat zou doen. Hij wilde het recht bezien, zoals het feitelijk functioneerde.

Wij zien dat Holmes een teer punt raakt. Inderdaad kan men constateren dat de rechterlijke macht soms zo werkt. Maar iets geheel anders is of men zich daarbij neer moet leggen. Het kan ook anders. En door de gehele justitiële geschiedenis heen hebben zich rechters aangediend, die zich bewust zijn geweest van hun idealiter apolitieke, neutrale, rol en die hebben geijverd voor “rechterlijke terughoudendheid”.²⁴⁵ We dienen te leven “under the rule of law” en niet onder de “rule of men”.²⁴⁶ Maar het is misschien nog niet te laat om het “onverdraagzaamheidscriterium” een zachte dood te laten sterven, zolang het nog niet geheel is ingeburgerd. Dit zou ook de historische rol kunnen zijn van de rechtbank Den Haag in de zaak Wilders II. Dat wil zeggen: niet meegaan in de “nieuwe onverdraagzaamheid”, zolang die nog gekeerd kan worden. Het is gewoon dat een lagere rechter de hoogste rechter (Hoge Raad) volgt, maar dit is geen dringende regel.

De Tweede Wereldoorlog als keerpunt

Dit is misschien het moment dat we iets dieper kunnen ingaan op wat ik zou willen noemen de culturele achtergrond van de artt. 137c en d Sr. Dit zal, opnieuw, gebeuren tegen het decor van verdraagzaamheid als belangrijk constitutioneel en moreel principe.

Hoe komen we aan die artikelen 137c en d Sr.? Waarom hebben die de formulering gekregen die we daar nu in vinden? Waarom heeft men zich niet georiënteerd op de klassieke idealen van Weber, Voltaire, Mill en Clifford? Hoe is het kunnen gebeuren dat het klassieke ideaal van verdraagzaamheid zo is ondermijnd door het nieuwe onverdraagzame denken?

Deze artikelen zijn in de huidige redactie betrekkelijk jong. Zij zijn een product van de Tweede Wereldoorlog.

De Tweede Wereldoorlog had een aanzienlijke slag toegebracht aan het Europees zelfvertrouwen. Door grote rampen als de Eerste en vooral de Tweede Wereldoorlog zijn wij gewend geraakt aan de gedachte dat de geschiedenis ons heeft geleerd dat sommige ideeën (racisme onder andere) schadelijk zijn.²⁴⁷ Wij hebben “Rights from Wrongs” gekregen.²⁴⁸ Wij zijn door schade en schande wijs geworden.

Dat is op zichzelf een begrijpelijke gedachte. De lijst van mensenrechten, zoals deze zijn geformuleerd in de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (1948)²⁴⁹ en in verklaringen die daaraan direct voorafgingen,²⁵⁰ kon worden opgesteld juist vanwege de ontsporingen die hadden plaatsgevonden in nazistische concentratiekampen en later kampen in de Soviet-Unie.

Ook is het begrijpelijk dat na de Tweede Wereldoorlog grote aandacht kwam voor het racisme dat een verwoestende invloed had gehad sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw en dat had geculmineerd in de dominantie van de nazi-ideologie. Dat leidde tot het *Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie* (New York, 1966).

Wat minder positief was aan deze ontwikkeling, was dat grote onzekerheid bestond over de vraag *hoe* men dat racisme effectief zou kunnen bestrijden? En al snel ontstond de gedachte dat dit effectief zou kunnen geschieden door de racistische *meningsuiting* te verbieden.

Is dat verstandig geweest? Is het verstandig te proberen Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders langs rechterlijke weg te breidelen in hun opvattingen? Is dat de enige manier waarop men uitvoering kan geven aan de verplichtingen die het verdrag ons oplegt? Of kunnen we ook nog andere en betere manieren bedenken om het racisme te bestrijden?

Dit verbieden is in ieder geval *niet* conform een uitspraak van de Leidse hoogleraar Russische taal- en letterkunde. Karel van het Reve (1921-1999) zei: “Ik geloof niet dat je meningen effectief kunt bestrijden door de uiting ervan te verbieden”.²⁵¹ Maar deze vorm van bestrijden, namelijk verbieden, hoewel in strijd met de Voltairiaanse tolerantie zoals hiervoor omlijnd, vond wel ingang in Europese natiestaten. En in die Europese natiestaten werden langs legislatieve en jurisprudentiële weg allerlei beperkingen op de vrijheid van expressie geïntroduceerd, waarvoor de Victoriaanse auteurs zoals hiervoor genoemd,²⁵² maar ook eerdere verlichtingsdenkers,²⁵³ hadden gewaarschuwd.

In zekere zin is dit de paradox van de jaren zestig van de twintigste eeuw. Het *Verdrag van New York* kwam tot stand in 1966. In die tijd ging men zien dat rassendiscriminatie een verwerpelijke zaak is. Terecht. Maar om van die rassendiscriminatie af te komen, greep men naar een uitermate repressief middel, namelijk het (proberen te) verbieden dat mensen *uitlatingen* zouden doen die als “racistisch” of “discriminerend” zouden kunnen worden gezien. Maar is dat wel verstandig?

Eén van de schaduwzijden van die ontwikkeling is dat we denken zoveel te hebben uitgedacht (zo “gnostisch” te zijn geworden) dat we discussie niet meer nodig achten. En dan wordt elke op zichzelf valide (en zelfs noodzakelijke) discussie, zoals een discussie over de gewenste en mogelijke omvang van migratie, de aard van ideologieën en godsdiensten in het radicaliseringsproces waarmee we te maken hebben, als onwenselijk of zelfs schandelijk beschouwd. Er ontstaat een stemming van “politieke correctheid” die in wezen inhoudt, dat men denkt dat over bepaalde kwesties al definitieve antwoorden gegeven zijn; antwoorden die niet ter discussie mogen worden gesteld.²⁵⁴

Met name op Amerikaanse campussen is de situatie op dit moment verstikkend in die zin dat eenmaal uitgenodigde sprekers worden “disinvi-

ted”,²⁵⁵ en “no-platformed”. Dat gebeurt, wanneer actiegroeperingen aangeven dat de betreffende spreker onwelgevallige opvattingen zou komen verkondigen.²⁵⁶ De gedachte is, dat de Waarheid is gevonden en dat deze moet worden beschermd tegenover elke aanval van de kant van ondermijnend scepticisme of kritiek. Dat geldt vooral als de uitspraken als kwetsend (“offensive”) worden ervaren, of als onderdrukkend (“oppressive”). Het laatste geldt niet de inhoud van de uiting, maar vooral de sociale positie, ras, identiteit, geslacht, geaardheid en/of leeftijd van degene die de uiting doet.

Het zijn manifestaties van een groeiende intolerantie ten opzichte van standpunten, die afwijken van het algemeen geaccepteerde. Wat zou de reactie kunnen zijn op een aankondiging, waarop een spreker staat aangekondigd wiens opvattingen je niet interessant vindt? Niet gaan! Maar kennelijk ligt dat te veel voor de hand voor sommige studentenverenigingen op de Amerikaanse campus. Het moet onmogelijk gemaakt worden dat de spreker überhaupt iets komt vertellen, dat de studenten zou kunnen choqueren, waaraan zij aanstoot zouden kunnen nemen, of wat hen zou kunnen verontrusten (“shock, offend, disturb”; zie: de *Handyside*-zaak).

De structuur van de artt.137c en d Sr.

Laten we ons nu buigen over de consequenties van de verbreiding van die nieuwe opvatting over “tolerantie”. Naar mijn idee zijn die consequenties uiterst negatief en raken ze aan de grondslagen van de democratische rechtsstaat. Het is ironisch dat onze Hoge Raad naar de beginselen van de democratische rechtsstaat verwijst als te behartigen cultuurgoed, maar dat diezelfde Hoge Raad deze beginselen een zware slag toebrengt.

Ik wil daar nog iets verder op ingaan.

De grote betekenis van een vrij debat voor een democratische samenleving heeft allerlei implicaties voor andere idealen. Men kan denken aan de betekenis voor het *legaliteitsbeginsel*. Het legaliteitsbeginsel geeft aan dat alleen de wet, en niets anders dan de wet, de gedragsopties van burgers mag beperken. Over het algemeen wordt de waarde van het legaliteitsbeginsel voor de rechtszekerheid benadrukt. Doordat de burger kan vaststellen wat de inhoud van de wet is, kan hij vaststellen op welke gronden hij door de overheid in zijn gedragsopties kan worden beperkt. Dat geeft zekerheid. Zekerheid over het recht en dus “rechtszekerheid”.

Maar het legaliteitsbeginsel heeft ook met *democratie* te maken in de zin dat daarmee wordt vastgesteld dat een burger zich alleen ondergeschikt behoort te achten aan de burger, aan zichzelf dus. Democratie is “zelfbestuur”. Het is de burger die zichzelf regeert. Alleen op die manier

is politieke autonomie (de burger die zichzelf de wet stelt) gerealiseerd.

Wanneer we het bovenstaande in overweging nemen, dan moet ons dat brengen tot een bezinning op de betekenis van het legaliteitsbeginsel. Dit is een *prima facie* niet onmiddellijk voor de hand liggend verband en het is dus nodig over deze kwestie iets verder uit te weiden.

Het legaliteitsbeginsel geeft aan, in de formulering van de wetgever, dat geen feit strafbaar is dan uit kracht van een daaraan voorafgegane strafwettelijke bepaling (art. 1 Sr.; art. 16 Gw.; art. 1 Sv.). Het nauwkeurig toepassen van het legaliteitsbeginsel heeft, wanneer het gaat om burgers, naast betekenis voor democratie en rechtszekerheid, ook een belangrijke functie ter bescherming van de *rechtsstaat*. De rechtsstaat geeft aan dat een burger alleen maar gestraft kan worden op basis van een in de wettekst on dubbelzinnig aangegeven delict. *Nulla poena sine praevia lege poenali*: geen straf zonder een daaraan voorafgegane strafwettelijke bepaling.

Tot zover hebben we dus een relatie kunnen vaststellen tussen het legaliteitsbeginsel en de idealen van democratie, rechtszekerheid en de rechtsstaat. Maar de betekenis van het legaliteitsbeginsel gaat nog verder dan dat. Het legaliteitsbeginsel heeft ook belangrijke implicaties voor de verhouding van wetgever en rechter. Het democratisch ideaal is dan daarin gelegen dat de *wetgever* de wetten maakt en dat de *rechter* die wetten toepast. De rechter maakt geen nieuw recht.²⁵⁷ De wetgever maakt het recht.²⁵⁸

Daarmee is een vierde implicatie van het legaliteitsbeginsel in beeld gekomen. Het zegt ook iets over wat sinds Montesquieu (1689-1755) de “trias politica” wordt genoemd.²⁵⁹ Het gaat om de scheiding tussen wetgeving, bestuur en rechterlijke macht.

Ter bescherming van het vrije politieke debat, een debat dat van zulk wezenlijk belang is voor het goed functioneren van een democratie, stelt de *wetgever* vast onder welke nauw omschreven voorwaarden de *rechter* gemachtigd is het (in beginsel vrije dan wel zo vrij mogelijke) politieke debat te beperken. Aan die, door de wetgever gestelde, grenzen heeft de rechter zich te houden.

De twee dimensies van de artt. 137c en d Sr.

Er zijn dan aan de artt. 137c en d Sr. twee dimensies te onderkennen op grond waarvan de rechter fouten kan maken. Of liever gezegd: hij kan op twee manieren de grenzen, die de wetgever heeft gesteld, miskennen.

De eerste dimensie waarop ik doel, heeft betrekking op de vraag: welke gedragingen zijn door de wetgever aangewezen als de gronden, waarop het democratisch debat mag worden beperkt? Het antwoord op die vraag is, voorzover hier relevant:

Beledigen (art. 137c Sr.),
 Aanzetten tot haat (art. 137d Sr.),
 Aanzetten tot discriminatie (art. 137d Sr.),
 Aanzetten tot gewelddadig optreden (art. 137d Sr.).

Dat betekent dat juridisch gezien in Nederland vrijheid van meningsuiting de norm is, maar dat die vrijheid een grens vindt waar het gaat om één of meerdere van de hierboven genoemde gedragingen. Maar, zoals een lezing van de wetstekst duidelijk maakt, de wetgever heeft niet alleen beperking van het vrije politieke debat bemoeilijkt door limitatief (hoewel niet door de Hoge Raad erkend) de aangegeven vier gronden te hanteren. De wetgever heeft ook nog aangegeven (en daarmee komen we aan een tweede dimensie van de artt. 137c en d Sr.) *alleen bepaalde groeperingen* tegenover de aangegeven vier handelingen te willen beschermen. Wie zou zeggen, dat je geen groepen mag beledigen in Nederland, formuleert dus een halve waarheid. Je mag alleen maar *bepaalde* groepen niet beledigen. Hetzelfde geldt voor het zeggen van hatelijke dingen: je mag alleen maar geen hatelijke dingen zeggen over *bepaalde* groepen. Het moet gaan om groepen afgebakend op grond van:

ras,
 godsdienst of levensovertuiging,
 hetero- of homoseksuele gerichtheid,
 lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap.²⁶⁰

Deze lijst roept verschillende vragen op. De eerste is of het hier niet gaat om een betrekkelijk willekeurige verzameling van groepen. Zijn er groeperingen die een grote kans lopen te worden “gehaat”? Het is niet eenvoudig je voor te stellen dat er mensen zijn die verstandelijk gehandicapten “haten”. Er zijn wellicht mensen voor die verstandelijk gehandicapten te weinig doen. Daar te weinig geduld mee hebben. Die ongepaste grappen maken over verstandelijk gehandicapten. Maar haten? Het is moeilijk voorstelbaar.

Opvallend aan de lijst is ook dat een belangrijke vorm van haat, waar hedendaagse samenlevingen veel mee te stellen hebben, geheel ontbreekt: de haat van jihadisten jegens de samenleving waarin zij zijn grootgebracht. Jean-Claude Barreau (*geb.* 1983) schrijft over de “haine de la France”,²⁶¹ die islamistische jongeren hebben opgevat en die hen op het pad van de radicalisering heeft gebracht. Dat is een soort haat die enorme consequenties heeft gehad, maar merkwaardig genoeg is het nu juist *deze* haat, die Europese regeringen heel moeilijk op hun netvlies kunnen krijgen. Is dat toeval? Maar ik ga terug naar de tekst van de artt. 137c en d Sr.

Gezien de grote betekenis van een vrij democratisch debat, in het

bijzonder in tijden van grote onzekerheid over de inrichting van de samenleving, ligt het voor de hand niet langs rechterlijke weg *nieuwe* criteria voor strafbaarheid te introduceren. Dat zou niet alleen in strijd zijn met het legaliteitsbeginsel in de zin dat het unfair is ten opzichte van de verdachte (elke verdachte, dus ook een niet-politicus), maar ook in strijd met de *democratie*, omdat daarmee het democratisch debat verder wordt beperkt dan de wetgever voor wenselijk heeft gehouden. En ten aanzien van beide dimensies van de artt. 137c en d Sr. kan de rechter dus fouten maken in de zin dat hij de begrenzungen die de wetgever gesteld heeft kan miskennen. De fout die de Hoge Raad naar mijn idee hier maakt, heeft dus betrekking op de eerste dimensie van de artikelen 137c en d Sr. Naast belediging en aanzetten tot haat, discriminatie en gewelddadig optreden is een geheel nieuw buitenwettelijk criterium geïntroduceerd: aanzetten tot onverdraagzaamheid.

Voor de Marokkanen-uitspraak van Wilders is echter ook de tweede dimensie van de artikelen 137c en d Sr. van belang. Staat het de rechter vrij om naast de bestaande wettelijke gronden ras, godsdienst (en levensovertuiging), seksuele geaardheid en handicap ook een vijfde buitenwettelijk criterium te introduceren, namelijk “nationaliteit”?

Mijn antwoord is nee. Dat heeft de wetgever niet gewild. Hoe ik dat weet? In de Algemene Wet Gelijke Behandeling worden in art. 1 andere groepen onderscheiden dan worden gehanteerd in de artt. 137c en d Sr. Onder art 1b van de Wet Gelijke Behandeling wordt onder “direct onderscheid” opgevoerd: “indien een persoon op een andere wijze wordt behandeld dan een ander in een vergelijkbare situatie wordt, is of zou worden behandeld, op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, *nationaliteit*, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat” (cursivering toegevoegd; pc).

Hier wordt dus “nationaliteit” apart genoemd naast “ras”. Bij de totstandkoming van de Algemene Wet Gelijke Behandeling is kennelijk een expliciet onderscheid gemaakt tussen “ras” en “nationaliteit” en heeft de wetgever ervoor gekozen deze criteria allebei op te nemen. In de artt. 137c en d Sr. is dat niet gebeurd.

Wat is de conclusie die we daaraan dienen te verbinden? In het strafrecht dienen we dan ervan uit te gaan dat men, *naar analogie* van andere wettelijke bepalingen, ook in de artt. 137c en d Sr. maar “nationaliteit” moet lezen, hoewel dat er niet staat. In de artt. 137c en d Sr. heeft de wetgever gekozen voor “ras” en dan dienen we het ook te houden op “ras”. Als de wetgever, zoals deze gedaan heeft met de Wet Algemene Bepalingen aan “ras” nog “nationaliteit” had willen toevoegen, dan had de wetgever dat wel gedaan. Veronderstellen dat de wetgever dit is “vergeten”, is uiterst tendentiekus en ook onwaarschijnlijk, want in andere gevallen heeft de wetgever hier wel degelijk “aan gedacht”. Dat is hier niet gebeurd en

derhalve past de rechter, ook de Hoge Raad, vooral de Hoge Raad, terughoudendheid en zelfbeheersing.

Hoe moet “minder, minder, minder” worden geïnterpreteerd?

Laten we ons nu buigen over de maatschappelijke impact die de uitspraken van Geert Wilders hebben gehad. Het is een onvermijdelijke feitelijke constatering dat de minder-uitspraak van Wilders tot grote beroering aanleiding heeft gegeven. Maar de vraag is, of men zich bij die beroering niet vaak heeft laten leiden door *associaties* en dus niet door wat letterlijk werd gezegd (zowel door Wilders als door de ter plaatse aanwezige aanhang van zijn partij).

Sommige mensen hebben de associatie gehad dat de uitspraak van Wilders (of liever de *vraag* van Wilders) betrekking heeft gehad op Marokkanen die zich *in Nederland* bevinden en die, louter op grond van hun Marokkaanse achtergrond, zouden moeten worden uitgezet. En dat zijn vraag, of oproep, zou moeten worden verstaan als het lukraak uitzetten (of erger) van mensen met een Marokkaanse nationaliteit uit Nederland. Er is echter niets dat erop wijst dat Wilders dat heeft bedoeld, of dat in alle redelijkheid zijn woorden als zodanig zouden kunnen, of moeten, worden opgevat. Het is iedereen duidelijk dat de huidige kamervoorzitter mw Khadija Arib, de politicus Ahmed Marcouch,²⁶² de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb, de gevierde Nederlandse schrijver Hafid Bouazza,²⁶³ die allemaal een Marokkaanse achtergrond hebben, niet uit Nederland *uitgewezen* kunnen worden (gesteld dat men dat al zou willen, *quod non*).²⁶⁴ De meest redelijke uitleg die men aan de bewoordingen van Wilders kan geven, wanneer men alleen zou letten op wat tijdens de gewraakte bijeenkomst is gezegd, is dat zijn uitgesproken wens betrekking heeft op Marokkanen die zich *nog niet* in Nederland bevinden. Als dat zo zou zijn, doet hij dus in feite een voorstel voor immigratiebeperking, gekoppeld aan een *criterium*, waarop die migratie beperkt zou kunnen en moeten worden: nationaliteit, *in casu* de Marokkaanse nationaliteit.

Maar Wilders heeft toch toegevoegd “dan gaan we dat regelen”? Wijst dat er niet op dat Wilders zegt, dat mensen met een Marokkaanse nationaliteit, alleen maar *omdat zij die nationaliteit bezitten* moeten worden uitgezet?

Naar mijn idee is er niets dat erop wijst dat hij dat zou hebben bedoeld tijdens de gewraakte bijeenkomst en er is veel dat erop wijst dat hij dit *niet* bedoelt. Wat hij bedoeld heeft tijdens de bijeenkomst, zou men moeten interpreteren tegen de achtergrond van wat hij heeft toegelicht in interviews, wat staat in het partijprogramma van de PVV en wat hij heeft gezegd tijdens kamerdebatten. En dan blijkt inderdaad dat hij niet alleen doelt op Marokkanen die van buiten komen en dus ook op Marokkanen

die zich al in Nederland bevinden, maar dan alleen *voorzover zij zich aan strafbaar gedrag hebben overgegeven*. Het gaat hem, met andere woorden, om criminele Marokkanen.

De reden dat Wilders de aangegeven uitspraak heeft gedaan, is waarschijnlijk de overlast die wordt veroorzaakt door criminele Nederlands-Marokkaanse *jongeren*. Ook zou een reden kunnen zijn: het aandeel dat Nederlands-Marokkaanse jongeren hebben in de gewapende strijd in het Midden-Oosten.

Tijdens de regie-zitting op 18 maart 2016 en ook in beleidsstukken van de pvv wordt de wens tot “minder Marokkanen” verder onderbouwd en toegelicht. Daaruit blijkt dat de pvv-leider ook wel opvattingen heeft over in Nederland woonachtige Marokkanen, maar over die categorie heeft hij zich niet generaliserend uitgesproken. Tijdens de regie-zitting gaf Wilders aan dat het hem ging om: (i) het bevorderen van remigratie; (ii) het sluiten van de grenzen voor niet-westerse migranten; (iii) denaturalisatie van criminele Marokkanen.

Marokkaanse jeugdcriminaliteit

Marokkaanse jeugdcriminaliteit is lange tijd een taboe-onderwerp geweest in de Nederlandse samenleving en is dat misschien nog steeds.²⁶⁵ Niettemin lijken criminologen vandaag de dag iets minder geïntimideerd door heersende taboes op dit thema en hebben sommige onderzoekers geprobeerd die significante omvang van de Marokkaanse jeugdcriminaliteit in kaart te brengen en daarop te reflecteren.²⁶⁶

Een onderzoek uit 2010 beschrijft de geregistreerde criminaliteit onder jongens en meisjes uit verschillende herkomstgroepen in de leeftijdspanne van 12 tot 22 jaar.²⁶⁷ Daarbij wordt gebruik gemaakt van officieel geregistreerde gegevens met betrekking tot politiecontacten (HKS) van het totale cohort van in 1984 in Nederland geboren personen. Het onderzoek wijst uit dat jongeren van niet-Nederlandse herkomst oververtegenwoordigd zijn in de politiecijfers. En van alle niet-Nederlandse herkomstgroepen zijn dan weer mannen van Marokkaanse origine het *sterkst* oververtegenwoordigd: 54 procent van hen komt tussen de 12 en 22 jaar minimaal één keer in aanraking met politie. Een derde komt vijf keer of meer in aanraking met politie.²⁶⁸

De laatste tijd lijkt het mogelijk dergelijke gegevens te publiceren zonder dat grote commotie ontstaat. Zelfs een als links of als multiculturalistisch bekend staande criminoloog als Frank Bovenkerk (*geb.* 1943) betoogde in 2009 dat meer dan de helft van de in 2007 in Rotterdam wonende Marokkaanse mannen tussen de 18 en 24 sinds het jaar 2000 minimaal één keer in aanraking was gekomen met de politie.²⁶⁹ Ook beweerde Bovenkerk dat

de redicive in deze groep rond de 90 procent zou liggen (wat weer werd betwist door burgemeester Aboutaleb).²⁷⁰ Maar zoiets openlijk bespreken kon niet altijd. In 1988 ontstond grote ophef over een uitgelekt onderzoeksrapport van de gemeente Amsterdam, waarin de grote rol van de Marokkaanse jongens in de straatcriminaliteit werd belicht.²⁷¹

Nu kan men zeggen dat academische criminologen, zoals Bovenkerk, een late roeping hebben in het de samenleving eerlijk voorlichten over de stand van zaken ten aanzien van etnische criminaliteit. Het zijn vaak buitenstaanders, relatieve buitenstaanders (Werdmölder) en journalisten (Vermaat)²⁷² die de leden van het universitair establishment over hun schroom heen moeten helpen. Maar dat is dan toch wel gebeurd, lijkt het.²⁷³ Wat nu de PVV van Wilders lijkt te doen, is op basis van dit materiaal politieke aanbevelingen doen. Zo stelde hij in 2008 dat Nederlanders hun land aan het verliezen zijn. En immigratie en criminaliteit onder allochtonen zijn een onderdeel van dat probleem.²⁷⁴ Termen als “nieuwe Nederlanders” worden door hem bespot; hij spreekt van kolonisten.²⁷⁵

Natuurlijk blijft voor het Openbaar Ministerie nog steeds de mogelijkheid bestaan te betogen dat *hier in Nederland woonachtige mensen met een Marokkaanse achtergrond* (vooral mensen die zich keurig aan de wet houden, niet voorkomen in de criminaliteitsstatistieken) zich beledigd kunnen voelen door het uitspreken van de wens dat mensen met eenzelfde nationale achtergrond belemmeringen krijgen opgelegd bij een eventuele immigratieprocedure. Men kan ook betogen dat men zich “hatelijk” bejegend voelt, of gediscrimineerd, wanneer voormalige landgenoten de toegang tot Nederland wordt ontzegd (of dat *bepleit wordt* hen die toegang te ontzeggen). Het zou echter zeer verstrekkend zijn daaraan de consequentie te verbinden dat een kamerlid *geen voorstellen mag doen* tot immigratiebeperking op basis van het criterium van nationale identiteit. Het zou immers de rechter (en niet de democratisch gecontroleerde wetgever) tot hoogste beslissende instantie maken over een maatschappelijk-politiek vraagstuk, waarover de meningen bepaald niet zijn uitgekristalliseerd in de Nederlandse samenleving. Bovendien gaat het om een kwestie waarop de rechter geen specifieke expertise kan claimen. Hoe verstandig en ervaren Nederlandse rechters ook mogen zijn, hun oordeel over de wenselijkheid van immigratie, de omvang van immigratie en de criteria voor toelating, geven hen geen onderscheidende voorsprong ten opzichte van politieke beoordelaars.²⁷⁶

De politieke tegenstanders van Geert Wilders hebben misschien minder moeite met deze nieuwe rol voor de onafhankelijke en onpartijdige rechterlijke macht. Zij hebben tenslotte niet kunnen verhinderen dat de PVV als grootste partij (of grote partij, dat moeten we nog afwachten) in de peilingen naar voren is gekomen. In die zin hebben zij “gefaald”. Men zou het dan als welkome hulp van de zijde van de onafhankelijke rechter kunnen ervaren dat waar collega-politici er niet in zijn geslaagd Wilders

het zwijgen op te leggen de rechter hier betere kansen heeft. Maar in hun enthousiasme vergeten de politieke tegenstanders van Wilders dat zij een belangrijk instituut aan een groot gevaar blootstellen: verlies van onafhankelijkheid, verlies van onpartijdigheid en daarmee onvermijdelijk verlies aan gezag.²⁷⁷ Zij verwachten eigenlijk dat de rechterlijke macht hun werk gaat overnemen; werk waarin ze zelf hebben gefaald.

Het Openbaar Ministerie zou er verstandig aan hebben gedaan te *waarschuwen* voor deze dreigende legitimatiecrisis. Maar het lastige is dat het gevaar niet wordt onderkend. De juridische experts die over dit onderwerp in de media aan het woord komen, zijn doorgaans tegenstanders van de PVV. Dat geldt ook voor rechters en officieren van justitie.

De tegenstanders van de PVV zien doorgaans over het hoofd hoe problematisch deze situatie is. Zij blaken van zelfvertrouwen. Men vertrouwt erop dat Nederlandse rechters deze klus wel aan kunnen. Men wijst op de *opleiding* van rechters die hen voorbereidt op een zware taak: het geven van bindende objectieve beslissingen over lastige kwesties. De houding van het “Wir schaffen das” overheerst. Vertellen wat een politicus als beleidsalternatieven aan het electoraat mag voorleggen? *Yes, we can*. Maar net als in het geval van Merkel (“wir schaffen das”) of Obama (“yes, we can”), zou dit zelfvertrouwen wel eens overmoed kunnen blijken. Wat men over het hoofd ziet, is dat mensen *over zichzelf*, of over de eigen klasse, altijd een heel ander beeld hebben dan de buitenwereld. De lezers van *NRC Handelsblad* denken dat ongetwijfeld in hun krant alle denkbare standpunten op een objectieve en onafhankelijke manier worden geanalyseerd (om van de makers van die krant nog maar te zwijgen). Maar vanuit het standpunt van de lezer van *ThePostOnline* of *GeenStijl* is het volstrekt helder dat het hier gaat om een zeer beperkt assortiment aan opvattingen, zoals men die aantreft bij de bewoners uit Amsterdam-Zuid die hun kinderen elke dag in de bakfiets naar school brengen. Het is daarom minder van belang of de rechterlijke stand *zichzelf* ziet als onafhankelijk en onpartijdig, maar hoe zij worden gepercipieerd *in de ogen van de burgerij* als zeer controversiële thema’s als migratie, waarover in het parlement verdeeldheid bestaat, moeten worden beslist in de beslotenheid van de raadkamer.

Wie zich dat realiseert, ziet ook hoe naïef het is te denken dat de rechterlijke macht zonder kleerscheuren uit deze kwestie naar voren zal komen. Het langs rechterlijke weg buiten de orde verklaren van ideeën, waarin een groot deel van de burgerij zich blijkens opiniepeilingen herkent, is een heikel avontuur. Het lijkt nodig te waarschuwen voor rechterlijke overmoed, “justitiële hubris”.²⁷⁸ Dat is temeer het geval, omdat het hier een sociaal avontuur betreft waarvoor geen precedënten zijn aan te wijzen in de Nederlandse geschiedenis. Misschien dat als Pim Fortuyn langer zou hebben geleefd, hij zich nog eens voor de rechter zou hebben te verantwoorden voor uitspraken die hij deed. Maar Fortuyn is, wellicht mede door zijn vroege dood, dus niet vervolgd.

Het Openbaar Ministerie heeft hierbij nog het bijkomende nadeel dat sinds de gewraakte uitspraken van Geert Wilders en het moment waarop hij terecht staat, de situatie ten aanzien van migratie dramatisch is veranderd. Het is een eufemistische formulering te stellen dat – zeker onder de huidige omstandigheden – criteria voor immigratiebeperking politiek bespreekbaar moeten zijn. En dan kan het niet zo zijn dat door het uitspreken van de wens “Minder, minder, minder Syriërs”, Syriërs *hier te lande* beledigd kunnen worden en dat op die grond zoiets niet mag worden voorgesteld. Het uitspreken van de wens “Minder, minder, minder Irakezen” zou tenslotte ook als beledigend kunnen worden opgevat door *hier aanwezige Irakezen*. Op die manier zou elke nationale minderheid in een ander land elk debat over criteria voor immigratiebeperkingen volledig kunnen torpederen. Het is de vraag of dat onder de huidige omstandigheden een verantwoorde manier van doen is. In hoofdstuk 1 hebben we aan de hand van de vervolging van Brigitte Bardot gezien hoe een politiek-ethische discussie over een wijd verbreide immorele praktijk²⁷⁹ (het onverdoofd slachten van dieren voor geen ander doel dan menselijk genot) kan worden getorpedeerd door de activist van “racisme” te beschuldigen. Maar zien we in de vervolging van Wilders niet hetzelfde gebeuren? Een discussie over jeugdcriminaliteit bij een bepaalde groep in de samenleving wordt decennia lang gefrustreerd door de vrees voor “racist” te worden uitgemaakt.

Consistentie bij het vervolgen van Marokkanen-uitspraken

Het vervolgen van opiniedelicten is ook moeilijk op consistente wijze te praktiseren, zo blijkt uit enkele voorbeelden uit de Nederlandse geschiedenis. Geert Wilders wordt nu vervolgd voor zijn “minder-uitspraken”, maar andere politici hebben uitspraken gedaan over Marokkanen die zo niet ernstiger, dan toch minstens zo ernstig zijn, lijkt het. Opvallend is dat deze uitspraken vooral worden gedaan door politici van de pvdA. Dat lijkt op het eerste gezicht onbegrijpelijk, maar is het misschien toch minder op basis van electorale overwegingen. Electoraal is de pvv namelijk een concurrent van de pvdA. Onvrede in de buurten waar pvdA-kiezers hun loyaliteit verwisselen voor die van de pvv is dus een voorwerp van zorg voor sociaal-democratische prominenten. Daarbij zijn Marokkaanse jeugdcriminelen voor hen dan een stoorzender. Voormalig pvdA-wethouder Rob Oudkerk (*geb.* 1955) sprak in maart 2002 van “kut-Marokkanen”, een term waarmee hij geschiedenis maakte.²⁸⁰

Minder bekend zijn de volkse kwalificaties van andere pvdA-prominenten. Maar ook die zijn fors. Diederik Samsom (*geb.* 1971) zei in een interview op 15 december 2011: “Het klopt dat het vooral Marokkanen zijn. Deze jongens hebben een etnisch monopolie op dit soort overlast gekre-

gen”.²⁸¹ Samsom erkent dus dat overlast bestaat en dat deze overlast wordt veroorzaakt door een groep die hij als “etnisch” aanduidt. Het woord “etnisch” is relevant in de context van de artt. 137c en d Sr., waar “ras” als een van de speciaal beschermde groepen wordt opgevoerd. Maar ook een ander woord is opmerkelijk: monopolie. Samsom maakt een vergaande generalisatie, namelijk dat de Marokkanen, die hij als een “etnische” groep heeft aangeduid, een *monopolie* zou hebben op overlast.

Dit zijn opmerkelijke uitspraken voor een PvdA-politicus, waar men toch doorgaans sterk moraliseert over niet discrimineren, niet generaliseren en andere klassieke leerstukken van de politiek correcte mentaliteit. Tenminste wanneer het erom gaat *anderen* (en zeker PVV-ers) de maat te nemen. Gaat Samsom niet veel verder dan Geert Wilders, die zich in de gewraakte uitpraken beperkt tot de vaststelling dat hij graag “minder” Marokkanen in Den Haag en Nederland zou zien?

Een andere relevante vraag lijkt deze: gesteld dat Samsom *gelijk heeft* en dat we inderdaad moeten spreken van overlast, waarvoor alleen één groep (“monopolie”), namelijk de groep van Marokkanen, verantwoordelijk zou zijn, zou men dan de “minder-wens” van Wilders niet een heel logisch gevolg van de diagnose van Samsom moeten achten?

Dit lijken geen incidentele versprekingen van PvdA-politici, want daarvoor komen zij te veel voor. Een ander voorbeeld is PvdA-voorzitter Hans Spekman (*geb.* 1966). Spekman zei drie jaar voor Samsom: “En van celstraf krijgen ze alleen maar meer status in hun groep. Je moet ze zien te raken dat ze hun status juist verliezen. De Marokkanen die niet willen deugen, moet je vernederen, voor de ogen van hun eigen mensen”.²⁸²

Hier is het woord “vernederen” opvallend. Vernederen voor de eigen mensen. Hoe moeten we dit duiden? Is “vernederen” te kwalificeren als “aanzetten tot haat”? Is het “beledigend” voor de groep Marokkanen hier in Nederland dat Spekman oproept tot het “vernederen” van deze jongeren? En is niet Wilders’ uitgesproken wens tot “minder” van deze groep uiterst beleefd in vergelijking met de aanbeveling tot het “vernederen”, zoals gedaan door Spekman?

Hoewel 140 mensen aangifte hadden gedaan tegen Samsom en Spekman was het Openbaar Ministerie *niet* tot vervolging overgegaan. Hoe kan het dan dat Wilders voor veel minder *wel* vervolgd wordt?

Is Marokkaanse identiteit een “ras”?

Tot zover hebben we onze belangstelling gericht op de vraag hoe de uitspraken van Geert Wilders in alle redelijkheid zouden moeten worden geïnterpreteerd. De vervolgvraag die dan moet worden gesteld, is of Wil-

ders kan worden veroordeeld op basis van de criteria, zoals die door de wetgever limitatief zijn opgesomd. We hebben hiervoor, bij het analyseren van de elementen van de artt. 137c en d Sr., gezien dat het moet gaan om (1) ras, (2) godsdienst of levensovertuiging, (3) hetero- of homoseksuele gerichtheid, (4) lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap.²⁸³

Het is helder dat de status van “Marokkaan-zijn” niets te maken heeft met godsdienst, met seksuele geaardheid of met een handicap. De enige mogelijkheid die dan nog overblijft, is dat het bij deze Marokkaanse identiteit zou gaan om een “ras”. Maar ook dat is, zoals al summier werd aangestipt in hoofdstuk 2 van dit boek, niet het geval. Weliswaar bestaat als gevolg van de tegenwoordig vigerende identiteitspolitiek²⁸⁴ een tendens elke kritische discussie over culturele verschillen te criminaliseren,²⁸⁵ maar in het kader van de hiervoor geschetste idealen van vrije democratische politiek lijkt het verstandig daar weerstand aan te bieden. Ter bescherming van zowel de rechtsstaat (legaliteitsbeginsel) als de democratie (vrij debat over politieke alternatieven) dient het begrip “ras” *niet* te worden opgerekt tot “nationale identiteit” (zoals helaas wel gebeurt in sommige uitspraken).²⁸⁶

Het zou ook een onaanvaardbare inbreuk op het legaliteitsbeginsel opleveren het begrip “ras” extensief te interpreteren tot “cultuur”. Om alle misverstand te vermijden: natuurlijk is dat *mogelijk*. Men kan niet alleen kritiek op de *raciale kenmerken* van groep A tot strafbaar feit verklaren, maar ook het kritiseren van de muziek, de filosofie, de religie, de kunst, de zeden en gewoonten van cultuur A. Als het dan zo is dat de leden van groep A bepaalde raciale of etnische kenmerken gemeenschappelijk hebben, dan kan men kritiek op de muziek of religie van de leden van cultuur A als “racistisch” bestempelen.

Voorals met religie levert die interpretatie van “ras” grote problemen op. Vaak wordt tegenwoordig kritiek op een religie getypeerd als “racistisch”.²⁸⁷ Ook wordt kritiek op religie tegenwoordig wel geassocieerd met een psychische aandoening, een “fobie”, waarmee opnieuw een tendentieuze en slordige taalgebruik wordt geïntroduceerd dat gelukkig *in de rechtspraak* nog geen ingang heeft gevonden. Dat zou echter wel kunnen gebeuren, omdat dit voorlopig nog niet bestaande delict van “islamofobie” door de meldpuntencultuur onophoudelijk onder de aandacht wordt gebracht.²⁸⁸ De lobby om ook “islamofobie” als een strafrechtelijk delict erkend te krijgen is enorm. Het begint vaak met het uitspreken van zorg over de “groeierende islamofobie”. Zonder dat degenen die hier aandacht voor vragen zich zetten aan de zorgvuldige analyse van het concept, wordt dan geroepen om het “monitoren” daarvan. Uit dat “monitoren” komt stevast naar voren dat het verschijnsel “schrikbarende vormen” heeft aangenomen en wordt van overheden gevraagd hier “actie” op te ondernemen. Die overheden worden dan opgezet met een opdracht iets te bedenken voor wat in een gezonde tolerante samenleving helemaal niet als een probleem

zou moeten worden ervaren: verschil van mening over een religie. En ja, wat valt hier te bedenken? Overheden die niet, of niet snel genoeg, met maatregelen komen, worden vervolgens zelf beklad als verdacht. Dus men komt met iets. En dat “iets” is dan strafrechtelijke vervolging en hopelijk veroordeling.

Wat wellicht zou kunnen helpen, is dat overheden niet te snel in de val trappen van de waarnemingscentra en klachtenbureaus om zelf te gaan bedenken wat zou moeten gebeuren. Overheden zouden aan de klagers over “islamofobie” moeten vragen: “Wat wilt u eraan doen?” Op een dergelijke vraag moeten dan de klagende instanties aanvoeren dat zij graag tot wettelijke verboden en strafrechtelijke vervolgingen en veroordelingen zouden willen komen. Vervolgens vragen die overheden weer: “Maar is dat geen disproportioneel middel? Is het wel mogelijk in een democratie? Denkt u niet dat de tolerantie hier onder lijdt?”

Met andere woorden: overheden moeten het de waarnemingscentra en klachtenbureaus niet te gemakkelijk maken door hen alleen *hun eigen* boodschap te laten vertellen, zonder dat zij behoeven te treden in de problematische kanten van een verbodscultuur. In dat proces zouden overheden ook de kans moeten aangrijpen de burgerij voor te lichten over de beginselen achter de democratische rechtsstaat, zoals “tolerantie”. Nu niet “tolerantie”, zoals de Nederlandse Hoge Raad die opvat, en wat in wezen een oproep is voor meer vervolgingen en dus voor *intolerantie*, maar tolerantie als het leren omgaan met het feit dat medeburgers andere opvattingen hebben en dat goed burgerschap betekent dat men daarmee kan leven. “Diversity” zou “viewpoint diversity” moeten zijn.²⁸⁹ En burgers voorbereiden op die taak, is een schone opdracht.²⁹⁰

Het debat over de oorzaken van terrorisme

Er zijn dus goede gronden om aan deze tendens van toenemende criminalisering van opinies, ook racistische opinies, weerstand te bieden. Het openhouden van het maatschappelijk debat in tijden van grote verwarring stelt grenzen aan de rechterlijke macht. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling dat de rechter het politieke debat “overneemt”.

De rechter zou er verstandig aan doen zich in deze zaak terughoudend op te stellen, omdat ten aanzien van één grote kwestie de meningen in het maatschappelijke en in het wetenschappelijke debat volstrekt niet tot consensus hebben geleid, namelijk het debat over de *oorzaken van het hedendaags religieus, meer in het bijzonder islamistisch, terrorisme*.

Wie dit debat bestudeert, zoals het zich in het afgelopen anderhalve decennium heeft gemanifesteerd, zal het opvallen dat overheden, en zelfs deskundigen, in het duister tasten over de oorzaken van dit verschijnsel.

Het lijkt tevens evident dat overheden weinig succesvol zijn geweest in het beteugelen van religieus terrorisme (of “theoterrorisme”). De aanslagen waardoor de Europese en Amerikaanse samenleving de afgelopen jaren getroffen zijn getuigen daarvan. Dat betekent dat de staat faalt in het realiseren van haar belangrijkste *raison d’être*, namelijk het handhaven van het geweldsmonopolie op het grondgebied van de staat.²⁹¹

Dat gebrek aan succes van de staat noopt tot diepgaande bezinning op de oorzaken van het religieus terrorisme.²⁹² En die bezinning vraagt weer om een open debat. Maar het paradoxale is dat steeds meer pleidooien worden gevoerd om dat debat aan banden te leggen door bepaalde oorzaken van tevoren, dat wil zeggen zonder dat dit adequaat is onderzocht of bestudeerd, uit te sluiten als “onfatsoenlijk”.

Dit is een gevaarlijk soort illusie. Ook voor de vervolging van Wilders is deze kwestie van belang. In de huidige tijd zijn er twee grote debatten die op de achtergrond een rol spelen in de vervolging van Wilders.

Twee grote debatten in onze tijd

Het eerste is het debat over de oorzaken van het internationaal terrorisme, waarmee de wereld geconfronteerd is met de aanslag op *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015,²⁹³ de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004,²⁹⁴ de fatwa over Salman Rushdie in 1989, de Deense Cartoonaffaire uit 2005,²⁹⁵ de aanslagen in Madrid, Boston, Brussel, Londen – het wordt te veel om op te noemen.

In dit debat zijn twee groepen te onderscheiden. De eerste groep wijst op de betekenis van *sociaaleconomische, politieke* en *maatschappelijke* oorzaken van het theoterrorisme. De tweede groep wijst op *culturele* oorzaken.

De eerste groep begint vaak bij beschouwingen over de *maatschappelijke achterstand* van bepaalde groeperingen. Of bij politieke en militaire interventies in het Midden-Oosten. Of men verklaart terrorisme vanuit de koloniale geschiedenis van westerse mogendheden. De Kouachi-broers (*Charlie Hebdo*) nemen wraak voor misdaden door westerse mogendheden uit een soms ver verleden. Deze groep heeft in het algemeen niet veel op met de culturele oorzaken van het internationaal terrorisme. Sterker nog, in zijn meest agressieve vorm proberen de protagonisten van deze benadering hun politieke tegenstanders van het debat uit te sluiten door deze te brandmerken als “racisten”, “xenofoben”, “islamofoben”, “ophitsers”, “vis-sers in troebel water”, bespelers van de “onderbuik”, “populisten”, “Panikmacher” (in Duitsland),²⁹⁶ “bigots” (in Engeland) of anderszins.²⁹⁷

De tweede groep wijst echter op de *culturele* oorzaken van het terrorisme. Kort gezegd komt dat hierop neer: men verklaart het terrorisme uit de dominantie van een bepaald waarden- en normenpatroon. Terroristen zijn

mensen die “verkeerde ideeën” hebben, die deze verkeerde ideeën ook propagieren en op basis van deze ideeën aanslagen plegen. Terroristen worden, met andere woorden, gemotiveerd door een *terroristische ideologie*: een geheel aan waarden en ideeën dat motiverend werkt voor de geweldplegers. Zoals Perry Pierik (*geb.* 1965) schrijft in *Islamitische staat* (2015):

Te lang is de nadruk gelegd op de sociaaleconomische factoren als “oorzaak” van het opkomende jihadisme en de radicalisering. Het motto was: zorg voor banen en huizen en het jihadisme zou als sneeuw voor de zon verdwijnen. In feite werden de geradicaliseerde jongeren, om in marxistisch-socialistisch jargon te blijven, vooral gezien als proletariaat dat uitgebuit werd.²⁹⁸

Wie gelijk heeft in dit debat zal allereerst moeten worden *vastgesteld*. En dat vaststellen kan alleen wanneer een debat mogelijk is. De discussie tussen de aanhangers van de sociaal-economische theorie en de culturele theorie ter verklaring van het hedendaags terrorisme moet daarom in alle vrijheid gevoerd kunnen worden. De rechterlijke macht heeft hier geen rol. Het zou hoogst onwenselijk zijn wanneer de *rechter* zou moeten gaan bepalen welke theorie de juiste is en welke theorie moet worden gemarginaliseerd, want gecriminaliseerd.

En dat is nu precies het gevaar dat we lopen met de artikelen 137c en d Sr. Bij een foutieve toepassing van deze artikelen (en die dreigt voortdurend, zoals we hebben gezien) ontstaat het gevaar dat het taboe wordt te wijzen op de culturele theorie. Immers wanneer dat gebeurt gaan “minderheden” (vaak zelfbenoemde vertegenwoordigers van die minderheden) en meldpunten klagen over “belediging” of “haatspraak” jegens bepaalde groepen in de samenleving. Die bezwaren hoor je nooit over de sociaal-economische theorie. Wanneer iemand zou zeggen dat terrorisme wordt veroorzaakt door de slechte positie van moslims op de arbeidsmarkt kunnen aanhangers van de culturele theorie geen juridische middelen aanwenden om hun theoretische tegenstanders tot andere opvattingen te dwingen. Maar het tegenovergestelde gebeurt onophoudelijk. Dat wil zeggen: diegenen voor wie het een uitgemaakte zaak is dat terrorisme sociaal-economische oorzaken heeft, zetten juridische middelen in om hun tegenstanders van de culturele verklaring te dwingen hun standpunten niet of anders te formuleren. Samenvattend: zeggen dat terrorisme samenhangt met de sociaal-economische positie van moslims op de arbeidsmarkt is “ruimdenkend”. Zeggen dat terrorisme samenhangt met de cultuur van de islam of het islamisme is “discriminerend”, “aanzettend tot haat” of op zijn minst “beledigend”. Al naar gelang de insteek van de spreker kunnen deze verwijten worden opgevat als morele kwalificaties of als juridisch serieus te nemen delicten conform de tekst van de artt. 137c en d Sr.

U denkt dat het hier gestelde overdreven is? Je kunt toch wel gewoon zeggen dat terrorisme culturele oorzaken heeft? Dan is er toch geen officier van justitie die tot vervolging zal overgaan?

Misschien niet. Maar het probleem ontstaat wanneer iemand vraagt “culturele oorzaken? Leg dat eens uit”. En wie dan gaat uitleggen hoe dat in elkaar zit, komt gemakkelijk in de gevarenzone.

Islam en islamisme als criminogene factoren

Tot zover heb ik het eerste grote debat belicht over de achtergrond van het hedendaags terroristisch geweld: het debat tussen aanhangers van de sociaal-economische verklaring en aanhangers van de culturele verklaring. Maar binnen de laatste groep kan men nog verder onderscheiden. Men kan binnen “cultuur” weer verder gaan onderscheiden tussen religie, politieke ideologie en andere opvattingen. Dat brengt ons bij een tweede debat dat omgeven is met grote gevoeligheden. Ook dat tweede debat is aanleiding voor grote consternatie en, als het aan sommigen ligt, juridische vervolgingen. Immers binnen de groep van culturele verklaringen kan men onderscheiden tussen drie groepen.

De eerste groep verklaart de *islam* tot de belangrijke (zo niet enige) oorzaak van het probleem. Hiertoe kan men natuurlijk de Pvv rekenen, met Wilders als spraakmakend voorman.²⁹⁹

Als tweede is daar de groep die niet de islam, maar de politieke vormgeving aan bepaalde onderdelen van die islam als problematisch beschouwt. Men ziet de oorzaak van terrorisme in *islamisme*.³⁰⁰

Als derde is daar de groep die de oorzaken van geweld nog ruimer trekt en die stelt dat religie, in het bijzonder de *monotheïstische religies*, tenderen tot geweld. Hiertoe zou men de nieuwe atheïsten kunnen rekenen.³⁰¹

Naast deze drie groepen binnen de culturele verklaringen voor theoterrorisme kan men natuurlijk ook andere varianten onderscheiden, maar dat is niet van belang in dit kader. Het gaat erom dat er verschil van mening is en dat zich dat verschil van mening uitkristalliseert in een vrij debat.³⁰² Dit is een debat dat raakt aan een van de belangrijkste politieke strijdvragen van deze tijd: hoe om te gaan met het religieus terrorisme of theoterrorisme, zoals ik het noem, dat tegenwoordig zo sterk op de voorgrond treedt?³⁰³ Een adequate diagnose van dit verschijnsel is noodzakelijk. Toch blijkt het moeilijk dat debat in alle openheid te voeren, want sommigen gebruiken de artt. 137c en d Sr. als instrumenten om te *verhinderen* dat dit debat wordt gevoerd.³⁰⁴

Religieus radicalen en de liberale intelligentsia

Bij diegenen die zich keren tegen een open debat over de oorzaken van het islamistisch theoterrorisme kan men dan nog twee categorieën onderscheiden: de religieus radicalen en de liberaal-progressieve intelligentsia.

Allereerst dus de *religieus radicalen*.³⁰⁵ Waarom keren zij zich tegen het openlijk bediscussiëren van de oorzaken van het religieus terrorisme? Het antwoord ligt voor de hand: zij proberen de religie te beschermen tegen kritiek om te voorkomen dat die religie zich moderniseert.³⁰⁶ De religieus radicalen proberen door allerlei dwangmaatregelen te verhinderen dat de islam dezelfde ontwikkeling doormaakt als het jodendom en christendom. De grootste zorg voor religieus radicalen is secularisatie, de verwereldlijking van het geloof.

In landen met een theocratische traditie (Saoedi-Arabië, Afghanistan, Pakistan) is het de overheid zelf die zorgdraagt voor het terugdringen van secularisme en secularisatie. Mensenrechten, democratie en rechtsstaat worden als gevaarlijke westerse nieuwlichterij beschouwd en afgewezen. De sharia wordt (en terecht) als tegenwicht beschouwd van dit soort tendensen en die wordt superieur verklaard ten opzichte van westerse constructies als “mensenrechten”. De staat garandeert de implementatie van het goddelijk recht.

Maar wat nu wanneer de staat daartoe niet, of niet voldoende, bij machte is? Dan ziet men het niet als buiten de orde om het heilige recht te laten handhaven door private groeperingen of individuele wrekers van God's eer. Zo wordt ook wat men kan noemen “theoterrorisme” een optie: een goddelijk gesanctioneerde techniek om overheden die van het rechte, dat wil zeggen goddelijke, pad zijn afgedwaald tot de orde te roepen.

Zoals westerse staten de afgelopen decennia hebben ervaren, zijn die dwangmaatregelen in die zin geüniversaliseerd dat de sharia ook wordt toegepast in niet-islamitische landen (“*nog niet* islamitische landen”, vanuit het perspectief van de islamisten).³⁰⁷

Vanuit het perspectief van theoterroristen is het een goede zaak dat overal op de wereld een herleving van godslasteringswetten kan worden onderkend.³⁰⁸ Maar – nogmaals – wanneer de staat faalt die dwangmaatregelen te nemen (met andere woorden: de godslasteraar gepast te bestraffen) en de rechtsorde zich liberaliseert, dat wil zeggen opschuift in democratisch-rechtsstatelijke richting (bijvoorbeeld door *decriminalisering* van apostasie of afvalligheid en blasfemie of godslastering), dan is in beginsel geweld van private individuen en groeperingen een optie. Met andere woorden: de Kouachi-broers die de redactie van *Charlie Hebdo* hebben uitgemoord zijn een soort informele toepassing van de sharia in Parijs.

De liberaal-progressieve intelligentsia

Tot zover de eerste categorie waarmee we rekening hebben te houden in het internationale verkeer: de islamisten of islamistische terroristen. Zij baseren zich op een bepaalde godsconceptie en men kan daarom ook spreken van *theoterroristen*.

Maar er is nog een tweede categorie die, paradoxaal genoeg, vaak steun geeft aan wetgeving die de vrijheid van kritiek, de vrijheid van gedachte, de vrijheid van expressie ondermijnt. Dat is de liberaal-progressieve intelligentsia die het hierboven geschetste proces miskent. Deze levert vaak, geheel op basis van goede bedoelingen, gedoogsteun aan de radicalen. Men doet dat door bijvoorbeeld te klagen over het geringe respect dat spreekt uit de religiekritiek van de hervormers. Zo komen de radicalen en de liberale intelligentsia zij aan zij te staan *tegenover* cartoonisten, politici, romanciers, toneelschrijvers, kunstenaars en anderen die worden bekritiseerd vanwege hun kwetsende religiekritiek.

Dit is een gevaarlijke ontwikkeling.³⁰⁹ De alliantie tussen theoterroristen en een liberaal-progressieve intelligentsia bemoeilijkt de bestrijding van het terrorisme. De theoterroristen hebben een ideologie. En die ideologie moet kunnen worden bekritiseerd. Maar wanneer de rechterlijke macht critici van het theoterrorisme dwingt allerlei restricties in acht te nemen kan dat proces van kritiek niet van de grond komen. De rechterlijke macht moet niet alleen buiten de discussie blijven tussen aanhangers van de sociaal-economische theorie en aanhangers van de culturele theorie, zoals ik in de vorige paragraaf heb duidelijk gemaakt, de rechterlijke macht moet ook geen stelling nemen over de vraag of de islam een criminogene factor is.

In de vorige paragraaf heb ik drie verklaringen voor theoterrorisme onderscheiden. Dit zijn ze nog eens op een rijtje.

Islam is criminogeen;
Islamisme is criminogeen;
Monotheïsme is criminogeen.

In het bijzonder de theoretici van de eerste categorie (islam is criminogeen) hebben, behalve van terrorismedreiging van de kant van religieuze geweldsplegers, ook te vrezen van de staat. Die staat bestrijdt opiniedelicten middels godslasteringsprocessen (zij het niet meer in Nederland waar godslastering sinds 2014 is gedecriminaliseerd),³¹⁰ een beroep op groepsbelediging of aanzetten tot haat en discriminatie (de artt. 137c en d Sr.) en bemoeilijkt daarmee een vrije uitwisseling van ideeën over de oorzaken van het hedendaags religieus terrorisme.

Dit is sociaal gezien ongewenst, in het bijzonder wanneer men bedenkt dat politici en bestuurders nauwelijks een coherente theorie hebben

over de oorzaken van het religieus terrorisme. Men ziet natuurlijk wel, net als iedereen, dat aanslagen worden gepleegd. Men heeft ook wel een vage notie dat dit iets met de ideologie te maken heeft, waardoor de geweldsplegers zich laten inspireren, maar niemand kan of durft hier man en paard te noemen. Ik verwijs hiervoor weer naar de uitspraken van president Obama die met veel in zijn mond spreekt als het aankomt op de vraag hoe het hedendaags terrorisme moet worden verklaard. En Obama is geen uitzondering: vrijwel geen enkele politicus benoemt de “islam” als een criminogene factor. Dat doen alleen politici als Wilders, Trump en Marine Le Pen, en zij doen die uitspraken onder het goedkeurend gebrom van een steeds verder aangroeiende aanhang. Deze aanhang wordt door de progressieve intelligentsia dan weer gediskwalificeerd als slachtoffers van het “populisme”.

Het is een onzinnige term, “populisme”, want het blijft onduidelijk waarom bijvoorbeeld de toespraken van Barack Obama een objectieve beschrijving van de werkelijkheid zouden vormen, maar die van zijn tegenstrever Donald Trump “populistisch” zouden zijn. De retoriek van Obama krijgt bijval van “ons soort mensen” en valt daarom in goede aarde. De retoriek van Trump richt zich op een onderkant van de samenleving waar onze elite het liefst niet aan denkt en die wordt dus als “populistisch” gebrandmerkt. Maar ik moet weer terug naar mijn drieslag van (i) islam, (ii) islamisme en (iii) monotheïsme.

Het behoeft geen betoog dat het eerste standpunt (“islam is criminogeen”) de meest afwijzende reacties oproept. Men kan ook zeggen: dit is het grootste taboe. Zowel bij de theoterroristen als ook bij de liberaal-progressieve intelligentsia.

Het tweede standpunt (“islamisme is criminogeen”) is bespreekbaarder, hoewel ook weer niet bij iedereen. We hebben gezien dat president Obama *zelfs dat nog te ver gaat*, want hij wil elke verwijzing naar religie, ook politieke religie (“radical islam”), als oorzaak van terrorisme vermijden.

Het derde standpunt (“monotheïstische religies zijn criminogeen”) ligt iets minder gevoelig, lijkt het, want vanuit het perspectief liberaal-progressieve intelligentsia bekeken wordt hier niet “één kwetsbare minderheid” op de korrel genomen, maar vijftig procent van de wereldbevolking (0,25 procent van de wereldbevolking is joods; 31 procent christen; 23 procent moslim). De heftige reacties³¹¹ op Richard Dawkins, Christopher Hitchens en andere a-theïsten leren ons echter dat ook kritiek op het monotheïsme nog steeds niet algemeen geaccepteerd is. Dat is met name niet het geval in theocratische dictaturen,³¹² maar in toenemende mate ook niet in Europa en in de Verenigde Staten van Amerika.³¹³

Als we ons even beperken tot Nederland kan men zeggen dat het rapport *Van Dawwa tot Jihad* (2004) nog het meest duidelijk is in het bespreken van de religieuze achtergrond van het hedendaags religieus ter-

rorisme. Maar Nederlandse politici hebben het niet aangedurfd hier beleidsconsequenties aan te verbinden.³¹⁴ Het is dus wel een officieel overheidsstuk, maar je hoort of ziet geen politicus daarnaar verwijzen. Politici, onder wier verantwoordelijkheid dit soort rapporten tot stand komen, waarschuwen in interviews doorgaans voor de gevaren van “stigmatisering”, “discriminatie”, “generalisering”, “stereotypering” en andere verkeerde conclusies die aan dit soort rapporten verbonden zouden kunnen worden. Wat dat betreft is de houding van president Obama (“That’s how they recruit”) de standaardreactie in niet alleen de Verenigde Staten, maar ook in de rest van de wereld. Maar deze politici zien niet in dat de meeste “stereotypering” en “discriminatie” het gevolg is van hun eigen falen het terrorismeprobleem te beteugelen. De bevolking gaat “alle” moslims wantrouwen, omdat hun regeringen er niet in slagen “de enkele” islamistische theoterroristen adequaat te bestrijden. Wat zou een goed instrument zijn tegen dat wantrouwen? Succes bij de terrorismebestrijding. Maar in die bestrijding van dat terrorisme worden die politici weer gehinderd door de mist in hun eigen hoofd. Zij kunnen door hun politieke correctheid en gemakzucht geen juiste diagnose stellen van het terroristisch probleem.

Dat is een groot maatschappelijk euvel en de staat moet ervoor zorgen dat een debat over dit onderwerp kan worden gevoerd, dat niet belemmerd wordt door allerlei restricties die de analyse van de oorzaken van het religieus terrorisme onmogelijk maken.

Dit alles heeft natuurlijk ook consequenties voor de discussie over het debat over “minder, minder, minder”. Dit is een maatschappelijk debat dat (i) *in de samenleving* moet worden gevoerd en (ii) *in de Staten-Generaal*, niet in de raadkamer.

Het is ook een illusie te denken dat de rechterlijke macht deze vragen op een bevredigende manier kan oplossen. Een rechterlijke macht die bezwijkt voor de verleiding om dat te *proberen* (en daar lijkt in ieder geval de Hoge Raad voor te zijn bezweken), zou zijn hand ernstig overspelen.

De gevaren van die ambitie zijn niet gering. De rechterlijke macht zou, zoals gezegd, het vertrouwen kunnen verliezen van een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking. De rechterlijke macht zal “verpolitiseerd” raken. In zekere zin is dit al gaande, maar we moeten hopen dat dit proces zich niet verder voortzet.

Terug naar Ankara

In de vorige paragrafen is veel aandacht gegeven aan het standpunt van de Hoge Raad in de zaak Felter. Op 29 maart 2016 heeft de Hoge Raad echter een nieuwe uitspraak gedaan over de artt. 137c en d Sr. die relevant

is voor ons onderwerp.³¹⁵ In deze zaak liet de Hoge Raad een veroordeling door het hof Arnhem-Leeuwarden in stand voor belediging wegens ras en aanzetten tot discriminatie.

Wat was er gebeurd? De verdachten hadden op 28 mei 2011 tijdens een demonstratie van de Nederlandse Volksunie geroepen: “Ali B. en Mustapha ga toch terug naar Ankara”. De demonstratie was gericht “tegen de multiculturele terreur en voor een totale immigratiestop”.

Mede gericht op de context waarin de uitlatingen waren gedaan, had het hof Arnhem-Leeuwarden geoordeeld dat sprake was van belediging in het openbaar en het aanzetten tot discriminatie van een groep wegens hun ras.

Deze zaak is om een aantal redenen van belang voor de zaak Wilders. Allereerst omdat het hof kennelijk geen gebruik heeft gemaakt van het “onverdraagzaamheidscriterium” dat de Hoge Raad in de zaak Felter introduceerde. Dat kan worden gezien als een positieve ontwikkeling. Maar wat minder positief is, is dat de Hoge Raad opnieuw een brede opvatting van het concept “ras” hanteert. De Hoge Raad voert daar in rechtsoverweging 3.4 de volgende reden voor aan:

Voorts moet met betrekking tot de term “ras” het volgende worden vooropgesteld. De in art. 137c en 137d Sr voorkomende term “ras” moet – mede blijkens de geschiedenis van de totstandkoming van deze bepalingen – worden uitgelegd overeenkomstig de strekking van de in art. 1, eerste lid, IVUR gegeven opsomming, waarin naast “ras” ook wordt genoemd: huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming (vgl. Kamerstukken II 1967-1968, 9724, nr. 3, p. 4).

Met een beroep op “geschiedenis” (dat wil zeggen: de totstandkomings-geschiedenis van de wet) leest de Hoge Raad dus iets in de bewoordingen van de artt. 137c en d Sr. dat daar *niet* staat: nationaliteit als afbakeningscriterium voor een speciaal beschermde groep. Opnieuw dient zich de vraag aan of het interpreteren van het concept “ras” op de manier, die hier wordt gesuggereerd, houdbaar is in een tijdperk van massamigratie.

Ten aanzien van die laatste vraag lijkt het zinvol opnieuw de context te bezien waarin deze uitspraken worden gedaan. Europa is niet in staat gebleken tot het bewaken van haar buitengrenzen. Internationale spanningen, oorlog en het streven tot het verbeteren van de eigen levensomstandigheden hebben een massamigratie op gang gebracht die regeringen van natiestaten nauwelijks kunnen beheersen. Het is niet meer dan begrijpelijk dat deze ontwikkelingen zijn weerslag hebben op het maatschappelijk debat. Naarmate het bestuurlijk onvermogen van de zittende regeringen duidelijker zichtbaar wordt voor de bevolking, wordt de toon in het maatschappelijk debat schriller. Dat debat wordt ruwer, onfatsoenlijker,

schofferender dan het geval zou zijn wanneer regeringen meer vertrouwen zouden genieten in de ogen van de bevolking. Maar de vraag blijft of rechterlijke uitspraken daarin verandering kunnen aanbrengen. De vraag blijft of rechterlijke uitspraken de zorg en de onvrede onder de bevolking kunnen herstellen. En ook blijft de vraag van Karel van het Reve relevant of de meest effectieve manier om een mening te bestrijden is om die dan maar te verbieden?

Nog even terug naar de uitspraak. Dat gedemonstreerd mag worden tegen “multiculturele terreur”, zoals de demonstranten doen, is duidelijk. Multiculturalistische ideologie, hoewel deze in bepaalde politieke kringen nog steeds opgeld doet, en het bestrijden daarvan door sommigen wordt aangeduid als “multicultiphobia”,³¹⁶ is door vele politici, ook politici die tot het middenveld behoren (niet alleen Wilders, Trump en Le Pen), afgewezen. In dezelfde periode waarin de Volksunie tegen wat men noemt de “multiculturele terreur” ten strijde trok, verklaarde de Duitse politica Angela Merkel “Multikulti für gescheitert”.³¹⁷ De toenmalige Franse president Sarkozy meende dat het “had gefaald”.³¹⁸ De Britse Tory leider Cameron sprak van “staatsmulticulturalisme” dat gefaald had.³¹⁹

Ook de roep om een immigratiestop, een tweede punt dat in de demonstratie naar voren werd gebracht, is een politiek voorstel waar men voor of tegen kan zijn, maar dit lijkt een legitiem voorwerp van een politiek debat, waarin de rechterlijke macht niet dient te interveniëren.

Blijft over de kwestie van “ras”. Hebben de verdachten, louter door de namen van Ali B. en Mustapha te noemen, een verwijzing gemaakt naar een “ras”? En kan men stellen dat de verdachten hun uitspraken hebben gedaan *vanwege* het vermeende “ras” van Ali B. of Mustapha?

Dit lijkt niet waarschijnlijk.

Wat echter aan de uitspraken van de Volksunie een bijzondere lading geeft is dat (i) gezinspeeld wordt op het *teruggaan* van een gewaardeerd Nederlandse rapper van Marokkaanse afkomst³²⁰ en dat (ii) levende personen met naam en toenaam worden genoemd in de context die hier is aangegeven.

Het is merkwaardig dat het tweede punt geen enkele aandacht heeft gekregen in de uitspraak van de Hoge Raad. Toch is dat voor de personen in kwestie een uiterst onaangename en zelfs beangstigende ervaring. Wanneer men in een ontvlambaar maatschappelijk klimaat uitspraken, zoals die hiervoor worden geciteerd, over persoon x doet, dan kan persoon x zich serieus zorgen gaan maken *over zijn veiligheid*. Dit soort uitspraken kunnen naar mijn idee zonder enige overdrijving worden aangemerkt als het “aanzetten tot gewelddadig optreden” jegens de personen in kwestie. Zij brengen een veiligheidsprobleem met zich mee, zoals de vergelijkingen tussen Wilders (of Fortuyn wie dit overigens fataal is geworden)³²¹ en het fascisme een veiligheidsprobleem met zich meebrengen.

Natuurlijk zijn dan de artt. 137c en d Sr. niet aan de orde, omdat

het in de aangegeven wetsartikelen gaat om *groepen* en niet om *individuen*. Niettemin is het noemen van de naam van “Ali B.” een ernstige zaak en het is precies dat wat de uitspraken in de demonstratie zo onverkwikkelijk maakt. Maar in dit kader de artt. 137c en d Sr. betrekken, zoals het Openbaar Ministerie gedaan heeft en waarop uiteindelijk door de Hoge Raad bevestigend heeft beslist, is een gekunstelde constructie waarmee men de gevaren loopt die in dit boek reeds uitvoerig zijn belicht.

Het legaliteitsbeginsel en jurisprudentie ná het strafbare feit

Het bovengenoemde arrest wordt in dit boek besproken, omdat in verschillende commentaren wordt aangegeven dat het relevant zou zijn voor de beoordeling van de Minder-uitspraken (of “minder-vragen”, “minder-suggesties”) van Wilders. Toch is dat op grond van de regel dat iemand alleen veroordeeld kan worden op basis van recht *dat gold op het moment dat het strafbaar feit werd begaan* een kwestieuze veronderstelling. Wilders deed de minder-uitspraken op 19 maart 2014. De zaak Felter waarin het onverdraagzaamheidscriterium werd geïntroduceerd door de Hoge Raad dateert van 16 december 2014. De “Terug naar Ankara” uitspraak dateert van 29 maart 2016.

Een en ander betekent dat criteria die in de laatste twee uitspraken zijn ontwikkeld niet bestonden op het moment dat Geert Wilders zijn uitspraken deed. Het “onverdraagzaamheidscriterium” bestond nog niet toen de Wilders-aanhang “minder, minder, minder” stond te scanderen in Den Haag. Het zou nog ruim een half jaar duren voordat het “onverdraagzaamheidscriterium” het licht zou zien. En het legaliteitsbeginsel brengt met zich mee dat een verdachte alleen kan worden vervolgd en veroordeeld op grond van recht dat bestaat op het moment dat het strafbare feit wordt gepleegd. *Ex post facto*-wetgeving is uit den boze.

Opnieuw kunnen we het legaliteitsbeginsel, in formulering die de wetgever daaraan gegeven heeft, in herinnering roepen. Art. 1 Sr. luidt: “Geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling”.

Nu is het denkbaar dat men dit beginsel zou interpreteren als dat een verdachte niet mag worden gestraft door een *wettelijke* bepaling die gemaakt is nadat het strafbare feit is begaan, maar dat het heel goed mogelijk is een verdachte te veroordelen op basis van criteria die *in de jurisprudentie* zijn ontwikkeld nadat het strafbare feit heeft plaatsgevonden. Tegelijkertijd zou dat een bijzonder wonderlijke interpretatie zijn van de geestelijke waarde van het legaliteitsbeginsel. Het legaliteitsbeginsel beoogt de burger “Oriëntierungsgewissheit” te verschaffen. Het beoogt te voorkomen dat burgers worden gestraft op grond van criteria die niet gol-

den op het moment dat het feit werd begaan. De hier als een mogelijkheid opgeworpen denkconstructie dient dus te worden verworpen. Niet alleen de *wetgever* opereert onder de verbindende kracht van het legaliteitsbeginsel, dat geldt ook voor de hoogste *rechter*. De zaak Felter en de Terug naar Ankara jurisprudentie zijn dus voor de zaak Wilders irrelevant. Zou de rechterlijke macht daar anders over denken, dan zou andermaal (denk aan wat hiervoor is gezegd over het oprekken van het begrip “ras” tot “nationaliteit”) het legaliteitsbeginsel worden geschonden.

Sommige strafrechtsgeleerden denken anders over deze kwestie. Hoogleraar Henny Sackers wordt naar aanleiding van de Terug naar Ankara-uitspraak geïnterviewd in *De Volkskrant* waarbij hij geciteerd wordt met de stelling: “In de rechtswetenschap was discussie ontstaan of ook nationaliteit onder het begrip ras was te brengen. Nu bevestigt de Hoge Raad de ruime uitleg”.³²² De suggestie die Sackers met deze uitspraak gewekt heeft, is dat de Hoge Raad een discussie *in de rechtswetenschap* kan beslechten. Volgens Sackers zouden de kansen van het OM op een succesvolle vervolging wederom (hier wordt verwezen naar de zaak Felter)³²³ zijn toegenomen. Hij zegt: “Dit nieuwe arrest is opnieuw een lastig te nemen hobbel voor de verdediging van de heer Wilders. Immers, naar verwachting zou een van de pijlen van zijn advocaat de discussie ras versus nationaliteit worden”.

Sackers maakt twee fouten.

De eerste heeft betrekking op het feit dat het legaliteitsbeginsel niet buiten werking kan worden gesteld wanneer het jurisprudentie betreft. Dat is de stelling die hierboven wordt geïllustreerd. Wat voor de wet geldt, geldt ook voor jurisprudentie. Een verdachte kan niet worden veroordeeld op basis van een *wet* die later tot stand gekomen is dan het strafbare feit, maar een verdachte kan ook niet worden veroordeeld op basis van *jurisprudentie* die dateert van na het strafbare feit. Sackers miskent dus de betekenis van het legaliteitsbeginsel.

Maar ook moet worden gewezen op een tweede probleem dat wordt miskend in de uitspraken van Sackers. De indruk wordt gewekt alsof Sackers de rol van de strafrechtgeleerde ziet als een passief “registratieapparaat” van wat de Hoge Raad als uitleg geeft aan de wet, zonder dat de strafrechtgeleerde corrigerende interpretaties levert. Met andere woorden: Sackers treedt op als een soort persvoorlichter van de Hoge Raad. Hij vertelt wat de Hoge Raad heeft bepaald en dat is voor hem het laatste woord. *Roma locuta, causa finita*. De rechtstheoretische vooronderstelling waarvan wordt uitgegaan bij al diegenen die denken dat de interpretaties van de rechterlijke macht het laatste woord vormen, miskennen naar mijn idee de kritische functie die de rechtsgeleerdheid kan en moet vervullen. “In de rechtswetenschap was discussie ontstaan”, zegt Sackers en voegt toe “Nu bevestigt de Hoge Raad (...)”.³²⁴ Uit deze zin komt duidelijk de

Roma locuta, causa finita-opvatting van rechtspraak en rechtswetenschap naar voren. Dat wil zeggen: de hoogste interpreterende instantie heeft een beslissing genomen, de discussie is gesloten. Ik zou zeggen: “In de rechtswetenschap was discussie ontstaan” en die discussie gaat nog steeds voort. En de participanten aan die discussie moeten vooral de Hoge Raad helpen tot een beter oordeel te komen en terug te keren op zijn schreden. De opvatting van Sackers van rechtswetenschap lijkt mij gewoon “onkritisch”.

Dat is overigens niet meer de vigerende opvatting *in Rome* en het kan ook niet het geval zijn binnen een kritische opvatting van rechtswetenschap (*in Den Haag*, om maar even aan de geografische metafoor vast te houden).³²⁵ Het is tegen de achtergrond van deze kritische rechtswetenschap dat men ook de opvattingen die in dit boek gemaakt worden dient te verstaan. Hier wordt geprobeerd niet alleen de verrichtingen van de Hoge Raad passief te registreren, maar om dit te doen tegen de achtergrond van de idealen van een democratische rechtsstaat.³²⁶ En die idealen van de democratische rechtsstaat kunnen worden miskend, zelfs door de hoogste rechterlijke instanties.

Een Europees debat

De vraag hoever de vrijheid van expressie gaat, ook die voor politici, is niet alleen een Nederlands debat, maar een Europees debat, zelfs een mondiaal debat. De vraag die de Rechtbank Den Haag in feite moet beantwoorden, is of men de klassieke Voltairiaanse conceptie van tolerantie wil voortzetten of dat men deze wil afbreken.

Voltairiaanse tolerantie heeft in de jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg zijn klassieke formulering gekregen in *Handyside v. Verenigd Koninkrijk* (1976). Toen is uitgemaakt dat artikel 10 van de Europese Conventie niet alleen betrekking had op “informatie” en op “ideeën” die “favourably received” zijn of die worden beschouwd als “inoffensive or as a matter of indifference” (men denke terug aan wat hiervoor werd gezegd over het essentiële kenmerk van tolerantie, namelijk dat degene die tolereert het *oneens* is met de spreker). De vrijheid die artikel 10 beoogt te realiseren, zegt het Europese Hof, geeft ook bescherming aan opvattingen “that offend, shock or disturb the State or any sector of the population”, zoals ik al eerder heb aangehaald.

Dit beroep op “offend” is opmerkelijk. Ook is opmerkelijk dat het Europese Hof hierop laat volgen dat “such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no ‘democratic society’”.

De waarschuwing die het Europese Hof ons hier voorhoudt, is belangrijk. Het Europese Hof zegt dat pluralisme, tolerantie en ruimdenkendheid bepaalde *eisen* aan ons stellen. Als we die eisen niet honoreren, kan een democratische samenleving op de lange duur niet bestaan.

Dit is een belangrijke waarschuwing, want het wijst ons erop dat het blind gaan voor gekwetste gevoelens en claims van belediging niet zonder gevaar is. Het is niet *alleen maar* een onschuldige activiteit. Daaraan kan een kostenkant zitten. De kosten kunnen zijn: een ondermijning van het democratisch karakter van een samenleving.

Maar in 1994 komt het Europese Hof met een uitspraak van een geheel andere strekking, namelijk *Otto Preminger vs. Oostenrijk* (1994), waarin weliswaar het “shock, offend, disturb” wordt herhaald, maar waarbij als additionele eis wordt gesteld dat de gewraakte uitlating wel moet bijdragen aan een debat met maatschappelijke betekenis.

Drie jaar later doet het Hof met *Wingrove vs. VK* (1997) een uitspraak die meer in overeenstemming is met *Otto Preminger* dan met *Handyside*. De film *Visions of Ecstasy*, over de seksuele fantasieën van Thérèse d'Avila (1515-1582) wordt door de Britse staat obscen geacht en een aanval op religie en door de Britse staat verboden. Het Hof is het niet eens met de klager dat het hierbij een om een onaanvaardbare inbreuk op het EVRM bevat.

In 2006 worden dan wederom twee relevante uitspraken gedaan. In *I.A. vs. Turkije* (2006) gaat het om de veroordeling van een directeur van een uitgeverij vanwege het publiceren van de roman *Les Phrases Interdites* van Abdullah Riza Ergüven. Het Hof steunt de Turkse regering die het verbod had uitgevaardigd. Een droevige uitspraak. Het Europese Hof steunt in feite de dictatuur van Erdogan. Dit geschiedt op basis van een argumentatie die aansluit bij *Otto Preminger*. In *Tatlav vs. Turkije* (2006) gaat het om een boek met scherpe Islam-kritiek dat door de Turkse staat wordt verboden, maar in deze zaak wordt het verbod in strijd geacht met het EVRM.³²⁷

Wat uit dit summiere en noodzakelijkerwijs onvolledige overzicht moge blijken, is dat de strijd voor het Voltairiaans tolerantiebegrif nog in alle hevigheid wordt gevoerd. Die strijd gaat voort. De uitspraak van de Rechtbank Den Haag en andere Nederlandse rechterlijke instanties die een standpunt zullen moeten bepalen in deze kwestie, is een onderdeel van dat proces.

Grofweg zal de vraag zijn of de rechtspraak zich zal ontwikkelen in de richting van (i) de *Handyside*-zaak dan wel (ii) die van *Otto Preminger vs. Oostenrijk*.³²⁸ De Hoge Raad heeft met zijn oordeel in de zaak van de Amsterdamse politicus Felter criteria aangereikt die steun geven aan de benadering *Otto Preminger*, maar ook de *Handyside*-lijn is nog steeds een koers die Europese samenlevingen kunnen blijven volhouden. Dat laatste zal echter vergaande consequenties hebben voor de politieke en fi-

nanciële middelen die Europese samenlevingen willen vrijmaken voor het handhaven van een van de belangrijkste constitutionele grondslagen van het systeem van democratie: de vrijheid van expressie. Men kan zeggen: vrijheid van expressie is geen *klassiek* grondrecht meer, waarvoor kenmerkend is dat de staat zich kan onthouden, maar een “sociaal grondrecht”, waarvoor staten een zware prijs zullen moeten betalen om het hoog te houden.³²⁹ Ook het leerstuk van de positieve verplichtingen, zoals ontwikkeld in jurisprudentie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg, is hier van belang. In *Ozgur Gundem vs. Turkije* (2000) bepaalde het EHRM: “Genuine effective exercise of this freedom (freedom of expression; PC) does not depend merely on the State’s duty not to interfere, but may require positive measures of protection even in the sphere of relations between individuals”. Het behoeft nauwelijks betoog dat dit leerstuk grote betekenis heeft voor de positie van de pvv-leider. In de volgende paragraaf wordt dit punt verder uitgewerkt.

Terroristische pogingen de vrijheid van expressie te vernietigen

Geert Wilders staat in de zaak Wilders II terecht voor de minder-uitspraak en die heeft betrekking op Marokkanen en niet op de islam of het islamisme. Niettemin kan het niemand ontgaan dat op de achtergrond een debat speelt over de grenzen van de vrijheid van expressie in het algemeen.³³⁰ De vrijheid tot het verdedigen van politieke opvattingen zoals die door Wilders en zijn partij worden verdedigd, is *de facto* de afgelopen decennia steeds kleiner geworden.³³¹ Het is bepaald niet overdreven te stellen dat de terroristische aanslagen zich richten op de vrijheid van expressie *als principe*. De aanslag in Parijs van 7 januari 2015 (*Charlie Hebdo*) is daarvan de meest recente, maar waarschijnlijk niet laatste manifestatie.

Omdat het in dit boek gaat om de vervolging van een politicus vanwege de opinies die hij heeft geventileerd, concentreer ik mij op terroristische aanslagen die zijn gericht op de vernietiging van de vrijheid van expressie als belangrijk democratisch principe. Dit proces begint in zekere zin met de commotie rond de uitzending van de film *Dood van een Prinses* op 16 april 1980.³³² Het betreft hier een mede met Nederlands kapitaal geproduceerd *docu-drama* over de executie van een Arabische prinses en haar minnaar die zich wilde onttrekken aan een uithuwelijking aan een lid van de Saoedische koninklijke familie. De film is in Nederland uitgezonden, maar op vele plaatsen in de wereld niet, vanwege druk die werd uitgeoefend door Saoedi-Arabië op westerse regeringen. Ook in Nederland is dat gebeurd overigens: leden van het kabinet hebben de uitzending ontraden.

Een tweede casus. Zeven jaar later, op 23 februari 1987, besloot de omroeporganisatie VARA een fragment met satirische kritiek op de Iraanse leider Ayatollah Khomeini door de Nederlandse/Duitse showmaster Rudi

Carrell (1934–2006) niet uit te zenden op de Nederlandse televisie.³³³

Het fragment was wel aangekondigd, maar de omroeporganisatie liet zich in een live uitgezonden interventie door de minister van Buitenlandse Zaken, Hans van den Broek (*geb.* 1936), overtuigen dat het programma-onderdeel om veiligheidsredenen niet zou moeten worden vertoond. Het werd ook niet uitgezonden.

Twee jaar later vaardigde de Iraanse leider een doodsvonniss uit over de schrijver Salman Rushdie die sindsdien in een regiem van persoonsbeveiliging leeft, zoals we dat in Nederland kennen rond de persoon van Wilders.³³⁴

In 2004 werd de Nederlandse cineast en publieke intellectueel Theo van Gogh (1957–2004) vermoord,³³⁵ vanwege het ventileren van opvattingen waarvoor ook Wilders tegenwoordig persoonsbeveiliging krijgt.

In 2005 werd door de Deense krant *Jyllands Posten*, mede gestimuleerd door de moord op Van Gogh in Nederland,³³⁶ het cartoonexperiment uitgevoerd: men vraagt cartoonisten een cartoon over de profeet Mohammed aan te leveren. Een wereldwijde crisis is het gevolg.³³⁷ Elf cartoonisten duiken onder, één cartoonist, Kurt Westergaard (*geb.* 1935), leeft sindsdien in een bewakingsregime dat vergelijkbaar is met dat van Rushdie en Wilders.

Ergo, tussen 2005 en 2015 (Parijs) vinden vele “incidenten” plaats die te maken hebben met de mogelijkheid tot het uiten van satire, politiek commentaar, het maken van grappen die terroristen door geweldsdreiging proberen te ontmoedigen.³³⁸

Wat veel mensen moeilijk vinden om te begrijpen, is dat de politicus Wilders niet zozeer een *oorzaak* is van deze processen alswel een *gevolg*. Dat wil zeggen: de standpunten die hij inneemt over de kwesties waarover hij spreekt, zijn een *reactie* op de terrorismedreiging. Het is niet zo dat de standpunten van Wilders de *oorzaak* zijn van de terrorismedreiging.³³⁹ Althans niet oorzaak in de juridisch relevante zin.

Natuurlijk zijn de uitspraken van Wilders wel een “oorzaak” van de tegen hem gerichte terrorismedreiging in de zin dat iemand die een dure auto koopt en die gestolen wordt, de oorzaak is van de diefstal. Had je die auto maar niet moeten kopen! Maar dat is nu juist het punt van juridische causaliteit: dat de eindeloze reeks natuurkundige oorzaken wordt beperkt volgens juridische (en morele) criteria.

Dit vinden veel mensen moeilijk te begrijpen en ik zal om die reden op dit punt in hoofdstuk 6 van dit boek nog terugkomen. Men vindt dit moeilijk te begrijpen, omdat men enerzijds Geert Wilders in de media ziet verschijnen en anderzijds ziet men dat de pvv-leider iets met terrorisme van doen lijkt te hebben. Bovendien wordt veel geklaagd over toon en inhoud van

de politieke boodschappen van Wilders. De associatie is dan snel gemaakt dat *omdat* Wilders de dingen zegt die hij zegt, hij door terrorismedreiging wordt getroffen. De meest eenvoudige oplossing lijkt dan: waarom niet Wilders verbieden die dingen te zeggen?³⁴⁰ Of hem op zijn minst verantwoordelijk houden voor de terroristische aandacht die hij aantrekt?

Het is heilloze logica, zoals ik in hoofdstuk 6 nog zal duidelijk maken, want het zou ook betekenen dat de mensen die in de joodse supermarkt werden vermoord door Amedy Coulibaly (1982 –2015) in januari 2015 het onheil over zich hadden afgeroepen *doordat* zij jood zijn (wat hen kennelijk verweten wordt).³⁴¹ Theo van Gogh is vermoord *omdat* hij een film maakte; Salman Rushdie omdat hij een roman publiceerde; Kurt Westergaard omdat hij een cartoon maakte. Wie deze logica volgt, kan het aan Galileo verwijten dat hij de kerk “provoceerde”. Aan wie aangifte doet vanwege diefstal, kan men, zoals gezegd, verwijten dat hij een dure, en voor dieven aantrekkelijke, auto had.

Dit is, naar mijn overtuiging, zo’n belangrijk punt dat ik daar aan het eind van dit boek, in de slotparagrafen, nog een keer op zal terugkomen.

Het grote gevaar aan het toegeven aan de eisen van theoterroristen, is dat we komen te leven in een “dubbele rechtsorde”. Dat wil zeggen dat iemand die zich keurig aan de wet houdt, zich ook nog moet oriënteren op een normen- en waardenpatroon dat verschilt van de Nederlandse wetgeving. Als blasfemie (godslastering) is geoorloofd binnen de Nederlandse wetgeving, maar verboden in de sharia,³⁴² dan doet men er verstandig aan ook rekening te houden met de sharia. Doet men dat niet, dan kan men problemen krijgen met alternatieve wetshandhavers en daarvoor blijkt dan nog een deel van de intelligentsia “begrip” te hebben, omdat men de waarde van religiekritiek niet inziet.

Het patroon is duidelijk: de staat versterkt daarmee niet het “fatsoen” in de samenleving, maar de staat ondermijnt zijn eigen positie als handhaver van het geweldsmonopolie. Uiteindelijk leidt dat tot “sovereiniteitsverlies”: de staat verliest de soevereiniteit over het eigen territorium.

Informele beperkingen op de vrijheid van expressie

De zin waarmee ik de vorige paragraaf afsloot, zal door sommigen worden ervaren als een boude bewering. Het vraagt om verdere uitleg en die zal ik nu proberen te geven.

Informele of liever gezegd *criminele* beperkingen op de vrijheid van expressie worden tegenwoordig uitgevaardigd door internationale terroristische, vooral islamistisch-terroristische, organisaties,³⁴³ maar ook door geradicaliseerde enkelingen.³⁴⁴ In Nederland hebben we de resultaten hiervan kunnen ervaren in de moord op Theo van Gogh.³⁴⁵ Denemarken heeft hiermee te maken door de moordpogingen die zijn gedaan op de cartoonist

Westergaard.³⁴⁶ In het Verenigd Koninkrijk heeft men hiermee te maken gehad in de aanslagen die zijn en worden gepleegd op Salman Rushdie, zijn vertalers en zijn uitgevers.³⁴⁷ In Frankrijk heeft men hiermee te maken gehad in de aanslagen op, onder andere, het satirische blad *Charlie Hebdo*.³⁴⁸ Dit zijn helaas slechts de meest bekende manifestaties van een veel breder proces.³⁴⁹ De geweldsdreiging die uitgaat naar Geert Wilders, vanwege zijn uitspraken over de islam, maakt onderdeel uit van dit proces.

Het hooghouden van Voltairiaanse tolerantie is derhalve niet alleen een kwestie van het hebben van de juiste opvattingen over staatkundige idealen, maar ook het *handhaven* van die idealen, met de politionele macht van de staat, tegenover diegenen die proberen deze idealen te vernietigen.

Maar Voltairiaanse tolerantie staat op allerlei manieren onder druk. Allereerst natuurlijk van de zijde van diegenen die hebben gezworen deze te zullen vernietigen. Men kan hierbij denken aan de Kouachi-broers die op 7 januari 2015 de redactie van *Charlie Hebdo* liquideerde. Maar Voltairiaanse tolerantie, of de geest van *Handyside*, staat ook onder druk vanwege het niet aflatende geklaag van de politieke en bestuurlijke elite over *kritiek* op het gewelddadig islamisme. Dus niet alleen de terroristen worden bekritiseerd, maar vooral ook de critici van de terroristen. Na de moord op de filmmaker Van Gogh, zei minister Brinkhorst:³⁵⁰ “Toen ik de film *Submission* zag, dacht ik: oei, oei, loopt dit wel goed af? Je weet wat er gebeurt als je in een munitiemagazijn een sigaret opsteekt”.³⁵¹

Wat opvallend is aan dit citaat, is dat een lid van de regering het feit dat de samenleving is veranderd in een munitiemagazijn niet beschouwt als het falen van de staat, niet als het falen van de regering, maar als het *falen van de burger* die de gramschap van terroristen over zich heeft afgeroepen. De staat faalt, maar deze zelfde staat maakt de *burger* daarvoor verantwoordelijk. De burger heeft de terroristen onnodig geprovoceerd, is de gedachte.

De onderdanigheid van regeringen

Het is niet eenvoudig te begrijpen welke psychologische mechanismen hier precies aan het werk zijn. Maar het proces is blijkbaar dat regeringen “onderdanig gedrag” gaan vertonen ten opzichte van het terroristisch gevaar dat zij denken niet te kunnen beteugelen. We hebben in hoofdstuk 1 de roman *Soumission* (onderwerping) van Michel Houellebecq behandeld en in hoofdstuk 5 zal ik op deze roman terugkomen.³⁵² Een veelgehoord verwijt aan het adres van Houellebecq was: de door hem geschilderde ontwikkeling is absurd, zover zal het nooit komen. De Sorbonne gefinancierd door Saoedisch kapitaal? Dat moet wel fictie zijn. Hoogleraren die zich uit berekening tot de islam bekeren en critici die zich stilhouden om niet zulke heldhaftige redenen? Onzin.

Is dit werkelijk onzin? Of kunnen we een beetje “soumission” om ons heen wel degelijk onderkennen? Wanneer een minister van Buitenlandse Zaken *live* inbelt bij de VARA om, uit angst voor geweld, kritiek op Khomeini van het Nederlandse televisiescherm te krijgen, is dat ook niet een beetje “soumission”? En wanneer een lid van de regering denkt dat het maken van een film kan worden vergeleken met het opsteken van een sigaret in een kruitfabriek, hebben we ons dan ook niet al onderworpen aan de eisen van de theoterroristen? Of zet ik het nu allemaal te zwaar in?

Vanuit het perspectief van terroristen bezien, zijn al deze concessies geen gering succes. Zoals Alan Dershowitz (*geb.* 1938) het formuleert: “terrorism works”.³⁵³ En op de vraag “*why* terrorism works”, kan men antwoorden: ten dele omdat de staat niet het vermogen lijkt te hebben tot het formuleren van een contraterroristisch verhaal. Het vertrouwen in de eigen kernwaarden, zoals dat in de *Handyside*-zaak uit 1976 nog naar voren komt, maar in *Otto Preminger* uit 1994 geheel verdwenen blijkt, is zo ondermijnd dat de eigen waarden worden ervaren als “niet respectvol”, “provocerend”, “aanzettend tot haat”.³⁵⁴

Vanuit het perspectief van de terroristen zijn deze klagers over het vermeende gebrek aan respect bij westerse critici van het islamisme “useful idiots”. En omdat het bij deze “idioten” zelf vaak om ongelovigen gaat, zou men hen ook kunnen aanduiden als “useful infidels”.³⁵⁵

De term “nuttige idioten” is, wanneer het in de hedendaagse literatuur wordt gehanteerd, dus niet beledigend bedoeld. Het is een vakterm die gebruikt wordt ter aanduiding van diegenen die, zonder dat te willen en zonder zich daarvan bewust te zijn, meewerken aan het ondermijnen van Europese tolerantie en democratie.³⁵⁶

Vanuit het perspectief van gewelddadige islamisten zijn diegenen die in westerse samenlevingen schuldgevoelens verbreiden over religiekritiek “useful infidels”, zou men daaraan kunnen toevoegen.³⁵⁷ Die schuldgevoelens worden vaak gestimuleerd door te wijzen op de vermeend schadelijke gevolgen van “islamofobie”.³⁵⁸ Het wordt door sommigen ook wel gezien als een overheidstaak deze “islamofobie” te bestrijden.

Het probleem met deze opvatting is dat een bestrijding van “islamofobie”, net als de bestrijding van “atheofobie”³⁵⁹ of “christianofobie”,³⁶⁰ zich problematisch verhoudt tot Europese grondrechten.

Het is verantwoord bij dit punt iets langer stil te staan. Misschien is het goed te beginnen met de algemene constatering dat de vrijheid van godsdienst met zich meebrengt dat men een godsdienst mag aannemen, maar ook mag afwijzen.³⁶¹ Die mogelijkheid tot “afwijzing” impliceert dat men de *eigen godsdienst* mag bekritisieren (en op basis van die kritiek ook de eigen godsdienst mag veranderen), maar ook dat men de godsdienst *van een ander* mag bekritisieren (dus zelf proberen die ander van zijn godsdienst te doen veranderen). Omdat islamisten in feite dit recht niet erkennen (hoewel zij daar wel zelf *gebruik van maken*), heeft het geen plaats

gekregen in Arabische verklaringen van “mensenrechten”.³⁶² Op basis van de opvatting die in landen als Saoedi-Arabië of Iran vigerend is, moet niet alleen elke vorm van atheïsme met alle beschikbare middelen worden bestreden,³⁶³ maar ook het veranderen van het ene geloof naar het andere.³⁶⁴

Islamisten weten dat in westerse samenlevingen godsdienstvrijheid wordt hooggehouden en dat daarvoor een aanzienlijk (zij het afkalvend) draagvlak bestaat. Zij kunnen derhalve niet *openlijk* bepleiten dat de godsdienstvrijheid moet worden afgeschaft. Wat zij dan doen in plaats van een dergelijk open pleidooi te voeren, is het doen voorkomen alsof westerse samenlevingen unfair zijn in hun kritiek op de Islam, te hard, te weinig respectvol, kortom, men probeert fatsoensregels vast stellen waaraan die kritiek moet voldoen, om te mogen worden geventileerd. Satire mag niet al te satirisch worden, om het zo maar te zeggen. Een karikatuur niet al te karikaturaal. En dat terwijl satire, satire over politiek, maar ook over religie, tot een belangrijk onderdeel van een goed functionerende democratie behoort. Geerten Waling (*geb.* 1986) schrijft in *1848: Clubkoorts en revolutie* (2016) hoe in Duitsland in 1840 overal satirische kranten werden opgericht. De *Verein der Freimüthigen* wist regiemkritische geluiden frivool te verpakken als narrengrappen.³⁶⁵

Satire en democratie: het is een belangrijke relatie. Satire is kritiek, maar in een artistieke verpakking. Wanneer in landen geen satirische traditie kan ontstaan, dan is dat doorgaans een teken aan de wand.

Maar de monotheïstische traditie heeft een moeizame relatie met satire. En in het bijzonder in het meest consistent doorgevoerd monotheïsme van het islamisme is satire een taboe. Elke kritiek wordt opgevat als beledigend en buiten de orde.

Het is in dit kader dat het – relatief nieuwe – concept “islamofobie” is geïntroduceerd. Zoals Christopher Hitchens (1949–2011) wel eens heeft gezegd over islamofobie, het is “a word created by fascists and used by cowards to manipulate morons”.³⁶⁶

Ingevoerd door *fascisten*, omdat het de islamisten zijn³⁶⁷ die het taboe op religiekritiek proberen ingang te doen vinden.³⁶⁸ Gebruikt door *lafaards*, omdat het de “nuttige idioten” zijn die zich schuldgevoelens laten aanpraten over iets waarover men geen enkele schuld zou behoeven te voelen. Om *dwazen* te manipuleren tenslotte, want de strategische betekenis van het concept is: proberen religiekritiek te elimineren.

Geen vrijheid van expressie vs. non-discriminatie

Tot slot nog dit. Tijdens de regie-zitting in de zaak Wilders heeft het Openbaar Ministerie naar voren gebracht dat het in de zaak Wilders II gaat om de afweging tussen twee fundamentele waarden: (i) vrijheid van expressie en (ii) non-discriminatie.

Dit is een veel gehanteerde tweedeling. Maar, zoals na het voorgaande duidelijk zal zijn, het is ook een misleidende tweedeling, want het kan gemakkelijk leiden tot de gemeenplaats dat tussen die twee waarden, die allebei van belang worden geacht, een “balans” moet worden gevonden; een evenwichtige verhouding. Vervolgens is dat een opstapje voor een formulering, waarbij dan eerst wordt verklaard dat vrijheid van expressie belangrijk is, maar dat het natuurlijk ook niet de bedoeling kan zijn dat ... en dan volgen doorgaans een aantal standaardformuleringen die tegenstanders van het vrije woord van elkaar overnemen, want opvallend gering is het aantal varianten dat men aantreft. Het kan niet de bedoeling zijn mensen “voor rotte vis uit te schelden”, “hoer lopen te schreeuwen voor het huis van de moeder van iemand”, “mensen tot op het bot te beledigen”. En vervolgens wordt dan vaak een pleidooi gevoerd voor een “balans”.

Dit is een beetje de beroepsdeformatie van juristen, dat ze altijd op zoek zijn naar een “balans”. Denk aan het beeld van Vrouwe Justitia met het zwaard en met de weegschaal. Over het zwaard heb ik al genoeg gezegd in dit boek, maar nog niet zoveel over die balans. Mathematici of natuurkundigen zijn minder ontvankelijk voor dit soort vergelijkingen. Wanneer de een zegt “ $2 \times 2 = 4$ ” en de ander “ $2 \times 2 = 6$ ” dan komen zij niet in de verleiding te denken dat de waarheid wel ergens in het midden zal liggen. Juristen wel dus. Die denken dat waar er twee kijden er wel twee schuld zullen hebben. We gaan dus bemiddelen.

En toegepast op de kwestie die we hier bespreken betekent dit, dat doorgaans de criteria, die de wetgever al heeft opgenomen in de artt. 137c en d Sr. (aanzetten tot haat, discriminatie, groepsbelediging) herhaalt, aangevuld met sympathiek klinkende nieuwe idealen die worden geacht voort te vloeien uit het bestaande kader. Men ziet dat als een *tegemoetkoming* aan die “kwetsbare minderheden” (de “zielige rassen”, zoals ik ze eerder heb genoemd). *Reach out and touch*.

We hebben gezien hoe ons hoogste rechtscollege is bezweken voor die verleiding in de zaak *Felter*, maar het oordeel in de zaak *Felter* is slechts een onderdeel van een veel bredere culturele trend.

De in dit boek gevolgde benadering is een andere. Als we werkelijk uit het nu bestaande dilemma willen komen, is een kritische bezinning op de grondslagen van ons democratisch systeem van belang en ook waarom we een democratie hebben. Het is ook van belang dat we misvattingen over de aard van grondrechten die de afgelopen decennia zijn gegroeid rechtzetten. Een “gulden middenweg” bewandelen wanneer sommige wegen ons in het moeras leiden, is geen optie. Helaas moet worden geconstateerd dat sommige interpretaties die vigerend zijn geworden de afgelopen decennia, inderdaad wegen zijn die ons in het moeras brengen of doodlopende wegen zijn. We dienen daarom het conceptuele arsenaal (“haat”, “belediging”, “verdraagzaamheid”) rond de artt. 137c en d Sr. opnieuw te ijken. En

dan dient de vraag op tafel te komen of het “aanzetten tot haat” en “aanzetten tot discriminatie” wel valide uitgangspunten zijn ter beperking van de vrijheid van *meningsuiting*. Dat het “aanzetten tot gewelddadig optreden” (het derde criterium van art. 137d Sr.) een grens moet vormen voor de vrijheid van expressie, is duidelijk en ook onomstreden. Maar moet dat ook gelden voor het “aanzetten tot haat”?

Dit is *prima facie* een weinig relevante opmerking in een hoofdstuk dat het positieve recht, het recht zoals de wetgever dat heeft vastgesteld, tot uitgangspunt heeft. Maar dat zou toch een te snelle conclusie zijn. Het is namelijk heel goed denkbaar dat men de begrippen “aanzetten tot haat” en “aanzetten tot discriminatie” op een andere manier gebruikt in de strijd tegen racisme dan het criterium van het “aanzetten tot gewelddadig optreden”. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat een specifiek in het leven geroepen organisatie voor de verbreiding van haat, met kapitaal uit een ander land (Saoedi-Arabië, Qatar) wordt aangepakt met art. 137d Sr., maar dat men dit criterium *terughoudend toepast*, wanneer het aankomt op het breidelen van als racistisch te kwalificeren *meningsuitingen*.

Een voorbeeld kan hier verhelderend zijn. Een belangrijke bijdrage aan de fundering van het Europees racisme werd geleverd door Arthur de Gobineau of Joseph Arthur, comte de Les Pléiades (1816–1882). Gobineau was een Franse diplomaat, dichter, schrijver, beeldhouwer, politicus, maar ook een rassentheoreticus.³⁶⁹ Zijn belangrijkste werk in dit opzicht is *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855).

Wanneer men het *Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie* (New York, 1966) serieus zou nemen en het “aanzetten tot haat” uit art. 137d Sr. zou toepassen als een criterium ter beperking van de vrijheid van expressie, zou een van de meest voor de hand liggende zaken zijn het werk van Gobineau te verbieden. Nu ligt dat werk van Gobineau in bibliotheken, edities van zijn werk zijn uitgegeven bij Franse uitgeverijen, hij correspondeerde met Alexis de Tocqueville (1805–1859)³⁷⁰ en andere grote denkers, kortom het zuiveren van de wereld van de opvattingen van Gobineau zal geen eenvoudige zaak zijn.

Bovendien is het de vraag of dit wenselijk is. Racisme (denk aan de opmerking van Karel van het Reve) kan men, als meningsuiting, wellicht het beste bestrijden met andere meningsuitingen. En die bestrijding vergt kennis omtrent het verschijnsel waarom het gaat. Die kennis vooronderstelt dus juist een confrontatie *met het werk* van Gobineau en andere schrijvers, die min of meer dezelfde gedachten hebben geventileerd door het uitwisselen van argumenten.

Dat is ook precies wat gebeurt in de correspondentie tussen Gobineau en Tocqueville. Tocqueville bestrijdt de rassenleer van Gobineau in de hiervoor genoemde correspondentie. Tocqueville bestrijdt overigens nog iets anders: de voorliefde die zijn vriend had opgevat voor de islam. In zijn verdediging van het christendom en zijn afkeer van de islam is het dan

weer *Tocqueville* die volgens de intolerante interpretatie die tegenwoordig vigerend is van de artt. 137c en d Sr. in strijd zou kunnen komen met de Nederlandse strafwet. De conclusie lijkt duidelijk: het bestrijden van meningen door ze te verbieden, is niet de meest geëigende strategie voor racismebestrijding.

Dat wil zeggen, de volgende vraag is minder excentriek dan men zou denken: moet een meningsuiting die aanzet tot haat (gesteld dat we een redelijke inhoud aan dat concept kunnen geven) en *niet tegelijkertijd aanzet tot gewelddadig optreden* zelfstandig strafbaar zijn als een beperking op de vrijheid van expressie? Daar kan men twijfels bij hebben.

Natuurlijk kan men op basis van deze constatering nog verschillende kanten uit. Dit zou kunnen leiden tot een voorstel tot het herzien van de redactie van de artt. 137c en d Sr., zodanig dat deze minder aanknopingspunten biedt voor jurisprudentie die een ondermijning vormt van de klassieke idealen van democratie en tolerantie. Maar een andere interpretatie die men aan de hiervoor uiteengezette beschouwingen kan verbinden, is dat het ons *voorzichtiger maakt* bij de interpretatie van de artt. 137c en d Sr.³⁷¹ Men dient de criteria “aanzetten tot haat en discriminatie” zeer terughoudend te gebruiken wanneer het om meningsuitingen gaat. Pas wanneer de grens naar “aanzetten tot gewelddadig optreden” wordt overschreden, dient de strafrechter in het geweer te komen. En de rechter die een claim van beledigde partijen erkent, dient zich bewust te zijn dat hij een bijdrage levert aan de erosie van een klassiek ideaal, namelijk tolerantie.

Erosie? Dus als je een klacht erkent van iemand die beledigd is, dan draagt dat bij aan de erosie van tolerantie? Ja, dat leest u goed. Dat is de logica van de hier uiteengezette gedachtengang. Iemand veroordelen, omdat hij een ander heeft beledigd, is een beperking van de vrijheid van expressie. En een beperking van de vrijheid van expressie is altijd (dat wil zeggen: per definitie) het verminderen van tolerantie. Het kan zijn dat die vermindering van tolerantie noodzakelijk is. Niet alle dingen zijn nu eenmaal te tolereren. Maar wie de vrijheid van expressie wil beperken *in naam van de tolerantie*, maakt zich schuldig aan zelfbedrog en dat van anderen. Dat is nu precies wat de Nederlandse Hoge Raad heeft gedaan.

De hiervoor bepleite zorgvuldigheid en terughoudendheid zouden ook met zich mee moeten brengen dat de rechter ervoor waakt niet het legaliteitsbeginsel te schenden, waarvan sprake zou zijn wanneer het begrip “ras” extensief wordt geïnterpreteerd en daaronder ook “nationaliteit” wordt gebracht. Het uitspreken van de wens tot immigratiebeperking en het doen van voorstellen om deze immigratie *op grond van nationaliteit* te beperken, is een legitiem politiek voorstel.

Ook dient de rechter ervoor te waken dat de strijd tegen racisme, een serieuze zaak, niet ontspoord door zaken met “racisme” te associëren die daar wezenlijk niets mee van doen hebben. Net als het woord “fascist” niet te pas en te onpas moet worden opgeplakt aan een ieder met wie men van

mening verschilt, geldt dat ook voor het woord “racist”. Wie het woord “racist” inflatoir gebruikt, levert geen bijdrage aan een effectieve strijd tegen het racisme. Men doet eigenlijk dat streven alleen maar ontwaarden. Opnieuw wordt hier, geheel met goede bedoelingen, een volledig tegengesteld resultaat bereikt aan wat wordt beoogd.

De situatie waarin de vrijheid van expressie, in het bijzonder religiekritiek, zich in onze wereld bevindt is precair. Het is om die reden dat de artt. 137c en d Sr. restrictief moeten worden geïnterpreteerd. Ook een veroordeling wegens belediging in het kader van art. 137c Sr. zou zeer kritisch moeten worden gezien, in het bijzonder wanneer men bedenkt dat terroristen en jihadisten gebruik maken van westerse grondrechten, precies om die grondrechten te vernietigen.

Dat het los daarvan ook als bijzonder wrang zou kunnen worden beschouwd een burger te veroordelen vanwege kritiek die hem ook al tot voorwerp van terroristische aandacht heeft gemaakt, is een aanvullende reden voor terughoudendheid van de staat bij juridische vervolging. Vrijpraak is in het geval dat ter beoordeling staat niet alleen een rechtvaardig oordeel, het zou ook een bijdrage leveren aan het hooghouden van een bedreigd cultuurgoed: tolerantie als basis van een vrije samenleving.

HOOFDSTUK 4

DE NOSTALGIE VAN BARDOT EN HET CHRISTELIJK ATHEÏSME VAN FALLACI

Freedom of expression (...) is applicable not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population.

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg in Handyside v Verenigd Koninkrijk (1976).

Bardot en Wilders met elkaar vergeleken

Dit boek begint met een overzicht van het politiek activisme van Brigitte Bardot dat haar in problemen met de Franse justitie heeft gebracht. Haar bezwaren tegen de onverdoofde rituele slacht heeft zelfs tot een veroordeling geleid door de Franse rechter. Ook hebben we gezien dat de islamkritiek van Oriana Fallaci tot juridische vervolging heeft geleid en dat de Franse romancier Michel Houellebecq is vervolgd, zij het dat in zijn geval dat tot vrijspraak heeft geleid.

Dit soort vervolgingen zijn gebaseerd op wetgeving die betrekkelijk jong is. Het gaat om wetgeving die in de jaren zeventig van de twintigste eeuw is aangenomen. Veel ervaring met die wetgeving hebben we dus niet. Geleidelijk aan begint echter door te dringen dat de consequenties van die wetgeving ingrijpend kunnen zijn. Het kan ertoe leiden dat moreel en politiek engagement van een grote filmster ten gunste van dieren, in de wielen wordt gereden. Het kan er ook toe leiden dat een Franse schrijver die op dit moment tot de grootste schrijvers van het land wordt gerekend, zich aan allerlei restricties moet onderwerpen om niet in aanraking te komen met justitie. En ook heeft het ertoe geleid dat een Italiaanse journaliste, die alom wordt geprezen vanwege haar strijd voor vrouwenrechten en tegen fascisme, als vermeend “racistisch” in het defensief werd gedrongen.

Deze trend heeft nu ook Nederland bereikt. Op basis van de artikelen 137c en d Sr. kan een politicus worden vervolgd en veroordeeld, die lijsttrekker is van een van de grootste partijen in de peilingen. Dat wil dus zeggen dat de opvattingen, waarin een groot deel van de Nederlandse bevolking zich herkent, als “crimineel” buiten de orde kunnen worden geplaatst.

Ja, ik ik ken de uitspraak van Bertrand Russell dat als “Fifty million people say a foolish thing, it is still a foolish thing”. Ik zeg ook niet dat politici, die hoog in de peilingen staan, geen onwaarheden kunnen verkondigen. Wat ik alleen benadruk, is dat het langs rechterlijke weg onderdrukken van een opvatting die een groot deel van het electoraat vertegenwoordigt, een forse inbreuk maakt op het principe van democratie.

Het minste dat men daarvan zou kunnen zeggen, is dat het ons te denken zou moeten geven. Maar dat doet het niet. Het geeft geen aanleiding tot kamervragen. Geen aanleiding tot diepgravende beschouwingen in juridische vaktijdschriften. En ook collega-politici houden zich over het algemeen stil, muisstil.

Waarom?

Respect voor het rechterlijk oordeel misschien? Maar is het wel *fair* een rechter te laten pionieren op een terrein dat zo sterk aan het functioneren van het democratisch bestel raakt? Is dit wel de kant die wel op willen?

In *Bardot, Houellebecq, Fallaci en Wilders* laat ik zien dat de consequenties van deze nieuwe benadering niet goed zijn overwogen. De vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees, zoals de ondertitel van dit boek luidt, zou moeten worden heroverwogen.

Wat ik in de hoofdstuk 4 en 5 van dit boek wil doen, is de vier gevallen die reeds summier zijn geïntroduceerd in samenhang met elkaar bespreken. Ook zal ik laten zien dat dit nog maar het topje van de ijsberg is. Wanneer we de lijn voortzetten die in de gevallen Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders is ingezet, dan zullen nog veel meer veroordelingen moeten plaatsvinden. Niet alleen Wilders, maar ook Marine Le Pen en Donald Trump. Niet alleen Houellebecq, maar ook Salman Rushdie. Niet alleen Bardot, maar ook elke andere tegenstander van onverdoofd ritueel slachten, die hierbij de religieuze achtergrond van het gebod niet wil verzwijgen. Sommigen zullen dit soort vervolgingen begroeten als een justitieel feest: eindelijk een wereld waarin door de rechter het “fatsoen” wordt afgedwongen. Maar is het wel een feest? Of is dit een nieuwe inquisitie?

Welk soort tolerantie?

De vraag die in dit boek centraal staat is, is reeds in essentie besproken toen ik een analyse maakte van het begrip “tolerantie”. Dat is dan toch in ieder geval één lichtpuntje in de uitspraak van de Hoge Raad in de zaak *Felter*. Men realiseert zich dat het concept “tolerantie” centraal staat in deze discussie. Waar het om gaat is: welke tolerantie moet leidend zijn voor de vergaand multiculturele samenleving waarin we leven? En met dat “vergaand” bedoel ik nu niet, dat we leven in een samenleving waarin de een van couscous houdt en de ander van frites,³⁷² maar een samenleving waarin de een vindt dat blasfemie een grondrechtelijk beschermde

meningsuiting is³⁷³ en de ander dat dit met de dood moet worden bestraft.

Welkom in de multiculturele samenleving! Of dacht u dat dit alleen met exotisch eten te maken had? Met discussies over wel of niet een hoofddoekje? Met zaken, waarover u grootmoedig kunt verklaren dat u “niet in paniek” bent.

We leven inderdaad in een multiculturele samenleving, maar dat is dus ook een samenleving waarin mensen rondlopen die echt van mening zijn dat die homoseksuelen, overspelige vrouwen en afvalligen (apostaten) moeten worden gestenigd. Echt gestenigd, dus totdat de dood erop volgt? Jazeker, echt gestenigd. Niet metaforisch bedoeld? Nee, echt een steen oppakken en gooien tot iemand sterft. Staat dat dan in die heilige geschriften? Helaas, het staat er echt.

Tegenover die praktijken moeten de cultuurrelativisten nu gaan oefenen met hun “non-judgmentalism” en hun ruimdenkende afkeer van discriminatie.

Tolerantie, maar welk soort tolerantie?

De imam van een moskee van Parijs, Dalil Boubakeur (*geb.* 1940), beriep zich op “religieuze tolerantie”, die zou zijn geschonden door Michel Houellebecq met diens roman *Plateforme* (2001) en *a fortiori* met het interview, dat hij had gegeven over die roman. Boubakeur hanteert het woord “religieuze tolerantie” als iets dat ondubbelzinnig in de richting van een gerechtelijke veroordeling zou moeten leiden. Maar is dat wel juist? Wat betekent dat begrip “religieuze tolerantie” precies?

Wie daar iets langer bij stilstaat, realiseert zich dat, net als het begrip “tolerantie” in het algemeen, het op zeer verschillende manieren geïnterpreteerd wordt. Men kan twee concepten onderscheiden.

Het kan verwijzen (eerste concept van religieuze tolerantie) naar de tolerantie die de overheid *tegenover religies* zou moeten aannemen. Voor overheden zijn alle religies gelijk (althans zouden dat moeten zijn).³⁷⁴ De staat kiest geen partij in het debat tussen de verschillende religies, die op een “vrije markt” zich allemaal tot de religieus behoeftigen kunnen richten in de hoop aanhang te verwerven. Dit idee van tolerantie is naar voren gekomen in de zestiende en zeventiende eeuw en voorbereid in de periode van de godsdienstoorlogen. Na een uitputtende strijd over het ene ware geloof raakten verlichte geesten als Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590),³⁷⁵ John Locke (1632-1704)³⁷⁶ en Voltaire (1694-1778)³⁷⁷ langzaam aan overtuigd van de noodzaak alle religieuze opvattingen maar te gedogen. Waarom elkaar vermoorden omwille van het geloof?

Maar religieuze tolerantie zou ook kunnen verwijzen (tweede concept van religieuze tolerantie) naar de verdraagzaamheid die *van religies zelf verwacht mag worden* tegenover andersdenkenden. Met dit tweede be-

grip van “religieuze tolerantie” is in strijd dat de kerk eeuwenlang mensen heeft verbrand voor geen andere reden dan dat zij een andere dan de katholieke overtuiging waren toegedaan.³⁷⁸ Met dit begrip van religieuze tolerantie is ook in strijd dat Calvijn (1509–1564), probeerde zijn religieuze tegenstrever Michael Servet (1511–1553) bij de overheid in diskrediet te brengen. Dat lukte, en op basis daarvan werd Servet ook verbrand.³⁷⁹

Waarover spreekt Boubakeur wanneer hij het heeft over “religieuze tolerantie”? In ieder geval niet over het tweede concept: de tolerantie die van religies verwacht mag worden. Als hij zich had laten leiden door het begrip religieuze tolerantie in deze tweede betekenis, dan zou hij helemaal geen vervolging hebben gestimuleerd tegenover de Franse schrijver. Hij zou hebben gezegd: “Ik ben het met Houellebecq oneens, maar ik ben bereid mijn leven te geven voor zijn recht om andere opvattingen over de islam te verkondigen dan ik voor de juiste houd”.³⁸⁰ Dit zou trouwens nog eens een echt staaltje van martelaarschap zijn, niet? Maar Boubakeur heeft kennelijk een geheel ander begrip van religieuze tolerantie.

Ik vrees dat religieuze tolerantie bij Boubakeur betekent dat religies in hun centrale claims niet mogen worden tegengesproken door mensen die deze religies afwijzen. Het kan ook zijn dat hij van mening is, dat religies mogen worden tegengesproken, maar dat *hij* de aard en de toon van die tegenspraak mag bepalen. Die toon mag bijvoorbeeld niet spottend of satirisch zijn. Niet de toon van Houellebecq.

Het is dan ook begrijpelijk dat de advocaat van Houellebecq erop wees dat dit de terugkeer is van het begrip “blasfemie” (godslastering), maar dan in een andere gedaante.³⁸¹ Het lijkt erop dat Boubakeur eigenlijk vindt dat helemaal geen “blasfemie” mag plaatsvinden, maar dat, omdat blasfemiewetgeving in Frankrijk is afgeschaft, hij naar andere wettelijke middelen zoekt waarmee hetzelfde resultaat kan worden bereikt. Namelijk dat de schrijver het zwijgen wordt opgelegd. Dat lukte in het geval van Houellebecq niet, want op 17 september 2002 werd hij vrijgesproken.

Hoe diep het verschil van inzicht is tussen Houellebecq enerzijds en zijn aanklagers anderzijds bleek ook uit de reactie op de vrijspraak van de zijde van Med Salah Djemai, de advocaat van de *Ligue Islamique Mondiale*, een in Saoedi-Arabië gevestigde organisatie die een van de eisende partijen was in het proces-Houellebecq. De advocaat verklaarde dat het hem had gestoord dat Houellebecq zelfs op de dag van het proces niet van mening was veranderd. Houellebecq maakte nog steeds geen geheim van zijn minachting voor de islam.³⁸²

Volgens de klagers is dat kennelijk het probleem: men mag geen minachting hebben voor de islam. Maar is dat wel een norm voor een democratie? Staat het niet iedereen vrij religies te minachten, wanneer men denkt dat die religies minachting *verdienen*?³⁸³

Het zou naar mijn idee een hoop duidelijkheid verschaffen wanneer profielbepalende politici, rechters en intellectuelen duidelijk zouden uit-

spreken dat er een recht bestaat op achting, maar ook op minachting. Ik bedoel daarmee: het staat in een democratie vrij om voor bepaalde ideeën achting uit te spreken, maar ook minachting. Recht op minachting.

Is dit nodeloos provocerend?

Naar mijn idee niet. In een tijd waarin we worden geconfronteerd met grote tegenstellingen is het van belang duidelijk uit te spreken wat de leidende waarden zijn, de leidende rechten zijn. Houellebecq mag in zijn roman, in zijn interviews, achting *en* minachting uitspreken. Respect *en* disrespect. Dat is de essentie van een democratische pluriforme samenleving. Wie zegt “ik ben voor een pluriforme samenleving, maar minachting uitspreken, nee, dat is niet goed”, die zou ook de moed moeten hebben te zeggen: “ik ben eigenlijk niet voor pluriformiteit, ik vind het veel fijner wanneer mensen zeggen dat ze alle religies even mooi vinden”. Ofwel: “Ik ben voor pluriformiteit *van* religies, maar niet voor pluriformiteit *van opinies over religies*”.

Bardot en de rituele slacht

Een van de problemen met de strafrechtelijke vervolgingen van Wilders, Bardot, Fallaci en anderen (bijvoorbeeld Zemmour, op wie ik in hoofdstuk 5 nog zal ingaan),³⁸⁴ is dat elk redelijk debat over de *inhoud* van hun opmerkingen wordt gesmoord. Alle aandacht gaat uit naar de vraag “mag ik dat zeggen?”³⁸⁵ en niet naar “is het waar?”.³⁸⁶

Het geval Bardot is hier illustratief. Zij kritiseerde met haar afwijzende opmerkingen over het Aïd-el-Kébir feest een paar belangrijke punten.³⁸⁷

Allereerst dat men *feest viert* om te herdenken dat een vader het plan opvatte gehoorzaam te zijn aan het immorele bevel zijn eigen kind te vermoorden, omdat hij meende dat dit *door God* bevolen zou zijn.³⁸⁸ Zoiets is een immorele daad die zware kritiek verdient.³⁸⁹ Ook satirische kritiek.³⁹⁰ De daad is verwerpelijk en dient zeker niet te worden “gevierd”. In een moreel gezonde samenleving dient een dergelijk feest te worden bekritiseerd en niet de *kritiek op* dat feest. Maar dat was kennelijk in Frankrijk anders. Men mag aannemen, omdat men zich niet serieus rekenschap geeft van de achtergrond van het feest. Men weet gewoon niet wat gevierd wordt. Althans dat hopen we dan maar.

Problematisch is verder dat voor dit “immorele feest” dan ook onschuldig leven moet worden geofferd, namelijk dierlijk leven.³⁹¹ Er wordt dus een dier gedood om een immorele daad van mensen te herdenken (nogmaals: als iets “feestelijks”).

Verder wordt dat dier dan ook nog volgens de islamitische ritus *onverdoofd* gedood. Het dier wordt dus extra lijden toegevoegd en dat op grond van vermeende religieuze noodzakelijkheid (wat altijd een schijn-

noodzakelijkheid is, want religie kan, strikt genomen, nooit moraal dicteren).³⁹²

Het probleem is dat dergelijke gebruiken *zo diep in de religie verankerd* zijn dat elke vorm van sociale kritiek zonder effecten blijft wanneer niet de *religieuze praktijk zelf* bekritiseerd wordt.³⁹³ Maar dat wordt weer bemoeilijkt door de wetgeving die aan religieuze gevoelens speciale bescherming verleent. Dat was vroeger blasfemiewetgeving. Tegenwoordig is dat wetgeving die door een ruimhartige interpretatie van religieuze gevoeligheden een ernstige bedreiging vormt voor de vrijheid van expressie, maar ook voor de mogelijkheid sociale misstanden te kritiseren. Diegenen die kwalijke praktijken in stand willen houden, kunnen zich aan kritiek onttrekken eenvoudigweg door de kritiek af te wimpelen als iets waarvoor men in zijn religieuze gevoelens beledigd wordt. En die claims van belediging, die enkele decennia geleden nog als irrelevant terzijde zouden zijn geschoven, worden tegenwoordig onder vigeur van identiteitspolitiek steeds meer serieus genomen.³⁹⁴

Het tragische is dat niet haar critici, maar Brigitte Bardot hier een eerbiedwaardige morele opvatting vertegenwoordigt.³⁹⁵ Moeten we niet de vraag opwerpen of de, door haar bekritiseerde, onverdoofd rituele slachters ons respect *verdienen*? Is het niet Bardot die ons respect verdient in plaats van degenen van wie zij de morele wanpraktijken veroordeelt? Niet alleen ten aanzien van de inhoud van wat zij zegt (ethiek), maar ook ten aanzien van wat geïmpliceerd is over de grondslag van haar opvattingen (meta-ethiek)?

Migratie

Dat brengt mij op een andere dimensie van de affaire Bardot. Ik moet zeggen dat een tweede reden waarom de vervolging van Bardot mij met gemengde gevoelens achterlaat iets minder gemakkelijk te articuleren valt. Laat ik proberen het als volgt te formuleren: het heeft ook iets bitters dat een icoon van Frankrijk haar land heeft zien veranderen en dat zij in haar *mémoires* niet eens *uiting mag geven* aan haar onvrede met de ontwikkelingen: de bikini v. de boerkini, maar alleen de boerkini heeft recht van spreken, want de bikini wordt al snel van narcisme beschuldigd.³⁹⁶ Bardot is van mening dat haar land door immigratie is veranderd. En daar wil zij iets van zeggen. Waarom zou haar het recht moeten worden ontnomen om dat te doen? Is dat niet unfair?

Laten we weer terugkeren naar het democratisch debat over beleidsalternatieven. Wel of geen migratie, hoeveel migratie – zijn dat niet gewoon politieke belissingen? En zouden het als politieke beslissingen niet zaken moeten zijn die in een democratisch debat moeten kunnen worden bediscussieerd?

Als de overheid zo tevreden is met de immigratiepolitiek en de geestelijke rijkdom die dat met zich mee heeft gebracht, dan mag die overheid dat toch *ook* zeggen? Waarom zou een burger dan niet mogen *antwoorden* dat hij of zij die rijkdom niet ziet?

Vanuit het oogpunt van een open debat in een democratie is dat vreemd. Het is alsof de overheid wel propaganda mag bedrijven door de eigen prestaties te prijzen (die in wezen neerkomen op passiviteit of dadenloosheid ten aanzien van immigratiepolitiek en het voortdurend herhalen van een verkeerde diagnose over de oorzaken van het hedendaagse theoterrorisme), maar de burgers niets mogen antwoorden. Zou in een vrije en democratische samenleving het burgers niet vrij moeten staan *beide* perspectieven te verdedigen, dat wil zeggen: (i) het standpunt dat immigratie en diversiteit een grote aanwinst is, maar ook (ii) dat deze schaduwkanten heeft die onze overheden verkeerd hebben ingeschat? Geeft het wel pas dat de overheid wil dicteren of en hoe dat tweede perspectief zich mag presenteren in de publieke arena?

We hebben in hoofdstuk 1 gezien, dat de openbare aanklager, Anne de Fontette, verklaarde bij de vervolging van Bardot: “Ik ben een beetje moe geworden van het vervolgen van mevrouw Bardot”.³⁹⁷ Het is een vrijpostige uitspraak van een officier van justitie. Een officier van justitie die “moe” is van een vervolging? Is dat relevant?

Het is de paternalistische toon van een kinderrechter die verklaart dat een jeugdcrimineel voor de zoveelste keer voor het hekje staat. Maar is dit de toon waarop men iemand als Brigitte Bardot kan aanspreken, die een serie boeken heeft geschreven waarin zij haar ongenoegen met de gang van het huidige regeringsbeleid in Frankrijk uit de doeken doet? Is dat wel gepast?

Als de officier van justitie “moe geworden is” (“lasse et fatiguée”) van het vervolgen, hoe moe moet Brigitte Bardot (of Zemmour of Fallaci) dan wel niet zijn van het *vervolgd worden*? Wie neemt hier nu precies het initiatief tot wat?

Wat in de uitspraak van de officier van justitie doorklinkt, is de hooghartigheid van een magistraat die aan mevrouw Bardot wel eens zal uitleggen wat gezegd mag worden. Bardot moet nu toch “echt eens gaan luisteren”.

Je vraagt je ook af: zou Anne de Fontette bij de aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 nog eens hebben teruggedacht aan de boeken van Brigitte Bardot? Zou bij de Fontette ook iets van *twijfel* zijn ontstaan? Twijfel ten aanzien van de vraag of Brigitte Bardot misschien toch niet enig gelijk aan haar kant had met haar veelvuldig waarschuwen voor de boosaardige kanten van een wereldreligie? Of zou de magistraat, net als president Obama, nog steeds zeker weten dat die aanslagen helemaal niets te maken hebben met de radicalisering binnen een wereldgodsdienst en dat elk waarschuwen daartegen met de sterke

arm van het strafrechtelijk apparaat moet worden onderdrukt? Maar wat nu, wanneer de wereldbeschouwing van de Kouachi-broers of die van Omar Mateen, die in de nacht van zaterdag 11 juni 2016 negenenveertig mensen doodschoot in het Amerikaanse Orlando, wél iets met hun ideeën, met hun wereldbeschouwing, met *hun* interpretatie van hun religie te maken heeft? Dan zou het toch wel erg bitter zijn, wanneer de mensen die *aandacht hebben gevraagd* voor dit verschijnsel en die hebben geprobeerd dit te analyseren en daarop te reflecteren, voortdurend met het strafrechtelijk apparaat te maken krijgen, dat wil zeggen: met pogingen hen het zwijgen op te leggen. Het is alsof justitie een hulpvaardig verlengstuk is geworden van de terroristische organisaties die men *voorgeeft* te willen bestrijden. Wie ook *daarvan* een beetje “lasse et fatiguée” zou worden, zou misschien iets meer reden tot klagen hebben dan een officier van justitie die gewoon haar werk moet doen.³⁹⁸

De veranderingen van het culturele landschap

Maar de vervolging van Bardot is ook tragisch om een meer persoonlijke reden. Haar vervolging (veroordelingen, meervoud, eigenlijk) zijn tevens tragisch, omdat haar naam zo nauw verbonden is met de reputatie van Frankrijk, een *idee* van Frankrijk, wellicht een Frankrijk dat *niet meer bestaat*. En hoe kan men het Bardot kwalijk nemen, dat het Frankrijk dat niet meer bestaat, het Frankrijk waaraan zij alles te danken heeft, door haar als een nastrevenswaardig model aan het huidige Frankrijk wordt voorgehouden? Hebben we misschien niet ook een beetje recht op nostalgie?

Haar Frankrijk is het Frankrijk van de liberalisering, van de bikini op het strand van Cannes (zonder boerkini). Nu wordt zij geconfronteerd met puriteinse sjeiks die alles vervloeken waarvoor zij staat, en waarvoor haar land *stond*, ver vóór de multiculti-revolutie. Toen zij zich liet fotograferen op de zonnige stranden van Cannes en St. Tropez aan het begin van de jaren vijftig, was Europa moe. Het was moe van het geweld en de wreedheden van de Tweede Wereldoorlog. Hier zat een blond meisje die een eigentijdse vertolking gaf van de *bergerette* à la Marie Antoinette. Ver weg van de grauwheid van de oorlog, van het geweld. En zijn de nieuwe onthoofdingen van ISIL, de verkrachtingen in de banlieues, in *Les Territoires perdus de la République*, niet weer kleine “enclaves” van die Tweede Wereldoorlog in hedendaagse samenlevingen?³⁹⁹

De struisvogels van de “progressieve politiek” willen daar niet van weten en die verklaren de onheilsprofetieën van Bardot en haar verwanten tot “rechts”, “reactionair”, zelfs “extreem rechts”.⁴⁰⁰ Maar is het dat ook? En gesteld dat het dit enigszins is, is dit het *hele* verhaal?

Misschien klinkt nostalgie door bij Bardot, ongetwijfeld. Ook ressentiment. En ongetwijfeld bezondigt zij zich, net als Zemmour (zijn opvattingen worden nog besproken in hoofdstuk 5), Fallaci en de andere figuren, die hier worden opgevoerd, aan uitspraken die soms over de rand gaan. Maar is het verstandig om op die uitspraken te springen en te zien of we die strafrechtelijk kunnen vervolgen en voorbij te gaan aan de bredere context van hun analyses, waarin ook veel juiste dingen zitten? En is dat verantwoord in een tijd, wanneer we om ons heen een collectief staatsfalen kunnen onderkennen ten aanzien van de problemen die deze critici, soms heel vroegtijdig, toen overheidsdiensten nog blind en doof waren, aan de orde hebben gesteld?

John Cleese (geb. 1939), de Engelse komiek van Monty Python, heeft aangegeven niet meer te willen spreken op universiteiten vanwege de verbreiding van een klimaat van politieke correctheid.⁴⁰¹ Het wordt steeds moeilijker op een universiteit als komiek op te treden zonder op iemands tenen te gaan staan vanwege een of andere culturele of religieuze gevoeligheid.⁴⁰² De titel van het artikel over deze kwestie in *The Telegraph* van 2 februari 2016 geeft de teneur van de kritiek van Cleese treffend weer: “Monty Python star John Cleese will no longer perform at university campuses as political correctness kills comedy”. Cleese is dus, net als Bardot, ontevreden over het discussieklimaat dat hij aantreft in zijn land.

Het is misschien ook niet helemaal toevallig dat Cleese en Bardot min of meer dezelfde generatie vertegenwoordigen (Cleese is vijf jaar jonger). Het lijkt vanzelfsprekend, en tot op zekere hoogte ook “natuurlijk”, dat oudere mensen terugblikken op hun leven en de tijd waarin zij – wat de antieken noemden – hun “floruit” hadden. En dan valt het moeilijk te ontkennen dat Cleese en Bardot een tijd hebben gekend waarin de vrijheid tot het ventileren van controversiële visies, het bediscussiëren van heikele kwesties, groter was dan tegenwoordig. BB, de initialen waarmee Brigitte Bardot wereldfaam verworf, doorbrak taboes over seks. Cleese ten aanzien van satire. Maar hun verworvenheden waren niet blijvend.

De huidige tijd is er een waarin veel gesproken wordt over “diversiteit”, maar, paradoxaal genoeg, wordt die “diversiteit” bedreigd door dezelfde mensen die daar voortdurend over oreren. Mensen worden geclusterd in religieuze en etnische identiteiten (“multiculturalisme”⁴⁰³ of wat de Fransen “communautarisme”⁴⁰⁴ noemen) en rond die identiteiten ontstaan taboes: taboes namelijk op het kritiseren van die identiteiten.

Ook op universiteiten wordt veel gesproken over “diversiteit”, maar wat men kan noemen “viewpoint diversity” (diversiteit aan *opvattingen*, het soort van diversiteit die echt belangrijk is) wordt impopulair en het is eigenlijk op de terugtocht. Wat men tegenwoordig onder “diversiteit” verstaat, is dat in organisaties, in de samenleving, vele groepen met een verschillende etnische en religieuze achtergrond kunnen worden aangetroffen en dat al die groepen hun eigen specifieke culturele taboes mogen

cultiveren. Kritiek, open debat, vrijmoedig commentaar op elkaars opvattingen wordt ervaren als onwenselijk.

Dat is een bedenkelijke ontwikkeling. En het navrante is dat *zelfs het spreken over die ontwikkeling* al omstreden is. Cleese werd geïnterviewd en op een bepaald moment zei hij dat het Londen, zoals het nu is, zo verschilt van het Londen, zoals hij het kende uit zijn jeugd. En hij keek de interviewer aan met een veel betekenende blik van: “vraag me a.u.b. niet om dit toe te lichten” (wat ook niet gebeurde).

De proliferatie van racismebeschuldigingen

Racismebeschuldigingen zijn tegenwoordig snel gemaakt. Maar zijn zij terecht? De Amerikaanse psychotherapeut en hoogleraar Phyllis Chesler (*geb.* 1940) schrijft in een artikel over Bardot: “Islam is not a race. Muslims exist in all colors of the rainbow”.⁴⁰⁵ Islam is een religie, vervolgt Chesler. En als zodanig kan die religie, net als elke andere religie, bekritiseerd worden. Volgens Chesler is dat nodig ook, want in naam van die religie heeft, met de profeet Mohammed als voorbeeld, kolonialisme plaatsgevonden, imperialisme en bekering door middel van het zwaard.⁴⁰⁶ Ook roept Chesler de islam ter verantwoording op grond van de daaraan inherente vrouwenonvriendelijkheid, slavernij en andere zaken die zich moeilijk verhouden tot moderne waarden. Door groeperingen als ISIS, Al-Qaida, Boko Haram, Hamas, de Taliban, El-Shabaab, en Hezbollah wordt de islam gepraktiseerd als een vorm van totalitaire barbarij. Het is een vorm van barbarij die wijde verbreiding vindt in landen als Iran, Saoedi-Arabië, Afghanistan en verschillende landen in Afrika.

Dat betekent niet dat alle terroristen islamisten zijn, verduidelijkt Chesler. Maar het betekent wel dat de meeste terroristen islamisten zijn. Zij opereren in de naam van de islam.

Chesler houdt een pleidooi voor de vrijheid van expressie van *Bardot* op grond van precies dezelfde argumentatie als de identiteitsdenkers van mening zijn dat men de *islam* niet mag tegenspreken.⁴⁰⁷ Is de islam de godsdienst van mensen die een bepaalde identiteit cultiveren? Maar dan zou Bardot ook in naam van datzelfde identiteitsdenken de *Franse* identiteit mogen verdedigen. Dat is precies wat zij doet, schrijft Chesler: “Just as an increasing number of Muslims in France want to keep their traditions – including child marriage, FGM, face-veiling, polygamy, stoning for adultery and for homosexuality – so too does Bardot wish to keep European Enlightenment traditions (the separation of religion and state, individual rights, the right to speak freely)”.⁴⁰⁸

Het taboe op godsdienstkritiek

Hoewel ook vrijspraken voorkomen lijkt vooral de situatie in Frankrijk zorgelijk. Bardot is verschillende keren veroordeeld, hoewel Zemmour en Houellebecq weer zijn vrijgesproken.⁴⁰⁹ Het is mogelijk dat de aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 een herleving van de geest van het republicanisme zal betekenen en een herarticulering van de verlichtingswaarden tot gevolg zal hebben.⁴¹⁰ Aan de andere kant: al heel snel banaliseerde de Franse historicus en socioloog Emmanuel Todd (*geb.* 1951) de betogingen en vergoelijkte hij daarmee als het ware de moord op de redactie van *Charlie Hebdo*.⁴¹¹ Ook in de vervolgingen van Bardot zien we een land dat vergaand repressief is en allerm minst republikeins.

Illustratief voor een bepaalde benadering in het denken over de vrijheid van expressie is ook de journalistieke verslaglegging over dit onderwerp. Boven een artikel in *Time* over de vervolgingen van Bardot staat: "Is Brigitte Bardot Bashing Islam?"⁴¹² De onuitgesproken gedachte lijkt hier te zijn dat het "bashen" van de islam een zwaar moreel verwijt zou behelzen. Maar waarom zou dat zo zijn? "Bash" is een Engels woord, waarvoor de Oxford dictionary als synoniemen geeft: "hit, beat, thump, slap, smack, batter, pound, pummel, trash, rap, buffet, hammer, bang and knock". Als betekenis wordt gegeven: "strike hard and violently", maar ook: "fiercely criticize or oppose". Kennelijk is het verkeerd de islam heftig te kritiseren.

Het woord "bashing" heeft ook een nieuwe diskwalificatie ingevoerd. Sommigen, zoals Bardot, staan bekend als "islam-bashers". De term wordt nooit uitgelegd. Wie het gebruikt, verantwoordt zelden waarom dat een probleem zou zijn. Je hoort ook nooit dat iemand verweten wordt een "Christianity basher" te zijn of een "socialism basher". Kennelijk zijn dat perspectieven die legitiem kunnen worden bekritiseerd en ook *hardhandig* ("bashing") kunnen worden bekritiseerd. Waarom niet de islam? Zelfs in het Nederlands wordt de Engelse term "islam-basher" gehanteerd ter diskwalificatie van niet alleen een standpunt, maar ook de *persoon* die van het standpunt wordt beticht.

Het antwoord op deze negatieve propaganda over "bashen" zou moeten zijn, wellicht, dat "scherp kritiseren" nooit een probleem mag zijn. Eerder is het omgekeerde het geval.⁴¹³ Kritiek inslikken wanneer deze verantwoord is, is een verzuim van burgerschap. Toch is dat, merkwaardig genoeg, niet wat veel mensen denken wanneer het op religiekritiek aankomt. Men denkt dat men deugdzaam handelt door "de ander in zijn waarde te laten".

Door deze impliciete consensus dat religiekritiek verwerpelijk, wellicht zelfs "racistisch", of op zijn minst ongepast is, worden velen geïntimideerd. Uit het verslag in *Time* blijkt dat zelfs de verdediging van Bardot erin sommige gevallen voor koos haar kritiek te mitigeren. "Bardot's defense Tuesday was that her passionate denunciation of the ritual slaughter of

Eid-Al-Kabir has been misinterpreted as an attack on Islam in France”.⁴¹⁴

Men kan zich afvragen of deze “verdediging” erg effectief is. Het beste is het wellicht (althans dat zou ik doen, wanneer ik haar advocaat was geweest) niets terug te nemen van de kritiek en te beklemtonen dat het een burgerrecht is om die kritiek te leveren. “An attack on Islam in France” mag worden gegeven om precies dezelfde redenen dat ook “An attack on catholicism in France” mag worden gegeven of “An attack on socialism” of “An attack on freethought”. En niet alleen is dat een *recht*, het is ook een morele *plicht*.

De media, “antiracismebureaus” en politiek correcte intellectuelen verdraaien deze rechten en plichten vaak tot een “fobie-verhaal” of een “haat-verhaal”: een verhaal waarin kritiekloos wordt verondersteld dat de beklaagde wordt gedreven of door (i) een irrationele angst, een “fobie” of door (ii) een kwaadaardig soort intentie, een “haat”. Dat geldt overigens niet alleen voor de religiekritiek, maar ook voor het opkomen voor de rechten van dieren om bij de slacht niet méér te hoeven te lijden dan onvermijdelijk is. Ook voor dit punt bestaat opmerkelijk weinig aandacht. In het artikel over Bardot in *Time* spreekt Bruce Crumley van een “former actress-turned-animal rights activist crusader”.⁴¹⁵ Het woord “kruisvaarder” wordt geacht een negatieve attitude bij de lezer te stimuleren tegenover de morele rechtvaardiging van het optreden van de activist. Maar hoewel het bevrijden van Jeruzalem met onze ogen bekeken wellicht een onzinnige of futiele aangelegenheid is, dat is het voorkomen van dierenleed beslist niet.⁴¹⁶ Althans niet voor mensen met een gezond ontwikkeld moreel besef. Het raillerend aanduiden van iemand die opkomt voor dierenrechten als een “kruisvaarder”, zoals Crumley doet, lijkt mij dan ook een retorische platitude die dient te worden ontmaskerd.

Elk land zijn eigen Leitkultur

Wat voor Bardot geldt, geldt ook voor Fallaci: kritiek is mogelijk. De trilogie van Fallaci heeft zeker enkele gebreken. Maar het zijn andere gebreken dan waarvoor de staf over haar werk wordt gebroken door de politiek correcte intelligentsia. De politiek correcte intelligentsia zoals vertegenwoordigd door Umberto Eco (1932-2016) verwijten haar racisme en een te weinig welkome houding tegenover wat men noemt etnische en religieuze minderheden. Daarvoor hanteren zij de termen “islamofobie” en “xenofobie”. Het is ook haar schofferende toon die de politiek correcte lobby verwerpt.

Ik kan niet ontkennen dat vooral Fallaci flink om zich heen slaat en dat zij bij tijd en wijle volkomen uit de bocht vliegt in haar typering. Maar is dat het belangrijkste dat over haar werk te vertellen valt? Is dat waarover we ons het meest druk moeten maken in een wereld, waarin de

overheden nauwelijks greep lijken te krijgen op de proliferatie van terroristisch geweld? Of zijn andere dingen belangrijker?

Wat moeten we bijvoorbeeld denken van de gevaren van xenofilie (het omgekeerde van xenofobie dus)? De Franse essayist Jean-Claude Barreau (*geb.* 1983) schrijft in zijn boek *Sans la nation, le chaos* (2011) over assimilatie van minderheden als noodzakelijk ideaal om een natiestaat overeind te houden.⁴¹⁷ Met de val van het marxisme, schrijft Barreau, is de quasi-progressieve elite op zoek gegaan naar een categorie die de arbeiders moet vervangen als voorwerp van zorg en aandacht. En die meent men in de vreemdeling te hebben gevonden. Xenofobie is verwerpelijk, zegt Barreau, maar een doorgeslagen xenofilie niet minder. Xenofilie kan zich namelijk gemakkelijk ontwikkelen in een verwerping van het eigen volk (“condamnation du peuple de *ce pays*”).⁴¹⁸

Sommigen zullen dit ergerlijk commentaar vinden. Maar ik vind het wel verfrissend, eerlijk gezegd. Het is nodig dat we tot een nuchtere en wat minder door schone woorden geleide analyse van deze problematiek komen.

Over die gebreken van het werk van Fallaci nog het volgende. De oplossingen die zij voor de huidige malaise in haar werk hier en daar aan draagt, zijn naar mijn idee niet altijd de juiste. Dat geldt bijvoorbeeld voor haar aanbeveling elk land zijn eigen *Leitkultur* te laten kiezen. Met deze aan Bassam Tibi (*geb.* 1944) ontleende term⁴¹⁹ bedoel ik dat in elk land een soort lokale cultuur als de leidende, de dominante, kan worden gekozen, waaraan de minderheidsculturen zich hebben aan te passen. Haar uitwerking van dat idee vinden we in de passage die ik eerder heb aangehaald en waarin zij zegt, dat op deze aarde plaats is voor iedereen. Dat wil zeggen: als ze in Afghanistan gewend zijn hun vrouwen te sluieren, dan moeten ze dat daar maar doen, maar niet in Italië. En als ze in Pakistan hun vrouwen uithuwelijken, prima, dan moeten ze dat in Pakistan maar doen. Alleen niet in Italië. Zij citeert dan haar moeder die zei: “De wereld is mooi omdat ze zo divers is”. Fallaci verklaart alleen *haar cultuur* en *haar land* te willen verdedigen.⁴²⁰

Dit standpunt van Fallaci is zeer courant. Maar de problemen met deze visie zijn legio, naar mijn idee. Het zijn *au fond* de problemen van het cultuurrelativisme.⁴²¹ Wat Fallaci bepleit is: ‘s lands wijs, ‘s lands eer. Het probleem is alleen dat homogene culturen niet meer voorkomen. Ook het Italië van dit moment is niet meer de cultuur die het was in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Men zal dus een discussie over waarden en normen moeten aangaan, waarbij de vraag is: welke waarden zijn de beste (en niet alleen: welke worden het meest aangehangen in een bepaald land, een bepaalde cultuur)?

Ook is Fallaci’s aanname dat de vrouwen in Afghanistan en Pakistan hebben te leven volgens de normen die de mannen en broers voor hun dicteren niet erg solidair met haar seksegenoten. Natuurlijk dient men een

zekere ruimte (grote ruimte zelfs) te geven aan nationale soevereiniteit.⁴²² Nationale zelfbeschikking is een belangrijk uitgangspunt van het internationale verkeer. Het voorkomt dat het een chaos wordt in de wereld, waarin elk land zich met de gang van zaken in een ander land kan bemoeien. Maar is die nationale soevereiniteit grenzeloos? Wat nu wanneer vrouwen in een land van hun clitoris worden beroofd?⁴²³ Wat wanneer in een land slavernij wordt ingevoerd? Wat wanneer alle eerstgeborenen door een dictator worden vermoord (Matth. 2:16)?

Kan men dan nog steeds zeggen dat we niet het morele recht hebben om daar een afkeurend oordeel over uit te spreken? Dat lijkt toch onaanvaardbaar wreed en hardvochtig. Die vrouwen, wier geslachtsorganen worden verminkt, hebben daar toch niet voor gekozen? En evenmin hebben zij ervoor gekozen in een cultuur te worden grootgebracht, waarin dat de perverse praktijk is.⁴²⁴ Wat Fallaci had moeten doen, is bepaalde praktijken verwerpen als onmenselijk en barbaars, waar ze ook voorkomen. Zij had, met andere woorden, bepaalde misstanden moeten afwijzen als in strijd met universele mensenrechten. Meisjesbesnijdenis is een voorbeeld van een dergelijke praktijk. Je kunt niet zeggen dat het minder erg is in Somalië, omdat het daar meer voorkomt of omdat het daar een culturele traditie is.

Italiaanse Leitkultur

Ook de consequentie die Fallaci aan dat cultuurrelativisme verbindt voor de Italiaanse *Leitkultur* is niet aanvaardbaar. Zij zegt zelf met grote regelmaat dat zij atheïst is. Maar dat gezegd hebbende, maakt zij dan wat vreemde gedachtevluchten ten gunste van een typisch christelijke identiteit die haar voor Italië de juiste optie lijkt. Zij denkt dat “onze culturele identiteit” zeer “welomschreven” is.⁴²⁵ Wat die identiteit *niet* is, is islamitisch, verzekert Fallaci ons. Zij schrijft: “Op geen enkele wijze behelst die de moslimwereld, op geen enkele wijze geeft die blijk erdoor te zijn beïnvloed, en sinds tweeduizend jaar is de Italiaanse cultuur gebaseerd op een godsdienst die christendom heet. Een kerk die katholieke kerk heet”.⁴²⁶

Zij denkt dat die kerk ons “veel meer heeft gevormd dan we denken”. En zij herhaalt dan dat zij atheïst is, antiklerikaal en vrijdenker.⁴²⁷ Ze zegt zelfs dat ze “niets” heeft met de katholieke kerk. Maar nadat zij dit allemaal heeft gezegd, constateert ze ook weer dat het niet helemaal waar is, want ze heeft meer met die kerk dan je zou denken. Zij werd tenslotte geboren in een landschap van kloosters, kerken, Christussen, Madonna’s, heiligen en kruisen, zegt Fallaci.

Ik moet zeggen dat naar mijn idee Fallaci hier ten prooi valt aan een courante verwarring over culturele identiteit. Twee vragen zou men goed uit elkaar moeten houden: (i) de vraag waardoor een land is beïnvloed, (ii)

wat een land in de huidige tijd als zijn constitutionele identiteit zou willen ontwikkelen. Dirk van der Blom (*geb.* 1952) verwoordt het in *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving* (2016) treffend wanneer hij zegt: “Onze staatsrechtelijke wordingsgeschiedenis mag dan geheel christelijk humanistisch zijn, onze toekomst is dit zeer zeker niet”.⁴²⁸

Natuurlijk hangen *i* en *ii* enigszins samen in de zin dat het ontwikkelen van *ii* niet mogelijk is zonder een realistische analyse van de geschiedenis van het land (*i*). Maar men kan niet zeggen dat een land *geheel door zijn geschiedenis wordt gedetermineerd*. Identiteiten veranderen. Nederland was eens een republiek (1588-1695), daarna een koninkrijk (1813-heden). Men kan dan in het koninkrijk elementen onderkennen die doen denken aan de republiek. Maar dat wil niet zeggen dat Nederland *nog steeds een republiek* is. Duitsland was eens het Derde Rijk (1933-1945), nu is het een democratische rechtsstaat. Ongetwijfeld zullen er punten zijn, waarop ook het Duitsland van nu nog steeds doet herinneren aan het Duitsland tussen 1933 en 1945, maar veel ook niet. De Verenigde Staten waren eens een samenleving met slavernij, sinds 1865 niet meer. Enfin, mijn punt is duidelijk. En naar mijn idee geeft Fallaci aan dit punt onvoldoende aandacht. Zij schrijft: “Met al mijn laïcisme, mijn atheïsme, ben ik zo doordrenkt van de katholieke beschaving dat zij zelfs deel uitmaakt van mijn wijze van spreken, van uitdrukken”.⁴²⁹ Ook geeft zij aan te houden van die “mooie Christus- en Maria-beelden en die mooie geschilderde heiligen”.⁴³⁰ Opnieuw: dat maakt iemand geen christen.⁴³¹

Men zou nog vele andere punten kunnen aanwijzen, waarop deze cultuur intens is beïnvloed door het christelijk verleden. Denk aan de Matthëus-passion, waarvan ook een atheïst kan genieten.⁴³² Of aan een requiem dat zijn inspiratie dankt aan de christelijke traditie. Maar dat alles is beperkt relevant voor de vraag op welke constitutionele of morele identiteit men wil inzetten voor de toekomst. Het zou aan te raden zijn dat mensen zelf hun geschiedenis gestalte geven en dus dat zij bewust kiezen voor een bepaalde constitutionele identiteit (*ii*).

Dat laatste gebeurt in een debat over de inrichting van de staat en de samenleving. Het mag zo zijn dat Italië een katholieke geschiedenis heeft, maar het heeft niet noodzakelijkerwijs een katholieke toekomst.

Een realistisch visie op de toekomst van Italië lijkt me (en *mutatis mutandis* kan ditzelfde worden gezegd van andere Europese natiestaten) dat in cultureel pluriforme samenlevingen een discussie over de inrichting van zowel staat als samenleving zal worden gevoerd. In die discussie heeft bijvoorbeeld het katholicisme geen voorsprong op andere levensbeschouwelijke perspectieven *alleen maar*, omdat het historisch gezien oudere papieren heeft dan de islam op Europese bodem. Het atheïsme, humanisme en vrijdenken, waartoe Fallaci zichzelf bekent, kan op voet van gelijkheid aan die discussie deelnemen. Volgens mij zijn zelfs voor dat standpunt ook

aanknopingspunten te vinden in het soms tegenstrijdige werk van Fallaci. Zo kritiseert zij in *De kracht van de rede* (2005) de kerk op grond van de ketterverbrandingen en oorlogen in naam van de religie. Zij wijst erop dat de pausen, net als Mohammed, gewend waren te doden. Zij laakt de krokodillentranen die de kerk nu huilt in de encycliek *Pacem in Terris* (1963), waarmee de Heilige Stoel pretendeert “haar maagdelijkheid weer terug te hebben, iets wat zelfs de plastisch chirurgen uit Hollywood niet voor elkaar zouden kunnen krijgen”.⁴³³

Ik vind dit allemaal prachtige formuleringen, maar zij lijken mij ook dodelijk voor haar cultuurhistorische pleidooi voor een katholieke identiteit dat, zoals we hebben gezien, óók in haar werk te vinden is.

Fallaci over atheïsme

Het probleem met Fallaci's omarming van het christendom en met haar gelijktijdige bijval verklaring aan het atheïsme lijkt te zijn, dat ze in beide gevallen dat doet op basis van nogal eigenzinnige definities.

In *De kracht van de rede* zegt zij bijvoorbeeld dat ze christelijk is, ook al verwerpt ze bepaalde christelijke principes. Het kan geen verbazing wekken: zij verwerpt bijvoorbeeld het “de andere wang toekeren”. Dat is een fout die zij nooit begaat, zegt zij, “omdat wreedheid er alleen maar door in de hand wordt gewerkt”.

Een goed argument, zou ik zeggen. Wat zeg ik? Een *knockdown argument*. Hoe kan een leger functioneren op basis van het de andere wang toekeren (“Neem ons land maar in, we keren u de andere wang toe”)? Of een rechterlijke macht (“Ik leg u geen straf op, ik keer u mijn wang toe”)? Of terrorismebestrijding (“Gaat uw gang, straf ons voor onze blasfemische cartoons”)?

Over dat laatste nog: een van mijn favoriete passages bij de publieke optredens van Christopher Hitchens is wanneer hij in een zaal over het jihadistisch terrorisme spreekt en een vragensteller komt met “maar hebben we het ook niet een beetje over onszelf afgeroepen? Terrorismen is een kwaad, maar is het geen begrijpelijke reactie op het koloniale verleden van het Westen (...)?”.

De Nederlandse politicus en intellectueel Jacques de Kadt (1897-1988) formuleert het in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) op een identieke manier (en even heftig als Fallaci), wanneer hij schrijft:

De christen kan bestaan als buiten-maatschappelijk mens, beschermd door de kloostermuren of door de eenzaamheid. Als hij met de maatschappij in aanraking komt, sterft hij aan het kruis. Of wordt hij, door zijn beginsel der absolute liefde en het niet-weerstaan van den

boze, misbruikt en vertrapt. Op z'n best kan hij ondergaan als verpleger der melaatsen, maar hij mist al die eigenschappen die hem in staat zouden stellen de maatschappelijke melaatsheden te bestrijden en te vernietigen. De christen is de principieel weerloze. Zijn rijk is niet van deze wereld.⁴³⁴

Het is heftig, "Fallaciaans", geformuleerd, kan men zeggen. Maar het is ook een belangrijk punt. Is het christendom, met zijn mateloze liefde voor de vijand, niet een factor die zelfverdediging en opkomen voor het eigene volledig ondermijnt? Dit is een factor die tot op de dag van vandaag zijn invloed doet gelden: een overmatige preoccupatie met de eigen schuld. Maakt ons dat niet weerloos tegenover de krachten die uit zijn op onze ondergang? Op YouTube vinden we onder de toepasselijke titel "Christopher Hitchens responds to a Jihad sympathizer" waartoe dit kan leiden.⁴³⁵

Hitchens wacht de vraag van de klager over de "long history of crimes by the British government in Afghanistan and Iraq" rustig af en zegt dan: "Here we go, ladies and gentlemen, so far the termites have come".

So far the termites have come! Vele insecten kunnen een probleem zijn voor huizenbezitters, maar geen is zo gevaarlijk als de termiet. Termieten kunnen de fundering van een huis in enkele jaren volledig verwoesten. En wat het belangrijkste is: zij doen hun werk zonder dat de huiseigenaar het in de gaten heeft. Hitchens vervolgde: "Look how far the termites have spread and how long, and well they have dined". En ik zou toevoegen: "and continue to dine".

Het vertrouwen van democratische rechtsstaten, of liever een substantieel deel van de burgerij in democratische rechtsstaten, in hun eigen systeem, is inmiddels vergaand ondermijnd door cultuurrelativisme, multiculturalisme en schuldgevoel over de eigen koloniale geschiedenis.⁴³⁶ Uit schuldgevoel over hun koloniale geschiedenis willen sommigen zich wel laten bombarderen door jihadisten, laten chanteren door terroristen, een oogje dichtknijpen als kranten in democratische staten worden gestraft door geweldsplegers, omdat daarin cartoons zijn gepubliceerd.

Ik heb lange tijd gedacht dat misschien Fallaci wel een beetje overdreef met haar kritiek op het "andere-wang-denken". Maar toch, in 2015 gaf ik een Cleveringa-lezing in het gebouw van de Raad van State in Den Haag. Het publiek was enthousiast, wat toch altijd weer meegenomen is voor de spreker. De volgende dag kreeg ik een mail van een zeer vriendelijke mevrouw die mij toch weer de moed in de schoenen deed zinken. Heeft het allemaal wel zin: die lezingen houden, die boeken schrijven? Die mevrouw gaf aan dat zij vond dat ik een mooie lezing had gehouden, maar ook vroeg zij zich af hoe ik dacht over ... het toekeren van de andere wang? Op zo'n moment zinkt mij alle moed weer in de schoenen: die mevrouw had niets, maar dan ook niets van mijn oproep tot weerbaarheid begrepen. Of had zij het wel begrepen en kwam zij juist daarom met haar vraag?

Hoe het ook zij, Fallaci heeft gelijk: die bevreesde de-andere-wang-toekeerders (of daarvoor reclame makend) zijn een plaag van deze beschaving. *Termites*.

Het is daarom raadselachtig hoe Fallaci, temidden van al dat realisme, dan toch kan pleiten voor een oriëntatie op de christelijke cultuur. Hoe kan zij zeggen dat het principe, dat aan het christendom ten grondslag ligt, haar aanspreekt? Wat is dat principe? Zij heeft het over het principe van Jezus van Nazareth “dat een beroep doet op het geweten van de mens, waardoor we zelf verantwoordelijk gesteld worden voor onze handelingen en zelf beslissen over ons lot. Ik zie in dat principe een lofzang op de rede, op het denkvermogen”.⁴³⁷

Een raadselachtige logica. Wanneer Fallaci zegt te geloven in de rede, in het denkvermogen, en in individuele verantwoordelijkheid, dan is dat wat mij betreft prachtig. Maar die principes zijn op zijn best *verenigbaar* met dingen die Christus heeft geleerd en er bestaat geen enkele reden hem daarvoor als de patroonheilige op te voeren. Fallaci verwacht Christus met Kant (1724–1804) of met Voltaire (1694–1778). Fallaci bezwijkt hier voor een verleiding, waaraan ook sommige andere commentatoren zich hebben bezondigd, namelijk het projecteren van verheven filosofische en politieke inzichten in religieuze voorgangers.⁴³⁸ Het is Immanuel Kant (1724–1804) die het “Wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet” een echt gedegen filosofische uitwerking heeft gegeven. Natuurlijk staat in Matteüs 7:12 dat je anderen moet behandelen zoals je zelf behandeld zou willen worden, maar dat maakt filosofische onderbouwingen van dit principe niet “slechts” een herhaling van wat het christendom al zegt.

Ook de andere zaken die Fallaci's enthousiasme voor Jezus Christus stimuleren zijn op zijn best geflatteerde interpretaties van zijn beweegredenen, voorzover we die tenmiste kunnen opmaken uit de evangelieën. Ook het veelgeroemde dat men aan de keizer moet geven wat van de keizer is en aan God wat aan God toekomt (Matteüs 22: 15–22) was in feite een strategische uitvlucht om niet meteen te worden opgepakt door de Romeinse overheid, niet een belangrijk staatkundig principe (een reden ook, waarom Christus daar nooit nadere aandacht aan gegeven heeft).⁴³⁹ Ook het “Wie van u zonder zonden is werpe de eerste steen” (Joh. 7:53), past in die categorie. Er staat niet: “het is helemaal geen zonde om vreemd te gaan”. Of: “of een vrouw vreemd wil gaan, staat alleen aan die vrouw ter beoordeling”. Of: “wanneer een man vreemd mag gaan, dan mag een vrouw het ook”. Of: “steniging is een nodeloos wrede straf voor dit soort lichte vergrijpen”.

Tallose dingen had Christus kunnen zeggen. En die *zijn ook gezegd* door moedige sociale hervormers. Maar Christus formuleert alleen een slim – dat is waar – strategisch antwoord om zijn belagers van zich af te houden en die vrouw een pijnlijke dood te besparen voor iets waar niemand iets mee te maken heeft. (Waar is die man trouwens *met wie* zij vreemd ging?).

Fallaci sluit zich voor haar weinig overtuigende visie op het christendom aan bij Benedetto Croce's (1866-1952) essay *Waarom we er niet onderuit komen onszelf christenen te noemen* (1942). Maar Croce zegt niet veel méér dan dat het christendom van invloed is geweest op de Europese cultuur, maar dat betekent niet (i) dat er geen andere invloeden waren en (ii) dat de nadruk op rede, individuele verantwoordelijkheid en vrijheid aan het christendom zijn ontleend. Bovendien (iii) het doet er niet toe waar ideeën vandaan komen. Het gaat erom hoe ze gerechtvaardigd kunnen worden. Dat laatste (iii) is ethiek. De eerste twee punten (i en ii) zijn cultuurgeschiedenis. Fallaci verwacht cultuurgeschiedenis met ethiek. Helaas is zij niet de enige.

Alleen op het niveau van hele grootse abstracties kan men de verbindingen maken die Fallaci maakt, zoals met de zin: "Overigens heb je Croce er niet voor nodig om te bedenken dat er zonder het christendom geen Renaissance geweest zou zijn, geen Verlichting, en ook geen Franse Revolutie die, ondanks alle gruwelijkheden, ontstaan is uit waardering voor de Mens, en die wat dat betreft iets positiefs heeft achtergelaten of in werking heeft gezet".⁴⁴⁰

Dat is prachtig, maar met dit soort logica hadden we de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (1948) ook niet gehad zonder Hitler-Duitsland en Stalinistisch-Rusland. We krijgen immers altijd, zoals Alan Dershowitz (*geb.* 1938) terecht betoogt, onze "rights from wrongs".⁴⁴¹ Door schending van rechten ervaren we het belang van rechten. Bovendien: waarom bij dat "in werking zetten" (Fallaci) blijven staan bij het *christendom*? Waarom niet constateren dat het christendom er niet was geweest zonder het jodendom? En het monotheïstisch jodendom het monotheïsme ontleende aan de Egyptenaren?⁴⁴² En de Egyptenaren ..., enfin zo komen we bij de oerknal terecht.

Sta mij toe dat ik nog even insister op dit punt. Wie tegenwoordig de nadruk legt op secularisme, democratie, rechtsstaat en mensenrechten wordt geconfronteerd met een stevige lobby, die je verzekert dat al die beginselen "het product zijn van de joods-christelijke traditie". Ik spreek dat dus tegen. Ik denk dat die beginselen het product zijn van een *bevrijding* van de joods-christelijke traditie. Het zijn beginselen van de moderniteit en die moderniteit komt tot ontwikkeling door *emancipatie* van de monotheïstische erfenis. Natuurlijk werken dingen uit het verleden altijd door in het heden. Om maar eens een provocatief voorbeeld te geven: het zal best zo zijn dat dingen die de Duitsers tijdens de bezetting in Nederland hebben geïntroduceerd nog doorwerken in het heden. Maar wat is daarmee gezegd?

Wie wil proberen om de verlichtingsbeginselen volgens welke onze hedendaagse constituties in elkaar zitten *in te lezen* in de christelijke traditie, heeft een titanenklus. Het is trouwens ook werk dat nooit overtuigend wordt verricht. De stelling dat onze hedendaagse staatsinstellingen

zo door de christelijke traditie zijn “gestempeld”, vinden cultuurchristenen een aantrekkelijk idee en het wordt zonder bewijs aangenomen. Ook Larry Siedentop (*geb.* 1936) levert ons dat bewijs niet in zijn geromantiseerde visie op het verleden van de Europese cultuur als zo diep door het christendom bepaald.⁴⁴³

Islam, islamisme en moslims

Tot zover een paar kritische kanttekeningen bij Fallaci's “cultuurchristendom”. Ik wil nu nog ingaan op een ander punt waarop haar werk niet bijzonder overtuigend is. Dat is een punt dat voor het onderwerp van dit boek eigenlijk nog belangrijker is, een punt dat we ook al zijn tegen gekomen in de discussie tussen Barack Obama en Donald Trump. Een ander punt waarop Fallaci's trilogie kwetsbaar is, is dat zij geen onderscheid maakt tussen moslims, islam en islamisme.

Laat ik eerst iets zeggen over het onderscheid tussen “islam” en “moslims”. Over moslims schrijft Fallaci: “Kijk naar de moslims: in Europa gaan ze maar door met hun chadors, hun boerka's en hun djellaba's. Zij gaan ook maar door met de gewoonten die in de koran worden gepredikt, zij gaan door met het mishandelen van hun vrouwen en dochters. Zij wijzen, kortom, onze cultuur af en zij proberen hun cultuur aan ons op te dringen (...). Dat verwerp ik. En dat is niet alleen mijn plicht jegens mijn cultuur, maar ook tegenover mijn waarden, mijn beginselen, mijn beschaving”.⁴⁴⁴

Een voor de hand liggend antwoord hierop is dat niet iedere moslim in een chador loopt en dat vele moslims dat zelfs afwijzen. Maar is dat een antwoord op de claim van Fallaci dat het lopen in chadors⁴⁴⁵ *toeneemt* en dat het moslims zijn die deze kleding dragen? Dat kan men toch ook moeilijk zeggen.

Nog minder voor de hand liggend is het te verdedigen dat *omdat* haar opmerkingen eenzijdig zijn, het zou moeten worden verboden die *opmerkingen te maken*. Het benoemen van die opmerkingen als “discriminatie” verandert daar niets aan. Waarom zou men niet in geschrifte mogen “discrimineren”?

Een tweede punt dat enige aandacht vraagt in het werk van Fallaci, is dat zij generaliserende opmerkingen maakt over “de islam”, terwijl daarin vele stromingen zijn te onderkennen.⁴⁴⁶ Het probleem is echter: dat doet niet alleen *zij*, maar ook diegenen, die generaliserende opmerkingen maken met een strekking die diametraal tegengesteld is aan wat Fallaci beweert. Wie zegt “islam is vrede”, maakt een even generaliserende opmerking als wie zegt “islam is oorlog”. Wanneer iemand strafrechtelijk zou moeten worden afgestraft voor het maken van generaliserende opmerkingen, dan zouden dus Obama en Clinton evenzeer moeten worden vervolgd

als Fallaci en Wilders. Het probleem is echter dat men nooit hoort dat iemand is veroordeeld voor een *te positieve* visie op islam en moslims, alleen op een *te negatieve*. Dat geeft op zichzelf al aan dat iets mis is met het huidige beoordelingssysteem. Immers wat “te positief” of “te negatief” is, kan alleen worden vastgesteld *in een open en kritisch debat*, niet op basis van de opvattingen van een rechterlijk college. Een vrije samenleving is gebaseerd op het idee van een “marketplace of ideas”, zoals de Amerikaanse rechter en rechtsgeleerde Oliver Wendell Holmes (1841 – 1935) dat noemde, een opvatting waarbij alleen meningsuitingen worden betuigd die een “clear and present danger” vormen voor de fysieke veiligheid van mensen.⁴⁴⁷ Opvattingen dienen door een fatsoenlijke overheid *niet* te worden betuigd, omdat een of andere “spirituele leider” meent dat zijn handel in het manipuleren van een goedgelovige gemeenschap in gevaar komt. Toch is dat wat vaak gebeurt. Schadelijke ideeën kunnen zich met steun van overheden buiten de “marketplace of ideas” plaatsen, omdat zogenaamde religieuze gemeenschappen gaan klagen over “belediging”, wanneer die ideeën door anderen worden tegengesproken. Die kunst van het “beledigd zijn” wordt tot in de perfectie gecultiveerd. En die kunst wordt ook aangemoedigd door overheden die in de ban verkeren van de multiculturalistische ideologie.

Hajo Smit gaat in zijn boek *Donald Trump en Bernie Sanders* (2016) in op de achtergrond van deze nieuwe traditie. Amerikaanse internetfora waar over gevoelige thema’s als verkrachting, incest of racisme wordt gediscussieerd, vonden de *trigger warning* uit.⁴⁴⁸ Het doel daarvan was lovenswaardig, namelijk voorkomen dat internetsurfers met post-traumatisch stress syndroom (PTSS) onverwacht worden geconfronteerd met beschrijvingen die hun trauma triggeren. Toen ontstond de conventie om boven een stuk “TW” te plaatsen. De lezer wordt dan gewaarschuwd dat hij iets kan lezen dat hem in problemen kan brengen. Teksten over eetstoornissen, zelfmoord, kidnapping – ze worden allemaal van een TW voorzien. Maar het kan ook wat onverwachte vormen aannemen. Staat voor een tekst “ableism”, dan wil dat zeggen dat de tekst als niet respectvol kan worden ervaren door mensen met een handicap.

Een volgende stap in deze ontwikkeling is dat studenten zijn gaan eisen dat het systeem van de *trigger warnings* wordt toegepast op hoorcolleges en op studieboeken.

Het lijkt mij duidelijk dat dit systeem een grote kans heeft te ontsperren. We creëren een samenleving waarin lastige vraagstukken niet meer publiekelijk kunnen worden besproken, omdat de meest gevoelige zielen onder ons (“zieken” eigenlijk) de discussie manipuleren door een beledigde of gekwetste status voor te wenden. Het kan ertoe leiden dat studenten op een universiteit niet meer worden uitgedaagd om “out of the box” te denken en ieder die zoiets probeert monddood te maken als een “provocateur”. Consequent doorgedacht betekent dit het eind van elke intellectuele vernieuwing.

De schadelijke kanten van het niet bediscussiëren van controversiële ideeën, iets waarvoor Victoriaanse denkers als William Kingdon Clifford (1845-1879)⁴⁴⁹ en John Stuart Mill (1806-1873)⁴⁵⁰ gewaarschuwd hebben, ontgaan velen tegenwoordig. Veel mensen denken dat zij een morele attitude aan de dag leggen door *niet* te handelen, door *geen* standpunt te bepalen, door *niet* te waarschuwen, door te *vertrouwen* op de goede afloop. En inderdaad, soms is dat een heilzame opstelling. Maar er zijn ook situaties in het leven die ingrijpen tot het moreel juiste maken. Bij een escalerende ruzie op straat. In het verkeer, wanneer een gevaarlijke situatie dreigt. Het grote probleem met de proliferatie van beschuldigingen van racisme en vreemdelingenvrees is dat het een hele grote groep mensen intimideert tot passiviteit waar een moreel oordeel geboden is.

Een derde punt waarop Fallaci geen onderscheidingen maakt, is tussen “islam” en “islamisme”. Toch zou dat wel voor de hand hebben gelegen. Men zou bijvoorbeeld kunnen betogen dat het hedendaags islamisme een radicale vormgeving is aan bepaalde elementen die in de islam te vinden zijn. Het islamisme is een *politieke* (of *religieus-politieke*) ideologie, gebaseerd op godsdienstige ideeën en idealen.⁴⁵¹

Maar voor al deze punten geldt: het gaat om feiten die in een academische recensie van haar boeken een plaats zouden moeten krijgen, niet in een rechterlijk oordeel. De rechter is *niet geëquipeerd* om vast te stellen wat mis is met het wetenschappelijk karakter van de boeken van Oriana Fallaci, evenmin als Oriana Fallaci een autoriteit is op het gebied van het uitvoeren van rechterlijke vonnissen.

Tegenover deze op zichzelf legitieme kritiek op haar boeken (met name dus het niet goed onderscheiden tussen moslims, islam en islamisme) staan echter grote verdiensten. Laat ik daar nu iets verder op ingaan.

Religieus geweld echt religieus

Die verdienste is allereerst dat Fallaci mensen stimuleert na te denken over de vraag waar het religieus geweld vandaan komt. Zij doet dus wat Barack Obama en Hillary Clinton pertinent weigeren om te doen. Obama wil alleen maar praten over “extremism” of “violent extremism” en hij verzuimt, ja, hij weigert zelfs, man en paard te noemen. Hij is de dokter die zegt “U bent ziek, maar ik ga niet zeggen wat u hebt want dat werkt alleen maar contraproductief”.

Het probleem is: *welke* ziekte je hebt, bepaalt de keuze van het medicijn en ook de verdere behandeling van de aandoening. Als de oorzaak van de ziekte is “gebrek aan kansen op de arbeidsmarkt”, dan moet de aanpak heel anders zijn dan “in de ban verkeren van een religieus-politieke ideologie”. Wat Obama wil (en vele politieke leiders met hem), is bestrijding van geweld zonder zich te verdiepen in de oorzaken. Dat is gedoemd tot falen.

Uitspreken dat dit zal falen, was in 2004 of 2005 het formuleren van een vermoeden, of het doen van een (altijd falsifieerbare) voorspelling. In 2014 of 2015 lijkt dit echter meer op het vaststellen van een feit. De politiek correcte taal klinkt daarom steeds holler, hoewel deze nog steeds door velen wordt gebezigd.

Ondertussen wordt het gemor onder de bevolking steeds luider, maar dat proberen de politieke elites te bestrijden met (i) geklaag over onfatsoen en de “toon” van het debat maar vaak ook (ii) een welwillende houding tegenover de strafrechtelijke vervolging van “populistische politici”, die uitspreken wat eigenlijk de *mainstream* politici *hadden moeten* uitspreken. Die politici hadden zeker wat kunnen leren van Fallaci.

Wat zij van haar hadden kunnen leren, is dat men niet blind moet aanhollen achter oude en nieuwe dictators. Want is dat niet wat is gebeurd met Khomeini? En is dat niet wat tegenwoordig gebeurt met Erdogan? Fallaci schrijft dat zij zich herinnert dat men in Europa “verliefd was op Khomeiny, zoals men nu verliefd is op Bin Laden, Saddam Hoessein en Arafat”.⁴⁵² (Trouwens een mooi voorbeeld van hoe zij kan overdrijven: verliefd!). Fallaci zei toen tegen zichzelf: “Jezus, links is de zoon van het laïcisme, links is wereldlijk. Hoe is het dan mogelijk dat het geïnspireerd wordt door de revolutie van Iran?”⁴⁵³

Dat laatste is weer scherp geobserveerd van Fallaci. Wat hadden de politici niet kunnen leren van het lezen van de boeken van deze kleurrijke dame.

Ook is van groot belang dat zij benadrukt dat democratische waarden zullen moeten worden *verdedigd* om te kunnen voortbestaan. Zij formuleert hier de grondgedachten van het leerstuk van de *weerbare democratie*. Democratie moet, om voort te kunnen bestaan, verdedigd worden.⁴⁵⁴ Zij zegt: “It is my duty toward freedom and toward the freedom fighter I am since I was a little girl fighting as a partisan against Nazi-Fascism. Islamism is the new Nazi-Fascism. With Nazi-Fascism, *no compromise* is possible. No hypocritical tolerance. And those who do not understand this simple reality are feeding the suicide of the West”.⁴⁵⁵

Het lijkt mij voor een officier van justitie in een constitutionele of liberale democratie bezwaarlijk om iemand te vervolgen, die dit met enig recht kan zeggen. En moeten we met de wijsheid van vandaag niet constateren dat Fallaci bepaalde maatschappelijke processen eerder en scherper heeft geanalyseerd dan onze regeringen in hun zwakke pogingen om het terroristisch gevaar te keren? Denk nog eens aan de passage die eerder van Fallaci werd geciteerd uit *De woede en de trots* (2002). Zij waarschuwde voor de Bin Ladens die ons en onze kinderen willen vermoorden omdat we “wijn of bier drinken” of omdat we “luisteren naar muziek en liedjes zingen”.⁴⁵⁶

Zouden de officieren van justitie (zowel Franse als Italiaanse) die Fallaci vervolgden vanwege dit soort uitspraken, nog eens aan haar waar-

schuiving hebben teruggedacht toen op 13 november 2015 de Parijse Bataclan het doelwit werd van een terroristische aanslag? Toen daar een pop-concert plaatsvond waarbij negenentachtig bezoekers om het leven kwamen? Wat een ironie: de Bataclan is een theater aan de Boulevard Voltaire (*nomen est omen*) in het 11e arrondissement van de Franse hoofdstad Parijs.

Fallaci schreef ook dat de Bin Ladens ons haten, omdat we “dansen in discotheken of thuis” of in een minirokje lopen of naakt aan de rand van het zwembad willen liggen.⁴⁵⁷

In juni 2016 werd een homobar in Orlando door een terroristische aanslag getroffen. De aanslagpleger was Omar Mateen, een 29-jarige schutter met islamistische sympathieën. Waarom eigenlijk een homobar? Heeft dat iets te maken met de wereldbeschouwing van de schutter? Of zijn dat soort verbanden allemaal “ver gezocht”? En moeten we dat vooral niet denken. Of misschien mogen we het wel denken, mogen we het wel *weten*, maar moeten we het vooral niet *zeggen*, want “that’s how they recruit” (Obama)? Maar is het wel verstandig om strategisch te liegen over hoe de werkelijkheid in elkaar zit? Waar heeft dat ons gebracht de afgelopen vijftien jaar? Niet tot grote prestaties in het terugdringen van het islamistisch theoterrorisme, zo lijkt het. Is het na een zomer van aanslagen in 2016 niet verantwoord te stellen dat het antiterrorismebeleid heeft gefaald? Kennelijk doen we toch iets verkeerd.

Wat we zien bij de *mainstream* aanpak van het hedendaags religieus terrorisme van de afgelopen vijftien jaar, is dat men (i) het wil “aanpakken” langs strafrechtelijke weg, maar tevens (ii) het “onverklaard laten” als maatschappelijk verschijnsel. Dat wil zeggen: als een terrorist een aanslag pleegt, en hij kan worden opgespoord en veroordeeld, dan gebeurt dat natuurlijk. President Obama en andere wereldleiders hebben geen moeite om terrorisme als “terrorisme” te benoemen.

Dat laatste levert voor sommigen *ook* problemen op, maar niet voor Obama. Het is van belang dat hier op te merken, omdat het na alle kritiek op Obama misschien ook aardig is eens iets positiefs te melden over de Amerikaanse president. Zoals gezegd, men hanteert de term “terrorisme”. Men kan hem constrasteren met de *éminence grise* van extreem-links in de Verenigde Staten: Noam Chomsky. Wanneer bijvoorbeeld Noam Chomsky (*geb.* 1928) “terrorisme” bespreekt, dan wordt het onderwerp onmiddellijk op de Verenigde Staten gebracht en dat die staat toch “eigenlijk ook terrorisme bedrijft”. Als je Chomsky vraagt hoe hij denkt over is (isis), dan antwoordt hij in één zin dat hij daar natuurlijk niet voor is, maar vervolgens wijdt hij een uur uit over de “terroristische daden” van de Verenigde Staten en andere westerse mogendheden. Zo ontstaat geleidelijk het beeld van terroristen als vrijheidsstrijders en wordt Osama Bin Laden (1957-2011) een soort Che Guevara (1928-1967). We zien die invloed op de foto’s van de jihadisten waarvan velen met de vinger omhoog (het “opgeheven vingerdje” is terug!), met een kalasjnikov in de hand, hun laatste bijdrage op

Facebook zetten. Het is nog meer op Bin Laden als rolmodel georiënteerd dan op Al-Baghdadi. Analyses als die van Chomsky geven voer aan dit zelfbeeld. Men presenteert terrorisme als reactie op het staatsterrorisme van de reguliere natiestaten.

Maar, toegegeven, dat doen de meeste wereldleiders niet. De meeste wereldleiders wijzen terrorisme af en zij geven ook niet aan dat concept een zodanig ruime uitleg dat het verschil vervaagt tussen de Verenigde Staten en ISIS. Maar als het dan weer gaat om het *soort* van terrorisme, waarmee men geconfronteerd wordt, dan zie je wereldleiders vluchten in moralistische betogen over wat allemaal “niet zou helpen”. Over de *oorzaken* van het terrorisme wordt een rookgordijn opgetrokken en bij politici ontstaat zelfs *stress* wanneer anderen duidelijker zijn in het analyseren van die oorzaken.

Hierover wil ik twee anekdotes vertellen. De eerste heeft betrekking op afkeer en afwijzing van homoseksualiteit, iets wat in het hedendaagse jargon als “homofobie” wordt aangeduid.⁴⁵⁸

Wilfried Berghuis

Ik heb een collega, Wilfried Berghuis, een politiek correcte strijder voor de goede zaak. Wilfried is een ijverig puntenverzamelaar op de tolerantie-meetlat, die ik in hoofdstuk 3 heb geïntroduceerd. Hij kan ook met gloed in zijn stem vertellen over een wereld zonder discriminatie en racisme, een wereld zonder haat.

Die wil ik ook. Maar wij hebben verschillende opvattingen over hoe we die wereld gaan realiseren, want alles wat *hij* daarover vertelt, ervaar ik als naïef of zelfs suïcidaal. En alles wat *ik* daarover vertel, ervaart hij als gevaarlijk, zo niet als grenzend aan racisme of op zijn minst als iets dat als zodanig zou kunnen worden opgevat. “Paul, je moet oppassen, dat zou kunnen worden opgevat als ...” (*trigger warning*).

Tijdens onze gesprekken over dit onderwerp maakte hij laatst een opmerking die illustratief is voor wat ons verdeeld houdt over dit onderwerp. Hij zei dat hij een wereld wilde waarin én mannen vrij zouden zijn mee te doen aan de gay parade én vrouwen in een boerka konden lopen, als zij dat zouden willen tenminste. *Die wereld* leek hem het summum van vrijheid. Dat zou de volkomen multiculturele of pluriforme samenleving zijn die hij voor ogen had.

“Maar Wilfried”, zei ik hem, “die samenleving bestaat niet”.

“Nee, dat weet ik ook wel”, zei Wilfried, “maar dat is de samenleving die we moeten maken. Dat is de utopie die we moeten realiseren. Volkomen vrijheid”.

Wilfried is zelf homoseksueel en dat heeft mij altijd te denken gegeven. Hoe kan het zijn dat iemand die zo gemakkelijk het slachtoffer kan worden van discriminatie, die daarover dus zou moeten hebben nagedacht, hoe kan het zijn dat iemand zoals hij zulke naïeve opvattingen kan koesteren over dat onderwerp?

“Wilfried, ik bedoel niet alleen dat die samenleving niet bestaat, ik bedoel dat die niet *kan bestaan*. Althans we hebben geen reden om te veronderstellen dat zoiets mogelijk is. Alle samenlevingen die we nu kennen en waarin vrouwen in boerka’s lopen, dat zijn allemaal samenlevingen waarin jij wordt (i) opgehangen, (ii) onthoofd, (iii) van een hoog gebouw wordt gegooid.

Het verschil tussen Wilfried en mij is, dat *ik* denk dat het geen toeval is dat de meest vrouwonvriendelijke en de meest homo onvriendelijke samenlevingen tevens de meest religieus orthodoxe samenlevingen zijn. Dat die vrouw niet ongesluierd door het leven mag en mannen geen seks mogen hebben met mannen, komt namelijk uit de religie voort.⁴⁵⁹

Hoe kan Wilfried dat niet zien?

Het verschil is dat tussen een “empiricus” en een “idealist”. Ik denk dat ik een empiricus ben, empiricus in een ruimere dan de normale betekenis. Dat wil zeggen: ik kijk in de wereld en zie dan wat voor combinaties zich voordoen. Dat wil niet helemaal zeggen dat ik denk dat wat we zien *ook het enig mogelijke* is. Ik geloof wel in vrijheid en dat we de wereld kunnen veranderen. Maar ik geloof niet in *grenzeloze* vrijheid. Ik geloof ook dat we in onze hervormingsbewegingen effectiever zullen zijn, wanneer we ons realiseren welke weerstand de wereld kan mobiliseren tegen onze pogingen om die te veranderen. Wilfried heeft daar geen oog voor, naar mijn idee. Hij is te “idealistisch”. Hij denkt dat als wij, hij en ik, nu maar “heel graag willen” dat die wereld van vrije mensen in het bestaan komt, dat het dan ook vanzelf wel gebeurt.

Je zou het ook zo kunnen zeggen: Wilfried is “voluntarist”. Hij gelooft heel erg in een “goede wil”. Hij is dan ook erg teleurgesteld als hij in deze boze wereld door mensen omringd lijkt te zijn, die het ontbreekt aan die goede wil. pvv-aanhangers, dat zijn voor Wilfried allemaal mensen met een verkeerde wil. Hun politieke leider is nog erger, dat is iemand die een héél verkeerde wil heeft. Tevens is die politieke leider zeer behendig in het exploiteren van maatschappelijke onrust. Aan die politieke leider wordt verder heel veel kwaadaardigheid en manipulatieve kwaliteiten toegeschreven.

Daarom is hij ook zo teleurgesteld over mijn opvatting. Hij denkt dat ik maar niet goed genoeg “wil”. En door herhaaldelijk maar tegen mij te zeggen dat het zo fijn zou zijn wanneer die wereld er zou komen, hoopt hij dat op een bepaald moment bij mij het licht doorbreekt en ik zal zeggen: “Oh, gosh, ja, nu zie ik pas hoe mooi dat is, een wereld met gay parade én

vrijwillig gekozen boerka's, ja laten we die wereld gaan maken".

Maar ik denk natuurlijk dat het zo niet in elkaar zit. Voor mij zijn boerka's een aankondiging van naderend onheil.⁴⁶⁰ Niet van een wereld waarin liefdevol boerka-dragers en gay parades bestaan, maar van een wereld die de Syriëgangers in Irak en Syrië proberen te realiseren. Dat is een wereld waarin christenen gekruisigd worden, ketters de keel wordt doorgesneden en Wilfried onthoofd. Michel Houellebecq begreep hoe die wereld eruit ziet en hij geeft dat in fictie weer die de werkelijkheid beangstigend goed benadert in zijn romans *Plateforme* en *Soumission*. En Oriana Fallaci begrijpt ook hoe die wereld eruit ziet en ze schreeuwt zich schor om dat tot de dromers om haar heen te laten doordringen. Die dromers (Wilfried) zeggen: "Wat schreeuwt die dame! Wat onfatsoenlijk! Wat een toon! Is het nu nodig dat ...?" en zij gaan door met het cultiveren van hun naïeve toekomstvisioenen van een wereld met bloemetjes en bijtjes. Maar wie is hier nu onfatsoenlijk? De schreeuwer of de dromer?

Wilfried moet kiezen: Al Baghdadi of Le Pen

Kenmerkend voor de wereld van Wilfried is ook een bepaalde verdeling van de spreektijd. Als je hem vraagt: "Hoe denk je over ISIS? Wat vind je ervan dat Jihadi John (Mohammed Emwazi) met een mes met kartelrand langzaam het hoofd van zijn slachtoffers afzaagt?", dan reageert Wilfried wat geërgerd: "Denk je soms dat ik daar *niet* tegen ben?". Maar hij beantwoordt mijn vraag met een wedervraag: "En hoe vind jij dan het oprukken van extreem rechts in Europa: Wilders en Le Pen? Dat is toch even erg?"

En ook daar gaat het fout tussen ons, want dat is naar mijn idee niet *even erg*. Of het erg is, daar valt over te twisten, maar het is niet *even erg*. Je kunt wel tegen Wilders en Le Pen zijn, maar ze zijn niet "even erg" als Jihadi John.⁴⁶¹ Eigenlijk zouden we Wilfried voor een Rawlsiaans gedachtenexperiment moeten plaatsen. Hij mag kiezen waar hij gaat wonen.⁴⁶² Er zijn twee opties in de aanbieding. Laten we, gestimuleerd door het toekomstscenario van Houellebecq, zoals zo meesterlijk beschreven in *Soumission*, niet één maar twee staten in de aanbieding doen.

Staat 1. Geert Wilders heeft, samen met Marine Le Pen, een territorium gekregen tussen Duitsland en Frankrijk en daar gaan zij een samenleving inrichten in overeenstemming met hun partijprogramma's.

Staat 2. Al-Baghdadi en Osama Bin Laden mogen een samenleving inrichten ergens tussen Irak en Syrië, op een stuk grond dat door ISIS is veroverd.

Wilfried mag kiezen waar hij gaat wonen. Sterker nog: hij *moet* kiezen waar hij gaan worden. Tot het gedachtenexperiment behoort dat hij *moet*

kiezen. Hij mag niet in Nederland blijven wonen en dan, net als de *fellow travellers*,⁴⁶³ fantaseren over een theocratie. Hij mag niet, als de ezel van Buridanus (ca. 1300–1358), tussen de twee stapels stro gaan staan die allebei even aantrekkelijk zijn, want dan zal hij van honger sterven bij gebrek aan het maken van de keuze. Hij moet kiezen. Hij moet echt gaan wonen in het rijk van Jihadi John of Marine Le Pen.

What's it gonna be, Wilfried?

Misschien is Wilfried zo verdwaasd, dat hij echt denkt dat Staat 2 (de theocratie) voor hem een serieus alternatief is voor het rijk van Wilders en Le Pen (de populistische democratie). Maar ik denk het, eerlijk gezegd, niet. Ik denk dat Wilfried ook wel weet dat je beter in een land kunt leven dat is ingericht volgens ideeën die hij nu brandmerkt als “extreem rechts” dan als overeenstemmend met de directieven van de radicale Islam. Maar omdat hij nu leeft in Nederland, voelt hij zich niet geroepen harde keuzes te maken over deze wereld. En dus blijft hij bij de constatering dat Jihadi John “even erg” is als Geert Wilders of Marine Le Pen.

Boerkini's en boerka's

U denkt dat Wilfried Berghuis een extreem geval is, maar dat is onjuist. Laten we ons richten op een geval dat iets meer uit het leven is gegrepen, namelijk de discussie over de boerkini. De boerkini is islamitische zwemkleding die ongeveer het gehele lichaam van de draagster bedekt, behalve het gezicht. Daarmee zijn dus de argumenten die tegen het dragen van de nikaab (een spleet voor de ogen) of de boerka (een gaasje voor de ogen)⁴⁶⁴ niet zonder meer naar analogie toepasbaar. En sommigen denken daarom: de boerkini moet kunnen.

In augustus 2016 werd door jonge progressievelingen aan het strand van Scheveningen (Jonge Socialisten) een evenement georganiseerd, waar iedereen in egen zwemkleding naar toe kon. In *b*kini à la Brigitte Bardot? Dat kan aan het strand van Scheveningen. Maar ook in een *boerkini*, zoals de Jonge Socialisten wilden onderstrepen, die bij gebrek aan echt overtuigende boerkini-draagsters op hun manifestatie maar zelf zo'n badpak hadden aangetrokken. Ook dat kan! Het is Wilfried Berghuis gerealiseerd in Nederland. Wat kan daar tegen zijn? Iedereen doet toch wat hij “wil”?

De vrije wils-theorie wordt kracht bijgezet doordat het altijd mogelijk blijkt een paar goed opgeleide dames in een praatprogramma te krijgen, die verklaren volkomen uit vrije wil een boerkini te dragen. Inderdaad, die dames vind je wel. Vrouwen die de boerkini's *niet* uit vrije wil dragen, hoor je niet in de media. Het punt is: die mogen niet van hun vaders, broers, ooms en vaak ook niet – tragisch genoeg – van hun moeders en tantes. De praatprogramma's worden dus overbevolkt met een mogelijk

niet representatieve groep boerkini-draagsters. Zou het ook niet voor de hand liggen eens de vraag te stellen hoe het zit met de vrouwen in Iran, Afghanistan en Saoedi-Arabië? Dragen die ook allemaal de boerka's en boerkini's (of iets dat daarop lijkt) uit vrije wil?

Dit is een vraag die de Jonge Socialisten niet erg relevant vinden. Ze willen zich beperken tot Nederland. Dat is ook kenmerkend voor Wilfried. Die heeft het ook altijd over Nederland.

Ik denk zelf dat bij de vrije wils-theorie wat kanttekeningen kunnen worden geplaatst. Een zo'n kanttekening heb ik hierboven al gemaakt: men kan serieuze vragen stellen bij de representativiteit van de boerkini-draagsters in praatprogramma's. Die zijn, naar alle waarschijnlijkheid, niet representatief voor boerkini-draagsters in het algemeen.

Dat brengt mij op een tweede punt. Want ik wil ook een kanttekening plaatsen bij de vraag of de vrije wil *het enig doorslaggevende criterium* is om naar deze zaak te kijken. Immers dat is de stilzwijgende vooronderstelling bij alle partijen die zich hierover uitlaten: draagt iemand de boerka, boerkini, de hoofddoek of wat ook maar "uit vrije wil"? Is het uit vrije wil, dan past ons geen enkel kritisch commentaar, is een vaak gehanteerde veronderstelling.

Is dat terecht?

Nazi-uniformen

We gaan om de gedachten te bepalen iemand introduceren waaraan Wilfried Berghuis een grote hekel heeft en die hij als een groot schrikbeeld voor ogen heeft. We noemen hem Werner. Werner is een soort neo-nazi. Hij wil de straat op in nazi-uniform, met hakenkruisen en al, met petten en laarzen – alles gestileerd op de ss, de Wehrmacht of een andere Duitse eliteeenheid.

Mag dat?

Wilfried vindt eigenlijk van niet. Werner is neo-nazi en dat valt buiten Wilfried's multiculturalistische utopie. Maar het probleem is: Werner draagt die uniformen allemaal volledig vrijwillig. Hij wordt niet gedwongen door zijn ouders, niet door zijn school, niet door zijn vrienden. Het is gewoon een vrije keuze van hem en van zijn vrienden om zo door de straten te willen marcheren.

Als we de vrije wils-theorie van Wilfried en de Jonge Socialisten zouden toepassen, zou tegen Werner geen bezwaar mogelijk zijn. Toch is het wel in strijd met de Nederlandse strafwet. En die strafwet weerspiegelt weer een morele consensus. De tekst van artikel 435a Sr. luidt als volgt:

Hij die in het openbaar kledingstukken of opzichtige onderscheidstekens draagt of voert, *welke uitdrukking zijn van een bepaald*

staatkundig streven, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste twaalf dagen of geldboete van de tweede categorie (cursivering toegevoegd; PC).

Dat betekent echter óók dat de boerkini, de burka en de nikaab dus, net als het ss-uniform, kunnen worden aangepakt als overtuigend kan worden bewezen dat het hier om kledingsstukken gaat die uitdrukking zijn van een bepaald staatkundig streven.

De Jonge Socialisten zien dat staatkundig streven natuurlijk niet. Wilfried Berghuis ook niet. Die zien dekselse meiden, die ons hoogstens een beetje provoceren. Maar mag dat niet? Wij moeten toch tegen een stootje kunnen? Wilfried kan dat wel, verzekert hij mij in zijn mateloze tolerantie.

Het is een aantrekkelijke visie. Of toch niet? Zijn de Jonge Socialisten en Wilfried misschien slecht geïnformeerd voor zulke intelligente mensen? Het islamisme, net als het nazisme, is de uitdrukking van een bepaald staatkundig streven. Zoals Mat Herben (*geb.* 1952) schrijft: “Fundamentalisten pleiten voor de vorming van een moslimstaat waarin het kalifaat het hoogste wereldlijk gezag zou moeten vormen. Een islamitische staat zou superieur zijn aan de democratische rechtsstaat. Als voorbeeld van zo’n heilstaat wordt steevast Andalusië aangevoerd, waar islamieten, joden en christenen in de twaalfde eeuw vreedzaam en in harmonie zouden hebben samengeleefd”.⁴⁶⁵

Het streven om de democratie te vervangen door een kalifaat of een theocratie is tegenwoordig weer volop actueel. Op dit moment zijn duizenden jongeren uit Europese natiestaten weggetrokken naar het Syrische front om daar een kalifaat in te richten. Boerka’s, nikaab’s en boerkini’s zijn uniformen die passen bij dat islamisme.

Ook als die boerka’s, nikaab’s en boerkini’s vrijwillig worden aangedaan (net als de nazi-uniformen) dan moeten we de draagsters vertellen dat het heel jammer is dat we aan hun wensen niet kunnen voldoen. En de reden is: omdat nu eenmaal de relatie tussen islamisme en de kledingvoorschriften die hier ter discussie staan, niet kan worden ontkend.

De achtergrond van het uniformverbod, zoals opgenomen in de Nederlandse strafwet, is dat van een democratie niet gevraagd mag worden dat het ruimte geeft aan ideologieën die deze democratie willen opheffen.⁴⁶⁶ En hier hebben nazisme en islamisme hetzelfde doel.⁴⁶⁷

Dan doet het niet meer terzake of de godvruchtige of hun-eigen-identiteitbepalende dames uit de praatprogramma’s waar Wilfried Berghuis en de Jonge Socialisten mee gepreoccupeerd zijn aan de symbolen van volledige vrouwelijke bedekking een heel andere inhoud willen geven. Dat is even irrelevant als het opvoeren in een praatprogramma van (i) iemand die de neonazistische uniformen uit vrije wil draagt en (ii) zonder ook maar de bedoeling te hebben zich te associëren met overtuigde neonazi’s.

Die symbolen van het hakenkruis en de riem met doodskop zijn nu eenmaal gekaapt. Jammer voor wie deze uit vrije wil zou willen dragen en zonder dat hij daar verder iets mee bedoelt. Dat is een offer of een inschikkelijkheid, die van alle burgers in een democratie mag worden gevraagd. Ter behoud van de democratie.

Dat is een natuurlijk iets dat de Jonge Socialisten en Wilfried Berghuis “veel te ver gaat”. En dat komt weer, omdat die Jonge Socialisten en Wilfried helemaal niets met socialisme te maken hebben, maar met hyper-individualisme: met een van elke historie en nationaal besef losgekoppelde generatie, die niets anders voor ogen heeft dan het eigen genot.⁴⁶⁸

Het Europees Waarnemingscentrum voor Racisme en Vreemdelingenhaat

Dat brengt mij op een tweede anekdote. Die voert ons naar een bestuurlijk klusje dat ik in de jaren negentig van de vorige eeuw verrichtte binnen het Europees Waarnemingscentrum voor Racisme en Vreemdelingenhaat. De officiële benaming was: *European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia* (EUMC). Op zichzelf zet de vertaling van het woord “xenophobia” in “vreemdelingenhaat” ons al op het spoor van enkele lastige vragen rond dit onderwerp. Een letterlijke vertaling van de Engelse naam had moeten zijn: “Europees Waarnemingscentrum voor Racisme en vreemdelingenvrees”. Maar dat staat er dus niet. Is vreemdelingenhaat identiek aan vreemdelingenvrees? Kan men iets vrezen zonder het te haten? Iets haten zonder het te vrezen? Mag je iemand haten voor zijn vrees? Vrezen voor zijn haat?

Ik geef toe, ik ben een beetje met die begrippen aan het spelen, omdat ik wil proberen mensen aan het denken te zetten over deze begrippen en het moeilijker te maken dat de platgetreden clichés keer op keer worden gehaald. Dat kritisch nadenken over die begrippen hield namelijk niet over in het EUMC.

Deze Europese organisatie had vertegenwoordigers die afkomstig zijn uit alle landen van Europa. Namens Nederland waren daarin afgevaardigd voormalig minister Ed van Thijn (eerst verantwoordelijke) en Paul Cliteur (als plaatsvervanger). Het woord geeft het al aan: de taak van het centrum was om rapporten uit te brengen die monitoren (in kaart brengen) hoe het staat met de stand van racisme in de landen van de Europese Unie. Die rapporten werden dan besproken in een plenaire vergadering waar een keer per jaar alle vertegenwoordigers van de landen aanwezig zijn.

Het waren verwarrende discussies. In de eigen taal en vertaald door een groot team aan vertalers staken de landenvertegenwoordigers redevoeringen af over het racisme, waarbij altijd de gemeenschappelijke noemer was: racisme nam toe en het zou moeten worden

bestreden. Nu is dat natuurlijk prima, maar de vraag is *hoe doe je dat?* Dat racisme schandelijk, verwerpelijk, dom, onjuist en tragisch is weten we allemaal wel, maar hoe breng je verandering aan op dit punt?

Meestal deed Ed van Thijn (*geb.* 1934) het woord, maar één keer kon hij niet aanwezig zijn en heb ik actief aan de discussies geparticipeerd. Op kousenvoeten heb ik toen geprobeerd een soort discussie te starten die ik op microniveau voerde met Wilfried en die ik ook al vaak in gedachten had gevoerd, wanneer ik zat te luisteren naar al die mooie beschouwingen van de leden van het Waarnemingscentrum. Ik wierp de vraag op waar dat racisme nu toch vandaan komt?

Mijn introductie was ongeveer deze:

Dames en heren, we hebben nu uren gepraat over wat we noemen ‘religious hatred’. Dat is prima. Het is ook heel verkeerd om anderen te haten om geen andere reden dan dat die ander een bepaalde religieuze overtuiging is toegedaan. Maar we zouden een stuk verder kunnen komen in deze discussie, wanneer we ook de vraag aan de orde stellen *waar die religieuze haat vandaan komt?* Dat is lang niet altijd de haat van iemand die *niet* religieus is jegens iemand die *wel* religieus is (dit soort haat is zelfs tamelijk dun gezaaid, want mensen die geen religie hebben, zijn doorgaans niet geïnteresseerd in de religieuze overtuiging van anderen), maar we moeten ons rekenschap geven dat vaak (i) de ene religie aanzet tot haat jegens de andere religie en (ii) mensen met een religieuze overtuiging aanzetten tot haat jegens mensen zonder religieuze overtuiging. Met andere woorden: er is wel “haat”. Maar die haat is vaak haat *van het ene geloof jegens het andere geloof* en de *haat van het geloof in het algemeen jegens het ongelooft*. Nog iets anders geformuleerd (maar toch hetzelfde): gelovigen haten (i) dissidenten en ketters en (ii) apostaten (afvalligen) en (iii) atheïsten.

Ik vind dit nog steeds een goed punt. Atheïsten *haten* doorgaans niet. Zij analyseren (Spinoza, Diderot, Meslier, Russell), schrijven satire of spotten (Voltaire), maar *haten* doen ze niet. Althans niet in de zin, waarin dat wordt bekritiseerd. Dawkins en Hitchens hebben kritiek op geloof. Zij zijn ook gemotiveerd om die kritiek te uiten. Om daarover boeken te schrijven. Je kunt die boeken niet goed vinden, proberen de argumenten te weerleggen, maar wat niet erg zuiver is, is hen te verwijten dat zij sterk gemotiveerd zijn om die boeken te schrijven en die motivatie presenteren als “haat”. Alleen wanneer “sterk gemotiveerd zijn” identiek wordt geacht aan “haat”, ja, dan “haten” zij. Maar dan is “haat” ook niets meer om je voor te schamen en moet men met Flaubert (1821–1880) zeggen: “haat is een deugd”.⁴⁶⁹

Niettemin kunnen we onderkennen dat gelovigen vaak atheïstische kritiek afwimpelen door atheïsten “haat” toe te dichten. Daarmee wordt

“kritiek”, “analyse” of het stellen van lastige vragen omgeduid tot “haat”.

Ook de geest van de artikelen 137c en d Sr. leidt tot een wildgroei aan haat-beschuldigingen. Wie ergens niet zoveel voor voelt, krijgt al snel “haat” toegedicht. Ik vind het zelf niet een goed idee dat mensen in de samenleving gaan rondlopen als wandelende reclameborden voor hun religie. Het zaait verdeeldheid. Het werpt schotten op tussen mensen en groepen, die men beter niet kan hebben. Iemand anders demonstratief je “broeder” of je “zuster” noemen is ieders recht, maar of het zo sympathiek is valt te betwijfelen: het suggereert in feite dat een ander dat *niet* is. De wereldreligies brengen in die zin geen eenheid, maar fragmentatie. Maar dit zeggen, betekent niet dat ik iemand die een keppeltje of een hoofddoek draagt “haat”. Ook niet dat ik die persoon “niet respecteer”.

Echte tolerantie

“Haat” is dus een woord dat te veel gebruikt wordt tegenwoordig. Hoe dat precies komt weet ik niet. Maar het is wel een feit. In de oorspronkelijke betekenis van het woord “haat” moet er sprake zijn van een heftige geoefensbeweging. Tegenwoordig is “haat” iets dat je toegeschreven krijgt, wanneer je een kritische vraag stelt.

Een ander woord dat op een eigenzinnige manier wordt geherdefinieerd, is het woord “tolerantie”. We zijn dat concept al vaak tegengekomen in dit boek. Onder andere in de onbevredigende interpretatie van tolerantie (“verdraagzaamheid”) door de Hoge Raad in de uitspraak over de Amsterdamse politicus Felter, die in hoofdstuk 1 van dit boek besproken werd.

Voor “tolerantie” geldt hetzelfde als voor “haat”. Het wordt te pas en te onpas gebruikt. Een ongelovige die religie links laat liggen en daarover geen enkele uitspraak doet, wordt door gelovigen soms beschouwd als “tolerant”. Ook dat is een Orwelliaanse herdefiniëring (*Newspeak*) van een concept in iets totaal anders dan wat het oorspronkelijk betekende. Tolerantie betekent dat iemand een affectieve of beoordelende relatie heeft tot hetgeen hij tolereert: een afwijzende houding. Je kunt dus niet tolerant staan tegenover iets zonder dat je het afwijst. Een onverschillige houding tegenover een standpunt of een praktijk, is een onverschillige houding, en niet een “tolerante” houding. Maar door een perverse omkering van het begrip “tolerantie” wordt onverschilligheid verward met tolerantie.

Dan kan het dus gebeuren, dat de onwil en het onvermogen van Barack Obama om het religieuze element in het hedendaags jihadistisch terrorisme te onderkennen wordt gepresenteerd als “tolerantie” jegens religieuze gemeenschappen.⁴⁷⁰ Dit onvermogen wordt ook wel verkocht als “genuanceerd” of “niet stigmatiserend”. Obama en Clinton weten namelijk dat de werkelijkheid oneindig “divers” is, zo “divers” dat je daarover geen enkele uitspraak kunt doen.

Enfin, terug naar het Waarnemingscentrum, want door deze excursie dreigt dat buiten beeld te geraken. Het was eerst even stil in de zaal na mijn vraag over de oorsprong van het racisme, maar daarop volgde al snel een discussie die – hoe zal ik het zeggen? – “geanimeerd” verliep. Daarbij kwamen twee standpunten naar voren. Eén standpunt was of hetgeen zo-even was gezegd, niet *op zichzelf* het soort standpunt was waartegen het Waarnemingscentrum zich richtte. Was dit niet “racistisch”? Maar toen merkte een ander weer op dat als we tot ons mandaat moesten rekenen dat geen kritisch debat kan worden gevoerd over de *oorsprong* van racisme, over religie en over de relatie tussen die twee, we beter tot een “Pro-religie-centrum” kunnen worden omgedoopt.

Mooi punt. En als resultaat van deze interventie werd het onderwerp door mijn collega’s heel indirect en heel voorzichtig aan de orde gesteld. Maar al snel kwamen de gebruikelijke sociaal-psychologische en sociaal-economische verklaringen voor religieus geweld om de hoek kijken: werkeloosheid, marginalisering, verleidelijke populistische leiders, slechte menselijke natuur – daar hadden we de oorzaken van het racisme. Nooit religie.

Soms denk ik nog wel eens terug aan mijn tijd in het EUMC. In 2007 is het EUMC opgegaan in *Het Europees Bureau voor de grondrechten*. Dit is een agentschap van de Europese Unie. Het mandaat werd daarbij uitgebreid om een mensenrechtenbureau te worden volgens het *Handvest van de grondrechten van de Europese Unie*.

Fallaci als empiricus

Laten we weer teruggaan naar Fallaci. Het lijkt mij niet overdreven te zeggen dat ook Fallaci, in de hiervoor omschreven zin, een empiricus was. In haar vele reizen over de wereld had zij geanalyseerd welke politieke regimes zich allemaal voordoen en of, en hoe, die de vrijheid realiseren die mensen als geboorterecht hebben meegekregen.

Nu moeten we onmiddellijk na dat “empiricus” laten volgen dat dit niet betekent dat zij de wereld niet wilde veranderen. Dat wilde zij zeker. Sterker: bij uitstek. Haar banvloeken over immorele personen en praktijken schoot zij als dodelijke pijlen de wereld in. In die zin was zij weer een idealist. Maar het is niet het soort idealisme dat de werkelijkheid alleen in roze tinten ziet. Het is een streven de wereld te veranderen *op basis van een pessimistisch-realistische analyse* over hoe mensen in elkaar zitten. De meeste “fatsoenlijke” mensen, de mensen die de “dialoog” aan het zoeken zijn, mensen die niet “schreeuwen”, kunnen altijd heel goed leven met het kwaad in deze wereld. In Egypte heeft 91 procent van de vrouwen een besnijdenis ondergaan.⁴⁷¹ In Burkina Fasso is dat 75 procent, zoals Assita Kanko (geb. 1980) uitvoerig documenteert in haar boek *De tweede helft: tijd voor een nieuw feminisme* (2015).⁴⁷² Keurige mensen die altijd de dialoog

aan het zoeken zijn weten dit soort dingen nooit. En als je het hen vertelt, dan vragen ze eerst of dat wel klopt, vervolgens willen ze graag het onderwerp vermijden en als je aandringt, dan zeggen ze dat zij daar ook niets aan kunnen doen. Of ze gaan zich zorgen maken over de *toon* waarop je dit onderwerp aan de orde stelt. Plaatst dit Egypte niet in een kwaad daglicht? Zijn we niet aan het generaliseren over alle Egyptenaren?⁴⁷³ We gaan toch zeker niet beweren dat *wij* beter zijn?

Keurige mensen liggen nog geen nacht wakker van de ellende die *op dit moment* plaatsvindt, maar wel heel erg van wat kolonisten, imperialisten en veroveraars *in het verleden* allemaal verkeerd hebben gedaan.⁴⁷⁴ Ze zijn geobsedeerd door de vrees dat we vooral niet “arrogant” mogen overkomen en dus zwijgen ze over alle kwaad dat in andere delen van de wereld voorkomt. Want wie denken wij wel te zijn, nietwaar? Het moreel-politiek engagement van keurige mensen speelt zich uitsluitend af op het terrein van de symboolpolitiek: men is bezig met het eigen imago, niet met de wereld.

Die pathologische angst een vreemde godsdienst te kritiseren (“ratiofobie”?) of de gelovigen te beledigen (“beledigingsfobie”?) maakt deel uit van dit complex. *Needless to say*: Fallaci is niet geïnfecteerd met dit virus. Kunnen we *hier* niet eens een “fobie” voor verzinnen, ben ik geneigd te vragen? Wanneer Fallaci het over “de islam” heeft, dan spreekt zij niet over de fantasievoorstelling die mijn collega Wilfried bij dat woord heeft, maar dan heeft zij het over de religie, die in Iran en Saoedi-Arabië de staatsgodsdienst is geworden. Diegenen die beginnen te blazen over haar “karikatuur” van de islam en over de vraag of dit niet een “stereotype” voorstelling van een wereldgodsdienst is, slaan de plank helemaal mis. Althans zij doen geen enkele moeite zich te verdiepen in de vraag waarop haar kritiek betrekking heeft. Waarop haar kritiek betrekking heeft, is op de *reël bestaande islam*, niet op een gedachtenconstructie, zoals die door de “gematigde moslims” wordt gemaakt (en voorgestaan). Je kan ook zeggen: haar kritiek heeft betrekking op wat anderen aanduiden als “islamisme”.

De liberaal-progressieve intelligentsia wordt altijd heel onaangenaam getroffen door het soort kritiek, zoals die bij Fallaci op de islam te vinden is. Zij generaliseert. Zij doet geen recht aan de pluriformiteit binnen de islam. Zij scheert alle moslims over één kam. Er zijn toch ook moslimhervormers? Neem Mouhanad Khorchide (*geb.* 1971), hoogleraar “Islamische Religionspädagogik” aan de universiteit van Münster. Khorchide discussieert met Hamed Abdel-Samad (*geb.* 1972), een uit Egypte afkomstige criticus van de islam en zelf atheïst.⁴⁷⁵ Khorchide is tegen geweld, voor vrijheid van godsdienst, voor vrijheid van expressie, niet tegen kritiek op godsdienst. Kortom, hij is de perfect geïntegreerde moslim. En voor al die mooie standpunten, die zo goed sporen met de Duitse wetgeving en cultuur, levert hij ook nog koran-passages die dat ondersteunen. Dat bewijst toch dat de islam geen enkel probleem is, zou Wilfried Berghuis zeggen?

Het probleem is (en dat houdt Abdel-Samad hem voor, zoals ook Fallaci dat zou doen) dat Khorchide niets en niemand vertegenwoordigt buiten hemzelf. Hij vertegenwoordigt niet de islam. Hij vertegenwoordigt niet de meerderheid van de moslims. Hij vertegenwoordigt een islam die nog ontwikkeld zou moeten worden. En misschien ook een islam, die in bepaalde perioden van de geschiedenis dominant is geweest, zij het niet in onze tijd, waarin het wahhabisme en andere vormen van fundamentalisme de kop opsteken.

Maar natuurlijk luistert de Duitse overheid graag naar Khorchide. En men wil hem ook nog wel een hoogleraarssalaris geven om zijn toekomstvisioenen uit de doeken te doen. Maar het probleem is dat Abdel-Samad, net als Fallaci, de huidige werkelijkheid beschrijft, niet onze droombeelden.

Wacht even: u denkt nu dat ik Khorchide zijn salaris misgun. U vergist zich. Ik wens hem alle goeds en ook een goed salaris aan een Duitse universiteit. Wat ik aan de orde stel, is de ongelijke situatie. Of in het eigentijds jargon: discriminatie. Atheïsten en secularisten moeten hun salaris op de vrije markt verdienen en vrijzinnige gelovigen kunnen leerstoelen theologie gebruiken om hun opvattingen uit te dragen. De staat subsidieert dus, nogal eenzijdig, één kant van het debat.

Er is nog een ander bedenkelijk punt met die “gematigde islam”. Ik wil graag in die toekomst van Khorchide geloven, maar niet als dat gepaard moet gaan met het *gerechtelijk veroordelen* van mensen als Fallaci en Abdel-Samad, omdat zij ons een spiegel voorhouden. De officier van justitie die Fallaci vervolgt, zou wat mij betreft ook in een ernstig gewetensconflict terecht moeten komen. Immers ondanks al haar gebreken en overdrijvingen, haar getetter en woede-uitbarstingen: Oriana Fallaci heeft met haar trilogie en met haar Khomeini-interview een inkijkje gegeven in de islamistische visie op de wereld, waarvan onze naïeve regeringen en hun uitvoerend apparaat heel wat kunnen leren. Als onze regeringen Fallaci’s waarschuwingen wat meer serieus hadden genomen, waren zij nu beter voorbereid geweest op de uitdagingen waarvoor zij staan. Als zij wat meer hadden gelezen in haar ongenueanceerde boeken, waren we eerder geestelijk weerbaar geweest tegenover het islamistisch terrorisme dat nu de wereld teistert.

On n'arrête pas Voltaire

Maar er is nog een ander punt. Dat zal ik inleiden met een anekdote over een andere bekende intellectueel: Jean-Paul Sartre (1905-1980). In 1960 vonden in Frankrijk heftige discussies plaats over de kolonie Algerije. Moest Algarije onafhankelijk worden? Een van de meest virulente critici van het regeringsbeleid (waarin men de kolonie *niet* wilde opgeven) was

Sartre. In *Les Temps modernes* publiceerde hij een manifest.⁴⁷⁶ De onder-tekenaars van het manifest keerden zich tegen de poging van de Franse regering de Algerijnse vrijheidssrijd te onderdrukken.

Nadat Sartre een reis naar Algerije had ondernomen, diende zich de mogelijkheid aan hem te laten arresteren. Toen generaal De Gaulle (1890-1970) lucht kreeg van de arrestatieplannen was hij daar tegen. Hij zei: “On n’arrête pas Voltaire”.

Dit verhaal wordt eindeloos aangehaald, maar vaak zonder dat men probeert de algemene regel hieruit af te leiden. Want wat was nu precies het standpunt van De Gaulle? Dat men *Sartre* niet moet arresteren? Dat men *een grote filosoof* in het algemeen niet moet arresteren? Dat men *intellectuelen* ongemoeid moet laten? Of zou hij ook hebben gezegd: “On n’arrête pas Bardot”. Of: “On n’arrête pas Fallaci”. Of: “On n’arrête pas Wilders”.

Politiek correcte intellectuelen zullen waarschijnlijk gaan twijfelen bij Fallaci, maar dat Bardot en Wilders *niet* onder de “De Gaulle-protectie” moeten vallen, zal – vrees ik – wel hun eerste reactie zijn. Maar is dat terecht? Men kan daar vraagtekens bij plaatsen: ook Wilders en Bardot zijn tenslotte critici van regeringsbeleid. Bardot als representant van een maatschappelijke organisatie die het regeringsbeleid kritisch volgt, Geert Wilders als lid van het parlement die hetzelfde doet. Geeft het dan wel pas dat de regering deze mensen laat vervolgen? In een dictatuur ongetwijfeld, maar ook in een democratie?

Ik laat deze vraag voor het moment onbeantwoord en concentreer mij nu op Fallaci en op de kwestie waarom het *in haar geval* wel bijzonder bitter mag worden genoemd dat zij met strafrechtelijke sancties werd bedreigd. Laat ik mijn punt inleiden met het bekende citaat van Edward Gibbon (1737-1794) over wat gebeurd zou zijn, wanneer de moslims de slag bij Poitiers hadden gewonnen. Gibbon zag die slag als een keerpunt in de geschiedenis in *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1778). Als de moslims hadden gewonnen: “the Arabian fleet might have sailed without a naval combat into the mouth of the Thames. Perhaps the interpretation of the Koran would now be taught in the schools of Oxford, and her pulpits might demonstrate to a circumcised people the sanctity and truth of the revelation of Mahomet”.⁴⁷⁷

Het is een politiek incorrect citaat tegenwoordig en ik verlaat snel het terrein om iets veiligers – althans dat hoop ik dan maar – te introduceren: wat zou gebeurd zijn als de strijd tegen het fascisme niet was gewonnen? De strijd waaraan Fallaci een bijdrage heeft geleverd. De officier van justitie die Fallaci vervolgde (zowel de Franse als de Italiaanse) pretendeerde op te treden namens de rechtsorde. Maar de democratisch-rechtsstatelijke rechtsorde, zoals die in de twintigste eeuw bestaat, is bevochten op het fascisme. Als die strijd tegen het fascisme niet zou zijn gevoerd, zou die rechtsorde helemaal niet bestaan. En die strijd is gevoerd

door mensen zoals Fallaci (en haar vader). Dat wil zeggen: mensen die de democratisch liberale rechtsorde hebben verdedigd tegenover de krachten die deze ondermijnen. Dat het uitgerekend *deze mensen* zijn, die dan terecht hebben te staan voor zogenaamd racistische of xenofobe opmerkingen, terwijl zij zelf denken voor de *tweede keer* de strijd te moeten voeren tegen het nieuwe fascisme dat een kans krijgt, dankzij de naïviteit van de nieuwe generatie bestuurders en politici die nooit strijd hebben moeten leveren, is ironisch. En ook wel tragisch.

De officier zal ongetwijfeld de positie innemen dat hij, of zij, de analyse van Fallaci niet onderschreef. Of dat het verleden van Fallaci niet relevant is. Iemand kan “goed” zijn geweest in de jaren dertig van de twintigste eeuw, maar “fout” een halve eeuw later. Fallaci heeft ongelijk, zal men zeggen. Het hedendaagse islamitisch fundamentalisme is *niet* identiek aan het fascisme uit de jaren dertig.

Maar het probleem is dat de officier ons eerst zal moeten overtuigen dat *hij* in dit wetenschappelijke verschil van inzicht betere argumenten heeft dan Oriana Fallaci, die aangeeft dat verband tussen religieus fundamentalisme en fascisme wel degelijk te zien. Het moet gezegd worden: in de discussie (want daar hebben we het dan over) tussen Fallaci en de officier over de ware aard van het fascisme en zijn hedendaagse manifestaties, heeft de officier niet de meest indrukwekkende geloofsbriefven.

Hoe heftig haar inzichten soms ook geformuleerd worden, Fallaci heeft wel degelijk gelijk dat het hedendaags antiracisme-discours ertoe tendeert op oneigenlijke gronden een noodzakelijke discussie te belemmeren over de oorzaken van het religieus gemotiveerd geweld. Zij kritiseert ook terecht, dat mensen zich in het vrijmoedig analyseren en spreken over deze kwestie laten afleiden door *angst*. Niet de angst voor terrorisme, maar de angst voor “racist” te worden uitgemaakt.⁴⁷⁸ Mensen zwijgen gelaten en geïntimideerd of zelfs gechanteerd door het woord “racist”, schrijft Fallaci.⁴⁷⁹ “Ze doen niet eens een mond open als je hun toeschreeuwt wat mijn vader tijdens het fascisme riep: ‘Geven jullie dan niets om waardigheid schaapskoppen? Hebben jullie geen greintje eigenliefde, stelletje dakhazen?’”⁴⁸⁰

Het is droevig dat Fallaci, zoals zij zelf schrijft in *De kracht van de rede* (2005), in 2002 werd vervolgd in een Parijse rechtszaak. Zij werd toen beschuldigd van racisme, xenofobie, godslastering en aanzetten tot haat tegen de islam.⁴⁸¹ De zaak werd gedeeltelijk aangespannen door een joodse organisatie, die, zoals Fallaci zelf schrijft, “blijkbaar alweer vergeten was dat ik nog maar pas geleden de strijd aangebonden had tegen het weer opkomende antisemitisme (...)”.⁴⁸² Ook wijst zij op de Zwitserse staat dat een Wetboek van Strafrecht kent dat sinds 1995 een speciaal artikel 261bis heeft dat grote mogelijkheden biedt voor islamitische immigranten. “Dankzij dit artikel kan een islamitische immigrant ieder ideologisch ge-

schil, vakbondsconflict of onenigheid in de privésfeer winnen door zich te beroepen op discriminatie op basis van godsdienst en ras”.⁴⁸³

De verloedering binnen de Verenigde Naties

Zoals ik eerder al aangaf, soms vliegt Fallaci uit de bocht en doet zij mededelingen die niet helemaal waar zijn. Dat is het geval wanneer zij in *De kracht van de rede* beweert dat de Verenigde Naties in 1997 een *Verklaring van de Rechten van de Mens in de Islam* heeft opgesteld.⁴⁸⁴ In die verklaring worden de rechten van de mens ondergeschikt gemaakt aan de islamitische wetgeving, aan de sharia, schrijft Fallaci.⁴⁸⁵

Zo erg is het gelukkig nog niet. Maar verklaringen over “de rechten van de mens in de islam” worden wel opgesteld door de *Organisatie voor Islamitische Samenwerking* (OIS). Dat is een intergouvernementele organisatie die bestaat uit 56 landen en de Palestijnse autoriteit.⁴⁸⁶ De OIS is, met 57 leden, de grootste intergouvernementele organisatie ter wereld.⁴⁸⁷ De OIS werd opgericht in 1969, een oprichting die formeel werd bekrachtigd in 1971, waarbij in 1972 een formeel document met doelstellingen werd uitgebracht. Zetel van de OIS is Jeddah (in Saoedi-Arabië). Men pretendeert de oemma, de islamitische gemeenschap, te vertegenwoordigen en dat wil zeggen dat men spreekt voor 1.5 miljard moslims.

De kern van het gedachtegoed van de OIS is dat mensenrechten niet gebaseerd moeten zijn op universele seculiere beginselen, maar op goddelijke ethiek (“divine ethics”).⁴⁸⁸ Op basis daarvan probeert men documenten op te stellen die men aanduidt als verklaringen over “mensenrechten”, maar dan gespecificeerd als “Islamic human rights”. Zo is de *Cairo Declaration on Human Rights in Islam* (1990) tot stand gekomen.

Ook andere islamistische organisaties proberen de mensenrechten te herschrijven. De *Universal Islamic Declaration of Human Rights* is opgesteld door de *Islamic Council* in overeenstemming met the *Muslim World League* en the *Arab Charter on Human Rights* is aangenomen door de *Council of the League of Arab States*.

De belangrijkste verklaring is echter de *Cairo Declaration*. Deze zou een richtsnoer moeten zijn voor haar leden op het gebied van de mensenrechten. In feite betekent dat onderschikking van de mensenrechten aan de sharia. En omdat de sharia op vele punten gewoon in strijd is met de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* (1948), het *Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden* (1950) en het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten* (1966)⁴⁸⁹ is het niet onverantwoord te stellen dat zevenenvijftig landen van de wereld gewoon “verloren” zijn voor het ideaal van universele mensenrechten, zoals deze binnen de Verenigde Naties zijn tot stand gekomen.⁴⁹⁰

Het zou heel geruststellend zijn wanneer Fallaci's schrijven kon

worden afgedaan als “stemmingmakerij”, maar helaas is dat niet het geval. Het is een enorm probleem. Wat ook een groot probleem is, is dat deze ois steeds meer invloed krijgt.⁴⁹¹

Nederland maakte kennis met de ois op 26 februari 2003. Toen werd aan de fractieleider van de vvd, Gerrit Zalm (*geb.* 1952), een brief gestuurd. De brief was afkomstig van eenentwintig leden van de ois, waarin de ondertekenaars klaagden over “beledigende opmerkingen” die het kamerlid Ayaan Hirsi Ali (*geb.* 1969) gemaakt zou hebben over de profeet Mohammed. Hirsi Ali had die profeet namelijk een “perverse man” genoemd, omdat hij volgens de islamitische bronnen was getrouwd met een meisje van negen jaar. Volgens de ois had het Nederlandse kamerlid daarmee 1,5 miljard moslims beledigd en dat was laakbaar. De ondertekenaars vroegen Zalm om te verklaren dat de vvd de uitspraken van Hirsi Ali niet ondersteunde. Men eiste zelfs een excuus van Hirsi Ali en een herroeping van haar uitspraken.

Interessant was ook dat aan de brief een bezoek was voorafgegaan van vier leden van de ois aan Zalm. Men had hem toen mondeling met het verzoek geconfronteerd dat in de brief werd uitgewerkt.⁴⁹²

Door Zalm werd het bezoek uit 2003 nog gepresenteerd als iets waarop hij natuurlijk niet inging. Maar inmiddels zijn we vele aanslagen verder (inclusief de moord op Theo van Gogh één jaar later) en het is duidelijk dat deze bezoeken van de ois heel wat minder vrijblijvend zijn dan men zou hopen. Daarmee wil ik niet zeggen dat de ois fatwa’s uitvaardigt à la Khomeini, toen hij in 1989 een doodsvonnis uitriep over Rushdie. Maar toch zijn hun “bezoeken” intimiderend. Dat is helemaal het geval wanneer men op subtiele wijze laat weten dat indien Zalm zijn dissidente partijgenote niet onder controle weet te krijgen, de ois niet instaat voor de reacties van boze gelovigen.

Men noemt dat “veiled threats”. Het doet een beetje denken aan bezoeken van de mafia die de ondernemer “bescherming” aanbiedt tegen het betalen van “beschermgeld” (*pizzo*). Als de winkelier weigert, dan krijgt hij te maken met brandstichting. De daders kunnen helaas niet worden opgespoord. Dan krijgt de ondernemer opnieuw bezoek van de figuren die hem “bescherming” aanbieden. Zou het toch niet verstandig zijn die bescherming alsnog te aanvaarden? Had niet de recente brand aangetoond hoe nuttig die bescherming kan zijn? Blijft hij dan nog steeds weigerachtig, dan volgen zwaardere sancties.

Tijdens de cartooncrisis waren er ook officiële regeringen die aangaven dat zij hun bevolking niet in de hand zouden kunnen houden als een Deense krant niet bereid bleek bakzeil te halen op het punt van de persvrijheid. We hebben dus niet alleen te maken met een mondialisering in de zin dat staten die mensenrechten erkennen deze aanbevelen bij staten die dat niet doen. We hebben ook te maken met de omgekeerde beweging: staten die de sharia erkennen (met de daarbij behorende vrouwenonderdrukking,

discriminatie van homoseksuelen en die van ongelovigen) dringen erop aan dat democratische rechtsstaten hun beginselen opgeven ten gunste van heilig recht. Ik heb dat wel eens als “humanitaire interventie bij ons” aangeduid.⁴⁹³ Het bezoek van de Kouachi-broers aan het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 was een vorm van “humanitaire interventie bij ons”. De Kouachi-broers kwamen weliswaar “binnen zonder kloppen”, maar ook weer niet *helemaal* onaangekondigd. Immers op de dodenlijst van Al-Qaida prijkte al geruime tijd de naam van hoofdredacteur “Charb” (Stéphane Charbonnier, † 2015).⁴⁹⁴

Hoe kan het zijn dat Franse veiligheidsdiensten dit niet weten? Hollande het niet weet? En hoe kan het zijn dat Fallaci dit soort dingen wel weet, althans aanvoelt. En dan niet wanneer het gebeurt, maar tien jaar eerder: niet in 2015, maar in 2005. Of is dit een al te grote heiligverklaring van Oriana?

Hoe het ook zij, Fallaci heeft voor deze zaken een heel wat scherper oog gehad dan onze naïeve politici⁴⁹⁵ en het is dan ook volkomen terecht dat zij in *De kracht van de rede* van leer trekt tegen de VN-mensenrechtenrapporteur Doudou Diène (geb. 1941),⁴⁹⁶ die in zijn “rapportage” waarschuwt tegen intellectuelen als Oriana Fallaci, Alain Finkielkraut en Pierre Manent.

Het probleem begint hier al met het woord “rapporteren”. Een mensenrechtenrapporteur dient te “rapporteren” over mensenrechtenschendingen. Het woord “rapporteren” veronderstelt dat men op een objectief-feitelijke manier verslag kan doen van standen van zaken in de sociale werkelijkheid. Maar dat is hier helemaal niet het geval. Doudou Diène is van *mening* dat het werk van Fallaci, Manent en Finkielkraut niet deugt, en hij probeert dat te brandmerken als “racistisch”. Fallaci, Manent en Finkielkraut zijn, zoals men kan verwachten, van mening dat dit een absurde aanklacht is en zij beschouwen zijn “gerapporteerd” als lasterlijk en smadelijk.⁴⁹⁷

Het probleem is alleen dat Diène uit publieke middelen wordt betaald voor zijn laster en smaad en dat Fallaci, Manent en Finkielkraut niets anders hebben dan hun pen om zich tegen dit soort aantijgingen te verdedigen.

Gelukkig lukt dat weer gemakkelijk want intellectueel is Diène, hoewel geschoold in Frankrijk (waar hij kennelijk weinig heeft geleerd), geen partij voor de hier genoemde denkers. Finkielkraut is een van de meest belangrijke Franse filosofen van dit moment, zoals Michel Houellebecq een van de belangrijkste schrijvers is.⁴⁹⁸ Finkielkraut's boeken maken geschiedenis, terwijl Diène diezelfde geschiedenis in gaat als een verdwaalde inquisiteur, gemaskeerd als mensenrechtenapologeet. Toch kunnen dit soort mensen gevaarlijk zijn. Het is het soort van zelotisme dat heksenjachten stimuleert, de inquisitie aanblaast, en in donkere tijden kunnen dan slachtoffers vallen.

Er is een anekdote over Johannes Hus (ca. 1369/1370 -1415). Hus wordt gezien als een voorloper van de reformatie. In 1409 werd Hus ge-excommuniceerd door aartsbisschop Zbynek van Praag. Later volgde een nog bedreigender banvloek, namelijk die van paus Johannes XXIII in 1412. Het Anathema was in feite een dwingende banvloek. Hus werd na vele verwikkelingen, die hier niet terzake doen, tot de brandstapel veroordeeld. Het vonnis werd op 6 juli 1415 voltrokken. Over zijn laatste momenten op deze wereld doet nog een anekdote de ronde. Toen hij op de brandstapel stond, zou een oud vrouwtje naar voren zijn gekomen die een takje aandroeg voor de brandstapel. Hus zou hoofdschuddend hebben gezegd: *sancta simplicitas* of heilige eenvoud.

Wat is het verschil tussen dat domme vrouwtje en Anne de Fontette, die Brigitte Bardot vervolgde of de “mensenrechtenrapporteur” Diène die Fallaci belastert? Wat de Fontette deed, was in overeenstemming met het Franse recht, zal men zeggen, en dus is dit een kwetsbare vergelijking. En sommigen zullen beweren dat Diène niets meer doet dat mensenrechtenverklaringen toepassen. Werkelijk? Maar dat Hus moest worden verbrand was *ook in overeenstemming met het recht van die tijd*. Het probleem was: het recht was niet goed. En dat had dat vrouwtje moeten zien. En Anne de Fontette ook trouwens. Of liever, gezien haar opleiding, *vooral* Anne de Fontette.

Hebben we de “racisten” niet nodig?

Wanneer Fallaci of Manent of Finkielkraut “racisten” zouden zijn, is de meest klemmende vraag die voorligt: hebben we de “racisten” niet nodig? Ik geef toe, het is wat provocerend geformuleerd, maar zoals het geval is met “provocaties” kunnen ze ons denken stimuleren. Want we hebben Fallaci, Finkielkraut⁴⁹⁹ en Manent nodig.⁵⁰⁰ Wat we immers nodig hebben in deze wereld, is een open debat over de grote vragen van deze tijd. Dat zijn vragen als: hoe om te gaan met migratie? Hoe om te gaan met het religieus georiënteerde geweld (“theoterrorisme”)?⁵⁰¹ Hoe om te gaan met etnische en religieuze minderheden, die de verkeerde statistieken aanvoeren? Daarbij zullen meningen worden verkondigd die schokken, verontrusten en beledigend overkomen.⁵⁰² Maar soms is dat onvermijdelijk om een vrij debat doorgang te laten vinden. En dat vrije debat is een onontbeerlijke voorwaarde om tot oplossingen te komen.

Het probleem met de Doudou Diène’s en andere inquisiteurs van deze wereld is dat zij denken de oplossingen al te kennen. Zij hebben de waarheid al in pacht. Zij weten al dat massamigratie *geen* probleem is. Zij weten al dat alle godsdiensten *even mooi* en vreedzaam zijn.⁵⁰³ Zij weten al dat het jihadistisch geweld helemaal *niets met religie* te maken heeft.⁵⁰⁴

Zij weten het allemaal al. Waarom zou je nog debat voeren of onder-

zoek doen als je met de sterke arm van de overheid dissidenten het zwijgen kan opleggen? Die dissidenten zijn alleen maar lastig en de Diène's nemen dus de rol aan van een Walsingham⁵⁰⁵ onder Elizabeth I, of een Thomas Cromwell onder Hendrik VIII.⁵⁰⁶

Europa onder Hendrik VIII (1491-1547); dat is ook ongeveer het wereldbeeld dat de leden van de OIS gemeenschappelijk hebben. Mentaal gezien leven zij helemaal niet in de consensus van 1948 toen de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* werd aangenomen. Hun jaartelling is gewoon anders. Ook wat zij belangrijk vinden lijkt veel meer op wat de protestanten en katholieken in de tijd van de godsdienstoorlogen en die van Hendrik VIII belangrijk vonden. Voor de katholieken was het streven: hoe krijgen we een katholieke troonpretendent op de troon, zoals Lady Mary (de dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon)? Voor de protestantse reformatoren, zoals Cromwell, hoe krijgen we een protestant op de troon (zoals later Elizabeth I, de dochter van Hendrik VIII en Anna Boleyn)?

De argumentatie die daarvoor gevoerd wordt is niet die van “wie is het meest geschikt?”, met andere woorden: “wie heeft de beste kwaliteiten voor het ambt?”. Dat speelt geen enkele rol. Waar het om gaat is: wie heeft het enig ware religieuze geloof?

De beantwoording van die vraag kan nooit met een redelijke discussie worden beslecht, dus neemt men zijn toevlucht tot aantijgingen, gekonkel, geïntreger en uiteindelijk tot geweld. Politieke tegenstanders moeten worden belasterd als “ketter”, “verraders” of “apostaten” (afvalligen). En dan, wanneer de gelegenheid daar is, rekent men met de tegenstanders af door onthoofding of verbranding. Wat kan je anders doen met ketter en apostaten?

Onze overheden en terrorismedeskundigen doen op dit moment verwoede pogingen hedendaagse Syriëgangers of de ideologie die door IS (of ISIS) wordt verspreid te begrijpen.⁵⁰⁷ Voornamelijk Barack Obama en Hillary Clinton slagen daar slecht in.⁵⁰⁸ Dus komen zij met frasen over “extremisme” en “monsters” en dat soort kwalificaties. Maar in de eigen Europese en ook de Amerikaanse⁵⁰⁹ geschiedenis, in de godsdiensttwisten uit de zestiende en zeventiende eeuw namelijk, kan men alle ingrediënten vinden die nodig zijn om dit proces te begrijpen. Het zijn heel gewoon *godsdiensttwisten*. En die worden door ISIS niet op een andere manier uitgevochten dan Hendrik VIII dat deed.

HOOFDSTUK 5

VAN *PLATEFORME* NAAR *SOUMISSION*

Ik moet bekennen dat ik wel met enige angst aan het boek begon, gezien de geschiedenis die Houellebecq met de islam heeft.

Houellebecq-vertaler Martin de Haan over Soumission

Nog eens Houellebecq

Frankrijk is op dit moment het land waar de scherpste religiekritiek wordt geventileerd. Dat doen Caroline Fourest (geb. 1975)⁵¹⁰ en Michel Onfray (geb. 1959)⁵¹¹ ten aanzien van *alle drie* de monotheïstische godsdiensten.⁵¹² Ook Michel Houellebecq zou men in dit rijtje kunnen voegen, hoewel hij zich onderscheidt van Fourest en Onfray, omdat hij niet gelooft in de toekomst van het atheïsme. Zijn levensvisie is een tragische. Religie is onzin, maar secularisatie is ook een hopeloos ideaal. De Egyptenaar in *Plateforme* (ik kom daar zo op terug) en François in *Soumission* gieten hun vitriool uit over alle drie de monotheïstische godsdiensten en doorspekken hun beschouwingen met een stevige dosis pessimisme, cynisme en nihilisme. In het proces van Houellebecq kwamen twee zaken naar voren die hem leken te redden van een veroordeling. Allereerst: het kritiseerde *alle drie* de monotheïstische godsdiensten (zij het dat hij de islam de allerdomste vond). Twee: hij maakte onderscheid tussen geloof en gelovigen. Dit laatste is een interessant en relevant punt, ook voor de uitleg van de Wet Plevén (wat in Nederland zijn: de artikelen 137c en d Sr). Kennelijk mag men een religie haten, maar niet de mensen. Dit is voor de klagers over Houellebecq ongetwijfeld een onbevredigend resultaat, want men probeert langs rechterlijke weg een soort universeel respect voor een religie af te dwingen. De Franse rechter heeft die wens niet gehonoreerd. Dat was een gelukkige actie van de Franse rechter, in het bijzonder wanneer men bedenkt dat het onderscheid tussen geloof en gelovigen door velen niet wordt gemaakt, soms met desastreuze gevolgen voor de vrijheid van expressie. De gedachte is dan dat men het geloof niet, of alleen onder zware restricties, mag kritiseren *omdat men daarmee de gelovigen kwetst of discrimineert*. Dus via het “beledigingscriterium” wordt dan toch weer geprobeerd aan religie een speciale bescherming te verlenen. Het motto is: alle overtuigingen mogen bekritiseerd worden alleen een *religieuze* overtuiging niet, want de religieuzen beroepen zich op “belediging”.

De Franse rechter maakte echter ook een andere stap en die was minder gelukkig. Ook wees de rechter erop dat in de bewoordingen van Houellebecq (namelijk dat de islam de domste religie was) besloten lag dat hij ook *andere religies* minachtte. De islam was alleen de *overtreffende trap* van domheid.⁵¹³ Zo had hij ook een afkeer van jodendom, maar Houellebecq meende alleen dat het *littéraire talent* van de joden veel vergoeilijkte. Lezing van de koran bezorgde hem een beroerte. Het lezen van de bijbel was daarentegen een esthetisch-literair genot.

Het gevaar van deze tweede lijn in de argumentatie was weer dat gemakkelijk de indruk kan ontstaan dat het legitiem is godsdienst te kritiseren, zolang men zijn kritiek maar gelijkkelijk over *alle* godsdiensten verdeelt. De suggestie kan ontstaan dat Houellebecq de *islam* mag kritiseren als hij dan ook maar *jodendom* en *christendom* kritiseert. Dat is echter een onwenselijke ontwikkeling. Immers waarom zou het iemand niet vrijstaan om aan één godsdienst in het bijzonder een grote hekel te hebben? Is dat niet het pendant van een grote voorkeur voor een andere godsdienst? Is niet de essentie van vrijheid van religie dat men heel zijn hart aan één godsdienst kan verpanden en aan een andere godsdienst een hekel kan hebben? Wat is het recht op voorkeur nog waard, wanneer het niet gekoppeld is aan een recht op afkeur? Wie zou vereerd zijn met het compliment “ik vind u een geweldige schrijver, maar ik vind eigenlijk alle schrijvers geweldig”. “U bent een prachtige vrouw, zoals alle vrouwen prachtig zijn”.

Houellebecq verklaarde tijdens zijn proces ook dat hij de heilige boeken van alle drie de monotheïstische godsdiensten beschouwde als “haatteksten”.⁵¹⁴ Dat is interessant. Denk nog even aan wat ik hiervoor heb geschreven over het *Europees Waarnemingscentrum voor Racisme en Vreemdelingenhaat*. Op de vraag of “haat” onder alle omstandigheden verwerpelijk is, zal ik ook nog terugkomen in hoofdstuk 6 van dit boek, wanneer ik de roman *De Aanslag* (1982) van Harry Mulisch bespreek. Daarin zegt een verzetsheldin dat het haten van de bezetter geen ondeugd, maar een deugd is. Met andere woorden: “haat” is alleen maar “slecht” afhankelijk van de context.

Houellebecq's vrijspraak vond geen gunstig onthaal bij de klagers. Eén van hen, het hoofd van de moskee van Lyon, verklaarde dat justitie aan de kant staat van diegenen die de “islam willen vernederen”.⁵¹⁵

Men kan daarover zijn schouders ophalen. Het hoofd van de moskee van Lyon (toch geen onbelangrijke functie, lijkt het) heeft weinig van de uitgangspunten van de Franse rechtsorde begrepen, weinig van de “laïcité”.⁵¹⁶ Die Franse rechtsorde garandeert namelijk vrijheid van onderzoek (*libre examen*)⁵¹⁷ en ook vrijheid van discussie en de vrijheid van expressie. De Franse rechtsorde heeft niet de ambitie om welk geloof of welke opvatting dan ook te “vernederen”. De Franse rechtsorde maakt kritiek op socialisme mogelijk, maar ook kritiek op liberalisme. Het maakt kritiek op christendom mogelijk, maar ook kritiek op de islam. Het hoofd van de

moskee van Lyon wil dat de islam een speciale bescherming krijgt in de Franse rechtsorde. Maar dat zou neerkomen op een staatsgodsdienst, een terugkeer naar verhoudingen, zoals die in Frankrijk bestonden vóór 1789. Dat het hoofd van de moskee van Lyon zo iets kan zeggen, geeft aan dat de “instruction civique” in zijn geval nog geen vruchten heeft afgeworpen.⁵¹⁸

Of ben *ik* nu naïef? En weet het hoofd van de moskee van Lyon best hoe de wetten van Frankrijk in elkaar zitten, maar is hij het daar gewoon niet mee eens? Is hij wellicht bezig met zijn eigen *mission civilisatrice*? Is hij bezig met de eerste stappen op het pad om van Frankrijk een islamitisch land te maken en zijn deze rechtzaken de eerste schreden op de weg naar Mekka?

Bangmakerij zeggen de multiculti's.⁵¹⁹ Misschien. Maar de enige manier om deze kwestie te beslechten is het voeren van een debat daarover. En dat is nu juist wat die processen proberen te frustreren. Het is zorgelijk dat dit in sommige gevallen werkt. Dat het lukt om Bardot veroordeeld te krijgen. Het is ook frustrerend dat er een klasse naïeve bestuurders is die in feite *soumission* aanbevelen. Nee, niet het lezen van dat boek (was het maar waar), maar die geesteshouding. En dat zij die *soumission* als “fatsoen” willen verkopen, terwijl het gaat om het verkwanselen van een moreel kapitaal dat in eeuwen is opgebouwd.

Een groot schrijver als Houellebecq geeft een literaire persiflage op deze hypocrisie. Hij schrijft na *Plateforme* (2001) verschillende andere boeken, maar pas met *Soumission* (2015) een boek waarin ook iets wordt gezegd over de islam. In 2002 wordt hij vrijgesproken door de Franse rechter, maar een strafrechtelijke vervolging blijft toch altijd een onprettige ervaring. Het is mijn speculatie dat Houellebecq wat heeft geleerd van de juridische vervolging. Hij heeft geleerd hoe je een roman moet schrijven met zoveel dubbele bodems, dat je buiten schot blijft van Anne de Fontette of Doudou Diène. Dat is *Soumission* geworden. De inquisiteurs hebben geen vat meer op hem.

Die ongrijpbaarheid van zijn standpunten is misschien goed voor de literatuur, maar is het ook goed voor de politiek, voor het leven?

Houellebecq's Plateforme

Voordat ik *Soumission* bespreek wil ik eerst terugkomen op Houellebecq's *Plateforme*,⁵²⁰ het boek op grond waarvan hij problemen kreeg met justitie. Het boek wordt over het algemeen aangeprezen als een “Spraakmakende roman over sekstoerisme in Thailand”. En zeker, dat is het. Controversieel was, zoals men kan verwachten, dat deze praktijken nergens in de roman scherp worden afgewezen, maar het waren niet *vrouwenorganisaties* die de aanzet gaven tot een vervolging van Houellebecq maar *moslimorganisaties*. Hun klacht had betrekking op wat Houellebecq zei over de islam in een

interview. Kritiek op de islam levert hij overigens ook in het boek zelf, maar dan wordt die kritiek verwoord door zijn romanpersonages, wat voor justitie altijd moeilijker te veroordelen valt.

Hoofdpersoon in *Plateforme* is Michel, wiens vader op het moment dat het verhaal begint is overleden. Hij is vermoord door de broer van het meisje Aïcha die het huis schoonmaakte en een relatie met zijn vader had.

Dat is om te beginnen al een niet erg politiek correct begin: het gaat hier over eerwraak. Het gaat ook over een kwestie die politiek correcte mensen niet graag aan de orde stellen: onderdrukking van vrouwen binnen etnische en religieuze gemeenschappen. Kunnen we het niet hebben over drones? Of de verkeerde taxatie van Bush en Blair om Irak binnen te vallen?

Die eerwraak is overigens een punt dat slechts een ondergeschikte rol speelt in Houellebecq's roman. Aanstootgevender is dat de cynische, nihilistische of relativistische hoofdpersoon zijn zinnen wat wil verzetten en hij besluit een reis te gaan maken naar Thailand met *Nouvelles Frontières*. Het reisgezelschap bestaat uit stelletjes, waar dus weinig mee te beginnen valt, maar ook uit een paar vrijgezelle meisjes en daarvoor heeft Michel wel belangstelling. Valérie springt eruit. Zij heeft prachtige borsten en hoewel het verder geen overdonderende schoonheid is weet ze Michel te bekoren.

Ook maakt Michel gebruik van de diensten van de Thaise meisjes in de vele "massagesalons" en in het boek worden discussies gevoerd over de morele aanvaardbaarheid hiervan, waar Michel overigens geen problemen mee heeft. Opvallend genoeg: Valérie lijkt aan de kant van Michel te staan. Aan het eind van de reis doet zij zelfs toenaderingspogingen tot Michel die daar zeer verbaasd over is, want wat heeft *hij* een vrouw nu te bieden?

Valérie blijkt zelf in de reiswereld te werken en samen met haar collega Jean-Yves wil zij plannen ontwikkelen om vakantieclubs zoals *Club Méditerranée* te revitaliseren. Michel heeft een goede tip: waarom geen seksvakantieclubs?

Met enthousiasme gaat het trio verder met het ontwikkelen van dit idee en dat heeft fatale gevolgen.

In *Plateforme* weet Houellebecq vele gevoelige punten van de politiek correcte intelligentsia en bestuurlijke elite te raken. Hij maakt railerende opmerkingen over moslims, homoseksuelen, lesbiennes en hij geeft natuurlijk ook een niet bepaald flatteus beeld van de reiswereld. In het Westen heeft men geld, in het Oosten heeft men de mogelijkheid om genot in de aanbidding te doen. Waarom die twee niet met elkaar verbinden? Voor Michel is het allemaal zo duidelijk als maar kan. Westerse vrouwen krijgen *en passant* ervan langs, want volgens Michel zijn die veel te gecompliceerd of egocentrisch om genot te kunnen geven.

De meeste aandacht echter kregen Houellebecq's opmerkingen over

moslims en de islam. Na een aanslag in de roman juicht Michel over elke moslim die gedood wordt.⁵²¹

Dit zijn natuurlijk niet zulke verheven gedragingen, niet zulke verheven gedachten. Moet je ook niet een beetje een zieke geest zijn om dit soort dingen überhaupt te denken, zullen de Diène's van deze wereld zeggen? Anderzijds, een romanschrijver kan niet worden afgerekend op wat zijn romanfiguren doen of beweren in een boek. Romans confronteren ons ook met mensen die onsympathiek zijn, de verkeerde dingen doen, zoals moorden plegen en racistische opmerkingen maken. Maar, als het goed is, kan een roman ons stimuleren om de wereld op een andere manier te bezien. In *Plateforme* zitten talloze passages en elementen die ons te denken geven.

Het meisje Aïcha zegt over haar vader en haar broer: "mijn familie denkt dat ik een hoer ben".⁵²² En zij gaat verder met: "Niet alleen zijn ze arm, ze zijn ook dom".⁵²³ Als illustratie voor die domheid geeft zij aan dat haar vader een bedevaart maakte naar Mekka en dat sindsdien geen stom woord uit hem te krijgen was. Haar broers zijn nog erger: die moedigen elkaars domheid alleen maar aan. Enerzijds gaan ze uit hun dak op feestjes, maar als ze thuis zijn spelen ze de zedeprediker over het ene ware geloof. Zij behandelen haar, Aïcha, als een slet voor geen andere reden dan dat ze weigert te trouwen met een onbenul, zoals haar broers dat zijn. "Het is waar", zegt Michel, "over het algemeen weten moslims niet veel voor elkaar te krijgen".⁵²⁴

Michel gaat overigens niet alleen op de tenen van moslims staan, maar ook op die van westerse democraten. Reflecterend over de bevrijding van Europa van de nazi's die begon op Omaha Beach, laat Houellebecq zijn hoofdfiguur zeggen dat op deze plaats een stel idioten stierf voor wat ze democratie noemen.⁵²⁵

Houellebecq laat ook een van zijn karakters (Robert) zeggen: "Ik voorspel een toename van het raciale geweld in Europa de komende jaren; het zal allemaal eindigen in een burgeroorlog".⁵²⁶ Hij zegt zelfs: "Het zal worden beslecht met Kalasjnikovs".⁵²⁷ Maar Robert kan het allemaal ook niet schelen. Hij zegt: "Ik ben een westerling, maar ik kan overal leven waar ik maar wil. En op dit moment heb ik nog steeds het geld".⁵²⁸

De discussie over prostitutie verloopt langs de bekende lijnen van vrije keuze versus dwang.⁵²⁹ "Waarom zou het walgelijk zijn", vraagt Geraldine. "Zo lang als diegenen die zich hieraan overgeven het maar op vrijwillige basis doen zie ik geen probleem. Het is een gewone overeenkomst, dat is alles".⁵³⁰ Ook wordt ergens gezegd in het boek dat er nu eenmaal miljoenen mensen zijn die in deplorabele omstandigheden leven en die niets anders te verkopen hebben dan hun lichaam. Waarom zou je dat dan niet doen? "Het is nogal eenvoudig: het is een ideale ruil".⁵³¹

Houellebecq legt in zijn boeken een enorm scherpzinnig observatievermogen aan de dag. Hij weet situaties te beschrijven op een manier

waarbij je als lezer in de lach schiet, zo goed zijn de typeringen van mensen en situaties. Wanneer hij de toeristenindustrie beschrijft zegt hij dat de lokale Aziatische bevolking de westerlingen beschouwt als “portemonnees op poten”.⁵³²

Houellebecq's opmerkingen over de islam

Pas echt controversieel wordt *Plateforme* wanneer een van zijn romanfiguren, de Egyptenaar die ik hiervoor al introduceerde, een boekje opendoet over wat hij denkt over de islam: het grote taboe van onze tijd. Een taboe bij de islamisten, die op negatief commentaar reageren met geweld. Een taboe bij multiculturalisten, die bij negatief commentaar reageren met gemoraliseer. Een taboe bij de bestuurlijke elite, gewoon, omdat men er niet in slaagt het geweld te beteugelen en dan het eigen falen compenseert door te verwijzen naar het onfatsoen van de criticus.

Kritiek op de islam wordt in *Plateforme* geformuleerd door een Egyptenaar die als biochemicus in Engeland werkte op het terrein van genetische manipulatie. Toen hij zijn geboorteland opnieuw bezocht, bracht dat allemaal warme gevoelens naar boven. Maar niet voor de religie die zich daar nu stevig gevestigd had: de islam. Wat volgt, is een harde kritiek op de tweede wereldgodsdienst.

De biochemicus probeerde om te beginnen Michel te overtuigen dat de Egyptische cultuur niets met de Arabische te maken had. “Wanneer ik me bedenk dat deze cultuur alles heeft uitgevonden”, zei de biochemicus tegen Michel over zijn eigen beschaving, de Egyptische: “Architectuur, astronomie, wiskunde, landbouw en medicijnen”.⁵³³ Maar dat was sinds de hegemonie van de islam allemaal tot stilstand gekomen. Een intellectueel vacuüm was ontstaan, een intellectuele leegte. “Bedelaars zijn we geworden, bedelaars met vlooiën!”. De biochemicus wees Michel erop dat de islam in de woestijn ontstaan is, tussen schorpioenen, kamelen en wilde beesten. En dan zegt hij: “Weet je hoe ik moslims noem? Het zijn de *losers* van de Sahara”.⁵³⁴

De biochemicus wijst naar de Nijl en zegt: “Denk je dat de islam in deze magnifieke omgeving ontstaan zou kunnen zijn? Nee, mijnheer, de islam kan alleen ontstaan in zo’n stomme woestijn, tussen vieze Bedoeïenen die niets anders te doen hebben dan achter hun kamelen aan te lopen. Hoe dichter een religie tegen het monotheïsme komt aan te liggen – let hier goed op, *monsieur* – hoe wreder en inhumaner deze wordt; en van alle religies is de islam de meest radicale vorm van monotheïsme”.⁵³⁵

De biochemicus levert ook stevig commentaar op de politieke ambities van de islam: “Vanaf het begin wordt deze gekenmerkt door een onderbroken stroom van oorlogen, invasies en slachtingen”.⁵³⁶ De Egyptenaar stelt ook het punt van de verhouding tussen wetenschap en religie

aan de orde. En als er Arabische dichters en wetenschappers zijn geweest, dan altijd dankzij mensen die hun geloof hadden verloren.⁵³⁷

Ook de koran, zo vaak geprezen vanwege de poëtische schoonheid van de taal waarin deze geschreven is, heeft de Egyptenaar niet kunnen bekoren. Hij heeft een afkeer van de tautologische herhaling dat er geen andere god is dan God. “Met dit soort nonsens kom je niet ver, geef het toe”.⁵³⁸

De biochemicus geeft aan een voorkeur te hebben voor catholicisme. En het catholicisme acht hij duidelijk superieur aan de islam, omdat het zich van het strenge monotheïsme heeft kunnen bevrijden dat de islam heeft geradicaliseerd. Is het catholicisme, met zijn heiligencultus, niet eigenlijk een vorm van polytheïsme? Ook alleen maar dankzij dat polytheïsme kon het catholicisme open staan voor de kunst. De katholieke kerk is regelmatig opgetreden als mecenas en heeft vele kunstprojecten mogelijk gemaakt.

Ook de Egyptische godsdienst acht de Egyptenaar verheven boven het strenge en droge monotheïsme van de islam. Denk aan Cleopatra, die Caesar wist in te palmen! Maar de Sahara heeft alleen maar gekken weten te bekoren of fantasten als “Lawrence of Arabia” (1888-1935): een decadente homoseksueel en pathetische poseur, geeft Houellebecq’s karakter aan.

De intellectuele en bestuurlijke elite

Niet alleen de islam en moslims krijgen ervan langs in Houellebecq’s roman, dat geldt ook voor de bestuurlijke en intellectuele elite van Frankrijk. Houellebecq’s romans spelen allemaal in de huidige tijd en hij voert ook vaak levende personen op wier ideeën en gedrag hij laat becommentariëren door zijn karakters. Jacques Attali’s (*geb.* 1943)⁵³⁹ visie dat de opstelling van jongeren die geweld plegen moet worden gezien als een kreet om hulp, wordt door Houellebecq’s hoofdfiguur absurd genoemd.⁵⁴⁰

Een open wonde in Europa is ook ons koloniaal verleden en imperialisme. De karakters van Houellebecq zijn echter niet geneigd tot zelfkastijding. Iemand zegt: “Mijn Europese voorouders hebben eeuwenlang hard gewerkt; zij deden een poging om te overheersen en vervolgens de wereld te transformeren. Daarin zijn zij tot op zekere hoogte ook geslaagd. Dat deden ze enerzijds uit economisch eigenbelang, maar ook uit werklust. Verder geloofden zij ook in de superioriteit van hun beschaving. Hun *mission civilisatrice* verdween in de loop van de twintigste eeuw”.⁵⁴¹

Wat voor die *mission civilisatrice* in de plaats kwam, was gewoon hard werken door die Europeanen. Daardoor kregen zij veel geld. En dat geld willen zij nu kunnen uitgeven, ook aan sekstoerisme.

Het is duidelijk: hier schopt Houellebecq tegen heel wat schenen aan (ook de mijne). Zijn hoofdfiguren formuleren ook ten dele hoogst immorele standpunten. Maar – en hier wordt het interessant – zij leveren ook scherpzinnig commentaar, waarvan veel te leren valt. En wat zijn boeken zo boeiend maakt (voor wie daar tenminste open voor staat) is dat de lezer gedwongen wordt tot actief nadenken over heikele ethische kwesties. Hoe sta ik tegenover prostitutie? Tegenover seksindustrie? Tegenover negatieve opmerkingen maken over gelovigen? Over hun geloof?⁵⁴²

Wie denkt dat over dit soort zaken allemaal enkele gemakkelijke antwoorden kunnen worden gegeven, moet het werk van Houellebecq wel haten (daar hebben we het woord “haat” weer), want hij haalt heel wat zekerheden onderuit.

Toen *Plateforme* verscheen in 2001 werd zijn roman natuurlijk vóórnamelijk in verband gebracht met 9/11, maar wie het nu leest zal onmiddellijk denken aan de ongehoord wrede straffen die ISIS hanteert tegenover afvalligen, ketters, ongelovigen en anderen. Houellebecq laat in zijn roman een kidnapping plaatsvinden van een Duitse toerist en een Thais meisje (als represaillemaatregel van de terroristen voor de seksindustrie). Als motivering gaven de kidnappers op dat de toerist en het meisje zich hadden gedragen in strijd met het islamitisch recht. Drie dagen na de gijzelneming werden de verminkte lichamen van de twee slachtoffers van een vrachtauto gegooid op een plein in het midden van de stad. Het lichaam van het meisje vertoonde sporen van steniging. Bij de Duitse toerist was de keel doorsneden. Zijn geslachtsdelen waren in zijn mond genaaid.

Het moet bij het verschijnen van *Plateforme* in 2001 voor sommigen als kwaadaardige stemmingmakerij van de schrijver hebben geleken. Maar kunnen we dat nog steeds zeggen na wat we hebben gehoord over de wreedheden van ISIS (ISIL)?⁵⁴³

Het boek eindigt met een reflectie van de hoofdpersoon, Michel, die mijmert: “De islam heeft mijn leven geruïneerd en de islam is ook zeker iets dat ik kan haten”.⁵⁴⁴ Even denkt de lezer: gelukkig, hij haat alleen de islam, zolang hij maar geen moslims gaat haten. Maar ook die hoop wordt de grond in geslagen. Michel vervolgt: “Ik wijdde mijzelf aan de poging om haat op te vatten voor moslims”. De lezer haalt toch nog verlicht adem: het was alleen maar een *poging*. Maar dan wordt ook die hoop weer vernietigd, want de schrijver zegt: “daar was ik behoorlijk goed in”. En dan komt de zin die de aanleiding was voor het proces, namelijk de zin, waarin vreugde wordt uitgesproken over elke Palestijnse terrorist die wordt gedood: “Iedere keer dat ik hoorde dat een Palestijnse terrorist of een Palestijns kind of een zwangere Palestijnse vrouw werd neergeschoten in de Gazastrook voelde ik een huivering van enthousiasme en kwam de gedachte op dat het betekende dat er weer een moslim minder was”.⁵⁴⁵

Soumission

Dit zijn geen verheven gedachten, maar, ik heb het al gezegd, dat gebeurt meer in literatuur. Een schrijver kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor de opvattingen van zijn romanfiguren. Romanfiguren formuleren soms abjecte of schokkende visies. Waar Houellebecq overigens voor vervolgd werd, was voor zijn mededeling, gedaan in een interview, over de islam. In *Lire* had Houellebecq gezegd dat het lezen van de koran een deprimerende aangelegenheid is, omdat de islam de “domste religie” (“religion stupide”) is.⁵⁴⁶

Het is interessant daar iets langer bij stil te staan. Ongetwijfeld zullen gelovigen aanstoot nemen aan de stelling dat hun religie de domste religie is. Ook zal dat wel als “beledigend” kunnen worden opgevat. Maar tevens kan men zich afvragen: wat zou van de geschiedenis van de filosofie en van het vrije debat over religies overblijven, wanneer elke religieuze groepering critici het zwijgen kan opleggen met een beroep op juridische voorzieningen die aangeven dat gelovigen niet “wegens hun godsdienst” beledigd mogen worden? We zijn dus weer terug bij de speciaal beschermde categorieën ex art. 137c Sr., die in de hoofdstukken 1 en 2 van dit boek besproken werden. Belediging van groepen mag niet plaatsvinden, wanneer die groepen zijn afgebakend op:

1. ras,
2. godsdienst of levensovertuiging,
3. hetero- of homoseksuele gerichtheid
4. lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap.

Groepen afgebakend op basis van criterium 2 levert keer op keer problemen op. De monumentale geschiedenis van het atheïstisch denken van Michel Onfray (geb. 1959),⁵⁴⁷ zijn “Contre-histoire de la Philosophie”, zou een reden zijn voor strafrechtelijk optreden op basis van dit wetsartikel. Ook Onfray’s boek *Atheologie* (2005), waarin de “hoofdzonden van het jodendom, christendom en islam” worden beschreven, zou de schrijver in conflict met de strafwet moeten brengen, mits consistent toegepast.⁵⁴⁸ Immers is het niet beledigend voor gelovigen überhaupt van “hoofdzonden” van hun godsdiensten te spreken? En wat te denken van Karlheinz Deschner’s (1924–2014) monumentale *Kriminalgeschichte des Christentums* (2004–2014), een tiendelig overzicht van de misdaden van het christendom?⁵⁴⁹ Kan dat wel? Is dat niet beledigend voor christenen?

Nu zou men kunnen denken dat Onfray en Deschner excentrieke figuren zijn, maar is dat wel zo? Kunnen we Bertrand Russell’s *A History of Western Philosophy* (1945)⁵⁵⁰ nog laten verschijnen, want de commentaren van Russell zijn, net als die van Onfray, blasfemisch en beledigend voor gelovigen (althans voor de gelovigen die ervoor *kieszen* aanstoot te nemen aan

kritisch commentaar op hun opvattingen)? En wat te denken van het werk van Dawkins, Hitchens, Dennett, Harris, Grayling en vele, vele anderen?

De vraag die zich hierbij opdringt, is of de criminalisering van opvattingen, die voor gelovigen aanstootgevend zijn, in een democratie wel te handhaven valt. Het lijkt erop dat de toepassing van de strafrechtelijke bepalingen over dit onderwerp alleen gehandhaafd kunnen worden dankzij een *inconsistente* toepassing. Dat wil zeggen nu eens wel, dan weer niet. Justitie in democratische rechtsstaten wordt hier in feite gedwongen tot hetzelfde *wishy washy* optreden als de theoterroristen. Khomeini kan eenvoudigweg geen fatwa's uitroepen over *alle* blasfemische schrijvers. Dat overstijgt de grenzen van het opsporingsapparaat van zelfs de meest activistische terreurbeweging. Dus wat doet hij? Hij beperkt zich tot disproportionele sancties tegenover één sterk in het oog lopend voorbeeld, de schrijver Rushdie. Door dat ene voorbeeld te stellen, geeft hij overigens wel een signaal af naar alle belangrijke schrijvers, waarvan de overgrote meerderheid de boodschap ook feilloos begrijpt en zich conformeert aan de eisen van de nieuwe machthebbers. Ook in Europa geldt de sharia ten slotte. Althans dat weten zelfs de meest slome waarnemers sinds 7 januari 2015 en de meer oplettende lezers sinds 2 november 2004 († Theo van Gogh).

Een dergelijk inconsistent optreden zien we ook bij justitie. Wanneer officieren van justitie werkelijk consistent zouden gaan vervolgen op basis van de frase “wegens hun godsdienst”, dan zouden zij vele zaken, die over het algemeen beschouwd worden als grote manifestaties van de Europese cultuur, moeten aanpakken. Het werk van Voltaire, Diderot, Rousseau, Holbach, Sartre, – er is eigenlijk geen beginnen aan.⁵⁵¹

Niettemin lijkt nu een situatie te ontstaan dat, hoewel de reguliere vervolgingsinstanties niet meer op eigen initiatief overgaan tot vervolging, zij zich hiertoe wel gedwongen voelen, wanneer klachtenbureaus en zelfbenoemde vertegenwoordigers van minderheidsgroeperingen hierop aandringen. Anne de Fontette komt in beweging, wanneer Dalil Boubakeur in beweging komt.

Romanciers, cartoonisten, toneelschrijvers en columnisten worden daarom geconfronteerd met een erosie van de tolerantie, met onverdraagzame opvattingen over wat gezegd kan worden, die doen denken aan de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Men kan spreken van een “nieuwe censuur”.⁵⁵²

De nieuwe censuur

Maar we zien ook dat de meest behendige schrijvers de “nieuwe censuur”⁵⁵³ weten te ontduiken, door het hanteren van literaire strategieën die hen moeilijk grijpbaar maken. Houellebecq is daarvan een mooi voorbeeld.

Terwijl hij op basis van *Plateforme* (2001) nog kwetsbaar was, heeft hij met *Soumission* (2015) een roman geschreven, waarmee hij onbereikbaar is voor het duo Anne de Fontette en Dalil Boubakeur.

Niettemin is, ondanks de ironie die Houellebecq moeilijk grijpbaar maakt, zijn standpunt voor velen toch nog moeilijk aanvaardbaar. Zelfs Houellebecq's vertaler, Martin de Haan, schrijft: "Ik moet bekennen dat ik wel met enige angst aan het boek begon, gezien de geschiedenis die Houellebecq met de islam heeft".⁵⁵⁴ Hij gaat verder met: "Wat ligt er meer voor de hand dan een volstrekt ondubbelzinnig anti-islamboek van de schrijver die in *Plateforme* het leven van zijn hoofdpersoon had laten verwoesten door een gruwelijke moslimfundamentalistische bomaanslag, en die daarin in een interview verkondigde dat de islam toch wel de achterlijkste godsdienst is?".⁵⁵⁵ De Haan constateert, kennelijk opgelucht, dat het allemaal zo'n vaart niet loopt, want de geportretteerde moslimleider Mohammed Ben Abbes uit *Soumission* moet niets hebben van aanslagen. Bovendien is hij een overtuigd Europeaan.⁵⁵⁶

Gelukkig voor zijn vertaler: Houellebecq heeft het niet al te bont gemaakt. Hij blijft naar het oordeel van zijn vertaler nog binnen de grenzen van het politiek correcte.

De Haan denkt ook dat het door Houellebecq geschetste toekomstbeeld, waarin de Sorbonne gesubsidieerd wordt met grote sommen Saoedisch kapitaal ("une dotation presque illimitée")⁵⁵⁷ en mensen die zich uit louter opportunistische redenen laten bekeren tot de islam (zoals hoofdpersoon François dat overweegt, omdat hij dan zijn baan aan de universiteit kan behouden) enigszins onwaarschijnlijk is. De Haan spreekt van "absurde maatregelen" en hij maakt de indruk dat hij het toekomstbeeld van Houellebecq toch voornamelijk als een grote grap beschouwt.

Het grote succes heeft Houellebecq echter te danken aan het feit, denk ik, dat het toekomstbeeld dat hierin geschetst wordt, door velen helemaal niet als absurd wordt beschouwd, maar als een mogelijke optie van wat onze toekomst zal zijn. Want is het niet juist dat het seculiere samenleven (het "vivre ensemble" volgens de *laïcité*)⁵⁵⁸ gebaseerd is op het atheïstisch humanisme,⁵⁵⁹ zoals het in *Soumission* wordt genoemd, dat onder druk staat? En is het niet juist, dat het monotheïsme in opmars is in Europa, in het bijzonder door immigratie en door de herleving van de islam?⁵⁶⁰

Ook Houellebecq's typering van de "identitaires européens" is heel herkenbaar. Sinds het eind van de Tweede Wereldoorlog was Europa het speelveld van de huidige klasse eurocraten, maar er zijn zeker indicaties dat dit kan gaan veranderen. Ook lijkt het niet helemaal uitgesloten dat het "extreem rechts" van de identiteitsbeweging en het islamisme het op een akkoordje gooien: er is immers veel wat hen verbindt. Dat sluit weer goed aan bij Houellebecq's overtuiging dat het secularisme geen overlevingskansen heeft, omdat de mens een religieus dier is.

Wie tegen de achtergrond van het pessimistisch toekomstbeeld van

Soumission de redevoeringen van Obama beluistert, krijgt daarop een heel andere visie.

Nog eens Obama over Orlando

Mainstream politieke leiders, zoals Barack Obama, hebben grote vergissingen gemaakt. Eén daarvan is dat zij zich verzekerd denken te weten van hun aanhang bij de autochtone bevolking en zij alleen de allochtone bevolking in het achterhoofd hadden bij hun politieke retoriek. Obama is een voorbeeld van die houding.

In zijn redevoering over de aanslag in Orlando, die ik in hoofdstuk 1 uitvoerig heb geparafraseerd, zien we de wereldleider worstelen met hoe de moslimbevolking het zou percipiëren, wanneer hij zou spreken over “radicale islam”. En de visie van Obama was: dit zou desastreuus zijn. De moslimbevolking van de Verenigde Staten zou dit ervaren als onheus en discriminerend, en daarmee zouden zij, moslims, kunnen worden gerekruteerd (“that’s how they recruit”), voor Al Qaida of de Islamitische Staat.⁵⁶¹

Wat Obama in al zijn zorgen over de beeldvorming van zijn regering in de ogen van moslims was vergeten, is hoe zijn verbale capriolen door de *meerderheid van de Amerikaanse bevolking* wordt beleefd. Immers dat de aanslagen van 9/11, Fort Hood, Orlando en Texas iets met de set van ideeën die de terroristen zelf aanvoeren te maken hebben, is voor de meerderheid van de bevolking glashelder. Hoe kan het ook anders? Wat men dan ziet, is een president die zwart wit noemt en *vice versa*. Zoiets heeft, op de lange termijn, een demoraliserend effect op de bevolking. De president verliest daarmee het vertrouwen van zijn bevolking. *Natuurlijk* hebben die aanslagen direct te maken met islamisme en daarmee ook indirect met de islam. Hoe men daar vervolgens mee om dient te gaan, is een tweede vraag. Maar wie zorgen heeft over die omgang, moet die eerlijk uitspreken. Wat men *niet* kan doen, is gaan liegen over de ware toedracht van de gebeurtenissen.⁵⁶²

Er bestaat een verschil tussen liegen en verzwijgen. “I did not have sex with that woman” (Bill Clinton) is een bekend voorbeeld van een leugen.⁵⁶³ Wanneer Obama het etiket “politieke islam” niet wil gebruiken, op grond van de overweging dat hij denkt dat hij daarmee gematigde moslims van zich vervreemdt, ligt dat moeilijker. Is dit pragmatisch zwijgen? Of is dit liegen? Maar hoe dit ook zij, een probleem blijft: Obama zegt dingen die bezijden de waarheid liggen over zeer belangrijke kwesties, zaken die het Amerikaanse zelfvertrouwen in het hart raken: over 9/11, over Fort Hood, over Boston, over Texas. Het gaat over een van de grootste veiligheidsrisico’s van dit moment: de beteugeling van het islamistisch theoterrorisme.

Dat het spreken van de waarheid ook zelfs niet het *doel* is van de Amerikaanse president, blijkt eigenlijk uit zijn toespraak zelf. Wanneer hij namelijk aangeeft *waarom* hij niet spreekt over radicale islam, geeft hij immers geen feitelijke analyse van de specifieke eigenschappen van de islam, maar gaat hij praten over *hoe een uitspraak over dit punt gepercipieerd wordt door moslimjongeren*. Hij gaat dus uitleggen op grond van welke redenen hij zich niet gebonden acht aan het gebod om de waarheid te spreken.

Het is wonderlijk dat deze manier van doen niet meer commentaar heeft losgemaakt. De Amerikaanse president zegt namelijk dat hij bij het typeren van bepaalde feitelijke waarheden zijn oor laat hangen naar hoe zijn uitspraken worden beleefd door de luisteraars. Is dat een vorm van wereldwijd pragmatisme? Of moeten we tussen de regels door lezen dat Obama gewoon aangeeft dat hij de waarheid wel geweld wil aandoen als dat gunstige politieke effecten heeft?

Het is alsof de kerk in een discussie over de vraag of de aarde of de zon in het middelpunt van het universum staat, geen enkele aandacht geeft aan de vraag wat het *bewijs is* voor het ene dan wel het andere standpunt, maar onmiddellijk doorstroomt naar *hoe onaangenaam* het heliocentrisch wereldbeeld zou zijn voor de trots van de mensheid.

Mijn vergelijking tussen de kerk en Obama is niet zonder grond. Want dat is precies wat de kerk ook deed in de tijd van Galileo: men liet zich leiden door wenselijkheden en niet door feitelikheden. Men dacht dat het wenselijk was dat de aarde in het middelpunt zou staan en daarom ging men *beweren* dat dit ook inderdaad feitelijk zo is, een visie die men hardnekkig, en met fatale consequenties, bleef volhouden.⁵⁶⁴

Het zou interessant zijn te weten hoe Obama zou denken over moslimjongeren die bezwaren hebben tegen de evolutieleer of tegen onderwijs over de holocaust. Stel een leraar biologie wil de evolutieleer onderwijzen in de klas. Maar dat stuit op zware problemen: de moslimjongens vinden dat in strijd met het hun geloof. Het wordt een rel en de biologieleraar legt zijn probleem met de opstandige klas voor aan de schooldirecteur. Die directeur is “pragmatisch” ingesteld. Hij is geen “dogmaticus”; geen “verlichtingsfundamentalist”.⁵⁶⁵ Hij is voor de “dialogo”. Hij heeft “respect” voor andere godsdiensten (is niet juist *daar* respect op zijn plaats?).

Maar de biologieleraar had het lemma over Clarence Darrow (1857-1938) en onderwijs over de evolutieleer gelezen uit *Het Atheïstisch Woordenboek* (2015) en hij houdt voet bij stuk.⁵⁶⁶ We gaan toch niet de klok terugzetten naar het begin van de twintigste eeuw, vraagt hij? Hij wijst de schooldirecteur op de Amerikaanse onderwijzer John T. Scoopes (1900-1970) die de evolutieleer bleef onderwijzen, ondanks het verzet van fundamentalistische christenen.

Dan legt de directeur een troefkaart op tafel bij zijn opstandige en koppige, en ja toch ook wel erg “eurocentrische”, de ratio en westerse wetenschap verheerlijkende⁵⁶⁷ leraar: “that’s how they recruit”, citeert hij pre-

sident Obama.⁵⁶⁸ De moslimjongeren raken geradicaliseerd door wat ze hier zien en ervaren, licht de schooldirecteur toe. “Natuurlijk is de evolutieleer juist”, zegt hij geruststellend tegen de biologieleraar. Hij slaat zijn arm om de biologieleraar heen en knikt hem toe met een blik in zijn ogen van “we staan helemaal aan dezelfde kant, collega”. Maar is het nodig die jongeren dat door de keel te duwen als ze daar nog niet klaar voor zijn, vraagt hij vervolgens? Dat zet toch alleen maar kwaad bloed?

Maajid Nawaz over islamisme

Tot zover de eerste fout van Obama (zei schoolmeester Cliteur over de Amerikaanse president): hij vervreemdt zich met zijn gedraai van niet-moslims voor wie hij in feite wat wit is, zwart noemt en *vice versa*. Maar hij vervreemdt zich ook van moslims, nog steeds de meerderheid, die *ook van mening* zijn dat hun godsdienst is gekaapt door radicalen. Niet alleen nare blanke stemmingmakerij bedrijvende activisten als Bardot, Fallaci Houellebecq, Finkelkraut, Wilders en Trump wijzen de radicale islam aan als een probleem, maar ook *moslims*, die de radicale islam als een pervertering van hun godsdienst beschouwen.⁵⁶⁹

Iemand die het bijvoorbeeld volkomen oneens is met president Obama met zijn koudwatervrees bij het benoemen van “radical Islam” of “islamism” als deel van het probleem, is de activist Maajid Nawaz (*geb.* 1978).

Nawaz, zelf een moslim, is de oprichter van Quilliam, een organisatie in Londen, die contraterrorisme wil bedrijven door de ideologie van het islamisme te kritiseren.⁵⁷⁰ Hij zegt: “It is our unenviable task to challenge those who resort to Islamist or other forms of cultural extremism and to promote secular democratic counter-messages”.⁵⁷¹ De organisatie Quilliam is seculier, maar, zoals gezegd, Nawaz beschouwt zichzelf als moslim. Het contraterrorisme bedrijft hij door te wijzen op het pluralisme, dat hij in de islamitische schrift meent te onderkennen. Ook bepleit zijn organisatie mensenrechten en een democratische cultuur als interpretatief kader.⁵⁷²

Hij ziet zijn eigen benadering ook als “seculier” of “secularistisch”, waarbij hij secularisme omschrijft als “a commitment to keeping religion out of politics and public policy”.⁵⁷³

Islamisme onderkent hij overigens niet alleen bij een kleine groep islamitische gelovigen die zich als zodanig onderscheiden. Men treft het ook aan bij *mainstream* moslims. Zo wijst hij erop dat zevenentwintig procent van de moslims aangaf dat men wel sympathie kon opbrengen voor de motieven achter de aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015.⁵⁷⁴ Ook ziet Nawaz het als zorgelijk dat een poll van de *Times* uitwees dat één op de zeven Britse moslimjongeren “warme gevoelens” heeft voor de Islamitische staat.⁵⁷⁵

Maar niet alleen de Britse moslims zouden een grotere weerbaarheid tegenover de islamistische propaganda moeten ontwikkelen, dat geldt ook voor de westerse niet-islamitische intelligentsia. Wanneer die intelligentsia etnische en religieuze gemeenschappen niet wil bekritisieren, vanwege de niet-westerse achtergrond van die gemeenschappen, dan kan men dat zien als een vorm van laakbare discriminatie (in plaats van het omgekeerde). Zo ontwikkelen deze gemeenschappen zich namelijk tot achtergebleven enclaves, waar de meest conservatieve “community leaders” het voor het zeggen krijgen.⁵⁷⁶ Het grote “liberale verraad” van deze generatie vindt plaats in naam van het liberalisme, namelijk dat men gemeenschapsrechten het primaat geeft boven individuele rechten.⁵⁷⁷ Feministische moslims, homoseksuele moslims en ex-moslims worden op deze manier aan hun lot overgelaten.⁵⁷⁸

Het is niet mijn bedoeling hier een uitvoerige analyse te plegen van het werk van Nawaz. Waar het mij in dit verband om gaat, is dat we hier een moslim aan het woord horen, die het islamisme of de radicale islam afwijst. Dat zou een interessante categorie moeten zijn voor president Obama. Tot die categorie behoren ook de Duitse, uit Syrië afkomstige, Bassam Tibi (*geb.* 1944)⁵⁷⁹ en de Canadese Irshad Manji (*geb.* 1968).⁵⁸⁰ Of zou Obama van mening zijn dat *ook* Nawaz met zijn nadruk op de gevaren van het islamisme de plank volledig misslaat? Zou hij ook Nawaz, Tibi en Manji voorhouden: “that’s how they recruit”, wanneer zij wijzen op de rol die ideologie speelt bij radicalisering?⁵⁸¹ Of doet hij dat alleen maar, wanneer Donald Trump en andere boze blanke mannen de term “radical Islam” gebruiken?

Het is een enigszins ongemakkelijke gedachte, dat een wereldleider als Obama zijn beleid baseert op zulke evident zwakke redeneringen. Toen ik zijn redevoering over Orlando beluisterde, had ik even weer datzelfde gevoel dat ik kreeg toen ik hoorde dat G.W. Bush (*geb.* 1946) en Tony Blair (*geb.* 1953) hadden *gebeden* voordat ze de Irak-oorlog ingingen. Ja, ik weet wel, ook presidenten en wereldleiders mogen bidden. Maar wat nu, wanneer ze denken dat ze oorlogen moeten *beginnen*, omdat God hun de goede afloop influistert?

Homohaar als verklaring

Tot nu toe hebben we gezien dat de dominantie van politieke correctheid een sterke belemmering vormt bij het ontwikkelen van een realistische visie op het hedendaags religieus terrorisme. Velen, met de Amerikaanse president als prominent voorbeeld, kunnen de religieuze motivatie van hedendaagse jihadisten niet in het vizier krijgen om de reden dat zij *denken* (ten onrechte, overigens) dat het benoemen van de ideologie van het islamisme, of de religie van de islam, beledigend is voor moslims in het

algemeen. En omdat die belediging weer een bron vormt voor rekrutering, denken zij dat het beter is helemaal niet te spreken over religie en ideologie.

Maar er is nog een ander probleem dat belemmerend werkt bij het stellen van de juiste diagnose over de oorzaken van het hedendaags religieus geweld. Dit heeft te maken drie factoren.

Allereerst secularisatie;
 Als tweede het (vermeende) einde van de ideologieën;
 Als derde de opkomst van identiteitspolitiek.

Ik zal nu op alle drie deze zaken kort ingaan.

Secularisatie wil zeggen: het verdwijnen van de dominante rol van religie over andere maatschappelijke terreinen. Dat is allereerst een sociologisch proces.⁵⁸² Maar het heeft ook consequenties voor de *verklaring* van allerlei sociale processen, want het betekent ook dat je ervan uitgaat dat religie niet meer het alles bepalende kader is van waaruit mensen denken.

In landen waar de secularisatie ver is voortgeschreden, laten mensen hun handel en wandel minder of zelfs geheel niet door religie bepalen. Voor de westerse wereld is dat voor een aanzienlijk deel het geval. Maar geldt dat ook voor andere delen van de wereld? Ik denk dat we dat niet zondermeer kunnen zeggen. Het geldt bijvoorbeeld niet in de wereld van de islam. Zoals de socioloog, filosoof, cultuurhistoricus Ernest Gellner (1925-1995) wel eens heeft aangegeven: "Islam is secularization resistant".⁵⁸³ Dat betekent dat in de islamitische wereld de secularisatie niet heeft plaatsgevonden. Daar laten mensen zich dus nog vergaand leiden door religie. In het cultuurgebied, dat sterk onder de invloed staat van de islam, doen mensen dus dingen, *omdat* hun godsdienst zegt dat het moet gebeuren.

Laten we ons als een gedachtenexperiment eens afvragen wat er zou gebeuren wanneer de Israëlische premier Benjamin Netanyahu (*geb.* 1949) een "fatwa" zou uitspreken over Noam Chomsky (*geb.* 1928), vanwege de Israël-kritiek van deze laatste. Of dat president Obama dat zou doen over Chomsky, vanwege zijn niets ontziende kritiek *op de Verenigde Staten van Amerika*. Dat kan toch? Filips II zei toch ook gewoon: "Vermoord die Willem van Oranje"? En Khomeini deed hetzelfde met Rushdie. Waarom zou een Amerikaanse president dat dan niet doen met Chomsky? De vraag is dan: "moet Chomsky zich in een dergelijk geval net zoveel zorgen over zijn veiligheid maken als met Salman Rushdie het geval is?" En zo nee, hoe komt dat dan?

Het antwoord is natuurlijk "nee". En dat komt, omdat Israël en de Verenigde Staten *gesecculariseerde* landen zijn.⁵⁸⁴ Wanneer Netanyahu of Obama, net als Mozes of Elia,⁵⁸⁵ zouden pretenderen te spreken namens God, omdat zij een goddelijke ingeving hebben gehad of pretenderen een

speciale lijn naar boven te hebben (zoals waarover de shah van Perzië sprak tegenover Fallaci), dan zouden zij de verkiezingen verliezen, want in geseculariseerde landen willen mensen niet geregeerd worden door godsdienstswaanzinnigen. Maar in Iran ligt dat anders (zowel voor als na de revolutie).⁵⁸⁶

De zegeningen van de secularisatie

Nog een enkel woord over die secularisatie. In de westerse wereld, waar de secularisatie ver is voortgeschreden, ziet men die secularisatie vaak als iets vanzelfsprekends. Dat is allemaal goed en wel, maar daar zit ook een nadeel aan, namelijk dat men het verschil met de rest van de wereld niet meer zo goed begrijpt. En dan bedoel ik werkelijk: men *begrijpt het echt niet*. Men misverstaat de motieven van diegenen die handelen op basis van hun religie. Als een jihadist zegt: “Ik moet dit doen van mijn religie” (zoals Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Theo van Gogh, deed voor de rechtbank) dan denkt een westerse, geseculariseerde journalist: “Oh, dat zegt hij nu wel, maar hij is eigenlijk ontevreden over de positie van moslimjongeren op de arbeidsmarkt of over de opkomst van de pvv”. En vervolgens gaat die journalist schrijven in de krant dat *hoewel* Bouyeri allerlei bizarre godsdienstswaanzinnige motieven opgaf tijdens zijn verweer voor de rechtbank, hij *natuurlijk* zeer ontevreden was over de “opkomst van de pvv en discriminatie op de arbeidsmarkt”.

Als progressieve mensen zoiets in hun avondkrant lezen, raken ze daar nog aardig door in verwarring. Ze denken dan: “tja, met de *daad* van Mohammed B. ben ik het niet eens, maar wat hij zegt over de pvv, daar zit toch wel wat in. Lastig”. Wat die goedwillende mensen zich niet realiseren, is dat zij helemaal niet hebben gehoord wat Mohammed B. heeft gezegd. Zij hebben het jihadistisch verhaal alleen “gefilterd” doorgekregen. Het is door hun journalist hapklaar gemaakt voor hun bevattingsvermogen. Dat wil zeggen alle nare dingen over vrouwen, homo’s en ongelovigen is uit het jihadistisch discours, dat de theoterrorist heeft afgestoken, weggelaten en vervangen door gepraat dat van de terrorist een soort Malcom x of Che Guevarra maakt. Vervolgens staat een hele schare “terrorismedeskundigen” klaar om onze progressieve krantenlezer ervan te overtuigen dat de theoterrorist weliswaar iets zei over “religie”, maar dat dit moet worden gezien als een “dun laagje vernis”, waarachter de “echte boodschap” van de terrorist schuilgaat en dat is wat hij in zijn krant voorgeschoteld heeft gekregen. Maar wat die journalist zich had moeten realiseren, is dat hoewel hij zelf van het geloof van zijn vaders is afgefallen, dit niet geldt voor Bouyeri. Of sterker nog: bij Bouyeri is dat geloof alleen maar versterkt. En ook is hij bereid op basis van dat geloof te handelen, zelfs tegen de wetten van de staat en de mensen in.

Gellner begrijpt dat, Obama niet.

Dat brengt mij op de tweede trend (secularisatie was dus de eerste): het *verdwijnen van de ideologie*. Ideologieën zijn grote of brede kaders van ideeën, waarmee mensen coherentie aanbrengen in hun standpunten.⁵⁸⁷ Socialisme, liberalisme, communisme, anarchisme en islamisme zijn voorbeelden van die ideologieën. In 1989 verklaarde de politieke filosoof Francis Fukuyama (*geb.* 1952), dat ideologieën aan hun “eind” waren gekomen in die zin dat één ideologie had gewonnen: het liberalisme.⁵⁸⁸

Dat was een vaststelling die al snel moest worden verlaten,⁵⁸⁹ want weliswaar was de Berlijnse muur gevallen in 1989, maar in de islamitische wereld was het islamisme opgekomen en dat stelde de westerse wereld voor enorme problemen. De Iraanse revolutie van 1979 was daar een vroege manifestatie van en met het hedendaags jihadisme worden de consequenties nog duidelijker.

Een probleem is alleen: in het westen heeft men verleerd te denken in termen van ideologische motivatie. Ook hier geldt weer: de westerse journalist en wetenschapper heeft *zelf* de ideologie achter zich gelaten, maar hij ziet over het hoofd dat dit niet het geval is in een deel van de islamitische wereld. Osama Bin Laden, Ayatollah Khomeini en Abu Bakr al-Baghdadi zijn voor een deel van de wereldbevolking echte ideologische leiders. Hedendaagse Elia's.⁵⁹⁰ Zij bieden een ideeënkader dat voor een deel van de wereldbevolking werkelijk zin en betekenis geeft aan hun leven. *Zoveel* zin dat men daarvoor naar Syrië wil reizen om een strijd op leven en dood te voeren voor de suprematie van de eigen overtuiging.

Die ambitie is in de westerse wereld zo goed als verdwenen. Men hoeft bepaald niet de pessimistische wereldbeschouwing te onderschrijven van Michel Houellebecq, die ons een wereld schildert van mensen die door niets anders dan nihilisme en plat hedonisme worden voortgedreven, om te kunnen stellen dat het sterven voor het eigen land geen populaire zaak meer is in Europa. Daar heeft men wel het technisch vernuft om drones te maken, die voor ons de strijd moeten voeren, maar de ambitie om te sterven voor volk en vaderland is zo goed als weg.

Opnieuw heeft dit gevolgen voor de *verklaring* van gedrag. Wij kunnen ons hier eenvoudigweg niet meer voorstellen, dat iemand door een ideologische overtuiging wordt gedreven. En ook daarom valt het ons zo zwaar het islamisme als verklaring voor gedrag in het vizier te krijgen. Een verwijzing naar islamisme als verklaringsgrond voor het gedrag van islamisten stuit op het bezwaar: “Oh, ja, die overtuiging wordt *aangevoerd* ter verklaring van het gedrag, maar dat is natuurlijk niet de echte reden”. Dit kan men talloze keren horen, niet alleen van de zijde van mensen die over de zaak totaal niet hebben nagedacht, maar het is ook de impliciete veronderstelling van terrorismeonderzoekers die alle factoren ter verklaring van terrorisme in overweging willen nemen, maar één ding niet, namelijk precies de oorzaak, die terroristen zelf als de verklaring voor hun

gedrag opvoeren: hun ideeën, hun wereldbeschouwing, hun religie, en dat is bij de islamisten: de islam.⁵⁹¹

Dat brengt mij op een derde en laatste punt (naast secularisatie en verdwijning van de ideologie). Hoewel secularisatie en ontideologisering de traditionele religies en de traditionele ideologieën in de westerse wereld in betekenis hebben doen dalen, hebben zich ook in de westerse wereld maatschappelijke ontwikkelingen voorgedaan die wijzen op een herleving van een bepaald soort ideologisch perspectief: *identiteitspolitiek*.⁵⁹² De “grote verhalen”⁵⁹³ van de ideologieën hebben plaatsgemaakt voor “kleine verhalen” van mensen, voor deelidentiteiten. Of, zoals Machteld Zee (*geb.* 1984) het noemt, “heilige identiteiten”.⁵⁹⁴

Heilige identiteiten

Laten we die “heilige identiteiten” iets verder analyseren aan de hand van Fallaci. Oriana Fallaci geeft aan het eind van *Entretien avec moi-même – L’Apocalypse* (2007) de vrije loop aan haar ergernis over wat tegenwoordig “homorechten” worden genoemd.⁵⁹⁵ Dat leidt zij in met de opmerking dat zij vele goede homoseksuele vrienden heeft. Dat zij helemaal voor de emancipatie van homoseksuelen is. Maar ook heeft zij een hekel aan diegenen die van homoseksualiteit een soort ideologie maken, een “way of life”, met alle daaraan gekoppelde misleidende overtuigingen. Zij denkt bijvoorbeeld niet dat homoseksuelen speciale begaafdheden hebben die hen meer geschikt maken voor wetenschap en kunst of dat zij daarin zouden uitblinken.⁵⁹⁶

Ook op dit punt verhoudt zij zich weer op gespannen voet met een aantal dominante trends van haar tijd, want het denken in groepsidentiteiten (met de groepsidentiteit van “homoseksualiteit” of, zoals het tegenwoordig vaak wordt genoemd, LGBT-mensen) heeft een enorme herleving doorgemaakt. Het lijkt erop alsof de klassieke ideologieën ook alleen maar hun *comeback* kunnen maken wanneer dat via het identiteitsdenken verloopt. Met andere woorden “moslim-zijn” is niet meer het je primair oriënteren op een godsdienst, maar het cultiveren van een religieuze groepsidentiteit.

Die identiteiten worden tegenwoordig als “heilig” gezien.⁵⁹⁷

Daarmee komen we bij ons onderwerp: het religieus geweld. Wie de commentaren op de aanslag in Orlando heeft gevolgd zal hebben gezien dat, merkwaardig genoeg, de aandacht niet zozeer uitging naar de religieus-ideologische achtergrond van de dader, maar naar de “identiteit” van de slachtoffers: “gay”.

Rond dat “gay”-zijn werd dan een heel nieuw “verhaal” gemaakt. De commentatoren vanuit de “gay community” vragen aandacht voor “homohaar”, die wijd verbreid is. Voor die “homohaar” wordt steevast de term

“homofobie” gebruikt, waardoor het lijkt te gaan om een zelfstandig afgebakend fenomeen. Men zou bijna denken, dat in de handboeken van de psychiatrie naast “claustrofobie” en “agorafobie” nu ook een nieuw ontdekte fobiesoort een plaats zou moeten krijgen, alsof het gaat om een nieuw soort dier dat in een tropisch regenwoud is ontdekt en dat zich tot aan de ontdekking, aan de aandacht van biologen had weten te onttrekken. Maar het probleem is: “homofobie” is, net als “islamofobie”, een geconstrueerd concept, geconstrueerd met een bepaald retorisch-strategisch oogmerk: politieke en morele manipulatie. Het is de bedoeling iemand te stigmatiseren als “ziek” die een andere opvatting over homoseksualiteit heeft. Mateen, de schutter in Orlando, was dus ziek, gevaarlijk ziek, volgens deze visie.

Met zieke mensen hoef je niet te praten. Het heeft helemaal geen zin met iemand, die aan “agorafobie” (pleinvrees) lijdt een gesprek te beginnen om duidelijk te maken, dat je gevaarloos over een plein kunt lopen. Zo behoeft je ook niet te spreken over homoseksualiteit met een “homofob” of over islam met een “islamofob”. Wat moet gebeuren door waarnemingscentra, klachtenbureaus en lobbygroepen is dat de zieke personen, als meelaatsen in de Middeleeuwen, worden geïdentificeerd, zodat verbale steniging kan plaatsvinden. Laat niemand beschroomd zijn om de eerste steen op te pakken (“Laat wie zondig is, vooral als eerste gooien”). En laten de anderen zijn voorbeeld volgen. Eindelijk weer eens iemand die een racist een “racist” durft te benoemen. Daar knapt de sociale cohesie in de groep enorm van op, want door de steniging van de racist of homofob weet de groep als geheel weer waar die voor staat.⁵⁹⁸

Maar er is nog een ander probleem met dit concept “homofobie” (en alle andere “fobie-combinaties”). Een probleem is ook dat “fobieën” tegenwoordig steeds meer gezien worden als het enige *verklaringskader* voor de aanslag van Mateen en wat men ziet als andere manifestaties van “homohaar”. Mateen was niet in de ban van de “radicale islam” of van het “islamisme”, maar van “homofobie”. Zou men erop wijzen, dat die “homofobie” is ingebed in een fundamentalistisch-religieuze wereldbeschouwing, dan luidt het antwoord van velen tegenwoordig, dat dit beroep op “religie” en “wereldbeschouwing” een “vernisje” is op zijn “homohaar”. Het beroep op religie wordt eenvoudigweg afgedaan als schijn. Die “homofobie” *zelf* wordt daarmee onverklaard gelaten. Het hele politieke en morele discours wordt als het ware “gepsychiatriseerd”.

Dat brengt ons op een derde probleem met het concept “homofobie”. Wie erop zou wijzen dat wat genoemd wordt “homofobie”, een vast onderdeel is van de monotheïstische godsdiensten,⁵⁹⁹ die zou nog het verwijt kunnen krijgen dat hij daarmee “islamofobie”, “christianofobie” en “judeofobie” bevestigt.

Zo krijgen we dus niet alleen een psychiatrisering van het publieke debat, maar ook van de wetenschap. De wetenschap is immers het terrein

van het verklaren. In de wetenschap zou, als het goed is, elke denkbare verklaring van een verschijnsel moeten worden overwogen. Het denken in termen van “fobieën” rijdt dat proces in de wielen. Sommige commentatoren dekken zich al bij voorbaat in tegen verwijten van “fobie”-zoekers door, wanneer zij de “homofobie” bespreken die zich in Orlando manifesteerde, haastig te verklaren dat men geen “islamofobie” wil stimuleren. Er is namelijk een grote angst om voor “racist” of “islamofob” te worden uitgemaakt.

Waar doet ons deze opstelling aan denken? We zijn weer terug bij mijn collega Wilfried Berghuis wiens liefde voor “diversiteit” zo grenzeeloos is, dat hij hoopt op een wereld met boerkadraagsters *en* gayparades. In Wilfried’s ideale wereld zijn ook *alle fobieën* verdwenen. De vraag is natuurlijk hoe men die fobieloze wereld kan realiseren. De Wilfrieds van deze wereld doen dat door op het mooie van die utopische wereld te wijzen en door hun verbazing de vrije loop te laten dat anderen daar nog niet van overtuigd zijn. Misschien moeten mensen in plaats van de traditionele, op de ratio en het masculiene denken gerichte studies meer aan genderstudies doen waar studenten in “safe spaces”⁶⁰⁰ (dat wil zeggen: een omgeving waarin je niet met kritiek of afwijzing van je opvattingen en manier van leven geconfronteerd kan worden) leren respect te ontwikkelen voor elkaars identiteiten.⁶⁰¹

Maar een middel waar de Wilfried’s van deze wereld ook niet avers van zijn, is strafrechtelijke veroordelingen. De mensen die last hebben van fobieën moeten worden behandeld. En behandelen betekent in dit verband: behandeld door de rechterlijke macht. Dat verklaart ook de paternalistische toon die in rechtszaken over de artikelen 137c en d Sr. wordt aangeslagen. Terecht staat immers een patiënt. Laat ik dat illustreren met een voorbeeld uit de zaak Wilders 1.

Paternalistisch optreden in de zaak Wilders 1

Voordat ik echter inga op die voorbeelden van paternalistisch gedrag bij de rechterlijke macht, vat ik eerst nog mijn bevindingen samen van de vorige paragrafen. Het zijn tenslotte deze bevindingen, die de achtergrond vormen voor het justitieel paternalisme waarmee we geconfronteerd worden.

De vorige paragrafen waren gewijd aan een poging om te *begrijpen* hoe hedendaagse politici, met Obama als prominent maar ook afschrikwekkend voorbeeld, zo de plank mis kunnen slaan, wanneer het aankomt op de verklaring van de verbreiding van het islamistisch terrorisme. Wie bereid is naar de theoterroristen zelf te luisteren, hoort precies wat hen beweegt. Zij doen een beroep op:

- a. religie;
- b. en een ideologie of wereldbeschouwing;
- c. die hun afkeer van onder andere afvalligheid (apostasie), homoseksualiteit of religiekritiek verklaart.

De dominante reactie van hedendaagse beleidsmakers is echter, dat de factoren *a* en *b* geen enkele betekenis hebben. Sterker nog: wie daar aandacht voor vraagt, krijgt als antwoord “that’s how they recruit” (Obama). Dus als je in je verklaringsmodel van islamistisch theoterrorisme wijst op de betekenis van religie (wat nodig is om tot een adequate verklaring te komen) dan lever je alleen al *door dat te doen* een bijdrage aan verdere radicalisering.

Door dat laatste worden vele wetenschappers eigenlijk geïntimideerd, zo niet gechanteerd, om ook, net als de verdwaasde politici zelf, op een postmodern verklaringsmodel over te stappen dat zegt:

- a. Religie speelt geen enkele rol bij radicalisering;
- b. Ideologie speelt geen enkele rol bij radicalisering;
- c. Radicalen zijn in de ban van een ziekelijk soort vrees (een “fobie”).

Ook heb ik aangegeven waar deze “nieuwe verklaring” van het islamistisch theoterrorisme mee samenhangt. De eerste claim (*a*), namelijk dat religie geen rol speelt bij de verklaring van hedendaags theoterrorisme, hangt samen met secularisatie. De tweede claim (*b*), dat ideologie geen rol speelt bij de verklaring van gedrag, hangt samen met de ontideologisering. De derde claim (*c*), namelijk dat radicalen eigenlijk “ziek” zijn, hangt samen met de opkomst (men mag wel zeggen: hegemonie) van identiteitspolitiek.

Ook heb ik aangegeven dat het geringe succes van overheden in het bestrijden van het theoterrorisme (een falen dat blijkt uit de grote hoeveelheid terroristische aanslagen die worden gepleegd) naar mijn idee te maken heeft met de *falende diagnose* van het verschijnsel. Met andere woorden: zo lang we in de ban blijven van de gebrekkige verklaring van het verschijnsel, zo lang zullen we falen in het ontwikkelen van een meer kansrijke contra-terroristische strategie. Voorlopig is echter nog geen zicht op verbetering en leggen overheden zich toe op het “schieten op de pianist” (of schieten op de boodschapper van het slechte nieuws). Of men verwijt het Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders dat men “olie op het vuur” gooit en probeert hen medeverantwoordelijk, zo niet *alleen* verantwoordelijk, te maken voor de gebrekkige resultaten in het bedwingen van het terroristisch gevaar.

Dit alles heeft ook invloed op de rechterlijke macht. Ook rechters blijken gevoelig voor de diagnose dat het de populistische intellectuelen, ideologen en politici zijn die verantwoordelijk moeten worden gesteld voor de geweldsdreiging. En met die houding benaderen zij ook de ver-

dachten die terecht staan wegens opiniedelicten.

Illustratieve voorbeelden van deze paternalistische opstelling bij rechters konden we zien in de opmerkingen van Anne de Fontette over Bardot, maar ook in het Wildersproces I, waarin rechter Jan Moors werd gewraakt, omdat de rechters de schijn van partijdigheid hadden gewekt.⁶⁰² De rechters hadden, naar het oordeel van de wrakingskamer, de schijn van partijdigheid gewekt door het verzoek van Wilders' advocaat Bram Moszkowicz (*geb.* 1960) te negeren om de arabist Hans Jansen (*geb.* 1942-2015)⁶⁰³ te horen. Dat laatste was nodig volgens de verdediging, om informatie te krijgen over beïnvloeding, die Jansen had ervaren, tijdens een diner waar Tom Schalken (*geb.* 1944), een rechter-plaatsvervanger, aanwezig was. Schalken werd door Moszkowicz aan een kruisverhoor onderworpen, waarbij hij eerst probeerde de onschuld zelve te spelen, maar gaande het ondervragingsproces bleek dat Schalken zich inderdaad had schuldig gemaakt aan pogingen om Jansen te beïnvloeden. Het was een pijnlijk moment, niet alleen voor Schalken zelf, maar ook voor de rechterlijke macht in zijn algemeenheid. Voor het grote publiek werd hiermee duidelijk gemaakt dat rechters toch kennelijk niet de onkreukbare figuren zijn, waarvoor we hen graag houden. De onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht liep door het, door de media uitvergroete, optreden van deze rechter-plaatsvervanger een zware deuk op. Columnist Theodor Holman (*geb.* 1953) vat het hele proces samen. Eerst citeert hij Hans Jansen, die in een blog had onthuld hoe Schalken hem had geprobeerd te beïnvloeden tijdens een diner: "Af en toe deed mr Tom Schalken een poging vriendelijk tegen mij te zijn, en knoopte hij joviaal een goed gesprek aan. Steeds weer stuurde hij het gesprek naar het Wilders-proces. (...) Hij probeerde me te overtuigen van de juistheid van zijn beslissing Wilders voor de rechtbank te slepen".⁶⁰⁴ Holman analyseert nog enkele andere punten die direct dan wel indirect met de vervolging van Wilders te maken hebben en concludeert dan: "rechters hebben persoonlijke voorkeuren. Maar het systeem zegt dat ze onpartijdig moeten zijn. Onpartijdigheid bestaat niet".⁶⁰⁵ En Holman vraagt: "Wie gaat er wat aan onze (hoogste) rechters doen?"⁶⁰⁶

Tot zover Tom Schalken. Terug naar rechter Jan Moors. Overigens had rechter Moors zich, voorafgaand aan deze wraking, al eerder overgegeven aan optreden dat men als dubieus zou kunnen kwalificeren. Dat ging om twee opmerkingen die voor het onderwerp van dit boek eigenlijk van groter belang zijn dan de kwestie-Schalken. De eerste opmerking betrof die jegens een vrouw die tijdens het proces aangaf de rechtszaal te willen verlaten toen zij hoorde dat de film *Fitna* (2008) zou worden vertoond, de film op basis waarvan Wilders werd aangeklaagd.⁶⁰⁷

Het is erg moeilijk te geloven in de integriteit van het optreden van deze vrouw. Zij had kunnen weten dat de film van Wilders vertoond zou worden tijdens het proces. Zij gebruikte dus het proces als een aanleiding voor politiek protest. Nu staat het mensen natuurlijk vrij om te proteste-

ren, maar niet *in* de rechtszaal en *tijdens* het proces. Tijdens de openbare behandeling van zijn zaak heeft een verdachte, elke verdachte, ook Wilders, er recht op dat in de rechtszaal geen propaganda wordt bedreven, die een eerlijke behandeling van zijn zaak schendt. Het demonstratief vertrekken van mensen tijdens het proces is schadelijk voor de verdachte. Het is ook volkomen onnodig. Wie besluit fysiek aanwezig te zijn bij een proces kan verwachten dat het materiaal, op basis waarvan de verdachte wordt aangeklaagd, zal worden onderzocht en besproken. Zou het om een boek gaan (*Madame Bovary* of *Lady Chatterley's lover*),⁶⁰⁸ dan dienen de gewraakte passages te worden geciteerd. Gaat het om een film, dan dienen de fragmenten waarover het proces gaat te worden getoond. Iedereen kan verwachten dat dit zal gebeuren.

Wie zou verdedigen dat dit niet nodig of niet wenselijk is, verdedigt eigenlijk het standpunt, dat een verdachte moet worden veroordeeld op basis van bewijsmateriaal dat “geheim” moet blijven. Of op basis van bewijsmateriaal dat men alleen maar “van horen zeggen heeft”. (Zoals vele demonstraties plaatsvonden tegen Rushdie's *The Satanic Verses* door mensen, die het boek niet hadden gelezen, en in landen waar het boek door overheidsensuur helemaal niet verkrijgbaar was). In een rechtsstaat kan daar geen sprake van zijn. Alleen in de wereld van Kafka (1883-1924) en dan noemen we dat een “Kafkaëske” situatie.

Het demonstratieve vertrek van de vrouw uit de rechtszaal was een uitgelezen gelegenheid geweest voor de rechter om deze elementaire les in rechtsstatelijk ethos ten beste te geven. Hij had kunnen zeggen dat *voor deze keer* de vrouw mag gaan, maar daaraan toevoegen dat Nederland een rechtsstaat is en dat dus al het bewijsmateriaal boven tafel moet komen. Ook had rechter Moors kunnen aangeven dat iedereen die hiervan niet gediend is (en die dus verdachten wil laten veroordelen op basis van niet getoond bewijsmateriaal) zich *niet* naar de rechtszaal moet begeven.

Maar in plaats van deze elementaire les in rechtsstatelijk denken deed rechter Moors *het omgekeerde*. Hij verklaarde het zich volkomen te kunnen voorstellen, dat de vrouw wilde vertrekken. Rechter Moors werd op basis van deze uitspraak bekritiseerd,⁶⁰⁹ omdat hij blijk gaf van *parti pris* tegenover de verdachte. Die verwijten waren terecht, maar het is eigenlijk nog ernstiger: deze rechter heeft helemaal geen idee van de betekenis van een behoorlijke rechtsgang.

De tweede fout van rechter Moors was dat toen de verdachte aangaf zich op zijn zwijgrecht te beroepen, de rechter zei dat het erop leek dat Wilders zich weer aan de discussie onttrok. Met dat “weer” nam de rechter stelling in een discussie over Wilders en zijn politieke tegenstanders en *ten gunste* van die tegenstanders. De rechter had zich moeten beperken tot het vaststellen van wat de rechten zijn van een verdachte en zich moeten onthouden van commentaar over de vraag of een verdachte, naar zijn smaak, terecht of ten onrechte van bepaalde rechten gebruik maakt. Van welke

rechten de verdachte gebruik maakt, is een zaak tussen verdachte en advocaat, niet iets waar de rechter over gaat. Een rechter die zijn teleurstelling, of nog ernstiger, ergernis uitspreekt over het feit dat de verdachte gebruik maakt van een recht dat hij krachtens de wet heeft, laadt de verdenking op zich niet onpartijdig te zijn.

Hoe kan het bestaan dat Nederlandse rechters zo'n manifest gebrek aan belangstelling voor elementaire rechtsstatelijke beginselen aan de dag leggen? Is het ethos van de rechtsstaat in verval? Of is het in verval als het om mensen als Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders gaat?

Het probleem is dat in zaken van racisme en vreemdelingenvrees ("xenofobie") elke aanklacht al gevaarlijk dicht komt bij een veroordeling. Althans dat is zeker zo in de beeldvorming. Rechters zouden zich daarvan bewust moeten zijn en alles in het werk moeten stellen om een eerlijke behandeling van de zaak mogelijk te maken. In het bijzonder in zulke principiële kwesties als het vervolgen van politici vanwege de standpunten die zij aan de burgers willen voorleggen.

In hoofdstuk 2 van dit boek heb ik verwezen naar de uitspraak van de Hoge Raad, waarin men buitenwettelijke criteria introduceerde en waarin de rechter zich op een terrein begaf, het politieke namelijk, waar die rechter buiten dient te blijven. Ook rechter Moors heeft naar mijn smaak zijn rol als onafhankelijk rechter even vergeten. Gelukkig, heb ik toen ook in hoofdstuk 2 gezegd, zijn door de gehele justitiële geschiedenis heen ook voorbeelden te vinden geweest van rechters die zich bewust zijn geweest van hun idealiter apolitieke en neutrale rol, en die hebben geijverd voor "rechterlijke terughoudendheid". We dienen te leven "under the rule of law"⁶¹⁰ en niet onder de "rule of men".

Fobiedenken is schadelijk

Misschien zult u nu zeggen dat wat ik hier schrijf bevestigt wat u ook al dacht, namelijk dat deze aanklachten van racisme en vreemdelingenvrees onzin zijn. Maar goed, er zijn wel meer onzinnige gedachten in deze wereld. Waarom moeten we ons hier allemaal mee bezig houden?

Mijn punt is, omdat het niet alleen *onzinnig* is, maar ook *schadelijk*. Net als met de politieke correctheid van Obama worden we door het "fobiedenken" op achterstand gezet bij de bestrijding van het theoterrorisme. En we worden op achterstand gezet, omdat we niet de ware oorzaken van het verschijnsel voor het voetlicht krijgen. We zijn aan het *kurieren am Symptom*. Door het "fobiedenken" gaan we voorbij aan werkelijk adequate verklaringen van het theoterrorisme en door het falen van het stellen van de goede diagnose staan we weer op achterstand bij de bestrijding ervan. Laat ik dit proberen nog iets verder uit te werken door het vinden van een *goede* verklaring van theoterrorisme duidelijk te contrasteren met de

logica van het fobiedenken.

Hoe ziet het nieuwe verklaringskader, het fobiedenken, voor on-aangename zaken als terroristische aanslagen eruit? In het nieuwe verklaringskader voor terroristische aanslagen wordt de mensheid ingedeeld in twee categorieën. Enerzijds is daar de verzameling dragers van “haat” of “ziektes” (“fobieën”). Anderzijds zijn daar de dragers van “identiteiten” (moslims, homo’s, *et cetera*). Om met het laatste te beginnen: er is de “gay community” en de “Muslim community”. Deze gemeenschappen hebben een “identiteit”.⁶¹¹ Deze identiteit is heilig, sacrosanct, en die mag op geen enkele manier ter discussie worden gesteld.

In het nieuwe Orwelliaanse taalgebruik rond het woord “tolerant” zijn mensen die homoseksualiteit afwijzen “intolerant”. Bij de behandeling van de zaak Felter in hoofdstuk 1 van dit boek hebben we gezien dat ook de Hoge Raad zich bij dit nieuwe taakgebruik heeft aangesloten. Tolerantie behoeven we dus niet te praktiseren *tegenover* Felter, omdat hij een *mening* heeft die afwijkt van de gangbare. We verwachten *van* Felter dat hij zijn mening wijzigt. Doet hij dat niet uit eigen beweging, dan moet hij door het strafrechtelijk apparaat daartoe worden gedwongen. En de legitimatie voor die dwang wordt gezocht in het feit dat “moslim-zijn” of “homo-zijn” een “identiteit” is die onder geen enkel beding mag worden bediscussieerd.

Toch gebeurt dat wel, constateren de aanhangers van het identiteitsdenken teleurgesteld en verontwaardigd, maar de mensen die dat doen, doen dat nooit omdat zij enkele, eventueel te bespreken, legitieme bezwaren tegen het gedrag van de identiteitsgemeenschappen hebben, maar omdat ze in de ban zijn van een grondeloze “haat” of een soort “ziekte”.

Vanuit het verklaringskader van de “fobieën” of de “haat” worden dan andere verklaringskaders als “oppervlakkig”, als “een dun laagje vernis” of als “niet de echte oorzaak” beschouwd. Je ziet dat duidelijk bij de verklaringen van het gedrag van Omar Mir Seddique Mateen, de schutter in de homobar in Orlando.

Het verklaringskader vanuit de ideologieën, waarvoor onder andere Maajid Nawaz, Irshad Manji⁶¹² of Bassam Tibi⁶¹³ ons de ogen willen openen, is dit:

Islamistische ideologie → afwijzing van homoseksualiteit → geweld.

Naar mijn idee is dit een overtuigend verklaringskader. Het uitgangspunt is: onze ideeën, met name een set van ideeën die een ideologie vormen, bepalen ons gedrag. Maar het verklaringskader vanuit de vigerende identiteitspolitiek is compleet anders, namelijk dit:

Homofobie → geweld (ideologie of religie als “excuus”).

Door het fobiedenken worden alle verklaringen dus (ik geef toe, het is

een lelijk woord) “ontideologiseerd”. Wie de ideologie als oorzaak voor de afkeuring en het daarop volgende geweld aanvoert, krijgt te horen dat de ideologie slechts een “excuus” is, een “dekmantel”, een “oppervlakkige reden”, maar niet de “echte oorzaak”. En door die oriëntatie op “echte oorzaken” voelt de “gemeenschap” zich weer gesterkt in de gemeenschapszin, want men bevestigt daarmee de eigen identiteit.

Het grote gevaar van de identiteitsbenadering is dat men de oorzaken van wat men, met een verkeerde term, aanduidt als “homofobie” niet op het netvlies weet te krijgen. De identiteitsdenkers zien dus wel dat sommige mensen een afkeer hebben van homoseksualiteit, maar zij begrijpen niet *waarom*. En omdat men het *waarom* mist, blijft elke verdere benadering van het onderwerp gebrekkig.

Zo ontstaat een wereld met zombies, die langs elkaar heen leven in hun eigen identiteiten. En, nogmaals, dat is schadelijk, want het zet ons op achterstand bij de verklaring van het hedendaags terrorisme. Het is trouwens ook schadelijk om andere redenen: het verscheurt een bredere gemeenschap. Maar dat punt wil ik hier verder niet uitwerken, want ik concentreer mij op religieus geweld.

De vrijheid van gedachte en van spreken

Het identiteitsdenken is nog om een andere reden schadelijk. Het vormt niet alleen een belemmering voor het vinden van een adequate verklaring van een maatschappelijk probleem, namelijk terrorisme, het ondermijnt ook wat het voorgeeft te beschermen: diversiteit.

Hoe vreemd dat misschien ook mag klinken, maar hoewel identiteitsdenken beweert pluriformiteit en diversiteit te beschermen, betekent het in feite de ondermijning daarvan. Het tendeert ertoe alle vormen van kritiek, van het vrije bespreken van alternatieven, van “viewpoint diversity”,⁶¹⁴ om zeep te brengen. Met een christen of moslim die bezwaren heeft tegen homoseksualiteit wordt niet *gesproken*, deze wordt ter *verantwoording geroepen* en *veroordeeld*. Voordat dit echter het geval kan zijn, moeten de bezwaren van de dissident worden “geframed” in een ander kader dan deze het zelf zou doen. Daarna kan de steniging beginnen.

Een gelovige kan bijvoorbeeld bezwaren hebben tegen homoseksualiteit, omdat hij dit ziet als in strijd met God’s woord.⁶¹⁵ Idealiter zou dat moeten leiden tot een analyse van de functie van schriftgezag. Wat staat precies in de schrift over homoseksualiteit? Hoe moeten we dat waarderen? Kunnen die passages op een andere manier worden geïnterpreteerd?⁶¹⁶ En zo niet, kunnen we dan zeggen dat de schrift heeft te wijken voor moderne moraliteit? Zo ja, wat betekent dat precies? Mag een orthodoxe gelovige ook niet meer *ventileren* dat hij bezwaren heeft tegen homoseksualiteit of mag van hem alleen worden verwacht dat hij niet discrimineert in een

handelingscontext (bijvoorbeeld iemand niet aanstellen bij een sollicitatie)? Een wereld van vragen doemt voor ons op. En het is belangrijk die vragen open te bespreken.

In de hedendaagse wereld van het identiteitsdenken wordt die wereld van vragen versmald tot: kunnen we de spreker (Felter of een andere “homofob”) veroordeeld krijgen wegens “haat” of “aanzetten tot haat”?

Dat laatste staat vaak op gespannen voet met de werkelijkheid. Wie meent dat homoseksualiteit in strijd is met God's woord, hoeft homoseksuelen niet te “haten”. Iemand die homoseksualiteit niet goedkeurt, hoeft ook helemaal niet “bevreesd” te zijn voor homoseksuelen, laat staat *ziek* bevreesd (wat “fobisch” doet vermoeden). Wie, zoals de Egyptenaar in Houellebecq's *Plateforme*, meent dat de islam een ramp is geweest voor de Egyptische cultuur, hoeft de islam niet te haten. Men is ook niet ziekelijk bevreesd voor de islam. Die Egyptenaar heeft gewoon bezwaren tegen de islam en hij geeft aan welke die bezwaren zijn, zoals een moslim bezwaren kan hebben tegen het christendom, waaraan men ook uiting mag geven. Voor een liberaal-democratische samenleving zou het uitgangspunt moeten zijn, dat wie anders over iets denkt het ook vrijstaat dat uit te spreken. Ook wanneer het om standpunten gaat, waarover grote consensus bestaat in de identiteitsgemeenschappen.

Ook moet het mogelijk zijn om, zoals Houellebecq deed in het gewraakte interview, de islam aan te merken als de domste religie. En Michel Onfray moet daar boeken over kunnen schrijven, die dat perspectief uitwerken. Dat wil niet zeggen dat Houellebecq of Onfray “ziek” zijn. Zij hebben een andere opinie dan anderen wellicht en laten we dat onder de “viewpoint diversity” en de norm van “klassieke tolerantie” vooral aanmoedigen, in plaats van daar schande over te spreken.

Maar onder invloed van het identiteitsdenken en het fobiediscours wordt de werkelijkheid “getrimd” volgens de categorieën van het wetboek van strafrecht dat gebruikt wordt in een geheel andere context dan waarvoor de artikelen bedoeld zijn. Het wetboek van strafrecht dient een minimum-standaard te formuleren aan regels die iedereen in acht moet nemen, omdat zonder die regels een open samenleving niet mogelijk is. Het wetboek van strafrecht mag geen “fatsoensboek” worden: een boek dat de *speech codes* aangeeft, die men tegenover groepen in de samenleving in acht zou moeten nemen. De artikelen 137c en d Sr. tenderen daar wel toe. Ook tenderen de concepten “aanzetten tot haat” en “aanzetten tot discriminatie” tot een inflatoire toepassing. Misschien is een voorbeeld verhelderend.

Ik heb hiervoor gesteld dat Fallaci in haar boek *Entretien avec moi-même – L'Apocalypse* (2007) enkele kritische opmerkingen maakt over wat men nu zou noemen de “homogemeenschap”, die haar in conflict met de strafwet zouden kunnen brengen. Zij heeft bijvoorbeeld bezwaren tegen wat in de volksmond heet het “homohuwelijk” (“huwelijk voor gelijkgeslachtelijke partners”).⁶¹⁷ Ook heeft zij bezwaren tegen adoptie door ho-

moseksuele adoptieouders.

Enerzijds is er geen duidelijker voorbeeld wellicht van een oproep tot discriminatie dan dit. Als *dit* geen “aanzetten tot discriminatie” is, wat dan wel? Het is eigenlijk aanzetten tot *legislatieve* discriminatie. Fallaci bepleit dat homoseksuelen vrij gevolg kunnen geven aan hun homoseksuele neigingen, maar zij bepleit óók het niet accepteren van volledige gelijkheid met heteroseksuele constructies als het om het statelijk huwelijk gaat. Vanuit het identiteitsdenken betekent dat: veroordelen die vrouw!

Maar wat zegt ons dat? Dat we maar moeten vervolgen en veroordelen? Of informeert ons dat over de onhoudbaarheid van het huidige systeem? Is dat de wereld die we willen, een wereld waarin iedereen wordt opgesloten of beboet voor de opvattingen die hij heeft? Of zouden die opvattingen gewoon moeten worden *tegengesproken* in het publieke debat of de persoonlijke dialoog?

Religiekritiek

Nu zijn de problemen met een homoseksuele identiteit nog niet de grootste, omdat homoseksuelen als groep zich niet onderscheiden door gedrag, dat naar huidige morele maatstaven wordt veroordeeld. Met andere woorden: homoseksuelen onderscheiden zich van heteroseksuelen *alleen* op het punt van hun seksuele voorkeur. Maar is dat met religieus gelovigen ook zo?

Velen willen doen voorkomen van wel. En wanneer men “katholiken” als Tony Blair aan het woord hoort,⁶¹⁸ of schrijvers over religie als Karen Armstrong,⁶¹⁹ dan lijkt het alsof een “katholiek” iemand is met liefde voor “spiritualiteit”. Niets meer? Nee, niets meer. Maar de visie van Tony Blair heeft dan ook helemaal niets te maken met wat de katholieke kerk in de loop der eeuwen als kenmerkend voor haar leer heeft gezien. Het heeft niets van doen met de *catechismus* van de katholieke kerk bijvoorbeeld.⁶²⁰ Want Blair is niet zozeer katholiek (zoals hij denkt dat het geval is), maar een soort enthousiasteling voor *The Celestine Prophecy*.⁶²¹ Blair is een religieuze “believer in belief”.⁶²² Hij vindt religieus geloof mooi, wat dat geloof ook moge zijn.

Tegenover de “gelovige in het geloof” staat de atheïst die denkt dat, alles welbeschouwd, *niet* geloven beter is dan wel geloven.⁶²³ Atheïsten zijn er (net als gelovigen) in vele varianten. Sommigen houden hun atheïsme betrekkelijk voor zichzelf. Het is een private overtuiging, die men alleen in de beperkte context van familie en vriendenkring toelicht.⁶²⁴ Maar anderen gaan daarmee de boer op en bediscussiëren hun principieel ongeloof met apologeten van religie. Het meest markante voorbeeld van deze laatste categorie is de helaas te jong gestorven intellectueel Christopher Hitchens.

Christopher Hitchens (1949-2011) is samen met Richard Dawkins

(geb. 1941) de meest bekende protagonist van het atheïsme van de twintigste eeuw (en wellicht ook éérentwintigste). Hij schreef *God is not great* (2007),⁶²⁵ maar het zijn waarschijnlijk niet eens zozeer zijn geschreven uitingen, waardoor hij bij het grote publiek bekend is als wel de vele debatten die hij voerde met gelovigen en die op YouTube te vinden zijn.

Tijdens één van die debatten,⁶²⁶ in 2010, toen reeds een dodelijke ziekte bij hem was vastgesteld, maakte hij een onderscheid tussen:

Kwade handelingen die worden verricht vanwege religie (“evils done because of religion”);
Goede handelingen die worden verricht vanwege religie;
Kwade handelingen die worden verricht vanwege atheïsme;
Goede dingen die worden verricht vanwege atheïsme (“goods done because of atheism”).

Atheïsten denken, zo mag men verwachten, dat voorbeelden van categorie 1 de voorbeelden van categorie 2 overtreffen.⁶²⁷ Hitchens en Dawkins in het Verenigd Koninkrijk, in Nederland Philipse⁶²⁸ en Van den Berg,⁶²⁹ in België Verhofstadt⁶³⁰ en Vermeersch,⁶³¹ denken natuurlijk dat categorie 1 goed gevuld is met voorbeelden. Vaak wordt hierbij een citaat aangehaald van de Amerikaanse fysicus en Nobel-prijs winnaar Steven Weinberg (geb. 1933), dat door Dawkins bekend is geworden:

Religion is an insult to human dignity. With or without it, you'd have good people doing good things and evil people doing evil things. But for good people to do evil things, it takes religion.⁶³²

Wat dit citaat interessant maakt, is dat het voor veel mensen contra intuïtief is. Veel mensen denken dat goede mensen goed zijn *door* de religie. Er zijn zelfs atheïsten die dat denken en die dat ervaren als een serieus dilemma.⁶³³ Maar wat Weinberg hier dus zegt, is dat goede mensen slechter of zelfs slecht worden *door religie*. En dat is voor atheïsten in veel gevallen ook de reden voor a-theïsme: theïsme doet mensen moreel slechter handelen dan zij zouden doen, wanneer zij niet met dat theïsme opgezaald zouden zijn. *Religion is a force for evil*.

In tegenstelling tot wat men zou denken, sluiten atheïsten niet uit dat ook categorie 2 (Goede handelingen die worden verricht vanwege religie) gevuld kan zijn, maar dat het dan gaat om zaken die gelovigen *toeschrijven* aan de gunstige invloed van religie, terwijl men diezelfde dingen ook kan doen zonder religie. Denk aan Tony Blair of Karen Armstrong: zij zullen wijzen op liefdadigheid die wordt verricht door mensen die denken dat dit iets te maken heeft met wat hun god hun voorschrijft. Men kan natuurlijk empirisch vaststellen of bijvoorbeeld christenen meer aan liefdadigheid doen dan niet-gelovigen (en dat schijnt zo te zijn), maar wat

zegt dat? Dat zegt vanuit een atheïstisch perspectief niet meer, dan dat sommige mensen de verkeerde motieven hebben voor handelingen die *op zichzelf* goed of kwaad zijn. Met andere woorden: het beste is het, om het goede te doen voor geen andere reden dan de wens om het goede te doen. Wanneer religieuze gelovigen *grosso modo* de goede dingen doen, dan is dat prachtig, maar het kan zijn dat ze de goede dingen om de verkeerde redenen doen. Vandaar dat Hitchens aan zijn religieuze gesprekspartners altijd vraagt: noem mij één goede daad die een religieus gelovige verricht en die een atheïst niet zou *kunnen* verrichten (afgezien van geloven zelf natuurlijk)?

Hetzelfde kan *mutatis mutandis* worden gezegd over de derde categorie (kwade dingen die worden gedaan vanwege atheïsme). Christelijke apologeten denken dat die dingen bestaan. Een zeer productieve schrijver op dit terrein is Alistair McGrath (geb. 1953) met boeken als *The Twilight of Atheism* (2004)⁶³⁴ en *Dawkins' God: Genes, memes, and the meaning of life* (2005).⁶³⁵ Het probleem is hier: natuurlijk kan worden geconstateerd dat Stalin én atheïst was én hij vele moorden pleegde en liet plegen. Maar pleegde hij die moorden *vanwege* zijn atheïsme of is de relatie hier dezelfde als die tussen een inbreker die katholiek is en de inbraak? Dat laatste maakt hem toch ook geen "katholieke inbreker"?

Goede dingen verricht door ongeloof: atheïstische deugdzaamheid

Dat brengt ons op de vierde categorie: zijn er goede dingen, die worden verricht louter vanwege niet-geloof? Men kan misschien vragen: heeft de atheïst morele meerwaarde? Bestaat zoiets als "atheïstische deugdzaamheid"?

De atheïst zal erop wijzen, dat de grote voordelen van atheïsme kunnen worden gevonden in de meta-ethiek: dat wil zeggen de *redenen* om moreel exemplarisch gedrag te verrichten. Voor de gelovige bestaat voortdurend de verleiding van morele heteronomie: het goede doen *omdat* het door God wordt voorgeschreven, wat een *immorele* en zeker een *amorele* reden is om het goede te verrichten.⁶³⁶

Dit is niet het moment om op dit schema uitvoerig in te gaan.

Maar wel is het nodig de relevantie hiervan voor het thema van dit boek te benadrukken. Als het waar is dat categorie 1 (kwaad begaan vanwege religie) "gevuld is" (dat wil zeggen: van voorbeelden kan worden voorzien), dan moet het ook mogelijk zijn de religie, die de basis vormt van het morele kwaad, te analyseren en zo nodig te kritiseren. De vraag is dan: kunnen we voorbeelden bedenken van religieus gelegitimeerde praktijken die morele kritiek verdienen?

Wat Barack Obama, Karen Armstrong en Tony Blair onderscheidt van Richard Dawkins en Christopher Hitchens, is dat Obama *cum suis*

denkt, dat categorie 1 niet bestaat. Of liever dat dit een lege categorie is. Deze opvatting van Obama wordt breed gedeeld. Het werk van Karen Armstrong is daar ook een voorbeeld van. Natuurlijk zien Obama en Armstrong wel dat mensen soms moreel slechte dingen doen, maar dan doen zij die dingen nooit *vanwege hun religie*. Wie beweert dat dit wel het geval is, heeft gewoon een verkeerd begrip van die religie.

Zoals eerder aangegeven: atheïsten zien dat anders. Besnijdenis, zowel jongetjesbesnijdenis als meisjesbesnijdenis, is grotendeel “faith based”.⁶³⁷ Weliswaar is de schriftuurlijke grondslag voor jongetjesbesnijdenis duidelijk en die voor meisjesbesnijdenis niet, maar het is evident dat ten aanzien van meisjesbesnijdenis religieuze gezagsdragers opvallend weinig hebben gedaan om deze uit de wereld te helpen. Dat is in het bijzonder met meisjesbesnijdenis zeer ernstig. Hoewel jongetjesbesnijdenis en meisjesbesnijdenis allebei een vorm van verminking zijn, is met name meisjesbesnijdenis een ernstig vergrijp. Het verliezen van je voorhuid is nog wel iets anders dan van je clitoris te worden beroofd. En dat vraagt dus om religiekritiek en, voorzover het gaat om een praktijk die niet duidelijk door religie wordt gesanctioneerd maar door cultuur, vraagt het om cultuurkritiek.

Ook jihad of heilige oorlog is een ondubbelzinnig religieus verschijnsel dat het verdient te worden geanalyseerd en bekritiseerd.⁶³⁸ Wanneer gelovigen die kritiek kunnen afwenden, niet door het geven van goede argumenten, maar eenvoudigweg door met de artikelen 137c en d Sr. in de hand religiecritici te criminaliseren (“haat”) of psychiatriseren (“fobie”), dan wordt dit proces van vrije kritiek ernstig verstoord.

Ook ontstaat dan een unfaire asymmetrie met de mogelijkheid van atheïsmekritiek. Het staat Alistair McGrath met *The Twilight of Atheism* (2004) volkomen vrij een geschiedenis van het atheïsme te schrijven, waarin hij probeert aan te tonen dat de morele ontsporingen van de twintigste eeuw te maken hebben met het communisme en het communisme niet los te denken valt van het atheïsme. Ik denk persoonlijk dat de uitpattingen van Stalin niets te maken hebben met het feit dat hij niet in God gelooft, maar dat doet niet terzake, want ik kan mijn redenen voor dat standpunt uiteen zetten in een open debat met Alistair McGrath (zoals ook Hitchens, Dawkins en andere atheïsten kunnen doen en trouwens ook gedaan hebben).⁶³⁹ Wat echter onwenselijk zou zijn, is wanneer ik zou voorgeven in mijn atheïstische levensovertuiging te zijn “gekwetst” of “beledigd” door de boeken van McGrath. Vooral *The Twilight of Atheism* (2004)⁶⁴⁰ is een *heel kwetsend boek* voor humanisten en atheïsten, omdat de schrijver daar probeert aan te tonen dat allerlei grote humanistische intellectuelen met hun ongelooft de basis hebben gelegd voor Stalinisme en andere ontaarding die als wezenlijk door atheïsme gemotiveerd worden gezien. Technisch-juridisch laat de wetstekst van art. 137c Sr. overigens toe dat ik op basis van mijn “levensovertuiging” (humanisme) de “beledigingskaart” trek. Tot

de beschermde categorieën behoort volgens de wetstekst namelijk niet alleen religie, maar “godsdiens of levensovertuiging”. Ook humanisme dus. Maar iedereen voelt aan dat wanneer humanisten of atheïsten met de troefkaart van “belediging” elke kritiek op hun visie konden afwimpelen, dat absurd zou zijn. Toch is dat wel de troefkaart die door gelovigen wordt getrokken en, wat erger is, door de meest *intolerante gelovigen*, zoals Khomeini, die bovendien niet terugschrikt voor terroristische maatregelen om de vrijheid van expressie niet alleen in *Iran*, maar ook in Europa aan banden te leggen (een vondst die door de Turkse president Erdogan, vanwege het grote succes van deze strategie, wordt gekopieerd).⁶⁴¹ Het is van groot belang, dat westerse regeringen dit proces niet faciliteren met hun naïeve wetgeving, waarin zij “haat” en “belediging” menen te moeten criminaliseren.⁶⁴² Westerse regeringen en westerse regeringsleiders moeten opkomen voor de universele waarden van rechtsstaat, democratie en mensenrechten en zich niet laten intimideren door dictators als Erdogan, Khomeini of wie zich verder maar mag beroepen op “hogere inzichten”.

Coda

Ik vat de bevindingen van deze paragrafen over de verhouding tussen religie en wereldbeschouwing enerzijds en moreel gedrag anderzijds kort samen.

Het grote probleem met fobiedenken, is dat men miskent of onderschat, dat morele opvattingen geworteld zijn in een wereldbeschouwelijke en religieuze context. Ik beperk mij nu tot religieuze opvattingen en dan kan worden geconstateerd, dat er kwaad is dat wordt verricht *vanwege* religie (categorie 1). Het voeren van een heilige oorlog, zoals theoterroristen doen, is daarvan een voorbeeld. Er zijn volgens sommigen ook goede dingen, die worden gedaan vanwege religie (categorie 2). Op psychologisch vlak kan dat zo zijn (de gelovige “denkt” dat hij het goede baseert op religie), maar de atheïst kan op goede gronden betogen dat het goede goed blijft, ook al bestaat er geen religie in deze wereld.

Kwade dingen die geschieden vanwege atheïsme (categorie 3), is opnieuw een categorie die twijfelachtig is. Dostojevski (1821–1881) kan menen dat als God dood is alles geoorloofd is, maar dat is niet een theorie die steun vindt in een overtuigende meta-ethiek.

Ook zal een atheïst betogen (categorie 4) dat “atheïsme” in die zin een vorm van “intellectuele hygiëne” inhoudt, dat het ons bevrijdt van allerlei misvattingen over de grondslag van de moraal. Het maakt de mens zelf verantwoordelijk voor zijn handelen. Het leert dat een mens de goede dingen moet doen voor geen andere reden dan respect voor het goede. Dat is, voorwaar, geen gering voordeel van atheïsme als moreel perspectief. In die zin is atheïsme werkelijk, zoals Dirk Verhofstadt (*geb.* 1955) schrijft,

een *basis* voor de moraal.⁶⁴³

Omdat religie, of een opvatting over God, werkelijk een criminogene factor kan zijn, is het van belang dat religie geanalyseerd en bekritiseerd kan worden. Strafwetsbepalingen die dat proces van religiekritiek bemoeilijken, zijn om die reden problematisch. Daarbij kan het gaan om de artikelen die blasfemie of apostasie criminaliseren, maar ook om de artikelen die het aanzetten tot haat en discriminatie jegens groepen vanwege hun godsdienst strafbaar stellen. Een nadere reflectie op de concepten “haat” en “fobie” leren ons bovendien dat het toepassen van de norm om niet aan te zetten tot haat hoogst problematisch is.

Hiermee is, hoop ik, duidelijk geworden dat de religieuze of theologische component van het theoterrorisme bespreekbaar moet blijven. Ik ga ervan uit dat het hedendaags terrorisme zijn grond vindt in bepaalde opvattingen over God. Maar nu duikt een nieuw probleem op en dat is, dat moet worden vastgesteld *hoe groot* precies het aandeel is van de religieuze of theologische component van het theoterrorisme. Daaraan is het laatste hoofdstuk van dit boek gewijd.

HOOFDSTUK 6

DE OORZAKEN VAN HET THEOTERRORISME

De haat is de duisternis, dat is niet goed. Hoewel, de
fascisten moeten we haten en dat is *wel* goed. Hoe kan
dat eigenlijk? Ja, dat is omdat wij ze haten in naam
van het licht, terwijl zij alleen maar haten in naam
van de duisternis.

Wie het gedaan heeft, heeft het gedaan,
en niet iemand anders.

Verzetsstrijdster in Mulisch' *De Aanslag*.

Mulisch's De Aanslag

Hiervoor heb ik gesteld dat Obama en Clinton de religieuze wortels van het theoterrorisme miskennen en dat zij daarmee een verkeerde diagnose geven van het hedendaags, door jihad aangedreven, terrorisme. Toch wil ik daar nog op terugkomen, want wanneer ik zeg dat religie en ideologie oorzaken zijn van het theoterrorisme, wil ik daarmee niet zeggen dat dit de *enige* oorzaken zijn. Hier is nog enige voorzichtigheid op haar plaats. Laat ik dat proberen te illustreren aan de hand van de notie "oorzaak", zoals dat een rol speelt in een van de meest bekende Nederlandse romans van de afgelopen decennia: *De aanslag*.

Het is van belang *De aanslag* (1982) van Harry Mulisch (1927–2010) iets nauwkeuriger te analyseren, omdat het hier gaat om een "aanslag" en dat is nu precies het verschijnsel dat in dit boek voortdurend op de achtergrond een rol speelt. De aanslagen op de Twin Towers, de aanslag op het hoofdkantoor van *Charlie Hebdo*, de aangekondigde aanslagen op Geert Wilders, op Kurt Westergaard, op Salman Rushdie. Ook in de discussie tussen Donald Trump en Barack Obama gaat het om "aanslagen". Trump denkt dat hij weet wat die aanslagen (mede) veroorzaken: de radicale islam. Waar Barack Obama precies de oorzaak van terroristische aanslagen zoekt is niet duidelijk, maar hij weet in ieder geval waar men die oorzaak *niet* moet zoeken: in de wereldbeschouwing die de terroristen met elkaar delen.

Vanuit een bepaald concept van "terrorisme" zou men bovendien nog kunnen beweren dat de aanslag in Mulisch' *De aanslag* ook een *terroristische* aanslag is, net zoals de aanslagen van de *theoterroristen*, maar dat is een

bewering die wordt gedaan op basis van een terrorismeconcept dat ik niet deel, en ik zal het hier buiten beschouwing laten. Waar het mij om gaat, is om een analyse van het concept “oorzaak”, zoals dat in *De aanslag* de achtergrond voor discussies vormt.

Het gaat hier over een tragische gebeurtenis aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. In de straat waar het gezin Steenwijk woont wordt Fake Ploeg, hoofdinspecteur van politie (“de grootste moordenaar en verrader van Haarlem en omstreken”),⁶⁴⁴ doodgeschoten door twee leden van het verzet. Het lijk van Ploeg valt bij de burens van de Steenwijks voor de deur, maar die burens slepen het lijk weg voor hun huis, omdat zij vrezen dat represaillemaatregelen worden genomen jegens de bewoners van het huis waar het lichaam van Ploeg zou worden aangetroffen. Zo komt het lijk bij de Steenwijks voor het huis te liggen.

Een van de kinderen Steenwijk, Peter Steenwijk, de broer van de hoofdpersoon Anton Steenwijk, realiseert zich onmiddellijk het gevaar. Hij onderneemt een poging om het lijk terug te slepen naar de plaats, waar het voor het eerst was neergevallen, maar tevergeefs. Hij is te laat. De Duitsers zijn gealarmeerd en Peter wordt ter plekke doodgeschoten. Verder wordt als represaillemaatregel het huis van de familie Steenwijk in de as gelegd en ook de ouders van Anton worden ter plekke doodgeschoten.

Anton, die nog maar twaalf jaar is, wordt op grond van zijn leeftijd gespaard door de Duitsers. Hij brengt een nacht in de cel door, omdat de Duitsers zich moeten bezinnen wat ze met de jongen aan moeten (hij wordt later naar familie in Amsterdam-Zuid gestuurd). In de gevangenis komt Anton in contact met de verzetsheldin die de aanslag heeft gepleegd zonder zich te realiseren wat de identiteit van de vrouw is (er is geen licht in de gevangenis). De vrouw hoort het verhaal van de jongen aan, probeert hem te troosten en zij realiseert zich dat zij van *hem* het vervolg hoort van de gebeurtenissen die *zij* heeft geïnitieerd (maar waarvan zij niet wist hoe die waren afgelopen, dus of Fake Ploeg inderdaad het leven had gelaten als gevolg van haar schoten). Zij spreekt daar echter niet over. Zij wil kennelijk de jonge Anton sparen voor de onaangename waarheid en zij probeert hem alleen wat gerust te stellen. Maar zij geeft hem wel wat levenslessen mee, waarvan er een paar voor dit boek van belang zijn.

De aanslagpleegster zegt iets interessants over “haat”, zoals ik al eerder aankondigde. Zij spreekt over liefde en over haat en zegt dan: “De haat is de duisternis, dat is niet goed. Hoewel, de fascistten moeten we haten en dat is *wel* goed. Hoe kan dat eigenlijk? Ja, dat is omdat wij ze haten in naam van het licht, terwijl zij alleen maar haten in naam van de duisternis. Wij haten de haat, en daarom is onze haat beter dan de hunne”.⁶⁴⁵

In de laatste zin geeft de schrijver Mulisch zich misschien iets te veel over aan paradoxen (een artistieke verleiding waaraan hij maar zelden weerstand heeft geboden in zijn rijke *oeuvre*), maar de teneur van de opmerkin-

gen, die hij in de mond legt van de verzetsheldin zijn juist en behartigenswaardig. Zomaar *alle haat* veroordelen, ongeacht de vraag waarop deze gericht is, is onverantwoord. Wie het goede wil bewerkstelligen, zal het kwade moeten afwijzen. En daarbij hoort een motivationeel-gevoelsmatige context waarvoor het woord “haat” misschien niet slecht getroffen is. Niet alleen het “haten” van de nationaalsocialisten is nodig om de strijd voor een betere wereld tot een goed einde te brengen, maar ook het “aanzetten tot haat”.

Dit zijn beschouwingen die niet van elke relevantie ontbloot zijn, wanneer we denken aan de criminalisering van het “aanzetten tot haat”, zoals we dat onder andere in art. 137 d Sr. aantreffen. Zou het “aanzetten tot haat” jegens de terroristen morele afkeuring en strafrechtelijke sanctiëring verdienen? Of is “haat” en het “aanzetten tot haat” jegens Al-Bagh-dadi, Bin Laden en Khomeini een *conditio sine qua non* voor een succesvolle verdediging van de beginselen van een democratische rechtsstaat?

De islamdeskundige Daniel Pipes (*geb.* 1949) brengt dit punt naar voren in een citaat, dat ik in een noot in hoofdstuk 1 van dit boek al heb aangehaald. Pipes is kritisch over *islamisme*, dus over de politieke vormgeving aan de islam. Dan krijgt hij vaak het verwijt van “islamofobie” (“islamvrees”) of dat hij de islam zou “haten” (“islamhaat”), dan wel zou “aanzetten tot haat” tegen de islam. Dit is zijn antwoord: “I do hate a certain extremist form of Islam”.⁶⁴⁶

Het is interessant dit hier aan te halen, omdat Pipes het kennelijk eens is met de verzetsstrijder uit Mulisch’ boek, namelijk dat een *bepaalde vorm* van haat niet moet worden veroordeeld, nee, zelfs noodzakelijk is in elke sociale strijd. En dat betekent weer dat het ongeclausuleerd veroordelen van het “aanzetten tot haat” ex art. 137d Sr. een problematisch streven is.

Ik geef nog een observatie naar aanleiding van Mulisch’ roman. Wanneer een hoge ss’er te horen krijgt dat Anton Steenwijk is opgesloten bij de verzetsheldin, die zojuist de aanslag heeft gepleegd, is hij zwaar ontstemd. “Zo’n jongen opsluiten, schreeuwde hij, terwijl hij de trap op ging, *ausgerechnet*, bij die terroriste!”.⁶⁴⁷

Ook dat woord “terroriste” is weer interessant, omdat het ons doet beseffen dat “terrorisme” een contextueel begrip is. Vanuit het perspectief van de Duitsers was de moord op Fake Ploeg een *terroristische daad*. Het was een moord, geweldspleging dus, om de staat (in dit geval de staat die door Duitsland werd bestuurd, Nederland tijdens de bezetting dus), of de bevolking (de met de Duitsers collaborerende bevolking) te intimideren.⁶⁴⁸

Maar hoe interessant ook, dat zijn niet de punten waarop ik nu wil ingaan. Het gaat mij om iets anders. *De aanslag* confronteert ons ook met interessante vragen over causaliteit.

De notie van causaliteit

Het is van belang hier iets dieper op in te gaan, omdat dit ook een belangrijk onderwerp is in de discussie over theoterrorisme. Causaliteit speelt een sleutelrol in *De Aanslag*. Omdat de moord op Fake Ploeg plaatsvindt, wordt het huis van de Steenwijks afgebrand. En daarbij komen de ouders en de broer van Anton Steenwijk om het leven. De vraag is dan: is niet de verzetsheldin de *oorzaak* van het kwaad dat hem, Anton, is overkomen?

Hier zijn we bij *des Pudels Kern*. De verzetsheldin realiseert zich deze logica, wanneer zij, samen met Anton, in de cel zit en ervaringen uitwisselt. Hoewel zij hem, om de jongen te sparen, geen deelgenoot maakt van de ware gang van zaken en ook niet van haar eigen identiteit, probeert zij hem wel een levensles mee te geven. Zij zegt: “Luister. Ze zullen je misschien van alles wijs proberen te maken, maar je moet nooit vergeten dat het de moffen zijn, die jouw huis in brand hebben gestoken. Wie het gedaan heeft, heeft het gedaan, en niet iemand anders”.⁶⁴⁹

Anton antwoordt (enigszins naïef misschien): “Dat weet ik toch”. En hij voegt toe: “Dat heb ik toch zeker zelf gezien”.⁶⁵⁰

Zelf gezien. Zoals we weten sinds David Hume (1711-1776) kan je causaliteit niet “zien”. Causaliteit is een constructie van de geest en de geest kan fouten maken.

Het is een ongelooflijk ontroerend moment in de roman, eigenlijk het meest ontroerende moment in het hele boek, wat mij betreft. De vrouw gaat sterven en zij *weet* dat zij gaat sterven. Zij zal sterven voor een daad die zij ziet, en terecht, als een daad van verzet tegen het kwaad van het nazisme. Maar zij realiseert zich dat na haar dood, want zij voelt wel dat de Duitsers haar zullen vermoorden, de bezetter zal proberen haar daden te diskwalificeren. Niet de nazi's, maar zij, (wat wij nu noemen) de “verzetsheldin”, is de oorzaak van de ontstane ellende. Zij heeft zich in gedachten op die argumentatie voorbereid. Dan komt zij door een speling van het lot in contact met de jongen, die het meest kwetsbare potentiële slachtoffer zal zijn van die argumentatie: de jongen die zijn hele familie, zijn hele bestaan, heeft verloren “naar aanleiding van” en niet “veroorzaakt door” haar daad. Op het moment dat de jongen die tijdens het gesprek in de gevangenis nog van niets weet, voor het eerst in de ban kan komen van de omdraaiing van de causaliteit (na de oorlog wellicht of aan het eind van de oorlog) zal zij, de verzetsheldin, er niet meer zijn om de nazi's tegen te spreken. Zij moet haar punt dus nu *inprenten*, in het donker sprekend met iemand die de situatie nog niet kan overzien. Inprenten op een zodanige manier, dat hij het zich later zal herinneren. Zij zegt dus “luister” en probeert dan de situatie niet uit te leggen, maar iets te zeggen dat hij zich later kan herinneren.

Het punt dat de verzetsheldin wilde maken, is natuurlijk zeer belangrijk, ook al ontgaat dat de twaalfjarige jongen die alleen maar oog heeft voor de vraag wie de brand heeft *aangestoken*. Zij probeert te laten

zien dat men zich in gedachten kan laten verleiden door de logica die de Duitsers zeker zullen presenteren. En die logica is deze: als jullie, Nederlanders, geen aanslagen plegen, dan laten we jullie met rust. Enkelen van jullie hebben een aanslag gepleegd, jullie zijn dus collectief schuldig. Niet *wie* de brand heeft aangestoken (de Duitsers), maar *waarvoor* de brand werd aangestoken (de moord op Fake) is de oorzaak van de brand.

Het probleem is dus dat een bestrafte, of een overlevende van de bestraffen (een echtgenoot of een kind, in dit geval Anton), gemakkelijk kan denken dat niet *De Duitsers* de oorzaak zijn van het kwaad dat hem, zijn broer en zijn ouders heeft getroffen, maar *de aanslag* (en derhalve de aanslagpleger). Om dit voor te zijn, zegt de verzetsheldin: “Wie het gedaan heeft, heeft het gedaan, en niet iemand anders”.⁶⁵¹

Geert Wilders als oorzaak

Het behoeft nauwelijks betoog dat dit punt van grote betekenis is, want de strijd om de “ware oorzaken” van de aanslagen die ons tegenwoordig treffen, is voortdurend aan de orde. Deze discussie heeft ook een rol gespeeld rond de fatwa over Salman Rushdie. Rushdie schreef een boek dat het misnoegen van Ayatollah Khomeini opwekte. Is dan niet *Rushdie* de oorzaak van alle ellende, die is gevolgd op de publicatie van het boek? Vele critici, ook in geleerde kringen, waren onder de indruk van die logica. Geen boek, geen fatwa.⁶⁵² In Nederland leerden we die discussie kennen door de film *Submission* van Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh. Was dat niet het opsteken van een sigaret in een munitiemagazijn? Geen film, geen moord. Was niet de film de eigenlijke *oorzaak* van de moord? En tegenwoordig zet zich die discussie voort rond de persoon van Geert Wilders. Omdat blijkt dat dit punt telkens terugkomt in de discussie, zal ik proberen daar een eind aan te maken door de volgende analyse. Ik geef toe, dit is rijkelijk optimistisch, maar van dat soort optimisme leeft de mens.

De bekende NRC-journalist H.J.A. Hofland (1927–2016) heeft tijdens een roemruchtige uitzending van de televisietalkshow *Pauw & Witteman* er geen geheim over laten bestaan waar hij vond dat de ware oorzaak van de terroristische aanslagen gezocht moest worden: bij Geert Wilders. Hofland gebruikte het woord “oorzaak” niet, maar uit de strekking van zijn betoog kon worden opgemaakt wat hij bedoelde. In een uitzending van de beroemde talkshow, zei hij het volgende. Geert Wilders brengt met zijn film *Fitna*:

ontzaglijk veel levens in gevaar en Nederlandse belangen (dat komt op de tweede plaats), terwijl hijzelf de best beveiligde Nederlander binnen onze landsgrenzen is. Begin eerst zijn persoonlijke beveiliging op te heffen. Dan kan hij zich beter verdiepen in degenen die hij een risico laat lopen.⁶⁵³

Er zijn in deze korte interventie van Hofland een paar elementen te onderscheiden. Allereerst de feitelijke constatering dat Geert Wilders door de film *Fitna* te publiceren veel levens in gevaar brengt.

Hier zien we Hofland (een vriend van Mulisch overigens) de fout maken, waarvoor Mulisch' verzetsheldin had gewaarschuwd. Het zijn de nazi's die het geweld gebruiken, en dus zijn de nazi's de oorzaak van het geweld. Niet de mensen die zich tegen de nazi's keren, die hen provoceren, zelfs niet wanneer de nazi's represaillemaatregelen nemen tegen anderen.

Met de film van Wilders ligt dat niet anders. Wilders maakt een film die voor theoterroristen een aanleiding kan zijn tot represaillemaatregelen. Inderdaad, zoals Hofland aangeeft, zijn dat niet alleen represaillemaatregelen tegen Wilders zelf, maar tegen een veelheid van andere actoren: de beveiligers van Wilders, de makers van de film, gewone Nederlandse staatsburgers, de regering van Nederland, partijgenoten van Wilders, kortom tegenover iedereen, die maar door de terroristen met Wilders of met zijn film kan worden geassocieerd. Maar de conclusie dat daarmee *Wilders de oorzaak is* van het geweld, is het misverstand, waarvoor de verzetsheldin Anton wilde waarschuwen in *De aanslag*. Het zijn de theoterroristen die het geweld tegen de Nederlandse samenleving richten (net als de nazi's in het boek van Mulisch maken zij geen onderscheid tussen de aanslagpleger en de groep, waaruit de aanslagpleger voortkomt, alle Nederlanders dus) en dus zijn de theoterroristen de oorzaak van het geweld.

Aan zijn verkeerde diagnose koppelt Hofland vervolgens de fatale consequentie dat de *beveiliging* van Wilders maar moet worden opgeheven. Het is dan van belang dat we goed voor ogen krijgen onder welke omstandigheden Hofland zijn aanbeveling doet. In de hoofdstukken 1 en 2 ben ik al ingegaan op de terrorismedreiging tegenover Wilders. Het terroristisch internettijdschrift *Inspire* heeft onder de titel "The dust will never settle down" een lijst met namen gepubliceerd van mensen, die een aanslag op hun leven kunnen verwachten: Lars Vilks, Flemming Rose, Geert Wilders, Salman Rushdie, Ayaan Hirsi Ali, Kurt Westergaard and Molly Norris. De lijst verandert soms en soms wordt een naam doorgestreept, wanneer de betreffende persoon is vermoord (dat gebeurde met Charbonnier, wiens naam werd doorgestreept toen hij was vermoord door de Kouachi-broers op 7 januari 2015).

De beveiliging van Geert Wilders is dus niet een soort van voorzorgsmaatregel voor het geval dat ... Nee, we leven in een wereld, waarin sommige mensen (de mensen aangeduid in die lijst) een zeer zwaar veiligheidsprobleem hebben. Dat komt, omdat islamistische theoterroristen niet alleen aanslagen plegen op min of meer anonieme doelwitten, zoals bij de aanslag op 13 november 2015 op het theater de Bataclan in Parijs, waarbij 89 bezoekers om het leven kwamen. Terroristen richten zich ook op zeer specifieke personen, die een symbool zijn voor een bepaald idee. De aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* van 7 januari 2015 is een

voorbeeld van een gerichte aanslag, gericht op de vernietiging van vrijheid van expressie, in het bijzonder de vrijheid om religie te kritiseren, wat de cartoonisten van *Charlie Hebdo* hadden gedaan met hun tekeningen, net als de Deense cartoonisten dat deden tien jaar eerder.

Ook Geert Wilders staat voor terroristen symbool voor een bepaald idee. We hebben hier een politicus die openlijk de islam bekritiseert, een van de weinige politici die dat durven. Hij heeft daarmee voor zichzelf een status gecreëerd die ver uitstijgt boven de Nederlandse landsgrenzen. Zij die de ideeën van Wilders verwerpen, zullen dat een onaangenaam idee vinden, maar het is niet overdreven te zeggen dat hij de bekendste politicus van, maar ook *buiten* Nederland is. En als de terrorismedreiging aanhoudt – en er lijkt helaas weinig grond om te vermoeden dat dit zal veranderen – zal zijn betekenis en bekendheid alleen nog maar verder groeien.

Ik hoop niet dat de lezer denkt, dat ik Wilders groter maak dan hij is, of dat dit aangeeft dat zijn ideeën allemaal goed zijn, want *that's not the issue here*. Waar het mij om gaat, is dat men met een nuchtere blik naar de situatie moet kijken en het zicht niet moet laten vertroebelen door allerlei morele oordelen. Dat is wat de heersende politieke elite heel moeilijk vindt. Journalisten, politici, bestuurders, het koninklijk huis – men heeft allemaal zo'n overweldigende afkeer van de leider van de pvv, dat het kritisch oordeel over de situatie, waarin niet alleen *hij* zich bevindt, maar ook het land, volledig wordt vertroebeld.

Als gevolg van die vertroebeling zint de bestuurlijke en politieke elite voortdurend op plannen die het Wilders onmogelijk zou moeten maken zijn, naar hun smaak, perfide ideeën te ventileren. Maar dat is een utopie. Dat zal Wilders nooit doen. Daar heeft hij ook niets bij te winnen, want zelfs zijn belofte om te zwijgen, is voor hem nog geen garantie voor een veilig bestaan.

Een vergelijking. Molly Norris kreeg in 2010 een fatwa van Anwar Al Awlaki (1971–2011) over zich uitgesproken, omdat zij op haar Facebook-pagina had opgeroepen tot het maken van Mohammed-cartoons. De FBI deed haar een voorstel. Men kon voor haar een andere identiteit creëren, waardoor zij in de anonimiteit, of liever: als een ander persoon, haar leven zou kunnen voortzetten. Dit cynische voorstel is door de AIVD nog niet aan Geert Wilders gedaan, maar men mag aannemen dat hij het ook niet zou accepteren, wanneer het zou gebeuren. En wie kan hem ongelijk geven?⁶⁵⁴

Laten we tegen deze achtergrond nog eens nadenken over het voorstel van Hofland. Wat betekent dat voorstel van Hofland precies? Hofland riep niet op tot het *vermoorden* van Geert Wilders (zoals Khomeini deed met Rushdie). Hij riep ook niet op tot het *vervolgen* van Geert Wilders (zoals minister Donner deed ten aanzien van godslasteraars toen hij suggereerde het vervolgingsbeleid te reactiveren op grond van godslastering *na de moord* op Theo van Gogh). Hofland bepleitte alleen het *stopzetten van*

de persoonsbeveiliging van Geert Wilders. Dat mag toch? Het is gewoon het initiëren van een discussie over het gebruik van publieke middelen. Bovendien: het is een voor de hand liggend idee. Het zal ook ongetwijfeld aan vele stamtafels (niet alleen die van *Pauw & Witteman*) besproken zijn. Sommige schrijvers zinspelen erop. Hoe zou *ik*, die niets anders heeft gedaan in dit boek dan een pleidooi houden voor vrije discussie, nu *dit punt* van vrije discussie kunnen uitsluiten?

Dat is allemaal waar, maar toch zit hier een addertje onder het gras. De schrijvers die op het stopzetten van beveiliging alleen maar “zinspelen” (en het dus niet openlijk uitspreken), doen dat niet voor niets. Zij doen dat, omdat zij begrijpen wat de consequenties hiervan zijn: een gewisse dood voor Geert Wilders. Het stoppen van de beveiliging van Geert Wilders betekent *niet* dat hij “zich voortaan wel even zal inhouden voordat hij weer eens iets zegt”, zoals het optimistisch wordt voorgesteld door de Wilders-critici, maar het zou zonder meer zijn dood betekenen.

Geweldsretoriek rond de persoon van Wilders is echter tamelijk gewoon geworden en deze wordt zelfs gebezigd door mensen van wie men dat in hun functie totaal niet zou verwachten. Ik denk aan de voormalige Amsterdamse politiecommissaris Joop van Riessen (*geb.* 1943).

Het “mollen” van Geert Wilders

Van Riessen sprak over het “mollen” van Geert Wilders.⁶⁵⁵ Hij stelde, ook in de talkshow van *Pauw & Witteman* overigens, dat Wilders mollen “een normale reactie was”.⁶⁵⁶ Van Dale geeft bij “mollen” de betekenis “vernietigen”, “kapotmaken”. Misschien dat Van Riessen het allemaal niet gewelddadig bedoeld heeft, maar het woord “mollen” wordt wel vaak gebruikt in de context van fysiek geweld.

De reactie van Van Riessen komt niet helemaal als een verrassing voor wie de geschiedenis van de Rushdie Affaire kent.⁶⁵⁷ Vanuit het kader dat sommigen iemand tegen wie terroristische aanslagen gericht zijn, ervaren als een “oorzaak” van dat terrorisme valt het ook te begrijpen dat de Britse historicus Hugh Trevor-Roper (1914–2003) over Salman Rushdie zei (en nu citeer ik hem *in extenso*):

I would not shed a tear if some British Muslims, deploring his manners, would waylay him in a dark street and seek to improve them. If that should cause him thereafter to control his pen, society would benefit and literature would not suffer.⁶⁵⁸

Had niet Rushdie het geweld over zichzelf afgeroepen? *Hij* had toch *The Satanic Verses* (1988) geschreven? En als het boek niet was geschreven, dan had Ayatollah Khomeini zijn fatwa niet gemaakt. Dit is in feite het stand-

punt van Van Riessen achttien jaar eerder.

De verzetsheldin in de gevangenis in *De aanslag* zou hebben gezegd: “Er is maar één persoon die de fatwa heeft uitgevaardigd en dat is degene die het heeft het gedaan”. Maar zou dat Trevor-Roper overtuigen?

Wat mensen als Trevor-Roper, Hofland en Van Riessen zich niet realiseren, denk ik, is dat het onderwerp waarmee wij te maken hebben, veel groter is dan alleen Geert Wilders of Salman Rushdie. Commissaris Van Riessen zal nog veel meer mensen moeten laten “mollen” dan de fractieleider van de pvv om de ideale samenleving te creëren, waarin niemand meer terroristen provoceert. Ook Brigitte Bardot zal moeten worden gemold, Fallaci moet worden gemold, net als Houellebecq, Rushdie, Morris. En kan Van Riessen wel zo zeker zijn dat *hijzelf* uiteindelijk ook niet moet worden gemold?

De logica dat wie de gramschap oproept van de terroristen, de *oorzaak* is van de ellende, en op basis waarvan men in een buitengerechtelijke liquidatie of afranseling (“mollen”) ter verantwoording kan worden geroepen, betekent het einde van de geordende open samenleving, met een monopolie van de dwang bij de overheid, zoals we die nu kennen.

Tussen Hofland en Van Riessen bestaat overigens nog wel het verschil dat Van Riessen openlijk oproept tot geweld. Of dat zijn uitspraken in ieder geval zeer gemakkelijk als zodanig kunnen worden geïnterpreteerd. Hofland stelt slechts een maatregel voor, die onvermijdelijk tot een *geslaagde aanslag* zou leiden.

Waar is eigenlijk de grens? Als je van Geert Wilders de beveiliging afhaalt, omdat door zijn film *Fitna* terroristen geweld tegen hem willen plegen, waarom zou je dan ook niet de bewaking van de Amerikaanse president afhalen? Ook voor de president geldt toch dat hij moet worden bewaakt *vanwege de maatregelen die hij neemt*? Vanuit de logica van Hofland gedacht, zou je moeten zeggen, dat als de Amerikaanse president wil vermijden dat hij omkomt bij een aanslag, hij maar een beleid moet voeren dat potentiële aanslagplegers de lust ontnemt om zo’n aanslag te plegen. In een dergelijke wereld wordt, consequent doorgedacht, ieder slachtoffer zelf verantwoordelijk voor het tegen hem gepleegde geweld.

Wat brengt Hofland ertoe te denken dat *zijn* geschriften genade zullen vinden in de ogen van de beulen van ISIS? En op welke gronden denken Hofland en hoofdcommissaris Van Riessen te gaan onderscheiden welke Nederlandse staatsburgers wel en welke niet op politiebescherming aanspraak kunnen maken? Geniet een pvv-politicus minder bescherming, dan een politicus van de pvda? Hoe om te gaan met geweldsdreiging jegens burgemeester Aboutaleb of pvda-kamerlid Marcouch? Behoeven die niet te worden “gemold”, omdat de belangstelling van terroristen voor hun uitspraken niet gebaseerd is op het maken van een film als *Fitna*?

Zouden we niet, naar analogie van de verzetsheldin tegen Anton

Steenwijk, tegen Hofland en Van Riessen moeten zeggen: “Luister, Geert Wilders is geen oorzaak op dezelfde manier als Bardot, Fallaci, Houellebecq, Rushdie, *Charlie Hebdo*, Galileï, Spinoza en Darwin ook geen oorzaken zijn van de tegen hen gerichte dwangmaatregelen”.⁶⁵⁹

De opmerkingen van Van Riessen zijn daarbij dan nog in zoverre een geval apart, dat een oud-hoofdcommissaris van politie geacht wordt eigenrichting te *voorkomen*. Daarvoor is nu juist de politie in het leven geroepen. Maar hier hebben we dus een voormalig hoofdcommissaris die tot het plegen van geweld oproept.

Causaliteit in ethiek en recht

De oplossing voor deze onthutsende beschouwingen over causaliteit is misschien, dat we kunnen kijken naar de rechtswetenschap. In de rechtswetenschap zijn deze problemen, zoals men mag verwachten, eerder naar voren gekomen. Ik doel op het leerstuk van de *juridische causaliteit*. In het recht geldt, dat iemand tot schadevergoeding uit onrechtmatige daad kan worden veroordeeld, wanneer de schade die is ontstaan in een *oorzakelijk verband* staat tot de onrechtmatige daad die iemand heeft verricht.

Maar ook juristen zijn daarbij gestoten op de oneindige waaier aan feiten en gebeurtenissen die als “oorzaak” kunnen gelden. Wat is de “oorzaak” van het boek dat u nu leest? Dat ik het voornemen heb opgevat het te schrijven? Dat Geert Wilders is vervolgd? Dat mijn ouders mij hebben verwekt? Dat De Blauwe Tijger het wil uitgeven? Dat ik Tom Zwitser (de directeur van de uitgeverij) ben tegengekomen?

De causale keten is eindeloos. In de rechtswetenschap heeft men daarom geprobeerd de causale keten in te perken met criteria als “voorzienbaarheid” en “redelijke toerekening”. Welke oorzaak kan aan iemand worden toegerekend?

Met dat laatste wordt een normatief element geïntroduceerd. Het gaat niet om natuurkundige causaliteit, maar om causaliteit die normatief wordt ingeperkt. “De gelegenheid maakt de dief”, luidt het spreekwoord, maar rechters zullen een beroep op “gelegenheden” zelden accepteren ter disculpatie van de dief. Althans voorzover die “gelegenheden” niet in strijd zijn met het recht en diefstal wel.

Wat hier voor het recht geldt, geldt ook voor de ethiek. Althans de argumenten lijken sterk het hier gestelde ook *naar analogie* voor de ethiek, voor onze morele beoordeling, toe te passen. De “oorzaak” van de geweldsdreiging jegens Rushdie is de fatwa en niet het boek, omdat het boek is geschreven en gepubliceerd in Engeland, waar het schrijven van het boek op geen enkele wijze in strijd is met het recht. De “oorzaak” van de geweldsdreiging jegens de Deense cartoonist Kurt Westergaard zijn de ge-

welddadige opvattingen van zijn terroristische belager Geele⁶⁶⁰ en niet het feit dat Westergaard in 2005 een cartoon van iemand heeft getekend, die eruit ziet als de profeet Mohammed. De “oorzaak” van de geweldsdreiging jegens Geert Wilders, is het bestaan van gewelddadige organisaties als Al Qaida, niet dat Wilders een film *Fitna* heeft gemaakt.

Wat mensen als Hofland en andere critici van Wilders, Rushdie, Westergaard, *Charlie Hebdo* en andere personen en instanties die de gramschap van theoterroristen over zich hebben afgeroepen in feite willen doen, is het herijken van onze opvattingen over vrijheid van expressie, zodanig dat wat Van Gogh, Wilders, Rushdie, Hirsi Ali en Westergaard gedaan hebben “weliswaar mag, maar niet hoeft”. En van “niet hoeft” wordt dan geleidelijk verder geschuifeld naar “niet betamelijk”, “niet kies”, “niet verstandig” en daarmee worden Wilders, Rushdie, Westergaard en anderen mede verantwoordelijk gemaakt voor de toestand, waarin ze verkeren.

Vervolging van Abdel-Samad

Dit alles betekent dat de context, waarin hedendaagse vervolgingen wegens racisme en vreemdelingenvrede plaatsvinden, onze overheden en rechterlijke instanties te denken zouden moeten geven. Het gevaar is niet denkbeeldig dat zij voor het karretje worden gespannen van de gewelddadige islamisten. Islamisten grijpen soms naar de wapenen en worden dan terroristen of, omdat het om terrorisme is geïnspireerd door een conceptie van God, *theoterroristen*.⁶⁶¹ Maar ook lijkt een ander soort strijd te worden gevoerd, een strijd voor de “hearts and minds”, een strijd, waarbij de westerse wereld wordt bestreden met de eigen middelen. Want waarmee worden westerse democratische rechtsstaten bestreden? Met mensenrechten! De “community leaders”, mensen als Dalil Boubakeur, en anderen die klagen over het “misbruik” dat gemaakt wordt van de vrijheid van expressie, gaan vaak uit van een verkeerde interpretatie van de vrijheid van godsdienst. Die wordt omgeduid tot de vrijheid om niet in een godsdienstig gebruik bekritiseerd te worden. Gebeurt dat wel, dan spreekt men van “misbruik” van de vrijheid van expressie.

Maar is het wel “misbruik” en niet gewoon “gebruik”? Wanneer ik iets zeg dat u niet bevalt, maak ik dan “misbruik” van de vrijheid van meningsuiting?

Er zijn veel mensen die dat tegenwoordig denken, of die opvattingen huldigen die daar op neerkomen. De psycholoog en terrorismedeskundige Carlo Strenger (*geb.* 1958) schrijft in een opvallend essay *Zivilisierte Verachtung* (2015), dat na 1945 een proces van “zelfkastijding” is gestart in westerse samenlevingen.⁶⁶² De universele aspiraties van een op de Verlichting gebaseerde cultuur werden met steeds meer scepsis gezien. Het Westen zou aan een serieus zelfonderzoek moeten gaan doen en zijn morele en

politieke zonden belijden.

Niet alleen dictators spelen daar handig op in, maar ook islamistische ideologen. Vrijheid van godsdienst betekent respect, het respecteren van godsdiensten, denken zij. Multiculturalisten en postmoderne nihilisten lopen met open ogen in die valkuil, want wat kan er mis zijn met respect? Dat is toch ook goed, dat mensen een “beetje fatsoenlijk” met elkaar omgaan? Elkaar niet beledigen? Maar het probleem is: dit softe jargon verhoudt zich niet goed met de vrijheid van kritiek. Het is de bedding voor een nieuw discours waarin schrijvers, cabaretiers, cartoonisten en politici worden aangeklaagd vanwege aanzetten tot haat en vreemdelingenvrees, of belediging van een gelovige groep, of anderszins, terwijl zij bezig zijn met legitieme kritiek op de onaangename kanten van een godsdienst, met satire of met spot.

Onder vigueur van het multiculturalisme worden hele nieuwe “groepsrechten” gemaakt, die het criminaliseren wanneer een groep in zijn religieuze overtuiging wordt tegengesproken of bekritiseerd.⁶⁶³

Via een geperverteerde interpretatie van de vrijheid van godsdienst wordt die vrijheid niet opgevat als de vrijheid om van geloof te *veranderen* of daarvan helemaal af te vallen (*apostasie*), maar als de vrijheid niet in een godsdienstige overtuiging te worden bekritiseerd. Men zou vanuit atheïstisch perspectief kunnen spreken van een “recht om niet gestoord te worden in zelfvoldane tevredenheid met een eenmaal aangenomen set van illusies”.⁶⁶⁴ Maar misschien vindt u dit een tendentieuze zin. En dan heeft u nog gelijk ook. Laat ik terugkeren tot de hoofdlijn van mijn betoog.

Veel van de voorbeelden in dit boek zijn ontleend aan Nederland, Frankrijk en Italië. Misschien is ook een Duits voorbeeld op zijn plaats. Een nog belangrijker reden dan verdelingen over de nationaliteiten om ook aan het volgende geval aandacht te besteden, is omdat het ons leert dat op een bepaald moment alle sectoren van een vrije samenleving worden aangetast wanneer concessies worden gedaan aan het theoterrorisme. De schrijver van serieuze literatuur kan denken dat het de cartoonisten zijn die worden aangepakt. Tot een bestudering van het geval Rushdie hem uit de droom helpt. De beoefenaar van universitaire wetenschap kan denken, dat de geweldsdreiging alleen uitgaat naar publieke intellectuelen, die de “toon” niet weten te vinden. Tot hij merkt dat jihadisten ook bezwaar maken tegen wetenschappelijke verhandelingen over de profeet of de islamistische theologie.⁶⁶⁵

In *Die Zeit* van maart 2016 schrijft de Duitse geleerde Michael Wolffsohn (*geb.* 1947) over de Egyptisch-Duitse politicoloog Hamed Abdel-Samad.⁶⁶⁶ Abdel-Samad (*geb.* 1972) is een uit Egypte afkomstige publicist die verschillende (deels autobiografische) werken over aan de Islam gerelateerde onderwerpen op zijn naam heeft staan.⁶⁶⁷ Deze hebben in Duitsland⁶⁶⁸ enig stof doen opwaaien. Vooral zijn voorlopig laatste boek *Mohamed: Eine Abrechnung* (2015) kwam hard aan.⁶⁶⁹ Hierin nam Abdel-Samad

niet alleen “afscheid van de hemel”, zoals de titel van een van zijn eerdere boeken luidt. Hij benoemt niet alleen het islamisme als een “fascistische ideologie”, zoals een ander boek van hem doet, en wat we ook bij Oriana Fallaci hebben aangetroffen. Hij legt niet alleen uit hoe de Arabische lente in een herfst en in sommige landen een winter veranderde, wederom een thema van een van zijn boeken. Maar hij levert direct kritiek op leven en leer van de profeet Mohammed, die door moslims als een heilige figuur wordt gezien.

Kan dat?

Kritiek op Jezus Christus, Boeddha of Confucius wordt grondwettelijk en verdragsrechtelijk beschermd. Maar geldt dat ook voor de profeet van de Islam? Of heeft die een speciale status?

Abdel-Samad kwam onder politiebewaking te staan vanwege de serieuze geweldsdreiging die tegen zijn persoon werd aangewend, maar hij kreeg ook problemen met justitie. Hij werd “angezeigt” en door de Berlijnse openbare aanklager (“Staatsanwalt”) verhoord. Omdat Abdel-Samad over Mohammed had gesproken als een “Massenmörder und krankhaften Tyrann” werd een aanklacht wegens “Volksverhetzung” tegen hem ingediend.

De Duitse geleerde Michael Wolffsohn (*geb.* 1947)⁶⁷⁰ verdedigt Abdel-Samad in een artikel in *Die Zeit*. Niet alleen wijst Wolffsohn op het Duitse volkslied dat “Die Gedanken sinds frei” proclameert, maar ook op art. 5 van de Duitse Grondwet dat de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van de pers en de vrijheid van kunst en van wetenschap waarborgt. Hoe kan daarvan sprake zijn wanneer een auteur zich voor justitie moet verantwoorden over de opvattingen die hij in zijn boeken ventileert? Is het bovendien niet bitter dat een auteur, die wordt bedreigd vanwege zijn opvattingen zich ook nog eens *justitie* van het lijf moet houden? Wolffsohn schrijft: “Derjenige, der vom Recht geschützt werden soll und laut Verfassung geschützt werden muss, soll sich nun seinerseits recht(!)fertigen”. Moeten we niet constateren, vraagt Wolffsohn dat het de openbare aanklager is (en niet Abdel-Samad) die het recht schendt? De openbare aanklager, die juist geroepen is het recht te beschermen? En als Abdel-Samad wordt vervolgd vanwege zijn visie op Mohammed, waarom dan niet een van Duitslands grootste islam-kenners, Tilman Nagel (*geb.* 1942), die in zijn monumentale Mohammed-biografie *Mohammed: Leben und Legende* (2008),⁶⁷¹ opvattingen verdedigt die lijken op die van Abdel-Samad?

Het voor de hand liggende antwoord van justitie is hier waarschijnlijk, dat Tilman kennelijk (nog) niet de gramschap heeft opgewekt van islamistische predikers en Abdel-Samad wel, maar is dat antwoord bevreemdend? Wat dan “recht” is, komt louter af te hangen van de arbitraire meningen van mensen die er een speciale kunst van maken “aanstoot te nemen”.⁶⁷²

Abdel-Samad legt op zijn Facebook-pagina uit wat het bezwaar is

van “Volksverhetzung” als criterium.⁶⁷³ Hoe kan men die “Volksverhetzung” meten, vraagt Abdel-Samad? Gaat men dan hoofden tellen, die door zijn boek beledigd zijn? Door zijn boek is niemand in de verleiding gekomen geweld te gaan plegen tegenover anderen. Dat kan men van de Koran niet zeggen, meent Abdel-Samad. In naam van dat boek wordt dagelijks geweld gepleegd.

En met deze toelichting op zijn standpunt heeft Abdel-Samad eigenlijk weer een nieuwe provocatie gepleegd, immers stellen dat de koran een boek is waarin “haatteksten” voorkomen, kan ook weer als beledigend worden opgevat. En waarom zou het ook niet beledigend zijn te stellen, dat dit geweld niet zelden wordt aangewend jegens diegenen die men kan zien als de boodschappers van het nieuws over het geweldpotentieel in wereldreligies. Critici van de islam krijgen in de islamitische wereld vaak de doodstraf of zij moeten op zijn minst rekening houden met zweepslagen, zoals op het ogenblik duidelijk wordt in de affaire Raif Badawi (*geb.* 1984).⁶⁷⁴

“Volksverhetzung” in Frankrijk

Het door Abdel-Samad aan de orde gestelde probleem, is dat “Volksverhetzung” een vaag begrip is dat grote onzekerheid laat bestaan over burgerlijke vrijheden. Datzelfde probleem komen we ook tegen in een voorbeeld uit Frankrijk waar overigens verschillende auteurs met justitie in aanraking kwamen. Niet alleen Michel Houellebecq en Brigitte Bardot, maar ook de journalisten Ivan Rioufol en de publieke intellectueel Éric Zemmour.

Eric Zemmour (*geb.* 1958) werkt, net als Ivan Rioufol, bij de Franse krant *Le Figaro*. Zijn ouders waren Joodse Berbers die in 1950 van Algerije naar Frankrijk emigreerden.⁶⁷⁵ Hij geniet echter de grootste bekendheid als deelnemer aan discussieprogramma's op de Franse televisie. Hij neemt daar ongezouten standpunten in, vaak over de islam, maar ook over andere gevoelige zaken. Hij ziet zichzelf als “gaullist” en als verdediger van de Franse natiestaat die naar zijn idee helaas over zijn hoogtepunt heen is.

Sinds kort geldt hij als een ongekend publicitair succes, want *na* en ook misschien *ondanks* (of *dankzij*) verschillende pogingen van de Franse justitie om hem veroordeeld te krijgen, zijn van zijn boek *Le suicide Français* (2014) meer dan 500.000 exemplaren verkocht.⁶⁷⁶ Zemmour neemt daarin (voor sommigen) controversiële opvattingen in over neoliberalisme, de Europese Unie, multiculturalisme (wat de Fransen “communautarisme” noemen)⁶⁷⁷ en massa-immigratie (vooral uit islamitische landen). Vrijblijvendheid en zogenaamde tolerantie hebben Frankrijk alleen maar zwak gemaakt, meent Zemmour.

De laatste keer dat Zemmour werd vervolgd was in 2015 toen hij overigens werd vrijgesproken. Hij had gezegd: “De Noormannen, de Hun-

nen, de Arabieren, de grote invasies na de val van Rome zijn nu vervangen door bendes Tjetsjenen, Roma, Kosovaren, bewoners uit de Magreb en Afrikanen die roven, aanranden en plunderen". De reden om Zemmour deze keer niet te veroordelen was dat zijn kwalificaties betrekking hadden op *een deel* van de genoemde gemeenschappen, niet op de gemeenschappen in zijn algemeenheid. Ook kon Zemmour niet worden aangerekend dat hij had oproepen tot rassenhaat of belediging *wegens ras*.

In 2011 had Zemmour minder geluk. Hij werd toen veroordeeld, omdat hij in een talkshow had gezegd dat drugsdealers voornamelijk "zwarten en Arabieren" waren.⁶⁷⁸ Ook zijn (volgens sommigen) *pleidooi voor* of (volgens anderen) *begrip voor* etnisch profileren kwam hem op een veroordeling te staan. Waarom worden sommige mensen door de politie wel zeventien keer aangehouden? "Omdat de meeste dealers zwarten en Arabieren" zijn, had Zemmour gezegd. "Dat is een feit".

Hij ziet zichzelf overigens niet als een "provocateur", zoals zijn critici bij de traditionele middenpartijen hem graag zien, maar als een adequate analyticus en observator die de werkelijkheid geen geweld wil aandoen door de harde realiteit door een rozige waas van politieke correctheid te laten vertekenen.

De openbare aanklager had hem beschuldigd van het bevestigen van "oude stereotypen volgens welke immigratie altijd met misdaad" verbonden is, zonder dat overigens duidelijk was geworden of het bevestigen van "stereotypen" kan worden gezien als een strafbaar feit in het Franse recht.

Zemmour over islam en islamisme

Ook zijn opvattingen over de islam of het islamisme hadden het misnoegen opgewekt van de meer traditionele politici, zoals dat hij geen ostentatief bidden in de Franse straten zou willen zien. Of dat de nikaab zou moeten worden verboden in wat genoemd wordt de publieke ruimte. Het viel *buiten* de "grenzen van het recht op vrijheid van expressie", bepaalde de Franse rechter. Daarbij verwees de rechter ook naar een "speciale verantwoordelijkheid", die Zemmour zou hebben als professionele mediafiguur.⁶⁷⁹

Het zijn wonderlijke standpunten van de Franse rechterlijke macht, want de nikaab is in Frankrijk *wettelijk verboden*. Zemmour verklaart dus eigenlijk alleen maar zijn loyaliteit ten opzichte van het wettelijke systeem.

Zoals men kan verwachten met intellectuelen als Zemmour krijgt de rechterlijke macht, net als in het geval Fallaci, stevig weerwerk. Niet alleen van de advocaten van de verdachten, maar ook van de verdachten zelf, die van het geschreven en gesproken woord hun specialiteit hebben gemaakt. Dat is duidelijk te onderkennen in een toespraak van Zemmour die op 10 november 2015 werd gepubliceerd onder de titel "Rien ne m'empêchera de

continuer à dire ce que je crois!” en die werd gepubliceerd op de site *Boulevard Voltaire*. Het is een sterke toespraak, vergelijkbaar met die van Gerard Reve (1923–2006) toen hij voor godslastering werd vervolgd in Nederland⁶⁸⁰ en, zoals bekend, vrijgesproken.⁶⁸¹ In een kritiek op de Wet Plevén (1972),⁶⁸² waarin racistische uitingen worden gecriminaliseerd, analyseert Zemmour de verwevenheid tussen strafbare blasfemie enerzijds en wetgeving, die aanzetten tot haat en discriminatie strafbaar stelt anderzijds. Het laatste ziet hij als een voortzetting van de oude blasfemiewetgeving onder een andere naam.

In het legendarische voorbeeld van het blasfemie-proces van chevalier de la Barre (1745–1766) ging het om een Fransman die zijn hoed niet had afgenomen voor een katholieke processie. Het kwam hem op de doodstraf te staan, op gruwelijke wijze ten uitvoer gelegd.⁶⁸³ Wij zeggen dat nu absurd te vinden, houdt Zemmour ons voor. Maar is het tegenwoordig anders? Het nieuwe dogma is “antiracisme” of het identiteitsdenken: “politiek correct links, humanistisch links, zo goedwillend en vredelievend, zo seculier en antiklerikaal, had het delict van blasfemie, dat was afgeschaft door de Revolutie, weer in ere hersteld”.

Zemmour beticht zijn critici ervan (ook zijn critici bij justitie) dat men eenvoudigweg beducht is voor zijn, Zemmour’s, invloed op het Franse publiek. Zijn argumenten zijn gewoon sterker dan die van zijn politiek-ideologische tegenstanders. Daarom, en niets anders, moet hem het zwijgen worden opgelegd.

Toen de openbare aanklager aan Zemmour vroeg of zijn veroordeling in 2011 had geleid tot een verandering van zijn manier van optreden, antwoordde de populaire intellectueel met de retorische vraag of de *vrij-spraken*, die het OM had moeten ervaren in dit soort zaken, hadden geleid tot een verandering van *hun* manier van werken en denken?

We zien zich hier weer hetzelfde proces voltrekken als bij Bardot en Wilders. Paternalistische, vanuit de hoogte onderwijzende, rechters stuiten op tegenstand van de zijde van hun verdachten die in sommige gevallen, Zemmour is daar een sprekend voorbeeld van, wel de gave hebben van het woord. Zouden die vrijspraken ertoe leiden dat de dames en heren van justitie eindelijk zouden toegeven dat zij niet op aarde zijn om de politieke ideologie van hun minister te dienen (Christiane Taubira), vroeg Zemmour? Of de politieke ideologie die zijzelf onderschrijven? En wanneer zal het Openbaar Ministerie leren dat het zich niet moet oriënteren op de politieke lobby die *leeft* van het racisme of antiracisme?

Het hedendaags dolgedraaid “antiracisme” vergelijkt hij met de politieke ideologie van de voormalige communistische regimes. En hij eindigt zijn apologie, als een hedendaagse Socrates,⁶⁸⁴ met de vaststelling dat hem nooit het zwijgen kan worden opgelegd. De geschiedenis zal zijn gelijk bevestigen, zei hij.

Wat we hieruit kunnen leren, is dat een moralistisch optredende

rechterlijke macht het risico loopt met gelijke munt te worden terugbetaald. Een rechter die gaat discussiëren met de verdachte (de fout van rechter Moors in het eerste Wilders-proces). Dat is een gevaarlijke ontwikkeling. Het kan leiden tot een ondermijning van het gezag van de rechterlijke macht. Ook in Nederland hebben we dat in de zaak Wilders 1 kunnen onderkennen. Zowel de rechter en rechtsgeleerde Tom Schalken als ook de gewraakte rechter Jan Moors, hebben door hun optreden bij het grote publiek een indruk doen ontstaan, dat iets niet pluis is met de Nederlandse rechterlijke macht. Terecht staat een verdachte voor zijn *opvattingen*. En Schalken en Moors hebben kennelijk andere opvattingen. Maar daar kan men toch niet voor veroordeeld worden?

Iets soortgelijks zien we zich voltrekken in de zaak Zemmour. Net als Wilders in het eerste proces: Zemmour won zijn zaak. Een commentator postte onder zijn pleitrede op de website *Boulevard Voltaire*: “Je suis Eric”.

On n’arrête pas Voltaire, zei Zemmour’s held De Gaulle, maar de hendaagse Voltaire’s *laten* zich ook niet meer zonder weerwoord arresteren.

Quatorze Juillet in Nice

Inmiddels zijn we weer enkele aanslagen verder. Tijdens de viering van de Franse feestdag Quatorze Juillet op 14 juli 2016 in Nice reed de Tunesische Mohamed Salmene Lahouaiej-Bouhlel (*geb.* 1985) met een vrachtwagen in op de menigte. Hij maakte 84 slachtoffers. Later onderzoek wees uit dat hij al maanden was bezig zijn geweest met de voorbereiding van zijn wrede daad.⁶⁸⁵ Hoewel niet bleek dat Bouhlel contact had gehad met ISIS, werd de aanslag wel spoedig opgeëist door de terreurorganisatie die tegenwoordig met Al Qaida concurreert.⁶⁸⁶

Naar men mag aannemen uit enthousiasme voor de aanslag, onthoofdde ISIS weer twee slachtoffers.⁶⁸⁷ En, zoals gebruikelijk, werd dit weer op video opgenomen. De organisatie die zich identificeert als ISIS of ISIS Ninawa gaat in de videoboodschap ook in op de situatie in Frankrijk, waarbij men stelt: “Hollande (...), het zal temidden van jouw burgers herhaald worden, op de straten van Parijs, Marseille, en Nice..”.

De twee beulen geven nog als commentaar dat hun slachtoffers “spionnen” waren. Daarna worden ze op een veld – temidden van een aanzienlijke schare omstanders – publiekelijk onthoofd.

Let op, “zeer schokkende beelden”, waarschuwt YouTube.

Natuurlijk reageerden ook Nederlandse kamerleden op de aanslag in Nice.⁶⁸⁸ De kamerleden waren over het algemeen “geschokt”. Maar wat voor de bevolking die van de reacties van hun bestuurders kennisnemen ook als schokkend wordt ervaren (tegenwoordig zo gemakkelijk te con-

sulteren vanwege het commentaar onder krantenartikelen op internet, een soort spontaan referendum), is het voor iedereen te verifiëren *gebrek aan een adequate diagnose* van het hedendaags theoterrorisme.

De voorzitter van de Tweede Kamer Khadija Arib (*geb.* 1960) gaf aan: “Wat een verschrikkelijke en laffe aanslag op Frankrijk. Wens slachtoffers, nabestaanden en het Franse volk veel sterkte toe”. Die sterkte zullen Europese burgers inderdaad nodig hebben, is de cynicus geneigd te antwoorden, want hun bestuurders hebben kennelijk geen idee hoe dit kan worden aangepakt. Niet alleen in Europa, maar ook in de Verenigde Staten van Amerika, getuige de ontwijkende commentaren van president Obama, waaraan aandacht werd besteed in hoofdstuk 1.

d66 leider Alexander Pechtold (*geb.* 1965) wist over de aanslag niet meer te melden dan: “Met deze aanslag op de avond van de Franse nationale feestdag is het land opnieuw in het hart geraakt. Hoe moeilijk soms ook en hoezeer woorden vlak na zo’n gruweldaad vaak machteloos klinken, wij buigen niet voor terreur”. Met geen woord wordt gerept over de achtergrond van die aanslag, een aanslag die, zoals zovele, zeer specifiek is gemotiveerd. Pechtold gebruikt het bleke woord “terreur”. Ook met het woord “aanslag” beperkt hij zich tot algemeenheden.

Een heel klein beetje preciezer is Emile Roemer (*geb.* 1962), fractievoorzitter van de Socialistische Partij, wanneer hij zegt: “Op de dag dat je de vrijheid viert, beroofd worden van je vrijheid. Wat een verschrikking”. Dit bevat tenminste een verwijzing naar de 14^e juli, naar vrijheid, en Roemer geeft dus enig blijk van een besef dat de “aanslag” een ideële motivering heeft, die zijn collega’s zo zorgvuldig mogelijk buiten het blikveld proberen te houden.

Ook iets beter dan de algemeenheden van Pechtold was de reactie van Gert-Jan Segers (*geb.* 1969), fractievoorzitter van de ChristenUnie: “Bij de vreselijke aanslag in Nice herinner ik me opnieuw de aansporing van de Duitse theoloog en martelaar Dietrich Bonhoeffer (1906-1945): We moeten niet alleen de wonden verzorgen van slachtoffers onder de wielen van het kwaad, maar ook een stok tussen de spaken steken”. Hier vinden we een oproep om het terrorisme te gaan bestrijden, wat al een verbetering is ten opzichte van de gelatenheid waarmee terrorisme als een natuurramp wordt beschouwd, hoewel ook Segers nalaat iets te zeggen over de motieven van de aanslagpleger.

Fractieleider Sybrand Haarsma Buma (*geb.* 1965) van het CDA constateert ook dat een terreuraanslag heeft plaatsgevonden, maar specificeert dat met “barbaars”. Het is, opnieuw, een uitspraak die niet van enige ambitie getuigt het hedendaags kwaad te benoemen: “Barbaarse terreuraanslag tijdens Franse nationale feestdag in Nice. Mijn gedachten zijn bij de slachtoffers en nabestaanden”.

Wat uit deze voorbeelden blijkt, is dat ook Nederlandse politici geheel de

lijn van Obama volgen en dat wil zeggen: geen enkele aandacht voor de ideëel-geestelijke achtergrond van de dader.

Natuurlijk kan men zeggen dat dit begrijpelijk is, omdat zo kort na een aanslag nog niet veel bekend is over de dader. Dat is juist. Maar ook wanneer het materiaal daarover *wel* binnenkomt, dan verandert dat doorgaans niets aan de commentaren van de *mainstream* politici: er bestaat een hardnekkige consensus, dat niet mag worden ingegaan op de motieven van de dader. Althans men mag die motieven, zoals door theoterroristen zelf opgevoerd, nooit serieus nemen. Men hoort onze politici hoogstens wereldwijd verklaren, dat de jihadisten geen enkele notie hebben over wat hun eigen motieven zijn, want die motieven hebben helemaal niets te maken met wat die terroristen zelf zeggen dat hun motieven zijn: hun religieuze overtuiging.

De leegte in de commentaren bij de Kamerleden, is geen toeval. Het is een patroon dat we keer op keer kunnen onderkennen, niet alleen in Nederland, maar ook in andere landen van de wereld. En niet alleen bij leden van de Staten-Generaal, maar ook bij de leden van het kabinet.

Ook premier Mark Rutte (*geb.* 1967) heeft “geschokt” gereageerd op de aanslag. “Het is afschuwelijk om te zien dat wederom vele tientallen mensen, onschuldige burgers, zijn getroffen door een dodelijke aanslag. Na de gruwelijke aanslagen van vorig jaar in Parijs wordt Frankrijk nu weer hard getroffen. Onze gedachten zijn op dit moment bij de slachtoffers, de nabestaanden en bij het Franse volk en haar leiders, die wederom zwaar op de proef worden gesteld”. Geschokt, afschuwelijk, onschuldige mensen, hard getroffen, gedachten bij nabestaanden. Maar opnieuw: geen diagnose.⁶⁸⁹

De reactie van de minister van Buitenlandse Zaken was bijna identiek, maar het “laffe” van de kamervoorzitster was bij de minister van Buitenlandse Zaken “wreed” geworden. Eerlijk gezegd is dat wel een verbetering, want wie bereid is zelf te sterven voor zijn zaak kan wel “wreed” worden genoemd, maar toch niet helemaal “laf”.

Er was *nóg* een creatief element in het commentaar van Koenders (*geb.* 1958). Hij gebruikte de kwalificatie die doorgaans bij oorlogsmisdadigers wordt gehanteerd, namelijk “misdaden tegen de menselijkheid”. Letterlijk zei Koenders: “opnieuw een wrede en afschuwelijke misdaad tegen de menselijkheid”. Dat was bijna Wilderiaanse overdrijving. Ook enigszins Wilderiaans was dat hij sprak van een “epidemie”. Daarmee doorbrak hij de conventie in de *mainstream* politiek, dat terroristische aanslagen doorgaans worden gepresenteerd als “incidenten”, als gebeurtenissen die zeldzaam zijn, en die plaatsvinden in andere delen van de wereld. Koenders zei: “We moeten gezamenlijk onze vuist nog krachtiger ballen tegen de epidemie van terroristisch geweld”. Maar ondanks de kleine varianten die Koenders aanbracht op het standaardpalet aan commentaren, hij liep toch weer helemaal in de pas met de *mainstream* politiek in de zin dat elke diagnose van het verschijnsel wordt gemeden.

Daarop bestaat, zoals bekend, in Nederland slechts één uitzondering, namelijk Geert Wilders. Wilders zei: “Dit is een oorlog. En het zal niet stoppen voordat we onze grenzen sluiten voor de islam en onze samenlevingen de-islamiseren”.

De enorme armoede aan kwalificaties en oplossingen die de *mainstream* politiek kenmerkt, is hier verdwenen om plaats te maken voor een grote rijkdom aan kwalificaties én aan oplossingen. Misschien wel iets te veel kwalificaties, en ook iets te veel aan oplossingen, zou men kunnen denken. Niettemin, het contrast is opvallend en het zou interessant zijn die tegenstelling tot voorwerp te maken van een hopelijk beschaafd en vruchtbaar debat in de politieke gremia.

Wilders herhaalt allereerst een kwalificatie die lang geleden Gerrit Zalm (*geb.* 1952) van de VVD bezigde (gesouffleerd door partijgenoot Hirsi Ali) na de moord op Theo van Gogh en wat ook toen enig tumult veroorzaakte: “Het is oorlog”.⁶⁹⁰ Na de aanslag op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo* kwamen we het ook tegen bij president Hollande: *C’est la guerre*.⁶⁹¹ Grote stress in de politiek correcte gemeenschap, want dat Wilders en Trump dit soort dingen zeggen is één, maar dat een nette socialistische premier zo iets zegt “that’s different cook”, om het maar eens in het creatieve Engels van onze Nederlandse voetbaltrainers uit te drukken.⁶⁹²

Zoals te verwachten was bleef ook Barack Obama, in tegenstelling tot Donald Trump, trouw aan zijn weigering het begrip “radical Islam” te gebruiken. Hij liet verder weten mee te leven met Frankrijk en hij sprak van een “gruwelijke terroristische aanslag”.⁶⁹³ Ook bood Obama aan de Fransen te helpen bij het “onderzoek” naar de aanslag en om de daarvoor verantwoordelijken te berechten.

Het is een vriendelijke geste van de Amerikaanse president, maar ook niet erg nuttig. Niet het vinden van de daders is doorgaans het probleem, maar het adequaat voorkomen van nieuwe aanslagen, het verhinderen dat mensen “jihadist” worden en dat vergt weer de erkenning, dat het gaat om religieus gemotiveerde aanslagen, gepleegd door mensen die zijn overgegaan tot de “radicale Islam”, zoals Donald Trump vindt dat het genoemd moet worden.

Islamistisch theoterrorisme

Wellicht dat bij de lezer nu de gedachte boven komt dat ik hoog van de toren blaas, maar dat *ook ik* niet duidelijk uitspreek wat dan precies de *goede* diagnose zou zijn. Ik heb daarop twee antwoorden.

Het eerste is dat een goede diagnose vergt dat daarover kan worden gediscussieerd, argumenten kunnen worden uitgewisseld, dat kan worden *gesproken* over de oorzaken van wat ik noem het “islamistisch theoterrorisme”. Wanneer dat gesprek niet mogelijk is, omdat de participanten aan

de discussie door de rechterlijke macht bepaalde opties niet eens mogen *bespreken* en publiekelijk *overwegen* zitten we diep in de ellende (althans vanuit het perspectief van democratische rechtsstaten beschouwd, welteverstaan, *niet* vanuit ISIS, die in feite de rechterlijke macht in westerse staten aan zijn zijde weet en die daarover, om begrijpelijke redenen, verheugd is).

De tweede opmerking die ik daar, opnieuw in alle bescheidenheid, over wil maken, is dat ik wel een *voorlopige* diagnose heb (“voorlopige”, want, zoals alle diagnoses is deze bij te stellen, wanneer het empirisch materiaal daartoe aanleiding geeft). Mijn diagnose is dat hedendaagse samenlevingen worden getroffen door de invloed van een religieus-politieke ideologie: het islamistisch theoterrorisme. Het islamisme (of de radicale islam) is de ideologie, het motief, voor de aanslagplegers om hun “laffe”, “wrede”, “barbaarse” daden te plegen, waardoor onze politici zo “geschokt” zijn. Het is een “theoterrorisme” (en niet “terrorisme” in het algemeen), omdat het verhelderend is uit te spreken dat *deze* terroristen (in tegenstelling tot de Rote Armee Fraktion of de IRA) hun aanslagen plegen als een religieuze daad, een daad waarbij zij zich beroepen op de wil van God.

Dat zij “God erbij halen”, zoals vaak wordt gezegd, mag zo zijn, maar dat kan van iedereen worden gezegd. Ook Luther haalt “God erbij” of de paus in Rome, of moeder Theresa. Toch gaan we nooit aan de authenticiteit van Luther’s geloofsbeleving twijfelen, maar wel aan die van Al-Baghdadi. Dat is inconsequent. De assumptie van onze theoloog Obama dat *hij* kan onderscheiden tussen wat een authentiek religieuze uiting is en wat een pervertering van religie is, is een kolossale theologische aanmatiging, die hij helemaal niet kan waarmaken.

Wie vanuit een onbevangen en rationeel perspectief wil bestuderen wat de monotheïstische god met deze wereld voorheeft, die kan niet anders doen dan Jahweh of Jehova of Allah te benaderen, zoals hij Zeus of Poseidon benadert: dat wil zeggen als een empirisch te bestuderen fenomeen in het boek, dat Hij heeft geschreven (of dat *voor Hem* geschreven is door zijn dienaren).⁶⁹⁴ De eigenschappen van God zijn de eigenschappen, zoals die daar worden gepresenteerd.

Om de aard van die “theos” beter te leren kennen, moeten we dus de heilige Schriften bestuderen, waarop ook de aanslagplegers zich beroepen. De “theos” of “deus”, waarop Mohamed Bouhleh zich beroept, kunnen we leren kennen in de Bijbel en in de Koran.

Ook de Bijbel?

Maar dat is toch absurd! Het gaat hier om islamisme: de politieke vormgeving aan de islam. Wat heeft de Bijbel hiermee te maken?

Het antwoord daarop is: jodendom, christendom en islam hebben een bepaald godsbeeld gemeen. Het godsbeeld waardoor Bouhleh (net als de broers Kouachi, de aanslagplegers op het redactiekantoor van *Charlie Hebdo*) zich beroepen, is een god die zich heeft geopenbaard in de heilige geschriften van jodendom, christendom en islam. Zoals je de Griekse go-

den kunt leren kennen door de *Odyssee* en de *Ilias* te lezen, zo kan je de monotheïstische god leren kennen uit de verhalen in de bijbel en in de koran.

In die verhalen vind je allerlei mooie dingen over naastenliefde of de zorg voor de weduwen en wezen. En inderdaad, sommige morele aansporingen uit de koran waren een verbetering ten opzichte van wat er daarvoor bestond. Misschien heeft de koran een beetje verbetering gebracht voor de positie van de slaven. Maar ook voor de positie van vrouwen? Dit is voer voor historici en islamwetenschappers. En de meer politiek correcte islamwetenschapper (bijna allemaal) wijzen dan op de verbeteringen in moreel opzicht, die het optreden van Mohammed zou hebben gebracht.⁶⁹⁵ Wat zij over het hoofd zien, is dat het niet terzake doet of de koran of de bijbel of welk ander heilig geschrift een verbetering was ten opzichte van de situatie die er daarvoor bestond. Wat relevant is, is of de koran of de bijbel een verbetering is ten opzichte van onze hedendaagse grondwetten en mensenrechtenverdragen. En wie zou dat met droge ogen durven beweren?

Mensen als Obama of Karen Armstrong en (men moet vrezen) de *mainstream* politici willen hier niet van weten. Zij willen alleen het “evangelie” (letterlijk: het goede nieuws) horen, namelijk dat er aanknopingspunten voor “Moeder Theresa-achtig gedrag” in de heilige schriften liggen.⁶⁹⁶ Ik wil en kan dat niet ontkennen, maar het helpt ons niets als de Kouachi-broers of Bouhlel kunnen aanwijzen dat er *ook* passages zijn die wijzen op het doden van de ongelovigen, het doden van de joden (in de islamitische geschriften), het doden van de atheïsten, van de homo’s, *et cetera*.

Het is dus *pace* Obama, Clinton en al die goedwillende politici, van belang onze focus te richten op de gewelddadige teksten in de geopenbaarde bronnen van jodendom, christendom en islam.⁶⁹⁷

En wat zijn dan voor een goed begrip van het theoterrorisme de centrale teksten? Ik beperk mij tot vier centale verhalen. Misschien kunnen we spreken van de vier zuilen van het theoterrorisme.

De vier zuilen van het theoterrorisme

Allereerst het bevel van Abraham die bereid is zijn zoon Isaak te offeren op goddelijk bevel (Genesis 22: 16; Koran 37:109).⁶⁹⁸ De boodschap die hieruit spreekt, is die van morele heteronomie of theonomie: God stelt de wet en die wet moet blind gehoorzaamd worden. Of je nu je zoon moet vermoorden, een redactiekantoor in Parijs onder vuur moet nemen, een vrachtwagen op een menigte ongelovigen moet inrijden, het doet er niet toe: God’s wil is wet.

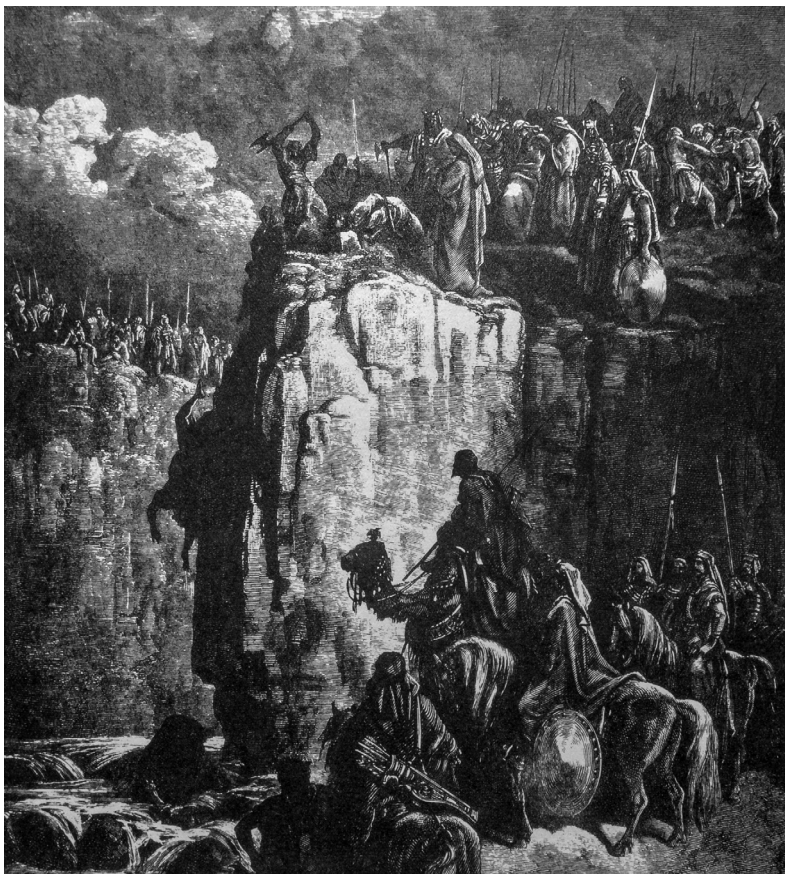
Het tweede verhaal is dat over Pinechas die zijn stamgenoten doodt, wanneer die iets doen dat naar zijn smaak tegen de wil van God ingaat (het komt altijd neer op vreedzame omgang met niet-Israëlieten of het gebruik

maken van godsdienstvrijheid: dat wil zeggen de vrijheid om een andere god dan de god van Israël te vereren).⁶⁹⁹ In een dergelijke situatie moet je handelend optreden. Dat wil zeggen: je mes, je speer (in Pinechas's geval was het een speer) of je Kalasjnikov oppakken en de eer van God wreken. Het verhaal staat in de bijbel beschreven in Numeri 25 en in hedendaagse termen vertaald zouden we het kunnen typeren als een legitimatie voor *anarchisme*. Dat wil zeggen: luister niet naar de staat. De staat is evenmin een autoriteit als het menselijk individu dat is. Leg de wetten van de staat naast je neer, wanneer die strijden met de wetten van God.

Het derde verhaal heeft dezelfde strekking als de twee voorgaande verhalen, maar het voegt iets toe voorzover het de rol accentueert van de godsdienstwaaninnige ideoloog: in dit geval Elia. De profeet Elia (de religieuze leider) heeft een conflict met koning Achab (de politieke leider). En volgens het perspectief van de theoterrorist moet dan de religieuze leider worden gevolgd. De moorddadige consequenties van deze houding worden beschreven in 1 Koningen 18:40 en die consequentie is: doodt de religieuze leiders van de verkeerde religieuze sekte. Hier komen dus Osama Bin Laden, Al Baghdadi en Ayatollah Khomeini in beeld. Dat zijn een soort hedendaagse Elia's.

Een vierde element, dat we in het theoterrorisme tegenkomen, is de enorme bereidheid offers te brengen, ook het eigen leven. De theoterroristen zijn niet alleen bereid mensen te doden, maar ook hun *eigen dood* te accepteren.⁷⁰⁰ Vandaar ook dat de kwalificatie van kamervoorzitter Arib en minister Koenders, die spraken van een "laffe" aanslag in Nice, zich op gespannen voet verhoudt met ons taalgebruik van het woord "laf". "Laf" zou het zijn, wanneer Bouhleh door middel van afstandsbediening een bom tot ontploffing had gebracht, terwijl hij zelf van een martini dry op een eiland in de Stille Oceaan zou zitten te genieten. "Laf" is misschien ook de opdracht tot het geven van een drone attack. "Laf" is verder Ayatollah Khomeini die oproept tot het vermoorden van Rushdie in de wetenschap dat hij nooit zelf voor zijn leven hoeft te vrezen, zelfs niet na zijn fatwa. Maar in een vliegtuig gaan zitten en dat de Twin Towers inboren – dat is niet bepaald "laf" (hoe verwerpelijk verder ook).

Ook die bereidheid tot het brengen van persoonlijke offers vindt een overweldigende steun in de heilige geschriften van jodendom, christendom en islam. Abraham was een martelaar, Izaak, was er een, maar echte *horror-stories* vinden we in 2 Makkabeeën 7 "over de marteldood van zeven broers en hun moeder".⁷⁰¹ Ik ga het verhaal niet vertellen, want dat is een "spoiler" voor uw eigen leeservaring. Typ de vindplaats 2 Makkabeeën 7 in op Google en u kunt die verhalen lezen in alle denkbare vertalingen ("het ligt dus niet aan de vertaling", voor wie dat mocht denken).

Gustave Doré: Elia en de slachting van de profeten van Baäl

Waar zijn de joodse en de christelijke theoterroristen?

Nu schreef ik hierboven dat ik (en dat meen ik echt, geen valse bescheidenheid) een voorlopige diagnose stel van de kwaal als “islamistisch theoterrorisme”. Maar het kan zijn, dat die diagnose moet worden bijgesteld of zelfs geheel verworpen. Eén tegenwerping dient zich al snel aan. Als de aanknopingspunten voor het theoterrorisme in zowel de bijbel als de koran liggen, waarom zijn er dan geen (of zo weinig)⁷⁰² joodse en christelijke theoterroristen?

In het geval van het jodendom zou dat nog verklaard kunnen worden door de geringe hoeveelheid joden op de wereld (0,25 procent van de wereldbevolking), maar in het geval van het christendom (31 procent van de wereldbevolking) gaat die verklaring niet op. Aanslagen worden zelden gepleegd door christenen, maar heel veel door moslims (23 procent van de

wereldbevolking). Klopt de boven uiteengezette diagnose dan wel? Hebben we wel een “monotheïsme-probleem”? Hebben we niet gewoon een “islam-probleem”?

De laatste stelling wordt met veel verve en eruditie verdedigd in het monumentale *Waarover men niet spreekt* (2015) van de Belgische islamdeskundige Wim van Rooy (geb. 1947).⁷⁰³ Het “islam-probleem” werd ook behandeld in het werk van de Nederlandse arabist Hans Jansen (1942-2015).⁷⁰⁴ Maar ook de filosoof Floris van den Berg (geb. 1973) plaatst een paar kritische kanttekeningen bij het concept “theoterrorisme” in zijn bespreking van mijn werk op dit terrein.⁷⁰⁵ In zijn opstel “Shampoo-reclame: over de islamitische ideologie van de haat, weerbare vrijheid & humanistische zending” (2016) vraagt hij zich af waarom de wereld niet overspoeld wordt met aanslagen door joden en christenen. Waarom zit het terrorisme vooral bij de islam en niet bij jodendom en christendom? “Er is iets bijzonders met de islam aan de hand (...)”, zegt Van den Berg verder.

Soortgelijke gedachten, zoals Van den Berg hier formuleert, hebben ook Oriana Fallaci voor ogen gestaan, denk ik, toen zij zichzelf een “christelijke atheïst” noemde. Ook dat was ingegeven door de gedachte dat, hoewel zij niet veel zag in de monotheïstische god, zij toch de christelijke cultuur aanvaardbaar achtte.

Er zijn wellicht vele manieren, waarop men deze bedenkingen tegemoet zou kunnen treden. De eerste is verdedigen dat het monotheïsme niets te maken heeft met het terroristisch geweld. Ter verklaring van het terroristisch geweld binnen de islamitische cultuur moeten we naar iets anders verwijzen dan naar het monotheïsme, dat de islam tenslotte gemeenschappelijk heeft met jodendom en christendom. De islam heeft een *specifiek probleem*. En omdat de islam monotheïsme deelt met jodendom en christendom (die grofweg zich in vreedzame richting hebben ontwikkeld), kan dus het monotheïsme niet het probleem vormen.

Nu wil ik niet uitsluiten dat het hedendaags terrorisme *verschillende* oorzaken heeft. Dat geldt trouwens voor bijna alle gebeurtenissen op deze wereld. Niets heeft maar één (en niet meer dan één) oorzaak. In die zin is terrorisme dus altijd een politiek-religieus-psychologisch-etc.-terrorismen. Termen als “religieus terrorisme” of “theoterrorisme” doen daaraan geen recht. Maar wat onterecht is, is dat onze politieke klasse alles wil overwegen, maar één ding niet: de religieuze dimensie. Dat is verdacht. Dat zou ons te denken moeten geven. Het zou ons op het spoor moeten zetten dat die weerstand zit bij de politieke klasse en hun koppigheid in het steeds herhalen van dezelfde lege mantra’s.

Ook blijf ik zitten met de vergaande overeenkomsten die bestaan tussen de monotheïsmen. De overeenkomst tussen de wereldbeschouwing van Pinechas en Bouhlei is zo verrassend dat de vraag niet is “Waarom haten ze ons?”, zoals de titel luidt van een bundel bijdragen gegroepeerd rond dit thema,⁷⁰⁶ maar waarom zouden ze dat *niet* doen?

Dit punt wordt gemaakt door Sebastien Valkenberg (*geb.* 1978) wanneer hij de vraag probeert te beantwoorden “Waar blijft The Sceptic’s Annotated Koran?”⁷⁰⁷ Wie de geschriften van jodendom, christendom en islam bestudeert, vraagt zich af waarom christendom en jodendom eigenlijk tegenwoordig zo geweldloos zijn? Is dat misschien, omdat zij het monotheïsme achter zich hebben gelaten? Komt het soms, omdat christenen wellicht *denken* en *pretenderen* dat zij het christendom praktiseren, maar dat zij in feite hun boodschap allang hebben aangelengd met enorme scheuten secularisme, *common sense*, humanisme en gewone menselijkheid, waardoor het christendom als het ware “draaglijk” is geworden?

Dat laatste zou nog kunnen worden ondersteund door de stelling dat de islam werd ontwikkeld in de zevende eeuw (Mohammed overleed in 632 n.o.j.), dus als je een vergelijking zou willen maken, dan moet je de islam van vandaag vergelijken met het christendom uit de dertiende of veertiende eeuw. En hadden we toen ook niet heel wat Pinechasten, Elia’s en andere inquistiteurs en fanatici rondlopen? Het christendom is gewoon beschaafd geraakt, maar niet omdat het altijd beschaafd *was*, maar omdat het beschaafd is *geworden*.

Pim Fortuyn bracht dat tot uitdrukking met de uitspraak dat jodendom en christendom door de wasmachine van de Verlichting waren gegaan. De islam nog niet. Maar Fortuynisten trekken doorgaans niet helemaal de juiste conclusie aan die op zichzelf juiste observatie. De conclusie die zij trekken is dat “niets mis” is met jodendom en christendom en “alles mis” is met de islam. Dan krijg je dus een in wezen “goed” christendom tegenover een in wezen “slechte” islam geplaatst. Maar wat men vergeet, is dat de nadruk dan eigenlijk niet zou moeten liggen op het christendom, maar op die wasmachine. Kennelijk had ook het christendom een wasmachine nodig. Je uitgangspunt moet dus niet dat goede christendom zijn, maar die wasmachine.

Zijn christendom en islam structureel verschillend?

De hierboven gepresenteerde analyse stuit op enige tegenspraak van auteurs die de structurele verschillen tussen christendom (en soms jodendom) enerzijds en islam anderzijds benadrukken. Zo schrijft de politiek commentator Martin Sommer (*geb.* 1956): “De Bijbel is niet de Koran en christenen zijn geen moslims, maar het is makkelijk om godsdiensten op een hoop te gooien. Dan ben je voor gelijkheid en géén islamhater”.⁷⁰⁸ Sommer heeft in die zin gelijk, dat verschillen kunnen worden onderkend tussen hedendaagse christenen en moslims in hun waardekeuzes. De Nederlandse socioloog Ruud Koopmans (*geb.* 1961) heeft empirisch onderzoek gedaan op dit terrein. Koopmans heeft de resultaten van zijn onderzoek neergelegd in de studie “Religious fundamentalism and out-group hosti-

lity among Muslims and Christians in Western Europe" (2013).⁷⁰⁹ Koopmans en zijn team hebben onderzoek gedaan naar representatieve groepen moslim-immigranten in zes Europese landen. Uit dat onderzoek komen een paar interessante dingen naar voren.

Wat zijn die punten?

Twee derde van de geïnterviewde moslims geeft aan dat men de regels van de eigen religie belangrijker acht dan de wetten van het land waarin men woont. Drie kwart van de respondenten geeft ook aan dat men slechts één ware interpretatie van de koran erkent.

Wanneer men dat vergelijkt met de cijfers van christenen over deze vragen, dan treedt een duidelijk verschil op. Van de christenen geeft slechts 13 procent aan de regels van hun religie boven de nationale wetten te plaatsen. En ten aanzien van de interpretatie van de bijbel geeft 20 procent aan dat slechts één juiste interpretatie mogelijk is.

Ook ten aanzien van de houding tegenover homoseksualiteit zijn verschillen te constateren tussen moslims en christenen. Bijna 60 procent van de moslims geeft aan dat men homoseksuelen niet in hun vriendenkring zou dulden. Over joden zegt 45 procent van de moslims dat zij niet te vertrouwen zijn. Bij christenen zijn die cijfers significant lager. Slechts 13 procent van de christenen geeft aan dat men geen homoseksuelen in de eigen vriendenkring zou accepteren.

Koopmans trekt uit die cijfers twee conclusies.

Allereerst: religieus fundamentalisme is geen marginaal verschijnsel. We vinden namelijk een sterke correlatie tussen religieus fundamentalisme en vijandigheid tegenover "out-groups", te weten homoseksuelen en joden.

Twee: de mate waarin religieus fundamentalistische opvattingen worden aangehangen, verschilt wel in de zin dat de cijfers uitwijzen dat moslims, als groep, meer fundamentalistisch zijn dan christenen als groep.⁷¹⁰

In die zin heeft Sommer dus gelijk: "christenen zijn geen moslims".

Is de bijbel geen koran?

Sommer maakt nog een tweede opmerking: de bijbel is ook geen koran. Ook dat lijkt een voor de hand liggende conclusie voor ieder die ook maar oppervlakkig kennis heeft genomen van de inhoud van de twee boeken. Dit punt wordt ook krachtig benadrukt door de Belgische auteur Sam van Rooy (*geb.* 1985), die schrijft: "De talloze letterlijke oproepen in de Koran om jihad te voeren tegen de ongelovigen, zijn niet plaats en tijdsgebonden maar onbegrensd in ruimte en tijd; zij zijn universeel. In de Bijbel worden daarentegen specifieke plagen en straffen in specifieke omstandigheden beschreven, gebonden aan tijd en ruimte".⁷¹¹ En daaraan voegt Van Rooy toe:

“Bovendien is de Bijbel een grote verzameling van verschillende boeken geschreven door meerdere auteurs over een bijzonder lange periode; de Bijbel is erkend mensenwerk, terwijl de Koran het rechtstreekse, eeuwige en onveranderlijke woord is van Allah”.⁷¹²

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat Sommer en Van Rooy geen gerenommeerde islamgeleerden zijn (een zwak argument overigens, want een beroep op autoriteit), maar toch zou het onverantwoord zijn hun visie op basis hiervan te negeren. Deze visie op de verschillen tussen bijbel en koran is ook door belangrijke islamgeleerden verdedigd, waaronder in Nederland Hans Jansen (1942-2015), in België Wim van Rooy (*geb.* 1947)⁷¹³ en in Frankrijk Rémi Brague (*geb.* 1947).⁷¹⁴ Deze auteurs verwijten dan aan de “nieuwe atheïsten” dat deze “alle godsdiensten over één kam scheren” en Sommer voert daar ook nog een motief voor op, namelijk dat diegenen die dat doen zichzelf kunnen vrijwaren van het verwijt “islamhater” te zijn.

Ik ben het met Sommer eens, dat heel wat politiek correcte standpunten worden ingenomen die *au fond* in strijd zijn met de feiten. Zij worden ingenomen op basis van pragmatische en politieke motieven, lijkt het. Dat is de essentie van politieke correctheid: dingen zeggen die onwaar zijn, maar nuttig lijken. Je *weet* misschien dat het onzin is de relatie tussen een wereldgodsdienst en het geweld van de jihadisten te ontkennen, maar je verzet je met hand en tand tegen die diagnose, want “that’s how they recruit”.⁷¹⁵ En als je maar lang genoeg bepaalde onwaarheden herhaalt en je omgeving die versterkt, dan weet je op een bepaald moment niet beter of je denkt dat het waar is.

Toch denk ik dat Van Rooy Sr., Van Rooy Jr., Sommer, Jansen en Brague een punt missen. En dat is dat de overeenkomsten tussen de drie monotheïstische godsdiensten van belang zijn om tot een goed begrip te komen van de elementen die problematisch zijn in de hedendaagse manifestaties van de radicale islam.

Het helpt enorm om te onderscheiden tussen: (i) religie als tekst; (ii) religie als meerderheidsgeloof; (iii) religie als gezaghebbende interpretatie en (iv) religie als hoop.

De gegevens van Koopmans zijn op *ii* gericht: op wat de meerderheid van de moslims denkt en dat kan men vergelijken met wat de meerderheid van de hedendaagse christenen denken. Je kunt ook vergelijkend tekstonderzoek doen (*i*). Maar religie, in het bijzonder monotheïstische religie, is altijd een combinatie van alle vier de elementen. En daarbij is dan *iv*: wat hedendaagse gelovigen zien als de geïdealiseerde toekomst van hun geloof. Dat laatste is wat liberale, vrijzinnige, bijna onherkenbaar gelovige mensen die zich tot de groep van gelovigen rekenen, soms over hun geloof bij elkaar fantaseren.

Dat laatste zijn bijvoorbeeld de moslimmeisjes die zeggen: er staat helemaal niet in de koran dat de straf op diefstal amputatie is. Mohammed was

helemaal geen krijgsheer. Mijn religie is spiritualiteit. En vervolgens zet men een hoofddoekje op en cultiveert een eigen vormgegeven identiteit, die strik genomen niet zoveel met *i*, *ii* en zeker niet met *iii* te maken heeft.

Politiek correcte commentatoren (Karen Armstrong bijvoorbeeld) zijn alleen maar met *iv* gepreoccupeerd, terwijl islamcritici zich oriënteren op *i*, *ii* en *iii*.

De reden dat ik de verhalen van Abraham, Pinechas, Elia en de moeder uit het boek van de Makkabeeën (dat zou u zelf opzoeken, weet u nog?) belangrijk acht, is omdat we hier vier illustraties vinden van de problematische kant van wat zich nu in de radicale islam aan ons presenteert: morele heteronomie (Abraham), religieuze anarchie (Pinechas), gewelddadig leiderschap (Elia) en de cultus van het martelaarschap (Makkabeeën).

De filosoof Jeroen Buve (*geb.* 1935) citeert de Arabische slogan van de moslimbroederschap, die dezelfde is als van Hamas: “Allah is ons doel; de Koran is onze grondwet; de Profeet is onze leider; Jihad is onze manier; en dood voor de zaak van Allah is de hoogste van onze aspiraties”.⁷¹⁶ Daarin kan je de islam en niets dan de islam herkennen. Maar beter is het de set van ideeën, die hierin naar voren komen, te begrijpen als de kern van een monotheïstische erfenis, die in sommige van de drie monotheïstische godsdiensten sterker, in andere minder sterk naar voren komt.

De reden is: als hedendaagse natiestaten een consistent contraterro-rismebeleid willen ontwikkelen, dan zullen ze moeten weten welke ideeën ze moeten bestrijden.⁷¹⁷ Wie denkt dat hij de strijd moet aanbinden tegen “extremisme”, heeft te weinig specifiek in handen. Dat is slechts een frase. Om kans op succes te hebben moeten we specifiekere worden. Het is de combinatie van de vier punten die ik hiervoor heb genoemd, die men zou moeten aanpakken. In onderwijs, in opvoeding, in het publieke debat. Dat geeft een kader. En dat zijn dus ideeën die, inderdaad, in de Hebreeuwse bijbel zijn ontwikkeld, verder voortgezet in het Nieuwe Testament en daarna ook in de islam een plaats hebben gekregen en daar zelfs tegenwoordig worden geradicaliseerd.

De term “radicalisering” krijgt daarmee ook een nieuwe dimensie. Tegenwoordig wordt veel gesproken over “radicalisering”, maar men verzuimt de vraag te stellen “radicalisering van wat?”. Radicalisering wil zeggen dat een bepaald idee te ver wordt doorgedreven, het wordt tot in zijn uiterste consequenties gevolgd en zoals het spreekwoord luidt: *jede Konsequenz führt zum Teufel*.

Waar we nu in de radicale islam mee geconfronteerd worden, is een radicalisering van de morele heteronomie, het anarchisme, religieus leiderschap en religieus martelaarschap, zoals die in de monotheïstische traditie zijn ontwikkeld. Dat de meerderheid van de christenen (*ii*) deze verhalen nu als “slechts verhalen” beschouwt, dat paus Franciscus zijn andere wang toekeert en niet zijn speer oppakt, zoals Pinechas deed (Numeri 25), is waar, maar ook is het goed om te begrijpen dat in het monotheïsme verha-

len besloten liggen die door onze hedendaagse jihadisten volkomen serieus worden genomen.

Kan de radicale islam zich ontwikkelen?

De vraag waar we dan mee te maken krijgen, is of en hoe we de islam diezelfde ontwikkeling kunnen laten doormaken (en liefst wat sneller) als die zijn beslag heeft gekregen in jodendom en christendom. C.S. Lewis (1898-1963) klaagde dat het hedendaags christendom “christianity and water” was geworden.⁷¹⁸ De vraag is nu: hoe kunnen we “islam and water” krijgen?

Men kan het ook zo formuleren: de islam is een “meer consistent” monotheïsme dan het hedendaags christendom en jodendom te zien geven. Hoe kunnen we een soort “inconsistente islam” bevorderen?

Opnieuw is het Houellebecq die ons te denken geeft. In *Plateforme* voert hij de Egyptenaar op die betreurt dat zijn land onder invloed van de islam is gekomen. In hoofdstuk 1 hebben we hem horen zeggen dat het katholicisme een soort polytheïsme is, geen monotheïsme. Hoe krijgen we een polytheïstische islam?

Houellebecq heeft van alle hedendaagse schrijvers misschien wel de meest scherpe neus voor nieuwe ontwikkelingen. Hij heeft verschillende keren aangetoond dat hij trends aanvoelt, waarvan de werking zich soms pas enkele jaren later doet gevoelen. *Soumission* laat ook zien dat kritiek op religie, in het bijzonder politieke religie, en daarbij dan weer in het bijzonder de islam, tot een van de meest brisante thema's van deze tijd hoort. Tot de *mainstream* politici is dit nog niet doorgedrongen en men probeert wanhopig dit thema van de agenda te krijgen, maar dat wordt steeds moeilijker. Natuurlijk is kritiek op de islam een markant thema van de Nederlandse pvv. Maar de pvv is internationaal gezien allang niet meer de enige partij die hiervoor aandacht vraagt. We komen het tegen bij de Amerikaanse presidentskandidaat Trump,⁷¹⁹ maar ook in Duitsland bij de AfD (*Alternative für Deutschland*). Uit uitgelekte emails van de vicevoorzitter van de partij, Beatrix von Storch (geb. 1941), blijkt dat de AfD de euro en EU inmiddels als uitgemolken onderwerpen beschouwt, maar dat kritiek op de islam nog volop actueel is, waarop zou moeten worden ingezet door de partij.⁷²⁰

Deze ontwikkelingen zijn voor dit boek interessant, omdat op basis daarvan de verwachting gerechtvaardigd is dat meer processen, zoals die van Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders zullen gaan plaatsvinden, ook in Duitsland. Daarbij zal het dan niet gaan om het vervolgen van gemarginaliseerde enkelingen als Hans Janmaat (1934-2002), maar om politieke leiders die grote delen van de bevolking vertegenwoordigen.

Het lijkt zelfs niet overdreven te stellen, dat het debat over de is-

lam het grote thema van de politiek gaat worden de komende decennia. Dat sluit ook aan bij het volgende schema. In de twintigste eeuw hebben twee grote ideologieën de politieke gang van zaken bepaald: racisme en marxisme-leninisme. Het racisme gaat terug op racistische ideologen als de Gobineau (1816- 1882) en het heeft een fatale politieke expressie gekregen in de nazi-ideologie.⁷²¹ De tweede grote ideologie is die van het marxisme-leninisme, teruggaand op de leer van Marx (1818-1883), zoals uitgewerkt door Lenin (1870-1924), en politiek vertaald in de Sovjet-Unie tussen 1917 en 1989.

De derde grote politieke ideologie die een uitdaging vormt voor de liberaal-democratische rechtsstaten, is die van het islamisme. Dit is de ideologie die is ontwikkeld door Sayyid Qutb (1906-1966) en verder ontwikkeld door islamistische theoterroristische ideologen als Osama Bin Laden (1957-2011) en Al Baghdadi (*geb.* 1971). Zoals de Duitse feministe Alice Schwarzer (*geb.* 1942) schrijft in “Silvester 2015, Tahrir-Platz in Köln” (2016): sinds de machtsovername door Ayatollah Khomeini in Iran hebben de islamisten een zegetocht door de wereld gemaakt. Zevenendertig jaar later zijn vele landen onder de heerschappij van de strijders van God’s eer gekomen. Maar ook in Europa zijn rechtsvrije ruimtes ontstaan, zoals die bestaan in Syrië en in Lybië.⁷²²

Westerse natiestaten hebben tot nu toe nog geen adequaat verweer weten te ontwikkelen tegenover de uitdaging, waarvoor het islamisme ons stelt. De terroristische aanslagen van 2015 en 2016 hebben laten zien dat liberaal-democratische natiestaten zelfs betrekkelijk weerloos staan tegenover deze dreiging. Dat is de niche in de markt van de politiek, waarop partijen als die van Wilders, de Afd, maar ook Donald Trump zich richten.

Migratiestop geen optie, regulering wel

Nu is er één punt dat vaak wordt voorgesteld als reactie op de groei van het islamisme, jihadisme, islamistisch theoterrorisme, salafisme of hoe men de radicalisering van de islam ook maar wil noemen: een volledige migratiestop uit landen, waarin deze islamisten een sterke factor vormen. Dit is de “grenzen-dicht-benadering” en dat brengt ons weer bij de “Minder, minder”-uitspraken van Geert Wilders.

Over de regulatie van migratie eerst nog dit. Over deze zaak wordt vaak in moralistische termen gedacht: alsof het onfatsoenlijk zou zijn iets dergelijks voor te stellen. Een migratiestop wordt voorgesteld door “rechtse” of “extreem rechtse” partijen en alleen al daarom onaanvaardbaar geacht.

Ik deel die opvatting niet. Een voorstel dat wordt gedaan door een “rechtse” partij is niet per definitie verkeerd, zoals een voorstel dat wordt gedaan door de “linkse” partij ook niet per definitie goed is. Of een voor-

stel stand kan houden, zal van geval tot geval moeten worden beoordeeld. Het voorstel tot een gehele migratiestop is niet houdbaar, omdat Europa immigratie nodig heeft. En Europa heeft immigratie nodig, omdat de bevolkingsaanwas in Europa te laag is om te kunnen overleven. De vraag is dus niet wel of geen immigratie, maar *welk soort* immigratie.

Dit betekent dus dat het traditioneel rechtse antwoord op deze kwestie verkeerd is, maar het traditioneel linkse antwoord ook. Het rechtse antwoord is: geen enkele immigratie. Dat is onjuist, om de aangegeven reden. Maar ook het klassiek linkse antwoord is onjuist. Dat is: immigratie moet kunnen en het staat landen niet vrij keuzes te maken bij de vraag wie men wil toelaten.

Als dat laatste gebeurt, het maken van die keuzes dus, dan beginnen linkse krachten doorgaans te klagen over “discriminatie”, “racisme”, “vreemdelingenhaat” (door mij “vreemdelingenvrees” genoemd) of iets soortgelijks. Die klachten zijn onterecht. Er is immers niets dat zich ertegen verzet dat landen in beginsel zelf bepalen wie zij in hun gemeenschap willen opnemen en wie niet. Zoals iemand die zijn verjaardag viert niet iedereen hoeft uit te nodigen, zo staat het ook natiestaten in beginsel vrij zelf te bepalen criteria te ontwikkelen wie men in zijn gemeenschap wil toelaten.

Een meer nuchtere en verstandige houding tegenover immigratie dan we doorgaans aantreffen, is te vinden in het boek van de Jeroen Buve, *Plato in het Vaticaan* (2012).⁷²³ Buve citeert de psycholoog Roos Vonk: “Hoe meer de bewoners van een land op elkaar lijken (bijvoorbeeld etnisch, zoals in Noorwegen) en hoe sterker de sociale normen en informele banden zijn, des te hoger is het vertrouwen”.⁷²⁴ En daaraan verbindt Vonk, instemmend geciteerd door Buve, de conclusie dat “immigratie een negatieve invloed op het vertrouwen heeft”.

Betekent dit dat we de immigratie maar moeten stoppen? Nee, zegt Buve, maar het betekent wel dat we daar “heel kritisch en politiek verantwoordelijk” mee om moeten gaan.

Ik deel die conclusie. Maar volgens de aanhangers van het politiek correcte denken mogen zulke dingen niet gezegd worden, want elke kritische kanttekening bij immigratie wordt gezien als een *selffulfilling prophecy*. Dat komt omdat zij, die in de ban zijn van het politiek correcte denken,⁷²⁵ een wonderlijke houding hebben tegenover universaliteit. Wie zegt dat bepaalde waarden universeel zijn (Buve zegt dat, ik ook) krijgt vaak te horen “welnee, dat zijn allemaal maar westerse verzinsels”. De pretentie dat de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (1948) een lijst van universele waarden zou vormen, wordt tegengesproken met het argument dat het hier alleen maar gaat om een door westerse landen opgestelde lijst, die het product is van “westerse superioriteitswaan”.⁷²⁶ Universaliteit in *normatieve zin* wordt dus ontkend.

Maar heel anders ligt dat bij de aanhanger van het politiek correcte denken, wanneer het om universaliteit *de facto* gaat. De meer nuchtere beschouwers, als Buve, constateren dat mensen op deze wereld heel verschillend kunnen denken over fundamentele waarden. De fundamentele waarde van individualiteit, van democratie, van individuele mensenrechten, verschilt van cultuur tot cultuur. De centrale vraag is: “Is de mens vooral een individu dat in diverse culturen verzeild kan raken, of wordt zijn mens-zijn primair bepaald door zijn functioneren in de maatschappij?”⁷²⁷ Buve wijst erop dat voor de meeste Afrikanen en Aziaten de voorstelling van de mens als een autonome of zelfbepalende factor irrelevant of zelfs absurd is. Maar ook die stelling bevalt de aanhangers van het politiek correcte denken allerminst, want door dat te beweren wordt de westerse mens weer in de ban geacht van discriminatoire opvattingen. Cultuurverschillen tussen de verschillende volkeren en culturen worden eenvoudigweg geloochend. Denken dat die cultuurverschillen bestaan, stelt degene die dat denkt bloot aan het verwijt van “discriminatie” of “xenofobie” (door mij als “vreemdelingenvrees” aangeduid).

Het juiste standpunt lijkt mij het volgende. Eén: cultuurverschillen bestaan. Niet alle leden van de wereldgemeenschap onderschrijven dezelfde waarden. Men denkt, om maar iets te noemen, niet overal op de wereld precies hetzelfde over democratie, rechtsstaat en mensenrechten. Dit is een uitspraak over de feitelijke stand van zaken in deze wereld. Wie daar meer over wil weten, leze *De piramide van Pinto* (2016).⁷²⁸ Twee: deze cultuurverschillen kunnen en mogen bestaan, maar niet onbepaald. Er zijn bepaalde universele waarden, waarop elk mens, louter op basis van zijn mens-zijn, aanspraak kan maken. Men mag dan geen, of een onvolkomen, democratie hebben in Noord-Korea of Saoedi-Arabië, maar elke Noord-Koreaan of Saoedi heeft daar wel recht op. De *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* mag als beschrijving van de werkelijkheid falen; het blijft als ideaal overeind.

Het moet ook natiestaten vrij staan te selecteren welke mensen uit de wereldgemeenschap men wil opnemen in de nationale gemeenschap. Wanneer land x van mening is dat de cultuur van land y te verschillend is om de burgers van land y *integreerbaar* te maken in land x, dan heeft land x het morele recht die mensen niet op te nemen.

Dan krijgt men het verwijt van “xenofobie” en de aanhanger van het politiek correcte denken presenteert dat alsof het kan worden vastgesteld als een objectief te registreren feit. Ook denkt hij dat het, zonder enig verder onderzoek, als verwerpelijk kan worden gebrandmerkt. Maar alleen al het hanteren van het woord “vreemdelingenvrees”, in plaats van het woord “xenofobie”, zou ons te denken moeten geven. Is namelijk elke vrees verkeerd? Is het niet naïef te denken dat vrees, of argwaan, nooit gerechtvaardigd kan zijn? Nogmaals: wie zou “vrezende”, dat iemand die afkomstig is uit een cultuur, waarin de begrippen individualiteit, vrijheid, mensen-

rechten, staat en natie een geheel andere inhoud hebben of zelfs helemaal niet bestaan, niet zo gemakkelijk integreerbaar is in Europa, is niet “ziek” (fobisch, xenofobisch), maar heel “gezond”; “realistisch”, zou men kunnen zeggen. Zo iemand is niet behept met “vreemdelingenhaat”, maar gezezend met “vreemdelingenrealisme”. En de bestuurders in natiestaten hebben de dure plicht hun staat, hun land, hun bevolking, te beschermen tegen onheil, ook onheil dat het gevolg kan zijn van verkeerde beslissingen op het terrein van immigratiepolitiek.

Dat is althans de hoofdregel.

En vluchtelingen dan?

Jazeker, maar vluchtelingen vormen de *uitzondering*. Je hoeft ook niemand in je auto te dulden, maar als iemand gewond langs de weg ligt, heb je de morele verplichting de gewonde naar het ziekenhuis te brengen. Het is echter onzin te stellen dat, omdat er wel eens iemand gewond langs de weg ligt, niemand het recht heeft mensen in zijn auto te weigeren.

En daarmee komen we bij *Des Pudels Kern*. Immers tot de criteria om mensen te weigeren op te nemen in de nationale gemeenschap, kan ook behoren dat zij afkomstig zijn uit een cultuur, waarin het islamisme een te grote aanhang heeft.

Nu is dit enigszins “negatief” gebracht. Het geeft aan dat natiestaten het morele recht hebben mensen toegang te weigeren tot hun gemeenschap, die naar alle waarschijnlijkheid de natiestaat zullen verwerpen. Maar er zit ook een positieve kant aan. Natiestaten kunnen ook mensen toelaten, die afkomstig zijn uit culturen die waarschijnlijk hun nationale cultuur komen versterken.

Van Wilders naar Aboutaleb

Dat brengt mij op de afsluiting van dit boek. *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders* begon bij Wilders. Dat wil zeggen: het begon voor mij bij het verzoek van de rechtbank Den Haag tot het uitbrengen van een deskundigenrapport over zijn vervolging. Ook het uitbrengen van dat rapport als zodanig was al een punt van overweging. Zoals Geert-Jan Knoops, de advocaat van Wilders, heeft duidelijk gemaakt tijdens de regiezitting was het al heel moeilijk mensen te vinden die als getuigen wilden optreden. De één wilde niet met het Wilders-kamp worden geassocieerd. De ander voorzag problemen met zijn universiteit. Weer een ander voorzag problemen in de beeldvorming. Zou hij niet zelf als “racist” kunnen worden gezien? Werd hij zelf niet verdacht?

Maar tevens merkte ik onder mijn collega's toch ook een grote aarzeling over het soort van vervolging waarom het hier draait. Van echt enthousiasme voor vervolging leek ook weinig te merken. Maar ook dát werd weer

niet publiekelijk gezegd. “Ander onderwerp graag”, dat was wat ik veel tegenkwam.

Toen ik mij meer in de kwestie ging verdiepen, werd het voor mij zelfs een principiële zaak over de kwaliteit van de rechtsstaat en democratie. De wetgeving, die het aanzetten tot haat en aanzetten tot discriminatie als strafbare feiten hanteert,⁷²⁹ heeft allerlei bijeffecten die onvoldoende zijn overwogen. Maar misschien moeten we de wetgever daarover niet te hard kritiseren, omdat de bijeffecten in de jaren zeventig van de vorige eeuw moeilijk voorzienbaar waren. Hoewel op het eerste gezicht volkomen legitiem, kunnen we nu constateren dat die wetgeving een welkom instrument kan worden in handen van theoterroristische ideologen om het ethos van de liberale rechtsstaat te ondermijnen. En met succes.

Het beeld dat uit deze serie strafrechtelijke vervolgingen van islamkritiek en vreemdelingenvrees oprijst (Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders), is niet bepaald geruststellend. Justitie raakt steeds meer betrokken bij politieke discussies over migratie, jeugdcriminaliteit en de positie van islamistische gewelds dreiging en geweldspleging. Mijn overtuiging is: de enige plaats waar die politieke discussies bevredigend kunnen worden beslecht, is *in de politiek*. Maar justitie raakt, verleid door de artikelen 137c en d Sr., of door wat in Frankrijk de Wet Pleven heet, en aangewakkerd door de ideologie van het multiculturalisme, verstrikt in kwesties waar men beter buiten kan blijven.⁷³⁰ Dat leidt niet zelden tot prestigeverlies voor justitie. Het eerste Wildersproces is daarvan een voorbeeld, maar voor de processen tegen Bardot en Zemmour geldt dat niet minder. Dat Oriana Fallaci op grond van haar trilogie is vervolgd (hoewel niet veroordeeld) is ook bijzonder onbevredigend.

Worden we hier niet geconfronteerd met overmoed van de zijde van de staat (“etatistische hubris”)? De staat denkt grote maatschappelijke kwesties wel op orde te krijgen zonder publiek debat. Sterker: men *vreest* publiek debat. Onder het mom van het beschermen van kwetsbare groepen wordt geprobeerd bepaalde ideeën uit de publieke arena te weren, maar daartoe heeft de staat noch het morele recht noch de macht.

De averechtse consequenties van het overheidsoptreden, zowel in Nederland, Frankrijk, Duitsland als Italië doen zich gevoelen in de opmars van wat wordt genoemd “populistische partijen”.⁷³¹ Populistische partijen zijn vaak protestpartijen tegen de doofpotcultuur van de traditionele politiek. Die zou opengebroken moeten worden.

Maar er is ook nog iets anders. Met name het geringe succes bij de terrorismebestrijding zou de *mainstream* politiek te denken hebben moeten geven. Het theoterroristisch gevaar zal alleen kunnen worden gekeerd door een enorme wilskracht en besluitvaardigheid van de zijde van de potentieel geterroriseerden. Dat wil zeggen: een situatie waarin Rushdie doorgaat met schrijven, Wilders doorgaat met zijn religiekritiek, *Charlie Hebdo* doorgaat met het maken van cartoons en Bardot vrijelijk kan zeg-

gen wat zij denkt dat nodig is over dierenleed, veroorzaakt door religieuze taboes (het onverdoofd ritueel slachten).

Te aardig voor Wilders?

Zoals met al mijn boeken, is ook dit manuscript gelezen door anderen. Ook door Wilfried, mijn uiterst politiek correcte collega, die het zo goed met mij, maar ook met de wereld voor heeft. Ik zal proberen zijn reactie weer te geven in de vorm van een dialoog.

Ik: Wat kijk je sip. Wat is er aan de hand? Ben je het niet eens met de strekking van het boek?

Wilfried: Nou ja, ik weet het niet, ik blijf toch wel hangen bij, tja, dat minder, minder, minder, wat vind jij daar nu van? Want dat heb je, volgens mij, nog niet gezegd.

Ik: Ik vind daar niet zoveel van, onbelangrijk onderwerp.

Wilfried: Maar ben je het daarmee eens?

Ik: Nee.

Wilfried: Nee? (Verbaasd, opgelucht). Maar dan zou ik dat wel duidelijk zeggen in dat boek. Dus jij vindt ook ...

Ik: Ja, ja, ik vind ook dat de uitspraak niet nuttig is. Maar dat is helemaal het punt niet van *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders*. Dit boek gaat niet over wat beleefd is, aardig is, strategisch verstandig is, jezelf gedaan zou hebben, je moeder vindt dat je moet zeggen, maar het gaat om ons rechtsstatelijk systeem. Dat rechtsstatelijk systeem wordt ondermijnd door paniek-reacties van onze bestuurlijke en justitiële elite. Maar als je het heel graag wilt weten verklaar ik, Paul Cliteur, geboren te Amsterdam op 6 september 1955, dat ik de opmerking “minder, minder” niet nuttig vind. Het helpt niet. Bovendien is die uitspraak verouderd. We weten nu dat Turken even slecht geïntegreerd zijn als Marokkanen. Je kunt ook niet zeggen dat het aantal Syrië-gangers drastisch zal verminderen, wanneer minder Marokkanen naar Nederland komen. En als je het *per se* wilt weten (hoewel óók irrelevant), ik wil óók de koran niet verbieden.

Wilfried: Oh, maar ook dat is toch wel goed om even te vermelden. Want anders denken de lezers ...

Ik: Bij dezen dus. Moet ik het als een *trigger warning* voorop het boek zetten? Nogmaals (maar nu echt met de moed der wanhoop): het punt is, dat een democratisch gekozen politicus het volste recht heeft te zeggen wat hier gezegd is en dat we ons rechtssysteem niet moeten gaan aanpassen om hem of anderen dat onmogelijk te maken. Dat doen, is veel erger dan de kwaal.

Wilfried: Okay, maar je erkent dus dat het populistische propaganda is, gepraat voor de *Bühne*. Het helpt niets.

Ik: Nee, het helpt niets, althans niet genoeg.

Wilfried: Hmm, dat laatste vind ik nou weer een vervelende toevoeging. Het populisme gaat jou nog niet ver genoeg.

Ik: Al dat gepraat over populisme maakt mij achterdochtig. Populisme, daarop heeft de PVV niet het patent. Elke politicus geeft zich daaraan over. Trump is niet “populistischer” dan Obama. Wilders is niet populistischer dan Klaver of Rutte. Het is *sowieso* een te vage term. “Populisme” is uitgevonden om te misleiden, niet om te verhelderen. De ene politicus probeert te verleiden met “volk, vaderland, gezin en religie”, de ander met “wereldburgerschap, individu, open grenzen en secularisme”. Je kan niet zeggen dat het eerste “populistisch” is, het tweede een soort neutraal-objectieve beschrijving geeft van de werkelijkheid. Het feit dat jij dat denkt, geeft aan dat je verbeeldingskracht tekort schiet, je hebt je eigen lessen van “diversiteit” onvoldoende ter harte genomen. Je denkt dat als iemand zegt “grenzen dicht” hij dat wel zal doen, omdat hij duistere motieven heeft. En als iemand daaraan gehoor geeft, moet hij wel “misleid” zijn door een populist. Maar dat is allemaal, omdat je moeite hebt om de multiculturele, pluriforme, diverse samenleving serieus te nemen (hoewel het door jou voortdurend beleden wordt). Je werkt aan een instelling, een universiteit, waar 95 procent van de mensen hetzelfde denkt, en omdat jij je hoofd nog nooit buiten die instituties hebt gestoken, bereiken je vanuit een boze wereld soms andere berichten, waarover jij dan vervolgens stomverbaasd bent. Maar neem eens de tram, schuif eens aan in het stamcafé, zet even weg die bakfiets en kijk rond in de wereld.

Wilfried: Ik geloof toch dat jij eigenlijk ook een populist bent. Jammer. Maar hoe zit het dan met dat racisme? Dat komt toch voor, niet?

Ik: Ja, het komt voor, maar minder dan jij denkt. Het probleem met de artt. 137c en d Sr. is dit. Brigitte Bardot of Geert Wilders zetten niet aan tot haat of discriminatie van mensen wegens het *ras* of de *godsdiens*t van bepaalde personen, maar vanwege het *gedrag* van die personen. Marokkaanse

jongeren zijn oververtegenwoordigd in de criminaliteitsstatistieken. Die criminaliteit is “gedrag”. Wat Geert Wilders “haat” of waar hij “aanzet tot haat” (laten we die termen even, *for the sake of argument*, gebruiken) is dus vanwege criminaliteit.

Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor art. 137c Sr. (groepsbelediging). Wilders “beledigt” niet een groep vanwege het ras of de godsdienst van die groep, maar vanwege *gedrag* van bepaalde leden van die groep.

Het is misschien verhelderend een gedachte-experiment te voltrekken. Nu zijn gedachte-experimenten altijd speculatief, maar soms ook verhelderend. Ik spring weer even van Wilders over op Bardot.

Laten we ervan uitgaan dat het niet *moslims* of *joden* zijn die dieren onverdoofd ritueel zouden slachten, maar dat de seculiere meerderheid dat doet. De seculiere meerderheid is niet alleen fervent carnivoor (vlees-etend), maar het kan die meerderheid bovendien ook helemaal niet schelen hoe de dieren aan hun einde komen. Dus waarom verdoofd?

De joden en moslims daarentegen hebben in mijn gedachte-experiment in hun heilig boek gelezen dat men liefdevol met dieren moet omgaan en dat zij *derhalve* vóór de slacht moeten worden verdoofd.

Dit is dus niet de wereld waarin wij leven, maar het had gekund.

En stel nu eens dat Brigitte Bardot in die wereld werd gevraagd hoe zij denkt over de slachtpraktijken van joden en van moslims. Wanneer Brigitte Bardot een “racist” was geweest, dan zou zij hebben gezegd: “Het maakt mij niet uit wat ze doen, alleen op basis van het feit dat het gaat om mensen met bepaalde uiterlijke kenmerken heb ik een hekel aan die mensen”. Op *dat moment* zouden we met een “racist” te maken hebben en zou het MRAP, de Licra en alle discriminatiemeldpunten van Parijs tot Tokyo een punt hebben met hun acties tegen de voormalige bikini-ster van het strand van Cannes en St. Tropez.

Wilfried: Nou, en?

Ik: Wel, dit gedachte-experiment kan men ook met Marokkanen voltrekken. Men kan aan Geert Wilders vragen: “Stel nu eens dat Marokkaanse jongeren *ondervertegenwoordigd* zouden zijn in criminaliteitsstatistieken en dat zij zouden uitblinken door geweldige schoolprestaties en andere positieve punten”. Zou hij, Wilders, van die groep dan nog steeds “minder, minder” wensen in Nederland en in Den Haag? Wanneer Wilders op die vraag zou antwoorden: “Dan wil ik er *nog steeds* minder, want het gaat mij erom dat ik die specifieke groep, met die uiterlijke kenmerken, niet wil in Nederland”, dan, ja dan, zou men met recht Wilders een “racist” kunnen noemen.

Wilfried: Hmm, maar als je dit soort restricties gaat opleggen dan zijn er bijna geen racisten meer.

Ik: Vind je dat een groot probleem? Ik niet. Wat *ik* juist als een probleem ervaar, is dat *echt* racisme is ondergesneeuwd geraakt in een amalgaam van valse beschuldigingen, waarbij elke kritische kanttekening bij het gedrag van een religieuze minderheid als “racistisch” kan worden geduid. Aan die taalverslonzing dreigen onze rechterlijke instanties in Frankrijk en Nederland een bijdrage te leveren. Het probleem met de artt. 137c en d Sr. is dat zij zo kunnen worden geïnterpreteerd, dat het leidt tot een strafrechtelijke immuniteit van religieuze minderheden.

Wilfried: Wat bedoel je *daar* nu weer mee, “strafrechtelijke immuniteit”?

Ik: Daarmee bedoel ik dat bepaalde groepen zichzelf buiten de wet kunnen plaatsen, omdat ze strafrechtelijk gezien het “privilege” krijgen om niet te worden vervolgd of moreel veroordeeld. Laten we weer even teruggaan naar de bewoordingen van de artt. 137c en d Sr. We hebben gezien in hoofdstuk 2, je mag bepaalde groepen (a) niet beledigen, (b) niet aanzetten tot haat jegens die groepen, (c) niet aanzetten tot discriminatie en (d) niet aanzetten tot geweld. En om welke groepen gaat het dan? Om groepen afgebakend op: (i) ras, (ii) godsdienst of levensovertuiging, (iii) hetero- of homoseksuele gerichtheid, (iv) lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap.⁷⁹² Vier keer vier. Je mag vier dingen niet doen ten aanzien van vier groepen.

Nu wil ik weer een gedachte-experiment maken. Laten we ervan uitgaan dat criminologen onderzoek hebben gedaan waaruit blijkt dat *homoseksuelen* oververtegenwoordigd zijn bij *inbraken*.

Wilfried: Lieve help, maar dat is toch absurd! Er is niets dat erop wijst ...

Ik: Wilfried, dit is een gedachte-experiment. Het gaat erom dat je even meedenkt in deze absurde situatie, omdat ik een punt wil maken, waarvan je straks duidelijk zal worden wat het is. We gaan er even vanuit dat homoseksuelen oververtegenwoordigd zijn bij inbraken. Dat zijn de feiten. En stel nu eens dat iemand *zegt* “homoseksuelen zijn vaker betrokken bij inbraken”. Die zegsman krijgt dan te horen: “Je zet aan tot haat, je discrimineert, je beledigt een groep die een speciale bescherming geniet op basis van art. 137d Sr.”. Wat zou ons antwoord dan moeten zijn?

Wilfried: Nou ja, dat zou een onterecht verwijt zijn natuurlijk. *Als* homoseksuelen meer inbraken plegen, moet dat ook kunnen *worden gezegd*. Je discrimineert daarmee geen homoseksuelen. Je zet ook niet aan tot haat jegens de groep.

Ik: Precies. Je moet kunnen zeggen: “We willen minder, minder, minder homoseksuelen in de criminele statistieken”. Enfin, het punt is duidelijk. Maar nu het punt waarop het meestal mis gaat in de redenering. Ten aanzien van homoseksuelen (*iii*) of gehandicapten (*iv*) is de feitelijke situatie dat ons niet bekend is dat zij een speciaal soort strafbaar gedrag vertonen dat je *niet* aantreft bij andere groepen. Het gedachte-voorbeeld van de homoseksuele inbreker blijft een gedachte-voorbeeld, omdat criminologen ons geen materiaal aanleveren dat erop wijst dat homoseksualiteit aan iets anders gelinkt is dan seksueel verkeer met een gelijkgeslachtelijke partner. De vraag is nu: zit dat met godsdienst (*i*) ook zo?

Wilfried: Hoe bedoel je?

Ik: Wat ik bedoel is, neem kenmerk *ii*: godsdienst. Hebben mensen die een andere godsdienst aanhangen nu alleen andere opvattingen over het leven na dit leven (iets “godsdienstigs”) of *handelen* zij ook op een andere manier?

Wilfried: Dat laatste natuurlijk.

Ik: Precies en dat is relevant. Zij handelen anders. Het moet daarom niet worden uitgesloten dat iemand die een bepaalde godsdienst aanhangt praktijken aanmoedigt of voltrekt, die zich op gespannen voet bevinden met onze morele opvattingen of met de strafwet. Hier ligt het verschil tussen godsdienstigen (*i*) enerzijds en homoseksuelen (*iii*) en gehandicapten (*iv*) anderzijds. De wetgevers van Frankrijk, Nederland en andere landen waar in de jaren zeventig van de twintigste eeuw dit soort bepalingen zijn opgenomen hebben dat over het hoofd gezien.

Wilfried: Maar dat is toch onwaarschijnlijk. Waarom zouden ze dit over het hoofd hebben gezien?

Ik: Dat is volgens mij het geval omdat in die tijd radicalisering van godsdienst, of wat we “fundamentalisme” noemen, niet courant was. Het hooghouden van een godsdienst werd als *even* onschuldig gezien als het behept zijn met een handicap of het hebben van een seksuele voorkeur. Zoiets was een recht. En ieder die dat recht niet erkent, zou men op gelijke manier tot de orde moeten kunnen roepen. Uit dat “tot de orde roepen” zijn de artt. 137c en d Sr. met de redactie, die deze artikelen nu hebben, voortgekomen.

Pas *daarna*, in de jaren negentig van de twintigste eeuw, is duidelijk geworden dat zich binnen godsdiensten een radicaliseringproces kan voordoen, waardoor *gebaseerd op die godsdienst*, zich allerlei kwalijke praktijken laten legitimeren (bijvoorbeeld de fatwa over Rushdie in 1989). Die praktijken zouden, naar onze huidige maatstaven, bekritiseerd moeten

kunnen worden. Alleen het probleem is: dat kan niet, of bijna niet, omdat de bekritiseerden de kaart kunnen trekken van de belediging *in hun religieuze overtuiging*, wanneer kritiek wordt geformuleerd. De gelovige, ook de zeer fundamentalistische gelovige, kan met de kaart van de artt. 137c en d Sr. in de hand, gesteund door een hele lobby van meldpunten en “mensenrechtenorganisaties” (sorry, dat ik dit even tussen haakjes zet), zijn praktijken immuun voor moreel commentaar of strafrechtelijke afwijzing laten verklaren. En dat komt, omdat voor politiek correcte mensen criterium *ii* (godsdienst) dezelfde status heeft als criterium *iii* (homoseksualiteit) of criterium *iv* (handicap). Zoals het erg onwaarschijnlijk is dat een homoseksueel een bepaald soort criminaliteit verricht, zo denkt de politiek correct denkende dat het ook heel onwaarschijnlijk is dat iemand van een bepaalde religieuze richting oververtegenwoordigd is bij een bepaald soort criminaliteit (bijvoorbeeld terrorisme). Dat sluit hij *van tevoren* uit, zoals we hebben gezien in hoofdstuk 1. En met dat koppige gedrag brengt hij veel schade toe aan de mensheid. Hij stuurt drones en zelfs soldaten op pad om een gevaar te bestrijden, waarvan hij de aard niet begrijpt. Nu is dat ook moeilijk. En zoals bij alles wat moeilijk is, moet men proberen om gezamenlijk, in een open dialoog, tot de juiste diagnose te komen. In die dialoog moeten geen partijen worden uitgesloten. En al helemaal niet met de strafwet in de hand! Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders moeten gewoon aan dat gesprek kunnen deelnemen met hun *eigen* opvattingen en niet met opvattingen die eerst door het politiek correcte filter zijn gegaan.

Wilfried: Hmm.

Besluit

Waarde Lezer!

Vergeef mij een laatste brutaliteit. Sta mij toe *ook u* een beetje te kritiseren. Want Wilders, Fallaci, Bardot, Rushdie en *Charlie Hebdo* worden ook door u, goedwillende lezer, op zoek naar de dialoog en vol van respect (ook voor het weinig respectabele), onheus behandeld.

U *denkt* dat u uw vrijheid overeind kan houden door het op een akkoordje te gooien met de theoterroristen. U denkt dat door Rushdie, Wilders, Westergaard, Bardot, Fallaci, Zemmour en *Charlie Hebdo* uit te leveren aan strafrechtelijke correctie, uw leefwereld gewoon dezelfde blijft.

U hebt het mis.

De hier genoemde personen zijn kanaries in de kolenmijn. Als het de theoterroristen lukt om Wilders te intimideren, is het gelukt *alle* Nederlandse burgers te intimideren.

Dames en heren collega-politici van Wilders!

Vergist u zich niet: Geert Wilders staat voor elke andere Nederlandse politicus. Zijn beveiliging is uw beveiliging (*pace* Hofland en Van Riessen). Burgers als Theo van Gogh, Ayaan Hirsi Ali, Geert Wilders, Kurt Westergaard en Salman Rushdie zijn voor een bestrijding van het theoterrorisme belangrijk. Misschien wel belangrijker dan al die waarnemingscentra voor racisme en vreemdelingenvrees, al die afdelingen terrorismemonitoring, al die genuanceerd mompelende politici die “niet schreeuwen” bij elkaar.

Waarom?

Omdat zij *weerstand bieden*, weerstand tegen de terreur.

Ja, u hebt gelijk, het zou allemaal veel netter moeten, veel genuanceerder, veel minder beledigend, veel meer, tja, zoals ons soort mensen dat soort dingen zegt. Maar is dat nu echt het belangrijkste? Elkaar omarmen, kaarsjes branden, snikken, de andere wang toekeren, met brandende aanstekers (tegenwoordig iphones) zwaaien – dat is niet wat de terrorismedreiging vermindert.

Misschien maakt het uw geest vrij om je voor te stellen dat Ahmed Aboutaleb een overstap zou maken naar de landelijke politiek. Dat hij de pvdA zou gaan aanvoeren. En dat hij naar aanleiding van de volgende aanslag (en heus, die komt) weer een uitspraak zou doen als “rot op” (en heus, dat zal hij doen). Dan zou hij binnen de kortste tijd met dezelfde roedel beveiligers om zich heen lopen die nu Wilders om zich heen heeft. Het maakt Al Qaida Jemen echt niet uit of de islamkritiek komt van de pvv of van de pvdA. Ze kennen het verschil niet eens.

U denkt dat de verschillen tussen deze partijen heel belangrijk zijn. Sterker nog: u bent daar door geobsedeerd. Maar wat heel belangrijk is voor u, in Den Haag, is dat niet voor wie zich verstopt houdt in de grotten van Afghanistan. Theoterroristen zullen *rücksichtslos* elke vorm van islamkritiek met grof geweld afstraffen, net zo lang tot iedereen met meel in zijn mond spreekt en smeekt om “dialoog” met de nieuwe machthebbers.

Heus, het heeft niets met Wilders te maken, hij is niet de “oorzaak”, maar een “gevolg”. Tegen de politiek-bestuurlijke elite van dit land zou ik willen zeggen: het is niet zo dat u terroristen hebt, omdat u Wilders hebt, u hebt Wilders vanwege de terroristen. Wilders is een creatie van het politiek correcte denken in een tijd van theoterrorisme. Hij is er zolang u er bent.

Ik besluit met een bericht in het *Algemeen Dagblad* over onze hoofdfiguur. Op 13 mei 2015 stond in de krant een geagiteerd stukje dat Geert Wilders “goed voor schut was gezet” door een Amerikaanse komiek.⁷³⁹ Het ging om grappen die over Wilders waren gemaakt door de komiek Trevor Noah.

In Nederland zijn we dan toch altijd een beetje opgewonden. Een

groot land, de vs, besteedt aandacht aan dit kleine landje. Dat is een opsterker. In een fragment vergelijkt Noah de Nederlandse politicus onder meer met een “Draco Malfidus van middelbare leeftijd, die dood in een rivier is gevonden”.

Kennelijk was tot Noah niet doorgedrongen dat “dood in een rivier gevonden worden” voor de zwaarst bewaakte man van Nederland niet helemaal een onwerkelijk en derhalve lollig onderwerp was. Of misschien realiseert hij zich dat wel en interesseert het hem niet? Ik weet niet wat erger is. Maar ook markant was de achtergrond, die bij de grappen van Noah werd getoond. We zien Geert Wilders op een fiets met een helm op. En ja, wat weet een Amerikaan van Nederland? Dat iedereen op de fiets zit! Dus dit was ook weer *ongelooflijk grappig*. Totdat men bedenkt, dat van alle Nederlanders er één persoon is die pertinent niet op de fiets kan.⁷³⁴ En dat is, inderdaad, Geert Wilders. Nederland is pas weer een gewoon land geworden als Wilders op de fiets naar zijn werk kan.

Bibliografie

- Abdel-Samad, Hamed, *De ondergang van de islamitische wereld: een prognose*, Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011.
- Abdel-Samad, Hamed, *Der Islamische Faschismus: Eine Analyse*, Droemer Verlag, München 2014.
- Abdel-Samad, Hamed, *Der Untergang der islamischen Welt: Eine Prognose*, Droemer Verlag, München 2010.
- Abdel-Samad, Hamed, *Islamic Fascism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2016.
- Abdel-Samad, Hamed, *Krieg oder Frieden: die Arabische Revolution und die Zukunft des Westens*, Droemer Verlag, München 2011.
- Abdel-Samad, Hamed, *Mein Abschied vom Himmel: Aus dem Leben eines Muslims in Deutschland*, Knaur Taschenbuch Verlag, München 2009.
- Abdel-Samad, Hamed, *Mohamed: Eine Abrechnung*, Droemer Verlag, München 2015.
- Abdel-Samad, Hamed, *Oorlog of vrede: de Arabische lente en de toekomst van het westen*, Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011.
- Addison, Neil, "Foreword: Sharia Tribunals in Britain – Mediators or Arbitrators?", in: David G. Green, ed., *Sharia Law or "One Law For All"*, Foreword by Neil Addison, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, London 2009, pp. viii-xv.
- Admiraal, Simon, "Gedachten over islamitisch terrorisme, Islam en islamisme", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- Afary, Janet, Anderson, Kevin B., *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2005.
- Agar, Volkan, "Diskriminerende Forschung", in: taz.de, 8 juli 2016.
- AIVD-nota *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegenover de democratische rechtsorde*, Kamerstukken II, 2004–2005, 29 754, nr. 4.
- Amerongen, Arthur van, *Brussel: Eurabia*, Atlas, Amsterdam 2008.
- Arendt, Hannah, "Lying in Politics", in: Hannah Arendt, *Crisis of the Republic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London 1969, pp. 1-49.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New edition with added prefaces, A Harvest Book, Harcourt, Inc. Orlando, London 1976 (1951).
- Armstrong, Karen, "Think Again: God", in: *Foreign Policy*, November 2009, pp. 55-60.
- Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God*, Heinemann, London 1993.
- Armstrong, Karen, *Fields of Blood: Religion and the History of Violence*, The Bodley Head, London 2014.
- Avalos, Hector, *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*, Prometheus Books, Amherst, New York 2005.
- Ayer, A.J., "The Sources of Intolerance", in: Susan Mendus and David Edwards, eds., *On Toleration*, Oxford University Press USA, New York 1988.
- Baber, H.E., *The Multicultural Mystique: The Liberal Case against Diversity*, Prometheus Books, Amherst, New York 2008.

- Badawi, Raif, *1000 Peitschenhiebe weil ich sage, was ich denke*, Aus dem Arabischen von Sandra Hetzl, Herausgegeben, eingeleitet und kommentiert von Constantin Schreiber, Ullstein, Berlin 2015.
- Bahners, Patrick, *Die Panikmacher: Die deutsche Angst vor dem Islam*, C.H. Beck, München 2011.
- Bakhtiar, Chapour, *Ma fidélité*, Éditions Albin Michel, Paris 1982.
- Bardot, Brigitte, *Initiales B.B.*, Mémoires, tome I, Grasset, Paris 1996.
- Bardot, Brigitte, *Le Carré de Pluton*, Mémoires, tome II, Grasset, Paris 1999.
- Bardot, Brigitte, *Pourquoi?*, Éditions du Rocher, Paris 2006.
- Bardot, Brigitte, *Un cri dans le silence*, Éditions du Rocher, Paris 2003.
- Barreau, Jean Claude, *Liberté, égalité, immigration? La France à l'heure du choix*, Éditions de l'Artilleur, Paris 2016.
- Barreau, Jean-Claude, *Sans la nation, le chaos*, Éditions du Toucan, Paris 2011.
- Bat Ye'or, *Eurabia: The Euro-Arab Axis*, Farleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck 2005.
- Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, translated from the French by Miriam Kochan and David Littman, Madison, Teaneck, Fairleigh Dickinson, University Press, Lancaster 2002.
- Baudet, Thierry, "Thou Shalt Not Offend Islam: A firsthand account of the Dutch trial of Geert Wilders", in: *The City Journal*, 19 January 2010.
- Baudet, Thierry, *De aanval op de natiestaat*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012.
- Baudet, Thierry, *Oikofobie: de angst voor het eigene*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2013.
- Baudet, Thierry, *Pro Europa dus tegen de EU*, E.J. Schoo-lezing 2012, Elsevier Boeken, Amsterdam 2012.
- Baudet, Thierry, *The Significance of Borders: Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States*, E.J. Brill, Leiden 2012.
- Bawer, Bruce, "The Closing of the Liberal Mind", in: Adam Bellow, ed., *New Threats to Freedom*, Templeton Press, Westconshocken, PA 2010, pp. 14-24.
- Bawer, Bruce, "The Low Countries at Their Lowest", in: *FrontPage Magazine*, December 2, 2011.
- Bawer, Bruce, *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom*, Doubleday, New York 2009.
- Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012.
- Bawer, Bruce, *While Europe Slept: How Radical Islam Is Destroying the West From Within*, Doubleday, New York, Auckland 2006.
- Bayuni, Endy M., "Commentary: Free speech: The best antidote to rising Islamophobia", in: *The Jakarta Post*, 8 September 2010.
- Benda, Julien, *La trahison des clercs*, Bernard Grasset, Paris 1975 (1927).
- Benedikt XVI, "Warum hasst sich der Westen", in: *Cicero*, Magazine für politische Kultur, 26 Mai 2004, pp. 1-4.
- Benhabib, Djemila, *Après Charlie: laïques de tous les pays, mobilisez-vous!*, H&O éditions, Paris 2016.
- Benjamin, Daniel, & Simon, Steven, *The Age of Sacred Terror: Radical Islam's War Against America*, Random House, New York 2003 (2002).
- Bennassar, Bartolomé, *Brève Histoire de l'Inquisition: L'intolérance au service du pou-*

- voir*; Fragile, Gavaudun 1999.
- Bennoune, Karima, *Your Fatwa Does not Apply Here: Untold Stories from the Fight against Muslim Fundamentalism*, W.W. Norton & Company, New York, London 2013.
- Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?*, Continuum, London/New York 2009.
- Berg in: Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015.
- Berg, Floris van den, "Britse sharia raden zijn het Paard van Mekka: multiculturalisme is slecht voor vrouwen", in: *ThePostonline*, 12 februari 2016.
- Berg, Floris van den, "De blinde vlek van het socialistisch feminisme van Anja Meulenbelt: Binnen islam bestaat geen feminisme", in: *ThePostonline*, 28 juli 2016.
- Berg, Floris van den, "De prioriteit van morele toetsing. Over onverdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij", in: Bastiaan Rijpkema en Machteeld Zee, red., *Bij de beesten af*, Prometheus, Amsterdam 2013, pp. 25-47.
- Berg, Floris van den, "Shampoo-reclame: over de islamitische ideologie van de haat, weerbare vrijheid & humanistische zending", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015.
- Berg, Floris van den, *De vrolijke feminist: een ecofeministische filosofie*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam 2016.
- Berg, Floris van den, *De vrolijke veganist*, Houtekiet, Antwerpen 2013.
- Berg, Floris van den, *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009.
- Berg, Floris van den, *Philosophy for a better World*, Prometheus Books, Amherst, New York 2013.
- Berger, Lynn, "Voor de wet zijn dieren hetzelfde als dingen. Blijft dat zo?" (Interview met Janneke Vink), in: *De correspondent*, 21 mei 2016.
- Berlinerblau, Jacques, "Introduction: Secularism and Its Confusions", in: *Secularism on the Edge*, Pgrave MacMillan, New York 2014, pp. 1-16.
- Berman, Paul, "Who is afraid of Tariq Ramadan? The Islamist, the journalist, and the defense of liberalism", in: *The New Republic*, June 4, 2007, pp. 37-62.
- Berman, Paul, ed., *Debating P.C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses*, Bantam, New York 1992.
- Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals*, Melville House, Brooklyn, New York 2010.
- Besson, Sylvain, *La Conquête de l'occident: le projet secret des islamistes*, Editions du Seuil, Paris 2005.
- Bielefeldt, Heiner, "Freedom of Religion or Belief – A Human Right under Pressure", in: *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 1, No. 1, 2012, pp. 15-35.
- Birnbaum, Jean, *Un silence religieux: la gauche face au djihadisme*, Éditions du Seuil, Paris 2016.
- Blackford, Russell, *Freedom of Religion & The Secular State*, Wiley-Blackwell, Chichester 2012.

- Blink, Pieter van den, "Houellebecq zet niet aan tot rassenhaat", in: *Trouw*, 23 oktober 2002.
- Blokland, Arjan, Grimbergen, Kim, Bernasco, Wim, Nieuwbeerta, Paul, "Criminaliteit en etniciteit: criminele carrières van autotochtone en allochtone jongeren uit het geboortecohort 1984", in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 2010 (52) 2, pp. 122-152.
- Blom, Dirk van der, *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*, Dissertatie Universiteit Leiden, Meijers reeks, Leiden 2016.
- Bock-Côté, Mathieu, *Le multi-culturalisme comme religion politique*, Les éditions du Cerf, Paris 2016.
- Boer, Roland, *Rescuing the Bible*, Blackwell Publishing, Malden 2007.
- Bolkestein, F., "Over tolerantie", Met reacties van Paul Cliteur, Dolph Kohnstamm, Nausicaa Marbe en Piet de Rooy, in: *Vrij Nederland*, 18 augustus 2012, pp. 46-53.
- Bolkestein, Frits, "Een morele crisis in onderwijs en opvoeding? Over het aanleren van deugden, normen en waarden", in: *Liberaal Reveil*, 1996, pp. 219-223.
- Bonger, H., *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1978.
- Borer, Michael Ian, "The New Atheism and the Secularization Thesis", in: Amarnath Amarsingam, ed., *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal*, Brill, Leiden/Boston 2010, pp. 125-137.
- Bosch, Frits, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De blauwe tijger, Groningen 2016.
- Bostom, Andrew G., *Sharia versus Freedom: the Legacy of Islamic Totalitarianism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2012.
- Bouazza, Hafid, "Bij steniging past de lach van een leeuw", in: *De Volkskrant*, 28 augustus 2010.
- Bouazza, Hafid, "Kunstenaars, angst is geen reden tot zelfcensuur", in: *NRC Handelsblad*, 31 juli 2013.
- Bouazza, Hafid, *De akker & de mantel: Over de vrouw en de islam*, Querido, Amsterdam 2015.
- Boubakeur, Dalil, *Le Coran tolérant*, Éditions Dalloz, Paris 2008.
- Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.
- Bougrab, Jeanette, *Ma république se meurt*, Éditions Grasset & Faguelle, Paris 2013.
- Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015.
- Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History*, Shoemaker & Hoard, Emeryville CA 2006 (2005).
- Bousakla, Mimount, *Couscous met frieten*, Houtekiet, Antwerpen 2002.
- Brague, Rémi, *Du Dieu des chrétiens et d'un ou deux autres*, Éditions Flammarion, Paris 2008.
- Brendel, Carel, *De onzichtbare Ayatollah*, met bijdragen van Hans Jansen en Nahed Selim, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2010.
- Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L'Herne, Paris 2014.
- Brinks, Jan Herman, *The Netherlands and Islam: Towards new Identity?*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016.
- Browne, Anthony, *The Retreat of Reason: Political Correctness and the Corruption of*

- Public Debate in Modern Britain*, Second Edition, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2006.
- Bruckner, Pascal, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental*, Bernard Grasset, Paris 2006.
- Bruijn, Lynn de, "Rousseau: Wilders' advocaat?", Interview met Bert van den Brink, in: *Filosofie Magazine*, 22 maart 2016.
- Brussen, Bert, "Teruglees-bonusquote: socioloog Ruud Koopmans legt het probleem met islam uit", in: *ThePostonline*, 1 augustus 2016.
- Burnier, Michel-Antoine, *Le Testament de Sartre*, Olivier Orban, Paris 1982.
- Bury, J.B., *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932 (1913).
- Buve, Jeroen, *Plato in het Vaticaan: Pleidooi voor gezond verstand in wetenschap, kerk en democratie*, Onder auspiciën van het Rudolf von Laun Instituut voor Toegepaste Metafysica, Deventer Universitaire Pers, Deventer 2012.
- Cairo Declaration on Human Rights in Islam* (1990), Submitted to the World Conference on Human Rights, Preparatory Committee, Fourth session, Geneva, April 19-May 7, 1993, included in: Mayer, Ann Elizabeth, *Islam and Human Rights: Tradition and Politics*, Fourth Edition, Westview, Boulder, Colorado 2007, pp. 217-223.
- Callan, Eamonn, *Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Cassidy, John, "Obama's defining attack on Trump and Trumpism", in: *The New Yorker*, June 14, 2016.
- Caute, David, *The fellow travellers: Intellectual friends of communism*, Yale University Press, New Haven and London, 1988 (1973).
- Charb, *Lettre aux escrocs de l'islamophobie qui font le jeu des racistes*, Les Échappés, Paris 2015.
- Charen, Mona, *Useful Idiots: How Liberals Got It Wrong in the Cold War and Still Blame America First*, Perennial, Regnery Publishing, Washington 2003.
- Chesler, Phyllis, "French icon Brigitte Bardot's blasphemy against Muslims", in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- Chirac, Jacques, "Discours Relatif au Respect du Principe de Laïcité dans la République", Palais de l'Élysée, 17 décembre 2003, in: *Guide Républicain*. L'idée républicaine aujourd'hui, Délagrave Édition, Paris 2004, pp. 9-19.
- Chrisafis, Angelique, "French journalist convicted on racism charge over drug dealer comment", in: *The Guardian*, 18 February 2011.
- Clarke-Billings, Lucy, "Monty Python star John Cleese will no longer perform at university campuses as political correctness kills comedy", in: *The Telegraph*, 2 February 2016.
- Claudel, Philippe, "Je suis Charlie mais un peu tard", in: Jacques Attali, e.a., *Nous sommes Charlie: 60 Écrivains unis pour la liberté d'expression*, Le Livre de Poche, Paris 2015, pp. 32-35.
- Clifford, W.K., "The Ethics of Belief," 1877, in: W.K. Clifford, *The Ethics of Belief and Other Essays*, Introduction by Timothy J. Madigan, Prometheus Books, Amherst, NY 1999, pp. 70-96.
- Clifford, W.K., "The Ethics of Belief", in: *Contemporary Review*, 29 (1876: Dec. - 1877: May), pp. 289-309.
- Cliteur, P.B., "Amerikaans realisme", in: P.B. Cliteur, B.C. Labuschagne, C.E. Smith,

- red., *Rechtsfilosofische stromingen van de twintigste eeuw*, Gouda Quint, Arnhem 1997, pp. 41-109.
- Cliteur, P.B., "Cultuurrelativisme als uitdaging voor de universaliteit", in: P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, 1^e druk, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1997, pp. 41-61.
- Cliteur, P.B., en Voermans, W.J.M., *Preambles*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2009.
- Cliteur, Paul B., "Religion and Violence or the Reluctance to Study this Relationship", in: *Forum Philosophicum* 15 (2010), pp. 205-226.
- Cliteur, Paul, & Helmich, Maurits, "Theoterrorisme: humanitaire interventie bij ons", in: Jasper Doomen en Afshin Ellian, red., *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2015, pp. 161-185.
- Cliteur, Paul, & Herrenberg, Tom, "Rushdie's Critics", in: Paul Cliteur and Tom Herrenberg, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 139-161.
- Cliteur, Paul, & Rijpkema, Bastiaan, "The Foundations of Militant Democracy", in: Afshin Ellian & Gelijn Molier, eds., *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2012, pp. 227-273.
- Cliteur, Paul, "Over Geert Wilders in The Daily Show", in: *The PostOnline*, 14 mei 2016.
- Cliteur, Paul, "A Secular Critique of Religious Ethics and Politics", in: Phil Zuckerman and John Shook, eds., *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford Handbooks, Oxford/New York 2017, pp. 389-400.
- Cliteur, Paul, "Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst", in: *Nederlands Juristenblad*, afl. 44/45, 14 december 2012, pp. 3090-3096.
- Cliteur, Paul, "Cultural Counter-Terrorism", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 457-490.
- Cliteur, Paul, "De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht: acht vormen", in: J.P. Loof, red., *Onafhankelijkheid en onpartijdigheid. De randvoorwaarden voor het bestuur en beheer van de rechterlijke macht*, Stichting NJCM-Boekerij 36, Leiden 1999, pp. 9-31.
- Cliteur, Paul, "De vrijheid van geweten, godsdienst en expressie en de Europese identiteit", in: *Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?*, H.M.A.E. van Ooijen, L.F. van Egmond, Q.A.M. Eijkman, F. Olujic, O.P.G. Vos., red., Stichting NJCM-Boekerij, Nr. 46, Leiden 2008, pp. 101-109.
- Cliteur, Paul, "Een decadent vonnis", in: *Vrij Nederland*, 28 juni 2003, pp. 47-49.
- Cliteur, Paul, "Father and Son", in: Alexander Guiora & Amos N. Guiora, *Common Bridges: A Narrative of Father & Son*, Printed in the United States of America 2015, pp. 59-68.
- Cliteur, Paul, "Go Ghost", in: *The Critique*, January 7, 2016, in: <http://www.the-critique.com/articles/critique-magazine-exclusives-model-28/>
- Cliteur, Paul, "Godslastering en zelfcensuur na de moord op Theo van Gogh", in: *Nederlands Juristenblad*, Afl. 2004/45, 17 december 2004, pp. 2328-2335.
- Cliteur, Paul, "Is Humanism Too Optimistic? An Analysis of Religion as Religion", in: Andrew Copson and A.C. Grayling, eds., *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, Wiley Blackwell, Chichester 2015, pp. 374-403.
- Cliteur, Paul, "Klagen over kolonialisme", in: S.W. Couwenberg, red., *Kolonialisme*

- en racisme: eens normaal, nu omstreden geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016, pp. 45-63.
- Cliteur, Paul, "Morele en immorele religieus gelegitimeerde praktijken in het gezondheidsrecht", in: *Ethiek en gezondheidsrecht*, Preadvies uitgebracht voor de Vereniging voor Gezondheidsrecht, jaarvergadering 25 april 2014, Sdu Uitgevers, Den Haag 2014, pp. 91-186.
- Cliteur, Paul, "Secular and Secularism", in: Robert A. Segal and Kocku von Stuckrad, eds., *Vocabulary for the Study of Religion*, E.J. Brill, Leiden 2015, pp. 315-318.
- Cliteur, Paul, "Taylor and Dummett on the Rushdie Affair", in: *Journal of Religion and Society*, Volume 18 (2016), pp. 1-25.
- Cliteur, Paul, "The Challenge of Theoterrorism", in: *The New English Review*, 30 May 2013.
- Cliteur, Paul, "The Rudi Carrell Affair and its Significance for the Tension between Theoterrorism and Religious Satire", in: *Ancilla Iuris*, 2013: 15, pp. 15-41, full text: http://www.anci.ch/paul_cliteur
- Cliteur, Paul, "Theoterrorisme", in: Paul Cliteur en Dirk Verhofstadt, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2015, pp. 297-298.
- Cliteur, Paul, "Tolerantie als voornaamste deugd in de multiculturele samenleving", in: Paul Cliteur, *Moderne Papoea's: Dilemma's van een multiculturele samenleving*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2002, pp. 137-149.
- Cliteur, Paul, "Van Rushdie tot Jones: over geweld en uitingsvrijheid", in: Afshin Ellian, Gelijk Molier en Tom Zwart, red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 67-89.
- Cliteur, Paul, "Vrijheid van expressie na Charlie", in: *Nederlands Juristenblad*, Aflevering 5, 6 februari 2015, pp. 306-311.
- Cliteur, Paul, and Herrenberg, Tom, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, with a foreword by Flemming Rose, Leiden University Press, Leiden 2016.
- Cliteur, Paul, and Zee, Machteld, "The Burqa Challenge to Europe", in: *The Middle East Quarterly*, Spring 2016, pp. 1-8.
- Cliteur, Paul, *Darwin, dier en recht*, Boom, Amsterdam 2001, 116 pp.
- Cliteur, Paul, en Ellian, Afshin, "De democratische rechtsstaat als legitiem staatsmodel", in: Paul Cliteur en Afshin Ellian, *Legaliteit en legitimiteit: de grondslagen van het recht*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 47-103.
- Cliteur, Paul, en Verhofstadt, Dirk, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2016 (2015).
- Cliteur, Paul, Herrenberg, Tom, and Rijpkema, Bastiaan, "The New Censorship: A Case Study of Extrajudicial Restraints on Free Speech", in: Afshin Ellian and Gelijk Molier, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven, International Publishing, The Hague 2015, pp. 291-318.
- Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.
- Cliteur, Paul, *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2007.
- Cliteur, Paul, *Tegen de decadentie: De democratische rechtsstaat in verval*, De Arbei-

- derspers, Antwerpen/Amsterdam 2004.
- Cliteur, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*, Wiley-Blackwell, Chicester 2010.
- Collier, Paul, *Exodus: Immigration and Multiculturalism in the 21st Century*, Penguin Books, London 2013.
- Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016.
- Cook, David, *Understanding Jihad*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2005.
- Cooke, Bill, *A Wealth of Insights: Humanist Thought since the Enlightenment*, Prometheus, Amherst, New York 2011.
- Cooke, Bill, *Dictionary of Atheism, Skepticism, & Humanism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2006.
- Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers: De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Damon, Budel 2004.
- Craig, Alex, *The Banned Books of England and Other Countries: A Study of the Conception of Literary Obscenity*, George Allen & Unwin 1962.
- Crossman, Richard, ed., *The God that Failed*, Ayer Company, Publishers, Inc., Salem, New Hampshire 1984 (1949).
- Crumley, Bruce, "Is Brigitte Bardot Bashing Islam?", in: *Time*, 15 April 2008.
- Cuperus, René, "Populismus muss nicht zwingend schlecht sein", in: *Tagesspiegel Causa*, 14. Juni 2016. *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Augustus 2007.
- Darwish, Nonie, *Now they call me Infidel: Why I renounced Jihad for America, Israel, and the War on Terror*, Sentinel, Penguin Books, London 2007.
- Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Bantam Press, London/Johannesburg 2006.
- DeLong-Bas, Natana J., *Wahhabi-Islam: From Revival and Reform to Global Jihad*, I.B. Tauris, London, New York 2007.
- Dennett, Daniel C., *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Allen Lane, Penguin Books, New York 2006.
- Dershowitz, Alan M., *The Genesis of Justice: Ten Stories of Biblical Injustice that Led to the Ten Commandments and Modern Law*, Warner Books, New York 2000.
- Dershowitz, Alan, *Rights from Wrongs: A Secular Theory of the Origins of Rights*, Basic Books, New York 2005.
- Dershowitz, Alan, *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*, Yale University Press, New Haven and London 2002.
- Desai, Meghnad, *Rethinking Islamism: The Ideology of the New Terror*, L.B. Taurus, London/New York 2007.
- Deschner, Karheinz, *Kriminalgeschichte des Christentums*, Band 1-10, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg 2004-2014.
- Deschner, Karlheinz, *Mit Gott und den Faschisten: Der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelić*, Ahriman Verlag, Freiburg 2013.
- Dijke, Wouter van, "Aanslagpleger Nice kreeg hulp bij voorbereiding", in: *NRC Handelsblad*, 21 juli 2016.
- Dirie, Waris, *Desert Children*, with Corinna Milborn, translated by Sheelagh Alabaster, Virago, New York 2005.
- Dirie, Waris, *Desert Dawn*, with Jeanne d'haem, Virago 2002.
- Dirie, Waris, *Desert Flower: the extraordinary Journey of a Desert Nomad*, Waris Dirie and Cathleen Miller, Virago, New York 1998.

- Doomen, Jasper, en Schaik, Mirjam van, "Blasfemie in de huidige context", in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2015 (44), pp. 47-61.
- Doornaert, Mia, "De boerkinis is een gevangenis van stof", in: *De Standaard*, 27 augustus 2016.
- Dummett, Michael, "Open Letter to Rushdie", in: *The Independent*, 11 February 1990.
- Dworkin, Ronald, "Introduction: The Moral Reading and the Majoritarian Premise", in: Ronald Dworkin, *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge Mass 1996, pp. 1-38.
- EHRM, *Handyside v United Kingdom* (1976).
- EHRM, *Refah Partisi (The Welfare Party) v. Turkey*, 13 February 2003.
- Eisen, Robert, *The Peace and Violence of Judaism: From the Bible to Modern Zionism*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- El Madkouri, Halim, "Al het menselijke is jihadisten vreemd", in: *De Volkskrant*, 21 oktober 2014.
- Ellian, Afshin, "Antidemocraten willen dat rechter politicus elimineert", Blog, Elsevier 18 maart 2016.
- Ellian, Afshin, "Hoge Raad gaat boekje te buiten bij veroordeling van homofobe politicus", blog, Elsevier, 5 februari 2016.
- Ellian, Afshin, "Ook in tijden van terreur moet rechter intolerantie beschermen", in: blog, Elsevier, 8 februari 2016.
- Ellian, Afshin, "Volkert van der G., Mohammed B. en Mohammed A.", in: *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Spectrum, Utrecht 2005, pp. 86-98.
- Ellian, Afshin, and Molier, Gelijn, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven International Publishing, The Hague 2015.
- Ellian, Afshin, Molier, Gelijn, en Zwart, Tom, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011.
- Ephimenco, Sylvain, *Het land van Theo van Gogh: De multiculturele desintegratie*, Houtekiet, Antwerpen/ Amsterdam 2004.
- Eskens, Erno, *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden 2015.
- Esman, Abigail, "Geert Wilders Found 'Not Guilty' in Victory For Free Speech", in: Forbes.com, 23 June 2011.
- Esman, Abigail, *Radical State: How Jihad Is Winning Over Democracy in the West*, Praeger, Santa Barbara (California), Denver (Colorado), Oxford (England) 2010.
- Etchegoin, Marie-France, Lombard, Latune, Marie-Amélie, Moisan, Dorothée, Lévêque, Thierry, *Et soudain ils ne riaient plus*, avec la collaboration de Marie-Laure Mas-Pionnier, Édition des Arènes, Paris 2016.
- Eyerman, Ron, *The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh*, Palgrave, Macmillan 2011.
- Fallaci, Oriana, "Ayatollah Khomeini", September 1979, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 172-262.

- Fallaci, Oriana, "Mohammed Riza Pahlavi", October 1973, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 151-172.
- Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- Fallaci, Oriana, *De woede en de trots*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2002.
- Fallaci, Oriana, *Entretien avec moi-même – L'Apocalypse*, Éditions du Rocher, Paris 2007.
- Fallaci, Oriana, *La forza della ragione*, Rizzoli International, New York 2004.
- Faraj, Mohammad 'Abdus Salam, "Jihad: The Absent Obligation", in: Laqueur, Walter, ed., *Voices of Terror: Manifestos, Writings, and Manuals of Al-Qaeda, Hamas and Other Terrorists From Around the World and Throughout the Ages*, Reed Press, New York 2004, pp. 401-403.
- Fennema, Meindert, "Help! De elite verdwijnt", in: Meindert Fennema, *Help! De elite verdwijnt: veertig jaar Nederlandse politiek*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012.
- Fennema, Meindert, "Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination", in: Ruud Koopmans and Paul Statham, eds., *Challenging immigration and ethnic relations: Comparative European Perspectives*, Oxford University Press, Oxford 2000, pp. 119-144.
- Fennema, Meindert, "Noot bij de uitspraak van het Gerechtshof te Amsterdam van 21 januari 2009 waarin het strafvervolgning van Geert Wilders beveelt", in: *Strafblad*, Jrg. 7, 19 juni 2009, pp. 198-208.
- Fennema, Meindert, "NRC Handelsblad geeft slachtoffers van politieke terreur een trap na: inzake Folkert Jensma en Ayaan Hirsi Ali", in: *The PostOnline*, 16 maart 2016.
- Fennema, Meindert, and Maussen, Marcel, "Dealing with Extremists in Public Discussion: Front National and 'Republican Front' in France", in: *The Journal of Political Philosophy*, Volume 8, Number 3, 2000, pp. 379-400.
- Fennema, Meindert, *Geert Wilders: Tvenaarsleerling*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2010.
- Finkelkraut, Alain, *L'identité malheureuse*, Éditions Stock, Paris 2013.
- Finkelkraut, Alain, *La défaite de la pensée*, Gallimard, Paris 1989.
- Finkelkraut, Alain, *La seule exactitude*, Éditions Stock, Paris 2015.
- Flaubert, *Haat is een deugd*, Privé Domein, De Arbeiderspers, Amsterdam 2005.
- Fletcher, George P., "Two Modes of Legal Thought", in: *The Yale Law Journal*, 90 (1981), pp. 970-1003.
- Fone, Byrne, *Homophobia: A History*, Metropolitan Books, Henry Holt and Company, New York 2000.
- Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, in: *De grote Pim Fortuyn omnibus*, Speakers Academy, Van Gennep 2001, pp. 197-283.
- Fourest, Caroline, & Venner, Fiametta, *Les interdits religieux*, Éditions Dalloz, Paris 2010.
- Fourest, Caroline, & Venner, Fiametta, *Tirs Croisés: La laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman*, Calmann-Lévy, Paris 2003.
- Fourest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015.
- Fourest, Caroline, *Frère Tariq: Discours, stratégie et méthode de Tariq Ramadan*, Grasset, Bernard Grasset, Paris 2004.

- Fourest, Caroline, *Quand la gauche a du courage: chroniques résolument progressistes et républicaines*, Grasset, Paris 2012.
- Freidoune, Sahebjam, *The Stoning of Soraya M. A Story of Injustice in Iran*, translated from the French by Richard Seaver, Arcade Publishing, New York 1994.
- Fuggle, Sophie, "Brigitte Bardot vs. the Burkini", in: *Foreign Policy*, 16 august 2016.
- Fukuyama, Francis, "The End of History?", in: *The National Interest*, No. 16, Summer 1989, pp. 3-18.
- Fuller, Lon L., *The Morality of Law*, Revised edition, Yale University Press, New Haven and London 1978 (1964).
- Gabriel, Brigitte, *They Must Be Stopped: Why We Must Defeat Radical Islam and How We Can Do It*, St. Martin's Press, New York 2008.
- Gellner, Ernest, "Islam and Marxism: Some Comparisons," *International Affairs*, 67, no. 1 1991, pp. 1-6, p. 2.
- George, Robert P., "Same-Sex Marriage and Moral Neutrality", in: Robert P. George, *The Clash of Orthodoxies. Law, Religion, and Morality in Crisis*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2001, 75-91.
- Gerechtshof Amsterdam ("fervent kontenbonkers"), 9 maart 2016, zaaknummer 23-003966-13, ECLI:NL:GHAMS:2016:828).
- Gerechtshof Amsterdam, 1 februari 2016, parketnummer; 23-000132-15. ECLI:NL:GHAMS:2016:296.
- Glover, Jonathan, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*, Jonathan Cape, London 1999.
- Goodman, Jonathan, "The Death of a Princess Cases: Television Programming by State-Owned Public Broadcasters and Viewers' First Amendment Rights", in: *University of Miami Law Review*, Vol. 36, 1982, pp. 779-805.
- Gozlan, Martine, *Les rebelles d'Allah: Ils ont défié l'ordre islamiste*, préface de Jean-François Kahn, l'Archipel, Paris 2014.
- Gray, John, *The Immortalization Commission: Science and the Strange Quest to Cheat Death*, Allen Lane, Penguin Books, London 2011.
- Griffiths, Rudyard, ed., *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World*, The Munk Debate on Religion, 26 November 2010, Anansi, Toronto 2011.
- Grim, Brian J., and Finke, Roger, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Groot Koerkamp, Sanne, & Veerman, Marije, *Het slapende leger: een zoektocht naar jonge jihad-sympathisanten in Nederland*, Rothschild & Bach, Amsterdam 2006.
- Guillaume, Bernard, Monera, Frédéric, *L'instruction civique pour Les Nuls*, First Editions, Wiley Publishing, Paris 2010.
- Guiora, Amos N., *Tolerating Extremism: To What Extent Should Intolerance be Tolerated?*, PhD thesis University of Leiden, Leiden 2013.
- Guiora, Amos, "Multiculturalism and Religious Extremism: Whose Human Rights Do We Protect?", in: Geliijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 337-361.

- Haan, Martin de, *Aan de rand van de wereld: Michel Houellebecq*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2015.
- Harris, Lee, *The Suicide of Reason: Radical Islam's Threat to the West*, Basic Books, New York 2007.
- Harris, Sam, and Nawaz, Maajid, *Islam and the Future of Tolerance*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2015.
- Harris, Sam, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, The Free Press, London 2005 (2004).
- Hasan, Romy, *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths*, Politico's Publishing Ltd 2010.
- Hayek, F.A., "The Confusion of Language in Political Thought", in: F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago 1985 (1978), pp. 71-98.
- Hayek, F.A., "The Origins of the Rule of Law", in: F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1976 (1960), pp. 162-176.
- Herben, Mat, "Andalusië: de imaginaire islamitische heilstaat", in: Hans Jansen en Bert Snel, red., *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2009, pp. 155-170.
- Herben, Mat, *Vrij Denken over religie, politiek en vrijmetselarij*, Synthese/Fama, Den Haag 2005.
- Hermann, Rainer, *Endstation Islamischer Staat? Staatsversagen und Religionskrieg in der arabischen Welt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2015.
- Herrenberg, Tom, "Politici, de vrijheid van meningsuiting en Innocence of Muslims", in: *Nederlands Juristenblad*, 24 September 2013, pp. 2255-2259.
- Herrenberg, Tom, "Vrijheid van meningsuiting in de multiculturele samenleving: evaluatie van twee tegenstrijdige interpretaties", in: *Civis Mundi*, 14 januari 2014.
- Hert, Paul de, Meerschaut, Karen, red., *Scheiding van kerk en staat of actief pluralisme?*, Intersentia, Brussel 2006.
- Hirsi Ali, Ayaan, "Defending the Right to Offend", in: *The Worldpost*, 20 April 2015.
- Hirsi Ali, Ayaan, *De zoontjesfabriek*. Over vrouwen, islam en integratie, Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2002.
- Hirsi Ali, Ayaan, *Nomad: From Islam to America, A Personal Journey through the Clash of Civilizations*, The Free Press, London 2010.
- Hirst, Michael, and Gracie, Anne, *The Tudors: The King, the Queen, and the Mistress*, A Novelization of Season One of The Tudors from Showtime Networks, Simon Spotlight entertainment, New York 2007.
- Hitchens, Christopher, "Freedom of Speech means Freedom to Hate", University of Toronto's Hart House Debating Club, November 15, 2006.
- Hitchens, Christopher, "Oriana Fallaci and the Art of the Interview", in: *Vanity Fair*, December 2006.
- Hitchens, Christopher, "Why are we not defending our ally?", in: *Slate*, 21 February 2006.
- Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007.
- Hitchens, Christopher, *No One Left to Lie To: The Triangulations of William Jef-*

- erson Clinton, Atlantic Books, London 2002.
- Hitchens, Christopher, *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*, Verso, London and New York 1995.
- Hoge Raad, 16 december 2014, zaaknummer 13-01327, ECLI:NL:HR:2014:3583 (aanzetten tot onverdraagzaamheid).
- Hoge Raad, 29 maart 2016, zaaknummer 15/00600, ECLI:NL:HR:2016:511 (Terug naar Ankara).
- Holbach, Baron d', *Histoire Critique de Jésus Christ ou Analyse raisonnée des Évangiles*, Edition critique par Andrew Hunswick, Librairie Droz S.A., Genève 1997 (1770).
- Holland, Tom, *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*, Little, Brown, London 2012.
- Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, Oxford University Press, New York / Oxford 1981.
- Holman, Theodor, "Rechters", in: *Het Parool*, 10 november 2010.
- Holmes, O.W., 'The Path of the Law', in: Harvard Law Review, 1897, hier aangehaald in: Holmes, Oliver Wendell, *Collected Legal Papers*, Peter Smith, New York 1952, pp. 167-202, p. 167.
- Horowitz, David, *Unholy Alliance: Radical Islam and the American Left*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2004.
- Houellebecq, Michel, *Plateforme*, Flammarion, Paris 2001.
- Houellebecq, Michel, *Platform*, translated from the French by Frank Wynne, Vintage books, London 2003.
- Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015.
- Houser, Justin Kirk, "Is Hate Speech Becoming the New Blasphemy? Lessons from an American Constitutional Dialectic", in: *Penn State Law Review*, Vol. 114, Issue 2, (Fall 2009), pp. 571-619.
- Huijsen, Coos, en Waling, Geerten red., *De geboortepapieren van Nederland*, Elsevier boeken, Amsterdam 2014.
- Hume, Mick, *Trigger Warning: Is the Fear of being offensive killing Free Speech?*, William Collins, London 2015.
- Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York 1996.
- Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?", in: *Foreign Affairs*, Summer 1993, pp. 22-49.
- Husain, Ed, *The Islamist: Why I joined radical Islam in Britain, what I saw inside and why I left*, Penguin Books, London 2007.
- Huxley, Thomas Henry, "Agnosticism and Christianity", 1889, in: Thomas Henry Huxley, *Agnosticism and Christianity. And other Essays*, Prometheus Books, Buffalo, New York 1992, pp. 193-232.
- Ibn Warraq and Michael Weiss, "Inhuman Rights", in: *City Journal*, Vol. 19, No. 2, Spring 2009, pp. 1-6.
- Ibn Warraq, *Virgins? What Virgins? And Other Essays*, Prometheus Books, Amherst, New York 2010.
- Ibn Warraq, *Weg uit de Islam: Getuigenissen van afvalligen*, Met een inleiding van Afshin Ellian, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2008.
- Ibn Warraq, *Why I am not a Muslim*, Prometheus Books, Buffalo 1995.
- James, Sabatina, *Sharia in Deutschland: Wenn die Gesetze des Islam das Recht brechen*,

- Knaur, München 2015.
- Janse, Sam, *Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009.
- Jansen, Gyurka, "ISIS eert slachtpartij Nice in nieuwe onthoofdingsvideo", in: *ThePostonline*, 20 juli 2016.
- Jansen, Hans, "De brief van Mohammed B., bevestigd aan het lijk van Theo van Gogh", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118, nr. 3 (2005), pp. 483-491.
- Jansen, Hans, "De Takkies en de Tokkies", in: Carel Brendel, *De onzichtbare Aya-tollah*, met bijdragen van Hans Jansen en Nahed Selim, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2010, pp. 11-40.
- Jansen, Hans, "Edward Said. De luchtfietser van het Midden-Oosten", in: *Trouw*, 11 oktober 2003,
- Jansen, Hans, "Hoe ik een incorrecte arabist werd", in: *Opinio*, 15-21 juni 2007, pp. 10-13.
- Jansen, Hans, "Hoeveel", in: *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Spectrum, Utrecht 2005, pp. 70-77.
- Jansen, Hans, "Takfir", in: *Trouw*, 9 juli 2005.
- Jansen, Hans, "The Religious Roots of Muslim Violence", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 165-187.
- Jansen, Hans, *De historische Mohammed*. De Mekkaanse verhalen, De Arbeiderspers, Amsterdam 2005.
- Jansen, Hans, en Ven, Abdul-Jabbar van der, *Bombrieven*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2008.
- Jansen, Hans, *God heeft gezegd. Terreur, tolerantie en de onvoltooide modernisering van de islam*, Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2003.
- Jansen, Hans, *Het nut van God*, De Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 2001.
- Jansen, Hans, *Islam voor varkens, apen, ezels en andere beesten*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2008.
- Jansen, Hans, *Op, op, Ten strijde, Jeruzalem bevrijden!: Het ware verhaal van de kruisvaarders*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2011.
- Jansen, Hans, Snel, Bert, red., *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2009.
- Jansen, Hans, *Zelf koranlezen*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2008.
- Jansen, J.J.G., *Nieuwe inleiding tot de islam*, 2e druk, Coutinho, Bussum 1998 (1987).
- Jansen, Johannes J.G., *The Dual Nature of Islamic Fundamentalism*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1997.
- Jansen, Johannes J.G., *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East*, MacMillan Publishing Company, London 1986.
- Jespersen, Karen, & Pittelkow, Ralf, *Islamisten en naïvisten: een aanklacht*. Met een inleiding van Afshin Ellian, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2007.
- Johnson, Boris, "Sharia law is completely unacceptable in the UK", in: *Mirror*, 24 March 2015.
- Johnson, M. Glen, "The Contributions of Eleanor and Franklin Roosevelt to the Development of International Protection for Human Rights", in: *Human Rights Quarterly*, 9, 1987, pp. 1948.
- Jonker, Saskia, en Kooiman, Joris, "Politieke correctheid verstikt het Duitse de-

- bat", Interview met Ruud Koopmans, in: *Financieel Dagblad*, 13 augustus 2016.
- Jurgens, Fleur, *Het Marokkanendrama*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2007.
- Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939).
- Kanko, Assita, *De tweede helft: tijd voor een nieuw feminisme*, Lannoo, Tielt 2015.
- Kaptein, Hendrik, "Reactie op Paul Cliteur, 'Vrijheid van expressie na Charlie'", in: *Nederlands Juristenblad*, 7 maart 2015, pp. 761-762.
- Karolides, Nicholas J., Bald, Margaret, & Sova, Dawn B., *100 Banned Books: Censorship Histories of World Literature*, Checkmark Books, New York NY 1999.
- Kelsay, John, "Al-Qaida as a Muslim (Religio-Political) Movement. Remarks on James L. Gelvin's 'Al-Qaeda and Anarchism: A Historian's Reply to Terrorism'", in: *Terrorism and Political Violence*, Volume 20, No. 4 (2008), pp. 601-605.
- Kelsen, Hans, "Foundations of Democracy", in: *Ethics*, Vol. LXVI, No. 1, Part II, October 1955, pp. 1-101.
- Kepel, Gilles (avec Antoine Jardin), *Terreur dans l'hexagone: Genèse du djihad Français*, Gallimard, Paris 2015.
- Kepel, Gilles, *Al-Qaida dans le texte: Écrits d'Oussama ben Laden, Abdallah Azzam, Ayman al-Zawahiri et Abou Moussab al-Zarqawi*, Presses Universitaires de France, Paris 2005.
- Kepel, Gilles, *Fitna: Guerre au coeur de l'islam*, Gallimard, Paris 2004 (in het Nederlands verschenen onder de titel *Oorlog in het hart van de islam*, Contact, Amsterdam 2005).
- Kepel, Gilles, *Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme*, Gallimard, Paris 2000.
- Kepel, Gilles, *Jihad: The Trial of Political Islam*, Revised Edition, Translated by Anthony F. Roberts, I.B. Taurus, London, New York 2004 (2002).
- Kepel, Gilles, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London 2004.
- Khader, Naser, and Rose, Flemming, "Reflections on the Danish Cartoon Controversy", in: *Middle East Quarterly*, Fall 2007, pp. 59-66.
- Khomeini, "Islamic Government", in: *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, Translated and annotated by Hamid Algar, Mizan Press, Contemporary Islamic Thought, Persian Series 1981, pp. 27-150.
- Khomeini, Ayatollah Ruhollah, "Islam is not a religion of pacifists", in: Marvin Perry and Howard Negrin, eds., *The Theory and Practice of Islamic Terrorism: An Anthology*, Palgrave MacMillan, New York 2008, pp. 29-33.
- Klausen, Jytte, "Freedom of Speech is of no use unless we exercise it", in: *Time*, 7 January 2015.
- Klausen, Jytte, *The Cartoons that Shook the World*, Yale University Press, New Haven and London 2009.
- Kleijwegt, Margalith, & Weezel, Max van, *Het land van haat en nijd: Hoe Nederland radicaal veranderde*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2006.
- Kleijwegt, Margalith, "Het blijft angstwekkend stil", Interview met Ruud Koopmans, in: *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 2016.
- Koestler, Arthur, *Darkness at Noon*, Penguin Books, Harmondsworth 1982 (1940).
- Koopmans, Ruud, "Religious fundamentalism and out-group hostility among Muslims and Christians in Western Europe", in: WZB Mitteilungen, Ber-

- lin Social Science Center, December 2013.
- Krey, Volker, *Keine Strafe ohne Gesetz. Einführung in die Dogmengeschichte des Satzes 'nullum crimen, nulla poena sine lege'*, Walter de Gruyter, Berlin New York 1983.
- Laes, Willy, *Een jaar na Charlie Hebdo: een pamflet*, Houtekiet, Antwerpen 2015.
- Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2011.
- Lalouette, Jacqueline, *La libre pensée en France 1848-1940*, préface de Maurice Agulhon, Albin Michel, Paris 2001 (1997).
- Landes, Richard, "From Useful Idiot to Useful Infidel: Meditations on the Folly of the 21st-Century 'Intellectuals'", in: *Terrorism and Political Violence*, Vol. 25, No. 4, 2013, pp. 621-634.
- Langer, Lorenz, *Religious Offence and Human Rights: the Implications of Defamation of Religions*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Laroui, Fouad, *Over het islamisme: een persoonlijke weerlegging*, De Geus, Breda 2006.
- Leicht, Imke, *Multikulturalismus auf dem Prüfstand: Kultur, Identität und Differenz in modernen Einwanderungsgesellschaften*, Metropol, Marburg 2009.
- Lenoir, Frédéric, *Le Christ philosophe*, Plon, Paris 2007.
- Lévy, Bernard-Henri, *Le siècle de Sartre: Enquête philosophique*, Grasset, Paris 2000.
- Lewis, C.S., *Mere Christianity*, A revised and amplified edition, with a new introduction, Harper, San Francisco, 2001 (1952).
- Lincoln, Abraham, *Address at Gettysburg, Pennsylvania*, (1863), in: Abraham Lincoln, *Selected Speeches and Writings*, The Library of America, Vintage Books, New York, N.Y. 1992, p. 405.
- Llosa, Mario Vargas, "Schießen, schneiden, stoßen: Theo van Goghs schrecklicher Tod", *Die Welt*, 4 november 2006.
- Locke, John, "An Essay on Toleration" (1667), "Toleration" (1676), in: John Locke, *Political Essays*, ed. Mark Goldie, Cambridge University Press, Cambridge 1997, pp. 134-160, pp. 246-248.
- Looybuck, Patrick, *De seculiere samenleving: over religie, atheïsme en democratie*, Houtekiet, Antwerpen/Utrecht 2013.
- Lubac, Henri de, *Le Drame de l'humanisme athée*, Ed. Spes, Paris 1959.
- Luizard, Pierre-Jean, *Le piège Daech: L'État islamique ou le retour de l'Histoire*, La Découverte, Paris 2015.
- Lukianoff, Greg, *Freedom from Speech*, Encounter Books, New York 2014.
- Lyotard, J.F., *Le Postmoderne expliqué aux enfants*, Éditions Galilée, Parijs 1988.
- Lyotard, Jean-François, *La condition postmoderne*, Rapport sur le savoir, Les Éditions de Minuit, Paris 1979.
- Maalouf, Amin, *Les Identités meurtrières*, Grasset, Paris 1998.
- Malik, Kenan, *From Fatwa to Jihad: The Rushdie Affair and Its Legacy*, Atlantic Books, London 2009.
- Manea, Elham, *Women and Shari'a Law: the Impact of Legal Pluralism in the UK*, I.B. Tauris, London and New York 2016.
- Manent, Pierre, *Situation de la France*, Desclée de Brouwer, Paris 2015.
- Manji, Irshad, *Allah, Liberty and Love: The Courage to Reconcile Faith and Freedom*, Free Press, New York 2011.
- Manji, Irshad, *The Trouble with Islam: A Muslim's Call for Reform in Her Faith*, St. Martin's Press, New York 2003.

- Marcouch, Ahmed, *Mijn hollandse droom*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen 2010.
- Marshall, Paul, and Shea, Nina, *Silenced: How Apostasy and Blasphemy Codes are Choking Freedom Worldwide*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Marshall, Paul, ed., *Radical Islam's Rules: The Worldwide Spread of Extreme Shari'a Law*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham etc. 2005.
- Masson, Sophie, "The Strange Trial of Michel Houellebecq", in: *The Social Contract*, Volume 14, No. 2, Winter 2003/2004.
- McGrath, Alistair, *Dawkins' God: Genes, memes, and the meaning of life*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton 2005.
- McGrath, Alistair, *The Twilight of Atheism. The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, Doubleday, New York etc. 2004.
- McGregor, Liz, and Hooper, "Oriana Fallaci", in *The Guardian*, 16 September 2006.
- Meddeb, Abdelwahab, *La Maladie de l'Islam*, Editions du Seuil, Paris 2002.
- Meershoek, A.J.J. en Vries, P.W. de, *Systeemhaat onder jongeren: Een inventarisatie en aanzet tot verklaring*, Institute of Governance Studies Universiteit Twente, WODC 2012.
- Meinsma, K.O., *Spinoza en zijn kring: Over Hollandsche Vrijgeesten*, HES Publishers, Utrecht 1980 (1896).
- Melville, Caspar, *Taking offence*, Seagull Books, London, New York, Calcutta 2009.
- Merica, Dan, "ISIS is neither Islamic nor a state, says Hillary Clinton", CNN, October 7, 2014.
- Meyer, Thomas, *Identitätspolitik: Vom Missbrauch kultureller Unterschiede*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2002. Vermaat, Emerson, *Misdaad, migratie en cultuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2004.
- Mill, J.S., *On Liberty*, 1859, in: J.S. Mill, *On Liberty and other writings*, ed., Stefan Collini, Cambridge University Press, Cambridge 2004 (1989), pp. 5-115.
- Miller, Arthur, *The Crucible: A Play in Four Acts*, Penguin Books, London 2000 (1953).
- Molier, Geliijn, "De vrijheid van meningsuiting: 'it's politics all the way down'", in: Afshin Ellian, Geliijn Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 205-243.
- Molier, Geliijn, "Over de vrijheid van meningsuiting en groepsbelediging wegens religie", in: *Civis Mundi*, jg. 48, no. 3 (2009), pp. 155-167.
- Molier, Geliijn, "Waar staat dat dan?", in: *Trouw*, 7 februari 2009.
- Moller Okin, Susan, "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", in: *Ethics*, July 1998 (108), pp. 661-684.
- Montesquieu, *Oeuvres complètes*, II, Texte présenté et annoté par Roger Caillois, Éditions Gallimard 1951 (*De l'Esprit des lois*, 1748, Chapitre VI, De la Constitution d'Angleterre), pp. 396-407.
- Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox*, Verso, London, New York 2009 (2005).
- Mulisch, Harry, *De aanslag*, De Bezige Bij, Amsterdam 1982.
- Muller, E.R., Spaaij, R.F.J., Ruitenberg, A.G.W. (met medewerking van M. van Leeuwen, A.C. Molenaar, N. Folkers), *Trends in terrorisme*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2003.
- Müller, Jan-Werner, *Was ist Populismus?*, Suhrkamp, Berlin 2016.

- Murray, Douglas, *Islamophilia*, first edition 30 May 2013, Amazon Digital Services 2013.
- Nagel, Tilman, *Mohammed: Leben und Legende*, Oldenbourg Verlag, München 2008.
- Nasreen, Taslima, & Fourest, Caroline, *Libres de le dire: Conversations mécréantes*, Flammarion, Paris 2010.
- Nath, Ramendra, *Why I am not a Hindu*, Bihar Rationalist Society, Bihar 1993.
- Nawaz, Maajid, *Radical*, with Tom Bromley, WH Allen, London 2012.
- Nehmelman, Remco, "Uitbreiding van de parlementaire immuniteit", in: Afshin Ellian, Gelijk Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 243-263.
- Nelson-Pallmeyer, Jack, *Is Religion Killing Us? Violence in the Bible and the Quran*, Trinity Press International, Harrisburg 2003.
- Nussbaum, Martha, *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.) and London 2012.
- Oldenhuis, F.T., red., *Een neutrale staat: kreet of credo?*, Uitgeverij Protestantse Pers (Jongbloed), Heereveen 2009.
- Onfray, Michel, *Atheologie*. De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam, Mets & Schilt, Amsterdam 2005.
- Onfray, Michel, *L'eudémonisme social*. Contre-histoire de la Philosophie, 5, Bernard Grasset, Paris 2008.
- Onfray, Michel, *Le christianisme hédoniste*. Contre-histoire de la Philosophie, 2, Bernard Grasset, Paris 2006.
- Onfray, Michel, *Le miroir aux alouettes: principes d'athéisme social*, Plon, Paris 2016.
- Onfray, Michel, *Les libertins baroques*. Contre-histoire de la Philosophie, 3, Bernard Grasset, Paris 2007.
- Onfray, Michel, *Les radicalités existentielles*, Contre-histoire de la Philosophie, 6, Bernard Grasset, Paris 2009.
- Onfray, Michel, *Les Sagesse Antiques*. Contre-histoire de la Philosophie, 1, Bernard Grasset, Paris 2006.
- Onfray, Michel, *Les ultras des lumières*. Contre-histoire de la Philosophie, 4, Bernard Grasset, Paris 2007.
- Onfray, Michel, *Penser l'islam*, Bernard Grasset, Paris 2016.
- Onfray, Michel, *Penser l'islam*, Bernard Grasset, Paris 2016.
- Onfray, Michel, *Traité d'athéologie: Physique de la métaphysique*, Grasset, Paris 2005.
- Orth, Stefan, hg., Hamad Abdel-Samad, Mouhanad Khorchide, *Zur Freiheit gehört, den Koran zu kritisieren: Ein Streitgespräch*, Herder, Freiburg, Basel, Wien 2016.
- Ory, Pascal, *Ce Que dit Charlie: treize leçons d'histoire*, Le débat, Gallimard, Paris 2016.
- Paget, Derk, "Death of a Princess", in: Aitken, Ian, ed., *The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film*, Routledge, New York 2013 (2006), pp. 198-200.
- Paine, Thomas, *The Age of Reason*, 1794, in: Thomas Paine, *Collected Writings*, The Library of America, New York 1995, pp. 665-885.
- Pam, Max, *Het bijenspook: over dier, mens en god*, Prometheus, Amsterdam 2009,

pp. 33-45.

- Pantucci, Raffaello, *"We love death as you love life": Britain's Suburban Mujahideen*, Columbia University Press, New York 2012.
- Parekh, Bhikhu, *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*, Palgrave Macmillan, Houndmills 2008.
- Pauw & Witteman, Uitzending met H.J.A. Hofland over beveiliging van Geert Wilders, geüpload 9 maart 2008, in: <https://www.youtube.com/watch?v=CHhwRG3qnT4>
- Pauw & Witteman, Uitzending met Joop van Riessen van 20 september 2007, over het "mollen" van Geert Wilders, geüpload 5 april 2014, met informatie over context in: <https://www.youtube.com/watch?v=lv0AjDCx5V0>
- Pauw & Witteman, Uitzending van 20 september 2007, over het "mollen" van Geert Wilders, met inleiding van Diederik Samsom, in: <https://www.youtube.com/watch?v=Jyx8l7LSVIU>
- Pena-Ruiz, Henri, "Athéophobie", in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 93-97.
- Pena-Ruiz, Henri, "Clash of Civilizations", in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 202-209.
- Pena-Ruiz, Henri, "Tolérance", in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 853-861.
- Phares, Walid, *Future Jihad: Terrorist Strategies against the West*, Palgrave, Macmillan, New York 2005.
- Philipse, Herman, "Antonin Scalia's Textualism in Philosophy, Theology and Judicial Interpretation of the Constitution", in: Arie-Jan Kwak, ed., *Holy Writ: Interpretation in Law and Religion*, Ashgate, Farnham/Burlington 2009, pp. 15-47.
- Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest: Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal en De onredelijkheid van religie: Vier wijsgerige opstellen over godsdienst en wetenschap*, vermeerderde uitgave, met een woord vooraf van Ayaan Hirsi Ali, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2004.
- Philipse, Herman, *Verlichtingsfundamentalisme?* Open brief over Verlichting en fundamentalisme aan Ayaan Hirsi Ali, Mede bestemd voor Piet Hein Donner, minister van Justitie en coördinerend minister in de strijd tegen terreur, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- Phillips, Melanie, *Londonistan: How Britain is Creating a Terror State Within*, Gibson Square, London 2006.
- Philpott, Daniel, "The Challenge of September 11 to Secularism in International Relations", in: *World Politics*, 55 (October 2002), pp. 66-95.
- Philpott, Daniel, "The Religious Roots of Modern International Relations", in: *World Politics*, 52 (January, 2000), pp. 206-245.
- Pierik, Perry, *Islamitische staat: achtergronden, (broeder)strijd, helden en beulen, geopolitieke consequenties*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015.
- Pina, Céline, *Silence coupable*, Kero, Paris 2016.
- Pinto, David, *De piramide van Pinto: tegen de policor dictatuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016.
- Pinto, David, *De wereld volgens Pinto*. Gedragsgids voor het nieuwe Nederland, Karakter Uitgevers B.V., Uithoorn 2004.
- Pipes, Daniel, "Gibbon, Oxford and Islam", in: Daniel Pipes, *Middle East Forum*,

- March 18, 2005, updated February 24, 2008.
- Pipes, Daniel, "Radical Islam creates terrorism", in: *Times of India*, March 21, 2016.
- Pipes, Daniel, "Two Decades of the Rushdie Rules", in: *Commentary*, October 2010, pp. 30-35.
- Pipes, Daniel, *In the Path of God: Islam and Political Power*, With a new preface by the author, Transaction Publishers, New Brunswick and London 2005 (2002).
- Pipes, Daniel, *Militant Islam Reaches America*, W.W. Norton & Company, New York, London 2002.
- Pipes, Daniel, *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West*, Second edition, with a postscript by Koenraad Elst, Transaction Publishers, New Brunswick and London 2003.
- Plato, *Apology*, in: Plato, *Complete Works*, ed. John M. Cooper, Hackett Publishing Company, Indianapolis 1997.
- Poliakov, Léon, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, New American Library, New York 1974 (1971).
- Poorthuis, Frank, en Hans Wansink, "De islam is een achterlijke cultuur", Interview met Pim Fortuyn, in: *De Volkskrant*, 9 februari 2002.
- Preter, Jeroen de, "Na aanslagen duikt islamofobie overall op, ook bij wie je het niet verwachtte: als de buik dreigt te winnen van het hoofd", in: *De Morgen*, 15 maart 2016.
- Raspail, Jean, *De ontscheping*, vertaling Jef Elbers, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- Raspail, Jean, *Le Camp des Saints*, Robert Laffont, Paris (1973).
- Rauch, Jonathan, *Kindly Inquisitors: the New Attacks on Free Thought*, with a new foreword by George F. Will, The University of Chicago Press, Chicago and London 2013.
- Rechtbank Amsterdam, 23 juni 2011 (vrijspraak Wilders, LJN BQ9001).
- Redfield, James, *The Celestine Prophecy: An Adventure*, Hachette, New York 1997.
- Regan, Tom, "The Case for Animal Rights", in: Pierce, Christine, en VanDeVeer, Donald, *People, Penguins, and Plastic Trees*, Basic Issues in Environmental Ethics, Second Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont etc. 1995, pp. 72-79.
- Rehnquist, William H., "The Notion of a Living Constitution", in: *Texas Law Review*, 54 (1976), pp. 693-706.
- Reichenbach, Hans, *The Rise of Scientific Philosophy*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1951.
- Reve, Gerard, "Brief aan mijn bank", 8 Augustus 1963, in: Gerard Reve, *Verzameld werk*, Deel 2, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 1999, pp. 185-188.
- Reve, Gerard, *Vier Pleidooien*, 1971, in: Gerard Reve, *Verzameld Werk*, Deel 2, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 1999, pp. 343-409.
- Reve, Karel van het, *De ondergang van het avondland*, Van Oorschot, Amsterdam 1990, p. 199-200.
- Reve, Karel van het, *Het geloof der kameraden*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1969.
- Reynié, Dominique, *Les nouveaux populismes*, Édition revue et augmentée, Librai-

- rie Arthème Fayard/Pluriel, Paris 2013 (2011).
- Rijkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, Amsterdam 2014.
- Rijkema, Bastiaan, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, Uitgeverij Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2015.
- Rioufol, Ivan, *La guerre qui vient*, Pierre-Guillaume de Roux, Paris 2016.
- Robertson, J.M., *A Short History of Freethought*. Ancient and Modern, Russell & Russell, New York 1957.
- Rolfe, Mark, "Clashing Taboos: Danish Cartoons, the *Life of Brian* and Public Diplomacy", in: *The Hague Journal of Diplomacy*, 4 (2009), pp. 261-281.
- Roosevelt, Franklin Delano, "The Four Freedoms" (1941), in: Brian MacArthur, (ed.), *The Penguin Book of Twentieth-Century Speeches*, Penguin Books, Harmondsworth 1993, pp. 197-201.
- Rooy, Sam van, & Rooy, Wim van, *De Islam: Kritische Essays over een Politieke Religie*, Academic and Scientific Publishers, Brussel 2010.
- Rooy, Sam van, "Westerse zelfhaat + geïmporteerde islamhaat = islamisering", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De blauwe tijger, Groningen 2016.
- Rooy, Wim van, *Waarover men niet spreekt: bezonken gedachten over postmodernisme, Europa, islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2015.
- Rose, Flemming, "Why I Published Those Cartoons", in: *Washingtonpost.com*, Sunday, February 19, 2006.
- Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014.
- Rowse, A.L., *Homosexuals in History: A Study of Ambivalence in Society, Literature and the Arts*, Weidenfeld and Nicolson, London 1977.
- Rowson, Martin, *Giving Offence*, Seagul Books, London, New York, Calcutta 2009.
- Rushdie, Salman, *Joseph Anton: A Memoir*, Jonathan Cape, London 2012.
- Russell, Bertrand, "Chapter 1 Grounds of Conflict", in: Bertrand Russell, *Religion and Science*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1935, pp. 7-18.
- Russell, Bertrand, "Ideas that have harmed mankind" (1946), in: Bertrand Russell, *Bertrand Russell on God and Religion*, ed. Al Seckel, Prometheus Books, Prometheus Books, Buffalo, New York 1986, pp. 289-325.
- Russell, Bertrand, "Why I am Not a Christian", 1927, in: Bertrand Russell, *Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects*, Unwin Paperbacks, London 1957, pp. 13-27.
- Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, A Touchstone Book, Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Sydney 1972 (1945).
- Ryan, Philip, *Multicultophobia*, University of Toronto Press, Toronto 2010.
- Sahebjam, Freidoune, *La Femme Lapidée*, Bernard Grasset, Paris 1990.
- Sansal, Boualem, *Allahs Narren: Wie der Islamismus die Welt erobert*, Ein Essay zur Sache, Deutsch von Regina Keil-Sagaw, Merlin Verlag, Freiburg 2014.
- Sarrazin, Thilo, *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, 2. Auflage, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2012 (2010).
- Sayare, Scott, "France: Commentator Convicted for Inciting Racial Bias", in: The

- New York Times*, February 18, 2011.
- Scalia, Antonin, "Modernity and the Constitution", in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston 1995, pp. 313-318.
- Scalia, Antonin, *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law*, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1997.
- Schaik, Mirjam van, "Religious Freedom and Blasphemy Law in Global Context", in: Paul Cliteur and Tom Herrenberg, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 181-212.
- Schaik, Mirjam van, en Doomen, Jasper, "De toekomst van godslastering", in: *Nederlands Juristenblad*, Afl. 30, 12 september 2014, pp. 2110-2116.
- Scheffer, Paul, "Het multiculturele drama", in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- Scheffer, Paul, *Immigrant Nations*, Polity, Cambridge 2011.
- Schieder, Rolf, hrsg., *Die Gewalt des einen Gottes. Die Monotheismus-Debatte zwischen Jan Assmann, Micha Brumlik, Rolf Schieder, Peter Sloterdijk und anderen*, Berlin University Press, Berlin 2014.
- Schwarzer, Alice, *Der Schock – die Silvesternacht von Köln*. Mit beiträgen von Kamel Daoud, Necla Kelek, Bassam Tibi u.a., Kiepenheuer & Witsch Köln 2016.
- Searle, John R., "Rationality and Realism, What is at stake?", in: *Daedalus*, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, Fall 1993, Vol. 122, nr. 4, pp. 55-83.
- Sévillia, Jean, *Le terrorisme intellectuel de 1945 à nos jours*, Perrin, Paris 2004 (2000)
- Sfeir, Antoine, Andrau, René, *Liberté, égalité, islam: La République face au communautarisme*, Tallandier, Paris 2005.
- Shermer, Michael, "What Went Wrong? Campus Unrest, Viewpoint Diversity, and Freedom of Speech", in: *Skeptic Magazine*, 23 maart 2016.
- Siedentop, Larry, *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*, Penguin Books, London 2014.
- Sifaoui, Mohamed, *Pourquoi l' islamisme séduit-il?*, Armand Colin, Paris 2010.
- Simpson, Richard, "Gorgeous Georgia Jagger, a repeat of Brigitte Bardot", *The Daily Mail*, 14 August 2009.
- Singer, Peter, "Animal Liberation", in: Rachels, James, ed., *Moral Problems. A Collection of Philosophical Essays*, Third Edition, HarperCollins, New York 1979, pp. 83-101.
- Singer, Peter, *Animal Liberation*, Second Edition, Jonathan Cape, London 1990 (1975).
- Sivan, Emmanuel, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*, Yale University Press, New Haven 1985.
- Smit, Hajo, *Donald Trump en Bernie Sanders*, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- Sokal, Alan & Bricmont, Jean, *Impostures Intellectuelles*, Ed. Odile Jacob, Paris 1997.
- Sommer, Martin, "Schipper baarde een muis", in: *De Volkskrant*, 10 september 2016.
- Sookhdeo, Patrick, *Global Jihad: The Future in the Face of Militant Islam*, Isaac Publishing, Three Rivers (Michigan) 2007.
- Sorel-Sutter, Malika, *Décomposition française: comment en est-on arrivé là?*, Fayard,

Paris 2015.

- Spencer, Robert, *Islam Unveiled: Disturbing Questions About the World's Fastest-Growing Faith*, Encounter Books, San Francisco 2002.
- Spencer, Robert, *Onward Muslim Soldiers: How Jihad Still Threatens America and the West*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2003.
- Spencer, Robert, *Religion of Peace? Why Christianity Is and Islam Isn't*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2007.
- Spencer, Robert, *The Complete Infidel's Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015.
- Spiro, Abram, "The Ascension of Phinehas", in: *Proceedings of the America Academy for Jewish Research*, Vol. 22 (1953), pp. 91-114.
- Spong, Gerard, en Hammerstein, Oscar, "Vervolg ze tot in de hel". *De haat-zaai aangifte van Fortuyn*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2003.
- Stark, Rodney, "Secularization, R.I.P.", in: *Sociology of Religion*, Vol. 60, No. 3 (1999), pp. 249-273.
- Stephen, Leslie, "Poisonous opinions", in: Leslie Stephen, *An Agnostic's Apology and Other Essays*, Smith, Elder & Co., London 1898 (republished 1969), pp. 242-383.
- Stoker, Elsbeth, "Uitspraak Hoge Raad slecht voor Wilders", in: *De Volkskrant*, 31 maart 2016.
- Storme, Marcel, "Reactie op het essay van Paul Cliteur", in: *Nederlands Juristenblad*, 7 maart 2015, p. 761.
- Storme, Matthias, "Moslimlanden en internationale instrumenten inzake mensenrechten", in: Sam van Rooy en Wim van Rooy, red., *De Islam: Historische Essays over een Politieke Religie*, ASP Academic and Scientific Publishers NV, Brussel 2010, pp. 643-661.
- Strenger, Carlo, *Zivilisierte Verachtung: Eine Anleitung zur Verteidigung unserer Freiheit*, Suhrkamp, Berlin 2015.
- Sultan, Wafa, *A God who Hates: The Courageous Woman Who Inflamed the Muslim World Speaks Out Against the Evils of Islam*, St. Martin's Press, New York 2009.
- Suurland, David A.J., "Totalitarianism and Radical Islamic Ideologies", in: Bart C. Labuschagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, eds., *Religion, Politics and Law: Philosophical Reflections on the Sources of Normative Order in Society*, Brill, Leiden, Boston 2009, pp. 257-311.
- Suurland, David, "A Genealogy of Radical Islamic Theory and Practice", in: Geleijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 97-165.
- Suurland, David, "De kleren van de keizer: islam en de religieuze fundering van politiek geweld", in: *Liberaal Reveil*, nr. 2, juni 2015, pp. 55-64.
- Taguieff, Pierre-André, *L'Illusion populiste: essai sur les démagogies de l'âge démocratique*, Flammarion, Paris 2007 (2002).
- Taheri, Amir, *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution*, Encounter Books, New York and London 2009.
- Talbot, Margaret, "The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam", in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14.
- Tallentyre, S.G. (pseudoniem of Evelyn Beatrice Hall), *The Friends of Voltaire*,

- Smith, Elder & Co., London 1906.
- Taylor, Charles, "The Politics of Recognition", in: Taylor, Charles, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Edited and introduced by Amy Gutman, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994, pp. 25-75.
- Taylor, Charles, "The Rushdie Controversy", in: *Public Culture*, Vol. 2, No. 1 (Fall 1989), pp. 118-122.
- Ten, C.L., *Mill on Liberty*, Clarendon, Oxford 1980.
- The Freedom of Thought Report 2015. A Global Report on the Rights, Legal Status, and Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious*, International Humanist and Ethical Union, London 2015.
- Tibi, Bassam, "From Old Jihad to New Jihad", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 35-65.
- Tibi, Bassam, "Warum ich kapituliere", in: *Cicero*, 25-05-2016.
- Tibi, Bassam, *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*, Primus Verlag, Darmstadt 2009.
- Tibi, Bassam, *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*, 2e Auflage, Siedler, München 2001 (1998).
- Tibi, Bassam, *Islamism and Islam*, Yale University Press, New Haven and London 2012.
- Tibi, Bassam, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad*, Routledge, London and New York 2008.
- Tibi, Bassam, *The Sharia State: Arab Spring and Democratization*, Routledge, London and New York 2013.
- Tocqueville, Alexis de, & Gobineau, Arthur de, *Correspondence entre Alexis de Tocqueville et Arthur de Gobineau, 1843-1859*, publiée par L. Schemann, Librairie Plon, Paris 1909.
- Todd, Emmanuel, *Qui est Charlie? Sociologie d'une crise religieuse*, Seuil, Paris 2015.
- Todd, Olivier, *De Mandarijn van Parijs: een kritische blik op Sartre*, Goossens, Tricht 1983.
- Trump, Donald, Speech at Youngstown State University, 27 augustus 2016, in: https://www.youtube.com/watch?v=M_tifPMzerA
- Truong, Nicolas, *Résister à la terreur*, Éditions de l'Aube/Le Monde, Paris 2016.
- Ulfkotte, Udo, *Mekka Deutschland: Die Stille Islamisierung*, Kopp Verlag, Rottenburg 2015.
- Val, Philippe, *C'Était Charlie*, Grasset, Paris 2015.
- Val, Philippe, *Malaise dans l'inculture*, Bernard Grasset, Paris, 2015.
- Val, Philippe, *Reviens Voltaire, Ils sont devenus fous*, Bernard Grasset, Paris 2008.
- Valk, Ineke van der, with a foreword by Ernst Hirsch Ballin, *Islamophobia in the Netherlands*, Emcemo.
- Valkenberg, Sebastien, "Waar blijft The Sceptic's Annotated Koran?", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- Valkenberg, Sebastien, *Op denkles: hoe wapenen we ons tegen "Iedereen heeft zijn eigen waarheid" en andere modieuze denkbeelden*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.
- Verhofstadt, Dirk, "Mill en het individualisme", in: Dirk Verhofstadt, ed., *John*

- Stuart Mill: *150 jaar over vrijheid*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009, pp. 93-109.
- Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013.
- Verhofstadt, Dirk, *De vier vrijheden van Franklin Delano Roosevelt*, Liberaal Archief, Gent 2016.
- Verhofstadt, Dirk, *In gesprek met Etienne Vermeersch*, Houtekiet, Antwerpen/Utrecht 2011.
- Verhofstadt, Dirk, *Pius XII en de vernietiging van de Joden*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2008.
- Verhofstadt, Dirk, *Pius XII. und die Vernichtung der Juden*, Alibri Verlag, Aschaffenburg 2013.
- Verkaik, Robert, *Jihadi John: the Making of a Terrorist*, Oneworld Publications, London 2016.
- Vermaat, Emerson, *Misdaad, migratie en cultuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2004.
- Vermaat, Emerson, *Nazi's, communisten en islamisten: opmerkelijke allianties tussen extremisten*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2008.
- Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, Antwerpen 2010.
- Verluis, Arthur, *The New Inquisitions: Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism*, Oxford University Press (USA), Oxford and New York 2006.
- Verwer, Renzo, *Vrijheid van meningsuiting voor beginners*, Uitgeverij van Brug, Amsterdam 2015.
- Vink, Janneke, "Ook chimpansees hebben mensenrechten", in: *NRC.next*, 2 mei 2015.
- Voltaire, "L'Affaire Calas. Pièces originales concernant la mort des sers Calas et le jugement rendu à Toulouse", in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 525-562.
- Voltaire, "Théiste", in: *Dictionnaire Philosophique*, avec introduction, variantes et notes par Julien Benda, texte établi par Raymond Naves, Éditions Garnier Frères, Paris z.j. (1764), pp. 399-400.
- Voltaire, *Le Fanatisme ou Mahomet Le Prophète*, Tragédie, Postface par Jérôme Vérain, Éditions Mille et une Nuits, Paris 2006 (1753).
- Voltaire, *Traité sur la Tolérance a l'occasion de la mort de Jean Calas*, in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 563-650.
- Vos, Marc De, "De rechtsstaat: vrijheid onder het recht", in: Leo Neels, Tinneke Beeckman, Marc De Vos, Ivan van de Cloot, *De Verlichting uit evenwicht? Over normen en warden, vrije meningsuiting en dominante religies*, Itinera, Uitgeverij van Halewyck, Kalmthout 2016, pp. 31-55.
- Vrielink, Jogchum, "'Islamophobia' and the law: Belgian hate speech legislation speech and the willful destruction of the Koran", in: *International Journal of Discrimination and the Law*, 2013, pp. 1-12.
- Wagner, Gerald, "Eisberg in der Wohlfühlzone", in: *Frankfurter Allgemeine*, 27 Juli 2016.
- Waldron, Jeremy, "Dignity and Defamation: The Visibility of Hate", 2009 Oliver Wendell Holmes Lectures, in: *Harvard Law Review*, Vol. 123, 2009-2010,

- pp. 1596-1657.
- Waling, Geerten, *1848: Clubkoorts en revolutie, democratische experimenten in Parijs en Berlijn*, dissertatie Leiden, Leiden 2016.
- Walzer, Michael, *In God's Shadow: Politics and the Hebrew Bible*, Yale University Press, New Haven and London 2012.
- Weber, Max, *Politik als Beruf*, Siebente Auflage, Duncker & Humblot, Berlin 1982 (1919).
- Wells, H.G., *The Rights of Man, or What are we Fighting for?*, Penguin Books, Harmondworth 2015 (1940).
- Wermölder, Hans, "Een taboe doorbroken. Marokkaanse jongeren en criminaliteit", in: *Intermediair*, 25(12), 1989, pp. 17-23.
- Wermölder, Hans, "Het failliet van de integratie heeft wel degelijk culturele oorzaken", in: *De Volkskrant*, 17 maart 2016.
- Wermölder, Hans, *Marokkaanse lieverdjes: Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*, Uitgeverij Balans, Amersfoort 2005.
- Wermölder, Hans, *Marokkanen in de marge: ontspoorde levens van kleine criminelen*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2015.
- Westergaard, Kurt, and Lykkegaard, John, *Kurt Westergaard: The Man behind the Mohammed Cartoon*, Mine Erindringer, Tilst, Denmark 2012.
- Wheare, K.C., *Modern Constitutions*, Oxford University Press, London/New York/Toronto 1951.
- Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, Charleston, USA 2014.
- White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896).
- White, Thomas, and Ganley, Gladys, "The 'Death of a Princess' Controversy", Program on Information Resources Policy, Center for Information Research, Harvard University, Cambridge, Massachusetts 1983.
- Wiarda, G.J., *Drie typen van rechtsvinding*, derde druk, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1988 (1963).
- Wilders, Geert, "Defending the West from Cultural Relativism and Jihad", Annual Lecture of the Magna Carta Foundation in Rome, March 25, 2011, in: *American Thinker*, 26 March 2011.
- Wilders, Geert, "In defense of 'Hurtful' speech", in: *The Wall Street Journal*, 24 June 2011.
- Wilders, Geert, *Marked for Death: Islam's War Against the West and Me*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2012.
- Wilson, Derek, *Sir Francis Walsingham: A Courtier in an Age of Terror*, Basic Books, New York 2007.
- Winston, Brian, *The Rushdie Fatwa and After*, Palgrave, Macmillan 2014.
- Witteman, Lise, "Jan Moors: de ongrijpbare rechter", in: *Nieuw Amsterdams Peil*, 22 oktober 2010.
- Wolffsohn, Michael, "Der Islamkritiker als Volksverhetzer?", in: *Die Welt*, 16 März 2016.
- Wolffsohn, Michael, *Zivilcourage: Wie der Staat seine Bürger im Stich lässt*, DTV Verlagsgesellschaft, München 2016.
- Zagorin, Perez, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2003.

- Zee, Machteld, "Five Options for the Relationship between the State and Sharia Councils", in: *Journal of Religion and Society*, Volume 16 (2014), pp. 1-18.
- Zee, Machteld, "Het boerkaverbod: de laatste mode? Een handleiding voor het debat", in: Jasper Doomen en Afshin Ellian, red., *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2015, pp. 143-161.
- Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015.
- Zee, Machteld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016.
- Zemmour, Éric, *Le suicide français*, Éditions Albin Michel, Paris 2014.
- Zoethout, C.M., "Ritual Slaughter, Animal Welfare and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter", in: *Human Rights Quarterly*, 35(3), August 2013, pp. 651-672.
- Zoethout, Carla M., "On Blasphemy, an Idealistic Constitutional Provision and 'Militant Democracy': Constitutional Topics in the Netherlands", in: *European Public Law*, Vol. 22, no. 2, 2016, pp. 461-472.
- Zwart, Tom, "Op grond van het EVRM hoeft Wilders geen blad voor de mond te nemen", in: Afshin Ellian, Gelijk Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 329-337.
- Zweig, Stefan, *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1983 (1936).
- Zweig, Stefan, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1981 (1938).

Artikelen in kranten zonder auteursnaam

- “Author sued over Islam ‘Insult’”, in: BBC News, 22 August 2002.
- “Balkenende nuanceert ‘oorlogstaal’ van Zalm”, in: *De Volkskrant*, 9 november 2004.
- “Brigitte Bardot condamnée à 15.000 € pour racisme”, in: *Potins*, 3 juin 2008.
- “Brigitte Bardot condamnée pour incitation à la haine raciale? ”, in: *7Sur7*, 15-04-2008.
- “Brigitte Bardot fined £ 12,000 for racial hatred after claiming Muslims are destroying France”, in: *Mailonline*, 3 June 2008.
- “Brigitte Bardot Lourdement condamnée”, in: *Voici*, 3 juin 2008.
- “Brigitte Bardot on trial for Muslim slur”, in: Reuters, 15 April 2008.
- “Bussemaker ziet geen probleem in uitspraken hoogleraar over Wilders”, in: *Nu.nl Politiek*, 23 maart 2016.
- “Cinquième condamnation de Brigitte Bardot pour propos racistes”, in: *franceinfo – Radio France*, 01/11/2011.
- “Dodental na aanslag Nice opgelopen naar 84”, in: *Nu.nl*, 14/15 juli 2016.
- “Extremist Boston wilde Pamela Geller onthoofden”, in: NOS, 4 juni 2015.
- “France’s Bardot denounces Moslem ‘invasion’”, in: Reuters News, 26 April 1996.
- “Geert Wilders komt nooit van dodenlijst”, in: *Gooi en Eemlander*, 17 juli 2010.
- “Geschokte reacties Kamerleden op aanslag Nice”, in: *Algemeen Dagblad*, 15 juli 2016.
- “Hollande maintient sa position : « La France est en guerre » ”, *Le Monde*, 16 novembre 2015.
- “Houellebecq acquitted of insulting Islam”, in: *The Guardian*, 22 October 2002.
- “Intellectuelle Skeptiker Karikaturist Westergaard fühlte sich allein gelassen”, in: *General Anzeiger*, 10 September 2010.
- “Interne E-Mails: Islamkritik soll Schwerpunkt im neunten AfD-Programm werden”, in: Spiegelonline, 11.03.2016.
- “Lash and jail for Saudi web activist Raef Badawi”, in: *BBC News Middle East*, 30 July 2013.
- “Merkel erklärt Multikulti für gescheitert”, in: *Spiegelonline*, 16 Oktober 2010.
- “Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed”, in *The Telegraph*, 11 February 2011.
- “Proces-Wilders moet over na wraking van rechtbank”, in: *De Volkskrant*, 22 oktober 2010.
- “State multiculturalism has failed, says David Cameron”, in: BBC News, 5 February 2011.
- “The Daily Show zet Geert Wilders flink voor schut”, in: *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2015.
- “Van Gaal zaait verwarring met ‘that’s different cook’”, in: *Algemeen Dagblad*, 22 oktober 2014.
- “Vriendin Charbonnier: ik wist dat hij zou sterven als Theo van Gogh”, in: *De Volkskrant*, 9 januari 2015.
- “Waarom zaak tegen Geert Wilders nu wél kans maakt”, in: *Nu.nl*, 18 december 2014.
- “Wilders op dodenlijst in online glossy Al Qaida”, in: *De Volkskrant*, 17 juli 2010.
- “Wilders op dodenlijst van al-Qaeda”, in: *Algemeen Dagblad*, 4 juli 2011.

PERSONENREGISTER

A

Abdel-Samad, Hamed 139, 140, 193, 194, 195, 196
 Aboutaleb, Ahmed 31, 74, 76, 191, 216, 224
 Abraham 13, 204, 205, 211
 Achab 205
 Al-Ghazali 26
 Ali B. 89, 90, 91
 al-Qadafi, Moammar 16
 Anderson, Pamela 11
 Andreotti, Giulio 26
 Arib, Khadija 74, 200, 205
 Armstrong, Karen 177, 178, 179, 180, 204, 211
 Attali, Jacques 155
 Averroës 26, 27
 Awlaki, Anwar al 189

B

Baghdadi, Abu Bakr al 129, 131, 166, 185, 203, 205, 213
 Balkenende, J.P. 31
 Bardot, Brigitte *passim*
 Barre, chevalier de la 198
 BatYeor 16
 Bayle, Pierre 59
 Benedictus XVI (paus, Joseph Ratzinger) 17
 Berg, Floris van den 10, 61, 178, 207
 Berghuis, Wilfried 129, 132, 133, 134, 135, 139, 169
 Bin Laden, Osama 23, 24, 127, 128, 129, 131, 166, 185, 205, 213
 Blair, Tony 152, 163, 177, 178, 179
 Blom, Dirk van der 119
 Blum, Léon 18
 Boleyn, Anna 147
 Bonhoeffer, Dietrich 200
 Borgia, Lucrezia 20
 Bouazza, Hafid 74
 Boubakeur, Dalil 28, 29, 107, 108, 158, 159, 193
 Bouhlel, Mohamed Lahouaiej 199, 203, 204, 205, 207
 Bovenkerk, Frank 75, 76
 Brague, Rémi 210
 Brandt, Willy 16
 Brinkhorst, Laurens Jan 98
 Broek, Hans van den 96
 Bush, G.W. 52, 152, 163
 Buve, Jeroen 211, 214, 215

C

- Caesar, Julius 155
 Cameron, David 35, 90
 Carrell, Rudi 96
 Carson, Ben 52
 Catharina de Grote 20
 Catharina van Aragon 147
 Charbonnier, Stéphane 53, 145, 188
 Che Guevarra 165
 Chesler, Phyllis 15, 114
 Chirac, Jacques 12
 Chomsky, Noam 128, 129, 164
 Christus (Jezus) 24, 119, 122, 127, 195
 Cleopatra 155
 Clifford, W.K. 56, 61, 68, 126
 Clinton, Bill 160
 Clinton, Hillary 31, 33, 37, 38, 52, 124, 126, 137, 147, 183, 204
 Cohen, Job 31
 Coornhert, Dirck Volkertsz 59, 107
 Coulibaly, Amedy 97
 Croce, Benedetto 123
 Cromwell, Thomas 147

D

- Darrow, Clarence 161
 Darwin, Charles 192
 Dennett, Daniel 158
 Dershowitz, Alan 99, 123
 Deschner, Karlheinz 18, 157
 Diderot, Dennis 27, 136, 158
 Diène, Doudou 25, 145, 146, 147, 151, 153
 Djemai, Med Salah 108
 Donner, P.H. 189
 Dostojevski 181

E

- Elia 164, 166, 205, 206, 208, 211
 Elizabeth I, koningin van Engeland 20, 147
 Emwazi, Mohammed (Jihadi John) 131
 Erdoğan, Recep Tayyip 94, 127, 181

F

- Fallaci, Oriana *passim*
 Fellini, Federico 16
 Felter, Delano 60, 61, 64, 67, 88, 89, 91, 92, 94, 101, 106, 137, 174, 176
 Fichte, J.G. 158
 Filips II 164

Finkelkraut, Alain 25, 145, 146, 162
Flaubert, Gustave 136
Fontette, Anne de 13, 111, 146, 151, 158, 159, 171
Fortuyn, Pim 41, 55, 65, 77, 90, 208
Fourest, Caroline 53, 149
Franco, Francisco 18
Fukuyama, Francis 166

G

Galileï, Galileo 27, 97, 161, 192
Gandhi, Indira 16, 20
Gaulle, Charles De 141, 199
Gellner, Ernest 164, 166
Gibbon, Edward 141
Gobineau, Arthur de 102, 213
Gogh, Theo van 66, 82, 96, 97, 98, 144, 158, 165, 187, 189, 193, 202, 224
Grayling, A.C. 158

H

Haan, Martin de 149, 159
Haarsma Buma, Sybrand 200
Habermas, Jürgen 57
Harris, Sam 158
Hendrik VIII 38, 147
Herben, Mat 134
Hirsi Ali, Ayaan 41, 144, 187, 188, 193, 202, 224
Hitchens, Christopher 18, 19, 67, 87, 100, 120, 121, 136, 158, 177, 178, 179, 180
Hitler, Adolf 18, 19, 123
Hoessein, koning van Jordanië 16
Hofland, H.J.A. 53, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 224
Holbach, Paul Henri Thiry d' 158
Holmes, O.W. 67, 68, 125
Houellebecq, Michel 9, 28, 106, 131, 162, 166, 191
Huxley, T.H. 57, 61
Huysmans, Joris-Karel 28

I

Isaak (of Izaak) 204, 205

J

Janmaat, Hans 212
Jansen, Hans 171, 207, 210
Jezus. *Zie* Christus
Jihadi John (Mohammed Emwazi) 131, 132

K

Kanko, Assita 138

Kant, Immanuel 122

Kepel, Gilles 53

Khomeini, Ayatollah Ruhollah Musavi 16, 19, 21, 22, 23, 95, 99, 127,
140, 144, 158, 164, 166, 181, 185, 187, 189, 190, 205, 213

Khorchide, Mouhanad 139, 140

Kissinger, Henry 16

Koenders, Bert 201, 205

Koopmans, Ruud 208, 209, 210

Kouachi, broers 82, 85, 98, 112, 145, 188, 203, 204

L

Lawrence of Arabia 155

Le Pen, Marine 87, 90, 106, 131, 132

Locke, John 59, 107

Luther, Maarten 203

M

Manent, Pierre 25, 145, 146

Manji, Irshad 163

Marcouch, Ahmed 74, 191

Mary, Lady 147

Mateen, Omar Mir Seddique 32, 35, 112, 128, 168, 174

Merkel, Angela 77, 90

Meslier, Jean 136

Michelangelo 23

Mill, John Stuart 56, 61, 68, 126

Mitterand, François 12

Mohammed Reza Pahlavi, sjah van Perzië 16, 19

Monroe, Marilyn 11

Moors, Jan 171, 172, 173, 199

Morris, Molly 191

Mussolini, Benedito 17, 18

Mustapha 89, 90

N

Netanyahu, Benjamin 164

O

Obama, Barack 11, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 52, 77, 87,
88, 111, 124, 126, 128, 137, 147, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 169, 170,
173, 179, 180, 183, 200, 201, 202, 203, 204, 219

Onfray, Michel 149, 157, 176

P

Pacelli, Eugenio Maria Giuseppe Giovanni (paus Pius XII) 18, 19

Pavelić, Ante 18
Pechtold, Alexander 200
Phillips, Melanie 12
Pierik, Perry 83
Pierrat, Emmanuel 28
Pinechas 204, 205, 207, 211
Pinto, David 215
Pius XII (paus, Eugenio Pacelli) 18, 19
Popper, Karl 57

Q

Qutb, Sayyid 213

R

Raspail, Jean 15
Ratzinger, Joseph (paus Benedictus XVI) 17
Renan, Ernest 27
Reve, Gerard 198
Reve, Karel van het 69, 90, 102
Riessen, Joop van 190, 191, 192, 224
Rioufol, Ivan 196
Roemer, Emile 200
Rooy, Sam van 209
Rooy, Wim van 207, 210
Rousseau, J.J. 158
Rushdie, Salman 8, 28, 53, 66, 82, 96, 97, 98, 106, 144, 158, 164, 172,
183, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 205, 217, 222, 223, 224
Rutte, Mark 31, 201, 219

S

Sackers, Henny 92, 93
Sarkozy, Nicolas 13, 14, 90
Sarrazin, Thilo 12
Sartre, Jean-Paul 140, 141, 158
Schalken, Tom 171, 199
Scheffer, Paul 46
Schwarzer, Alice 213
Scoopes, John T. 161
Segers, Gert-Jan 200
Siedentop, Larry 124
Socrates 198
Sommer, Martin 208, 209, 210
Spencer, Robert 12
Spinoza, Baruch 136, 192
Steenwijk, Anton 184, 185, 186, 191
Steenwijk, Peter 184
Storch, Beatrix von 212

Strenger, Carlo 193

T

Taubira, Christiane 198

Thérèse d'Avila 94

Theresa, moeder 203, 204

Thijn, Ed van 135, 136

Tibi, Bassam 117, 163

Tocqueville, Alexis de 102, 103

Trevor-Roper, H. 190, 191

Trump, Donald 31, 33, 34, 38, 39, 40, 52, 55, 87, 90, 106, 124, 125, 162,
163, 183, 202, 212, 213, 219

U

Ulfkotte, Udo 12

V

Vadim, Roger 11

Valkenberg, Sebastien 208

Van Rooy, Sam 210

Verhofstadt, Dirk 9, 18, 181

Vermaat, Emerson 76

Volland, Sophie 27

Voltaire 20, 26, 59, 61, 68, 107, 122, 128, 136, 140, 141, 158, 198, 199

Vonk, Roos 214

W

Walesa, Lech 16

Waling, Geerten 9, 100

Wallage, Jacques 46

Weber, Max 54, 56, 68

Werdmölder, Hans 9, 76

Westergaard, Kurt 8, 53, 66, 96, 97, 98, 183, 188, 192, 193, 223, 224

Wilders, Geert 7, 8, 9, 14, 29, 31, 33, 34, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 87, 89,
90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 105, 106, 109, 125, 131, 132, 141, 162,
169, 170, 171, 172, 173, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 198,
199, 202, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 225

Z

Zalm, Gerrit 144, 202

Zemmour, Éric 109, 111, 113, 115, 196, 197, 198, 199, 217, 223

NOTEN

- 1 Chesler, Phyllis, "French icon Brigitte Bardot's blasphemy against muslims", in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- 2 Bardot, Brigitte, *Pourquoi?*, Éditions du Rocher, Paris 2006, p. 68.
- 3 Bardot, Ibid., p. 63.
- 4 Ulfkotte, Udo, *Mekka Deutschland: Die Stille Islamisierung*, Kopp Verlag, Rottenburg 2015.
- 5 Sarrazin, Thilo, *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, 2. Auflage, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2012 (2010).
- 6 Spencer, Robert, *Onward Muslim Soldiers: How Jihad Still Threatens America and the West*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2003.
- 7 Phillips, Melanie, *Londonistan: How Britain is Creating a Terror State Within*, Gibson Square, London 2006.
- 8 Chesler, Ibid.
- 9 Als stijlicoon is Bardot overigens nog steeds niet vergeten. Zo liet Georgia Jagger, de dochter van Mick Jagger en Jerry Hall, zich fotograferen volgens het stramien dat Bardot tot een ster maakte. Zie: Simpson, Richard, "Gorgeous Georgia Jagger, a repeat of Brigitte Bardot", *The Daily Mail*, 14 August 2009 die over Georgia schrijft: "She has grown into the spitting image of another stunning blonde - but it's not her mother Jerry Hall. In this photoshoot, Georgia Jagger looks more like the offspring of Brigitte Bardot. From her tousled blonde locks and pillow lips to the gaps between her teeth - and the ability to smoulder for the camera - she has all the features that made the French actress a star in the 50s and 60s".
- 10 "Brigitte Bardot fined £ 12,000 for racial hatred after claiming Muslims are destroying France", in: *Mailonline*, 3 June 2008.
- 11 "Brigitte Bardot on trial for Muslim slur", in: Reuters, 15 April 2008; "Brigitte Bardot fined £ 12,000 for racial hatred after claiming Muslims are destroying France", in: *Mailonline*, 3 June 2008.
- 12 "Brigitte Bardot condamnée à 15.000 € pour racisme", in: *Potins*, 3 juin 2008.
- 13 Bardot, Brigitte, *Pourquoi?*, Éditions du Rocher, Paris 2006, p. 82.
- 14 Zie daarover: Cliteur, Paul, "A Secular Critique of Religious Ethics and Politics", in: Phil Zuckerman and John Shook, eds., *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford Handbooks, Oxford/New York 2017, pp.389-400, p. 393.
- 15 "Brigitte Bardot Lourdement condamnée", in: *Voici*, 3 juin 2008.
- 16 Zoethout, C.M., "Ritual Slaughter, Animal Welfare and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter", in: *Human Rights Quarterly*, 35(3), August 2013, pp. 651-672.
- 17 Berg, Floris van den, "De prioriteit van morele toetsing. Over on-verdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij", in: Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee, red., *Bij de beesten af*, Prometheus, Amsterdam 2013, pp. 25-47.
- 18 "Brigitte Bardot Lourdement condamnée", in: *Voici*, 3 juin 2008.

- 19 Eerste Kamer, Bedwelming bij ritueel slachten, 31571, 13 december 2011.
- 20 “Brigitte Bardot condamnée pour incitation à la haine raciale? ”, in: *7Sur7*, 15-04-2008.
- 21 Ibid.
- 22 Een beweging die teruggaat op de jaren zeventig van de twintigste eeuw en die wereldwijd een enorme aanhang heeft gekregen. Zie: Singer, Peter, “Animal Liberation”, in: Rachels, James, ed., *Moral Problems. A Collection of Philosophical Essays*, Third Edition, Harper-Collins, New York 1979, pp. 83-101; Singer, Peter, *Animal Liberation*, Second Edition, Jonathan Cape, London 1990 (1975); Regan, Tom, “The Case for Animal Rights”, in: Pierce, Christine, en VanDeVeer, Donald, *People, Penguins, and Plastic Trees*, Basic Issues in Environmental Ethics, Second Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont etc. 1995, pp. 72-79.
- 23 “Cinquième condamnation de Brigitte Bardot pour propos racistes”, in: *franceinfo – Radio France*, 01/11/2011.
- 24 “Cinquième condamnation de Brigitte Bardot pour propos racistes”, Ibid.
- 25 Ibid.
- 26 Chesler, Phyllis, “French icon Brigitte Bardot’s blasphemy against muslims”, in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- 27 Bardot, Brigitte, *Le Carré de Pluton*, Mémoires, tome II, Grasset, Paris 1999.
- 28 Het eerste deel van haar mémoires was verschenen als: Bardot, Brigitte, *Initiales B.B.*, Mémoires, tome I, Grasset, Paris 1996.
- 29 Bardot, Brigitte, *Un cri dans le silence*, Éditions du Rocher, Paris 2003.
- 30 Chesler, Phyllis, “French icon Brigitte Bardot’s blasphemy against muslims”, in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- 31 Raspail, Jean, *Le Camp des Saints*, Robert Laffont, Paris (1973); Raspail, Jean, *De ontschepping*, vertaling Jef Elbers, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 32 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015.
- 33 Fallaci, Oriana, “Ayatollah Khomeini”, September 1979, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 172-262.
- 34 Fallaci, Oriana, “Mohammed Riza Pahlavi”, October 1973, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 151-172.
- 35 Talbot, Margaret, “The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam”, in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14, p. 3.
- 36 Fallaci, Oriana, *De woede en de trots*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2002.
- 37 Fallaci, Oriana, *La forza della ragione*, Rizzoli International, New York 2004.
- 38 Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- 39 Zie daarover: Zee, Machteld, “Five Options for the Relationship

- between the State and Sharia Councils”, in: *Journal of Religion and Society*, Volume 16 (2014), pp. 1-18; Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015; Zee, Machteld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016; James, Sabatina, *Sharia in Deutschland: Wenn die Gesetze des Islam das Recht brechen*, Knaur, München 2015; Manea, Elham, *Women and Shari’a Law: the Impact of Legal Pluralism in the UK*, I.B. Tauris, London and New York 2016.
- 40 Bat Yeor, *Eurabia: The Euro-Arab Axis*, Farleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck 2005.
- 41 Net als Abdel-Samad, Hamed, *Der Islamische Faschismus: Eine Analyse*, Droemer Verlag, München 2014, op wie ik later in dit boek zal terugkomen.
- 42 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 63: “Zelf ben ik atheïst, godzijdank. Onherroepelijk, trots atheïst. En ik ben allerminst van plan om voor mijn atheïsme gestraft te worden door de zonen van Allah”. In *De kracht van de rede* schrijft zij: “Ik ben een christelijke atheïst”. Zie: Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005, p. 225. In hoofdstuk 4 zal ik nog uitvoerig terugkomen op deze kwalificatie.
- 43 Benedikt XVI, “Warum hasst sich der Westen”, in: *Cicero*, Magazine für politische Kultur, 26 Mai 2004, pp. 1-4, p. 1.
- 44 Talbot, Margaret, “The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam”, in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14, p. 5.
- 45 Zie McGregor, Liz, and Hooper, “Oriana Fallaci”, in *The Guardian*, 16 September 2006.
- 46 Zie daarover: Fourest, Caroline, *Frère Tariq: Discours, stratégie et méthode de Tariq Ramadan*, Grasset, Bernard Grasset, Paris 2004, p. 354.
- 47 Talbot, Margaret, “The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam”, in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14, p. 6.
- 48 Schaik, Mirjam van, en Doomen, Jasper, “De toekomst van godslastering”, in: *Nederlands Juristenblad*, Afl. 30, 12 september 2014, pp. 2110-2116; Doomen, Jasper, en Schaik, Mirjam van, “Blasfemie in de huidige context”, in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2015 (44), pp. 47-61.
- 49 Zie over deze termen ook: Admiraal, Simon, “Gedachten over islamistisch terrorisme, Islam en islamisme”, in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016 die erop wijst dat vroeger de term Mohammedanisme (in het Engelse taalgebied) en Islamisme (in het Franse taalgebied) gebruikelijk waren. Het onderscheid tussen islam en islamisme lijkt Admiraal tegenwoordig nuttig om de volgende reden: “Islam is dan het basisidee van theïstische onderwerping plus het stelsel van traditionele doctrines: zeg maar islam als theorie en boekenwijsheid. Islamisme is dan wat moslims ermee doen: dus islam in de praktijk gebracht”.
- 50 Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007.
- 51 Deschner, Karlheinz, *Mit Gott und den Faschisten: Der Vatikan im Bunde*

- mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelić*, Ahriman Verlag, Freiburg 2013.
- 52 Verhofstadt, Dirk, *Pius XII en de vernietiging van de Joden*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2008 en Verhofstadt, Dirk, *Pius XII. und die Vernichtung der Juden*, Alibri Verlag, Aschaffenburg 2013.
- 53 Hitchens, Ibid., p. 235.
- 54 Hitchens, Ibid., p. 236.
- 55 Hitchens, Ibid., p. 236. Zie ook: Verhofstadt, Dirk, *Pius XII en de vernietiging van de Joden*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2008; Verhofstadt, Dirk, *Pius XII. und die Vernichtung der Juden*, Alibri Verlag, Aschaffenburg 2013.
- 56 Zie ook: Vermaat, Emerson, *Nazi's, communisten en islamisten: opmerkelijke allianties tussen extremisten*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2008.
- 57 Talbot, Ibid.
- 58 Zie voor een introductie tot zijn ideeën: Khomeini, "Islamic Government", in: *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, Translated and annotated by Hamid Algar, Mizan Press, Contemporary Islamic Thought, Persian Series 1981, pp. 27-150; Khomeini, Ayatollah Ruhollah, "Islam is not a religion of pacifists", in: Marvin Perry and Howard Negrin, eds., *The Theory and Practice of Islamic Terrorism: An Anthology*, Palgrave MacMillan, New York 2008, pp. 29-33. Een beeld van de Iraanse revolutie geeft: Taheri, Amir, *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution*, Encounter Books, New York and London 2009. Een interessant perspectief op de gebeurtenissen van binnenuit geeft de laatste premier onder de shah, Shapour Bakhtiar (1914-1991) in zijn autobiografie: Bakhtiar, Chapour, *Ma fidélité*, Éditions Albin Michel, Paris 1982. Bakhtiar werd in 1991 door huurmoordenaars van het Iraanse regime in Parijs vermoord.
- 59 Fallaci, Oriana, "Mohammed Riza Pahlavi", October 1973, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 151-172, p. 151.
- 60 Fallaci, "Mohammed Riza Pahlavi", p. 153.
- 61 Voltaire, "Théiste", in: *Dictionnaire Philosophique*, avec introduction, variantes et notes par Julien Benda, texte établi par Raymond Naves, Éditions Garnier Frères, Paris z.j. (1764), pp. 399-400.
- 62 Fallaci, "Mohammed Riza Pahlavi", p. 153.
- 63 Fallaci, Ibid., p. 157.
- 64 Fallaci, Ibid.
- 65 Wanneer men de shah aanhoort lijkt er weinig veranderd sinds de tijd van Hendrik VIII (1491-1547). Ook toen prostitueerden de vrouwen zich voor de koning en werden zij als personen met een eigen wil als een *quantité négligeable* beschouwd.
- 66 Fallaci, "Mohammed Riza Pahlavi", p. 160.
- 67 Christopher Hitchens memoreert wat Henry Kissinger later zei over het interview met hem door Fallaci: "Henry Kissinger, then at the apogee of his near-hypnotic control over the media, described his encounter with her as the most disastrous conversation he had ever

- had". Zie: Hitchens, Christopher, "Oriana Fallaci and the Art of the Interview", in: *Vanity Fair*, December 2006.
- 68 Fallaci, Oriana, "Ayatollah Khomeini", September 1979, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 172-262.
- 69 Het sjiisme is één van de twee grote ideologische stromingen binnen de islam. De tegenhanger is het soennisme is. Sjiisme komt vooral voor in Iran.
- 70 Fallaci, "Ayatollah Khomeini", p. 172. Deze opmerkingen fascineerden Theo van Gogh (1957-2004) die hierop zijn omstreden kwalificatie "geitenneukers" baseerde. Zie hierover: Pam, Max, *Het bijenspoek: over dier, mens en god*, Prometheus, Amsterdam 2009, pp. 33-45.
- 71 Fallaci, *Ibid.*, p. 172.
- 72 Fallaci, Oriana, "Ayatollah Khomeini", September 1979, in: Oriana Fallaci, *Interviews with History and Conversations with Power*, Rizzoli, New York 2011, pp. 172-262, p. 175.
- 73 Fallaci, "Ayatollah Khomeini", p. 176.
- 74 Een juridisch tribunaal dat alle standaards van een beschaafd proces miskent.
- 75 Fallaci, "Ayatollah Khomeini", p. 177. Een voorbeeld van het laatste dat Fallaci onder de aandacht brengt is de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) die alleen maar in lyrische termen sprak over de Iraanse revolutie. Zie daarover: Sévillia, Jean, *Le terrorisme intellectuel de 1945 à nos jours*, Perrin, Paris 2004 (2000), pp. 88, 90. Zie ook: Afary, Janet, Anderson, Kevin B., *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2005.
- 76 Fallaci, "Ayatollah Khomeini", p. 179.
- 77 Fallaci, *Ibid.*, p. 179.
- 78 Fallaci, *Ibid.*, p. 183.
- 79 Fallaci, Oriana, *De woede en de trots*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2002.
- 80 Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- 81 Fallaci, Oriana, *Entretien avec moi-même: L'Apocalypse*, Éditions du Rocher, Paris 2007.
- 82 Een van de meest bondige omschrijvingen van het "islamisme" ter onderscheiding van de "islam" vindt men bij Djemila Benhabib die schrijft dat kenmerkend voor het islamisme is "het plaatsen van het sociale onder het religieuze". Zie: Benhabib, Djemila, *Après Charlie: laïques de tous les pays, mobilisez-vous!*, H&O éditions, Paris 2016, p. 136.
- 83 Fallaci, Oriana, *De woede en de trots*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2002, p. 17.
- 84 Fallaci, *Ibid.*, p. 26
- 85 Fallaci, *Ibid.*, p. 27.
- 86 Fallaci, *Ibid.*, p. 57.
- 87 Fallaci, *Ibid.*, p. 63.

- 88 Fallaci, *Ibid.*, p. 63.
- 89 Of de “botsing van beschavingen”, zoals Samuel Huntington (1927-2008) het noemt, met wiens werk Fallaci vele raakpunten heeft. Zie: Huntington, Samuel, “The Clash of Civilizations?”, in: *Foreign Affairs*, Summer 1993, pp. 22-49; Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York 1996; Hirsi Ali, Ayaan, *Nomad: From Islam to America, A Personal Journey through the Clash of Civilizations*, The Free Press, London 2010.
- 90 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 73.
- 91 Fallaci, Oriana, *La forza della ragione*, Rizzoli International, New York 2004.
- 92 Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005, p. 37.
- 93 Doudou Diène was “United Nations Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance” tussen 2002 en 2008.
- 94 Diène aangehaald in: Langer, Lorenz, *Religious Offence and Human Rights: the Implications of Defamation of Religions*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, p. 222.
- 95 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 38.
- 96 Diène, aangehaald bij Langer, *Ibid.*, p. 223.
- 97 Zie: “France’s Bardot denounces Moslem ‘invasion’”, in: Reuters News, 26 April 1996; Bardot, *Pourquoi?*, p. 82. De achtergrond van de rel wordt beschreven in: Bardot, Brigitte, *Le Carré de Pluton*, Mémoires, tome II, Grasset, Paris 1999.
- 98 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 59.
- 99 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 60. Een reden waarom Ayaan Hirsi Ali het beeld van de vrouw binnen de islamitische cultuur typeerde als “zoontjesfabriek”: Hirsi Ali, Ayaan, *De zoontjesfabriek*. Over vrouwen, islam en integratie, Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2002.
- 100 Benda, Julien, *La trahison des clercs*, Bernard Grasset, Paris 1975 (1927).
- 101 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 66.
- 102 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 67.
- 103 Zij verwijst naar Michel Houellebecq die in 2002 werd vervolgd en vrijgesproken. Zie: “Houellebecq acquitted of insulting Islam”, in: *The Guardian*, 22 October 2002. Zijn werk wordt hierna besproken.
- 104 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 69.
- 105 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 77.
- 106 Fallaci, *Ibid.*, p. 77.
- 107 Fallaci, *Ibid.*, p. 78.
- 108 Zie: Spencer, Robert, *The Complete Infidel’s Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015; Bennoune, Karima, *Your Fatwa Does not Apply Here: Untold Stories from the Fight against Muslim Fundamentalism*, W.W. Norton & Company, New York, London 2013; Fourest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015; Rose,

- Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014.
- 109 Voltaire, *Le Fanatisme ou Mahomet Le Prophète*, Tragédie, Postface par Jérôme Vérain, Éditions Mille et une Nuits, Paris 2006 (1753), p. 143. Zie over de pogingen om Voltaire's toneelstuk niet op gevoerd te krijgen: Berman, Paul, "Who is afraid of Tariq Ramadan? The Islamist, the journalist, and the defense of liberalism", in: *The New Republic*, June 4, 2007, pp. 37-62.
- 110 Zee, Machteld, "Five Options for the Relationship between the State and Sharia Councils", in: *Journal of Religion and Society*, Volume 16 (2014), pp. 1-18; Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015.
- 111 Giulio Andreotti (1919-2013), Italiaans politicus, zeven keer minister-president.
- 112 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 164.
- 113 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 168. Zie: Amerongen, Arthur van, *Brussel: Eurabia*, Atlas, Amsterdam 2008; Bat Ye'or, *Eurabia: The Euro-Arab Axis*, Fairleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck 2005; Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, translated from the French by Miriam Kochan and David Littman, Madison, Teaneck, Fairleigh Dickinson, University Press, Lancaster 2002.
- 114 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 179.
- 115 Of het christendom, omdat dit Voltaire heeft voortgebracht? Natuurlijk niet. Dan zou men ook het katholicisme moeten prijzen, omdat het Galileo heeft voortgebracht. Averroës is er *ondanks* de islam. Voltaire *ondanks* het christendom. Galileo *ondanks* het katholicisme. Zie hierover ook: Herben, Mat, "Andalusië: de imaginaire islamitische heilstaat", in: Hans Jansen en Bert Snel, red., *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2009, pp. 155-170, p. 157, voor wat betreft Averroës.
- 116 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 200.
- 117 Zie over zijn werk: Haan, Martin de, *Aan de rand van de wereld: Michel Houellebecq*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2015.
- 118 Houellebecq, Michel, *Plateforme*, Flammarion, Paris 2001.
- 119 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015.
- 120 Zie daarover: Laes, Willy, *Een jaar na Charlie Hebdo: een pamflet*, Houtekiet, Antwerpen 2015; Truong, Nicolas, *Résister à la terreur*, Éditions de l'Aube/Le Monde, Paris 2016; Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015; Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016; Kepel, Gilles (avec Antoine Jardin), *Terreur dans l'hexagone: Genèse du djihad Français*, Gallimard, Paris 2015; Val, Philippe, *C'Était Charlie*, Grasset, Paris 2015; Charb, *Lettre aux escrocs de l'islamophobie qui font le jeu des racistes*, Les Échappés, Paris 2015.
- 121 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015, p. 84.
- 122 "Author sued over Islam 'Insult'", in: BBC News, 22 August 2002.

- 123 Boubakeur, Dalil, *Le Coran tolérant*, Éditions Dalloz, Paris 2008.
- 124 “Houellebecq acquitted of insulting Islam”, in: *The Guardian*, 22 October 2002.
- 125 BBC, 22 oktober 2002.
- 126 BBC, 22 oktober 2002.
- 127 BBC, 22 oktober 2002.
- 128 Aangehaald in: Blink, Pieter van den, “Houellebecq zet niet aan tot rassenhaat”, in: *Trouw*, 23 oktober 2002.
- 129 Cliteur, P.B., en Voermans, W.J.M., *Preambles*, Kluwer, Alphen aan en Rijn 2009. Zie voor constituties in het algemeen: Wheare, K.C., *Modern Constitutions*, Oxford University Press, London/New York/Toronto 1951.
- 130 ECHR, “Refah Partisi (The Welfare Party) v. Turkey”, 13 February 2003.
- 131 Het woord “dus” is hier essentieel. In islamitische verklaringen van mensenrechten (zoals de Caïro verklaring) worden mensenrechten ondergeschikt gemaakt aan de sharia. Het Europese Hof in Straatsburg heeft bepaald dat de sharia onverenigbaar is met het begrip “mensenrechten”, zoals gehanteerd in Europa. Zie: Schaik, Mirjam van, “Religious Freedom and Blasphemy Law in Global Context”, in: Paul Cliteur and Tom Herrenberg, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 181-212.
- 132 Storme, Matthias, “Moslimlanden en internationale instrumenten inzake mensenrechten”, in: Sam van Rooy en Wim van Rooy, red., *De Islam: Historische Essays over een Politieke Religie*, ASP Academic and Scientific Publishers NV, Brussel 2010, pp. 643-661; *The Cairo Declaration on Human Rights in Islam* (1990), Submitted to the World Conference on Human Rights, Preparatory Committee, Fourth session, Geneva, April 19-May 7, 1993, included in: Mayer, Ann Elizabeth, *Islam and Human Rights: Tradition and Politics*, Fourth Edition, Westview, Boulder, Colorado 2007, pp. 217-223.
- 133 Koestler, Arthur, *Darkness at Noon*, Penguin Books, Harmondsworth 1982 (1940); Crossman, Richard, ed., *The God that Failed*, Ayer Company, Publishers, Inc., Salem, New Hampshire 1984 (1949); Reve, Karel van het, *Het geloof der kameraden*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1969.
- 134 Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939).
- 135 Zie bijvoorbeeld: Bat Ye’or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, translated from the French by Miriam Kochan and David Littman, Madison, Teaneck, Fairleigh Dickinson, University Press, Lancaster 2002. Voor een afwijzing hiervan: Pena-Ruiz, Henri, “Clash of Civilizations”, in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 202-209.
- 136 Cuperus, René, “Populismus muss nicht zwingend schlecht sein”, in: *Tagesspiegel Causa*, 14. Juni 2016.
- 137 Zie bijvoorbeeld: *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Augustus

- 2007.
- 138 Dershowitz, Alan, *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*, Yale University Press, New Haven and London 2002.
- 139 Dat is de stelling van: Desai, Meghnad, *Rethinking Islamism: The Ideology of the New Terror*, L.B. Taurus, London/New York 2007.
- 140 Dit is de omschrijving van “politieke correctheid” van Anthony Browne (Browne, Anthony, *The Retreat of Reason: Political Correctness and the Corruption of Public Debate in Modern Britain*, Second Edition, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2006) en aangehaald bij: Bawer, Bruce, *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom*, Doubleday, New York 2009, p. 18.
- 141 Zie hierover: Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.
- 142 Aangehaald bij: Cassidy, John, “Obama’s defining attack on Trump and Trumpism”, in: *The New Yorker*, June 14, 2016.
- 143 Het is niet alleen Trump die spreekt van “radical islam”. Ook andere republikeinse kandidaten voor de presidentsverkiezingen deden en doen dit, zoals Ben Carson (geb. 1951). De democraten lijken zich echter te beperken tot verwijzingen naar “extremism”, “terrorism”, “barbarism” *et cetera* zonder daaraan een verdere kwalificatie te verbinden.
- 144 Waldron, Jeremy, “Dignity and Defamation: The Visibility of Hate”, 2009 Oliver Wendell Holmes Lectures, in: *Harvard Law Review*, Vol. 123, 2009-2010, pp. 1596-1657.
- 145 Rechtbank Amsterdam, 23 juni 2011 (vrijspraak Wilders, LJN BQ9001).
- 146 Cassidy, Ibid., p. 2.
- 147 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 148 Het zijn de opvattingen van: Armstrong, Karen, “Think Again: God”, in: *Foreign Policy*, November 2009, pp. 55-60; Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God*, Heinemann, London 1993. Of die van Tony Blair. Zie daarover: Griffiths, Rudyard, ed., *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World*, The Munk Debate on Religion, 26 November 2010, Anansi, Toronto 2011; Cliteur, Paul, “Is Humanism Too Optimistic? An Analysis of Religion as Religion”, in: Andrew Copson and A.C. Grayling, eds., *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, Wiley Blackwell, Chicester 2015, pp. 374-403.
- 149 Of van een “zieke Islam”, zoals het geval is bij: Meddeb, Abdelwahab, *La Maladie de l’Islam*, Editions du Seuil, Paris 2002.
- 150 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 151 Zoals in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht in artikel 83a.
- 152 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 153 Birnbaum, Jean, *Un silence religieux: la gauche face au djihadisme*, Éditions du Seuil, Paris 2016.
- 154 Zoals ook met kracht van argumenten wordt betoogd in: Barreau, Jean Claude, *Liberté, égalité, immigration? La France à l’heure du choix*,

- Éditions de l'Artilleur, Paris 2016.
- 155 Birnbaum, Ibid., p. 47.
- 156 Birnbaum, Ibid., p. 41.
- 157 Birnbaum verdedigt dus dezelfde stelling als Gilles Kepel in: Kepel, Gilles, *Fitna: Guerre au coeur de l'islam*, Gallimard, Paris 2004 (in het Nederlands verschenen onder de titel *Oorlog in het hart van de islam*, Contact, Amsterdam 2005).
- 158 Zie Muller, E.R., Spaaij, R.F.J., Ruitenberg, A.G.W. (met medewerking van M. van Leeuwen, A.C. Molenaar, N. Folkers), *Trends in terrorisme*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2003, p. 8 die een onderscheid maken tussen: (i) politiek-geografisch; (ii) politiek-ideologisch; (iii) politiek-religieus terrorisme.
- 159 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 160 Trump, Donald, Speech at Youngstown State University, 27 augustus 2016, in: https://www.youtube.com/watch?v=M_tifPMzerA
- 161 Zoals men kan opmaken uit de volgende bronnen die allemaal het onderscheid tussen islam en radicale islam maken: AIVD-nota *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegenover de democratische rechtsorde*, Kamerstukken II, 2004-2005, 29 754, nr. 4; Bawer, Bruce, *While Europe Slept: How Radical Islam Is Destroying the West From Within*, Doubleday, New York, Auckland 2006; Benjamin, Daniel, & Simon, Steven, *The Age of Sacred Terror: Radical Islam's War Against America*, Random House, New York 2003 (2002); Gabriel, Brigitte, *They Must Be Stopped: Why We Must Defeat Radical Islam and How We Can Do It*, St. Martin's Press, New York 2008; Harris, Lee, *The Suicide of Reason: Radical Islam's Threat to the West*, Basic Books, New York 2007; Horowitz, David, *Unholy Alliance: Radical Islam and the American Left*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2004; Husain, Ed, *The Islamist: Why I joined radical Islam in Britain, what I saw inside and why I left*, Penguin Books, London 2007; Marshall, Paul, ed., *Radical Islam's Rules: The Worldwide Spread of Extreme Shari'a Law*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham etc. 2005; Sivan, Emmanuel, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*, Yale University Press, New Haven 1985; Suurland, David, "A Genealogy of Radical Islamic Theory and Practice", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 97-165.
- 162 Zie daarover: Laroui, Fouad, *Over het islamisme: een persoonlijke weerlegging*, De Geus, Breda 2006; Sifaoui, Mohamed, *Pourquoi l'islamisme séduit-il?*, Armand Colin, Paris 2010.
- 163 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 164 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 165 Dat minderheidsgroeperingen een slecht gevoel over zichzelf krijgen, is volgens multiculturalisten zo ongeveer het ergste wat ons kan overkomen. Zie daarover: Taylor, Charles, "The Politics of Recognition", in: Taylor, Charles, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Edited and introduced by Amy Gutman, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994, pp. 25-75. Dat is sym-

pathiek, maar ook gevaarlijk. Het kan gemakkelijk ontaarden in een taboe op elke kritiek die op een minderheidsgroep wordt uitgeoefend. Sociaal onrecht, onderdrukking, mishandeling – het kan allemaal plaatsvinden in de groep zonder dat de samenleving zich daarmee durft te bemoeien.

- 166 Cassidy, Ibid., p. 4.
- 167 Bijvoorbeeld Abigail Esman. Zie: Esman, Abigail, “Geert Wilders Found ‘Not Guilty’ in Victory For Free Speech”, in: Forbes.com, 23 June 2011; Esman, Abigail, *Radical State: How Jihad Is Winning Over Democracy in the West*, Praeger, Santa Barbara (California), Denver (Colorado), Oxford (England) 2010.
- 168 Brief Kabinet rechter-commissaris, 7 januari 2016 aan de schrijver.
- 169 Rechtbank Amsterdam, 23 juni 2011 (vrijspraak Wilders, LJN BQ9001). Zie daarover: Baudet, Thierry, “Thou Shalt Not Offend Islam: A firsthand account of the Dutch trial of Geert Wilders”, in: *The City Journal*, 19 January 2010; Molier, Gelijn, “De vrijheid van meningsuiting: ‘it’s politics all the way down’”, in: Afshin Ellian, Gelijn Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 205-243; Molier, Gelijn, “Over de vrijheid van meningsuiting en groepsbelediging wegens religie”, in: *Civis Mundi*, jg. 48, no. 3 (2009), pp. 155-167; Molier, Gelijn, “Waar staat dat dan?”, in: *Trouw*, 7 februari 2009.
- 170 Het artikel wordt in het Nederlands vaak met een aan het Amerikaanse taalgebruik ontleende agrarische metafoor aangeduid als “haatzaai-artikel”. Die semantiek valt te betreuren, want het woord “zaaien” is minder precies dan “aanzetten tot” (en ook iets wezenlijk anders). Maar, zoals bekend, populaire metaforen zijn moeilijk te bestrijden nadat zij eenmaal zijn ingeburgerd.
- 171 Hoewel de politieke religie van het multiculturalisme ook daar misschien wel verandering in zou willen brengen. Zie: Bock-Côté, Mathieu, *Le multi-culturalisme comme religion politique*, Les éditions du Cerf, Paris 2016, p. 23, die spreekt van xenofobie, homofobie, transfoobie, islamofobie en eurofobie als kwalen die sommigen willen uitbannen.
- 172 Dit lijkt misschien vanzelfsprekend, maar dat is het toch minder dan men zou denken. De laatste tijd is ook wel aandacht voor wat genoemd wordt “systeemhaat”. Dit verschijnsel, dat wordt aangetroffen bij sommige jongeren, wordt als volgt omschreven: “Zij haten ‘het systeem’, verzetten zich evenwel niet tegen de betrokken instanties of instellingen maar sluiten zich radicaal af van de samenleving en zoeken hun toevlucht in een eigen leefwereld. Hun ‘innerlijke emigratie’ hult zich soms in quasireligieuze gedaante, soms in complotdenken”. Zie: Meershoek, A.J.J. en Vries, P.W. de, *Systeemhaat onder jongeren: Een inventarisatie en aanzet tot verklaring*, Institute of Governance Studies Universiteit Twente, WODC 2012, p. 4. Net als bij elk ander verschijnsel zou ook hier de gedachte boven kunnen komen “systeem-

- haat” strafbaar te maken. Of het *aanzetten* tot “systeemhaat” te criminaliseren. Let trouwens ook op het woord “quasireligieuze”. De onderzoekers geven bij voorbaat al aan dat zij de argumenten die mensen *zelf opvoeren* voor hun handelingen *niet* serieus gaan nemen.
- 173 Zoals gebeurt in: Baudet, Thierry, *Pro Europa dus tegen de EU*, E.J. Schoo-lezing 2012, Elsevier Boeken, Amsterdam 2012; Baudet, Thierry, *The Significance of Borders: Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States*, E.J. Brill, Leiden 2012.
- 174 Dit laatste was een grief die de hoogleraar bestuurskunde Paul Frissen (geb. 1955) formuleerde tegenover Geert Wilders. Hij noemde zijn politieke programma “het klassieke fascistische verhaal door de geschiedenis heen”. Zie: “Bussemaker ziet geen probleem in uitspraken hoogleraar over Wilders”, in: *Nu.nl Politiek*, 23 maart 2016. De redactie van Nu.nl geeft hierop het volgende commentaar: “Deze uitspraken vielen verkeerd bij de politicus”. Maar dat laatste doet geen recht aan de situatie, naar mijn idee. Waarop Wilders en anderen gewezen hebben, is dat het een aanzienlijk *veiligheidsrisico* met zich meebrengt iemand met een “fascist” of “fascisme” te vergelijken, wanneer deze personen al tot doelwit zijn gekozen van terroristische organisaties. Prof. Frissen schept, wat in de Amerikaanse jurisprudentie wordt genoemd een *clear and present danger*, dat een nieuwe “Volkert van der G.” zich opwerpt als redder van het vaderland en een moord pleegt. En het *aanzetten* tot moord is niet alleen moreel laakbaar, maar ook strafrechtelijk vervolgbaar. Dat vervolgen van Frissen, is echter niet gebeurd. Zelfs heeft minister Bussemaker zich niet gedistantieerd van de uitspraken van de hoogleraar. Dat alles versterkt natuurlijk de indruk bij het electoraat van de PVV, dat de politiek met twee maten meet. Aanzetten tot gewelddadig optreden jegens hun politieke leider wordt door de minister niet als zodanig gekwalificeerd, “omdat we in een vrij land leven waar de overheid wetenschappers haar wil niet oplegt”.
- 175 Scheffer, Paul, “Het multiculturalle drama”, in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000; Scheffer, Paul, *Immigrant Nations*, Polity, Cambridge 2011. Scheffer wordt niet beschouwd als voorstander van de “open grenzen”-politiek.
- 176 Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016, pp. 154–155.
- 177 Althans wel sinds het optreden van: Mill, J.S., *On Liberty*, 1859, in: J.S. Mill, *On Liberty and other writings*, ed., Stefan Collini, Cambridge University Press, Cambridge 2004 (1989), pp. 5–115; Ten, C.L., *Mill on Liberty*, Clarendon, Oxford 1980; Verhofstadt, Dirk, “Mill en het individualisme”, in: Dirk Verhofstadt, ed., *John Stuart Mill: 150 jaar over vrijheid*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009, pp. 93–109.
- 178 Indringende vragen ten aanzien van de criminalisering van haat worden ook gesteld door: Hitchens, Christopher, “Freedom of Speech means Freedom to Hate”, University of Toronto’s Hart House Debating Club, November 15, 2006; Houser, Justin Kirk, “Is Hate Speech

- Becoming the New Blasphemy? Lessons from an American Constitutional Dialectic”, in: *Penn State Law Review*, Vol. 114, Issue 2, (Fall 2009), pp. 571-619.
- 179 Ellian, Afshin, “Antidemocraten willen dat rechter politicus elimineert”, Blog, Elsevier 18 maart 2016.
- 180 Hoewel, als men nog meer naar het Noorden gaat, komt men terecht bij landen die geen koloniën hebben gehad: Noorwegen, Zweden, IJsland, Finland.
- 181 Zie ook: Cliteur, Paul, “Klagen over kolonialisme”, in: S.W. Couwenberg, red., *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstreden geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016, pp. 45-63.
- 182 Waarbij art. 137d Sr. dan nog aan de criteria, zoals vermeld in art. 137c Sr. “geslacht” toevoegt. Vrouwen mogen als groep dus wel worden beledigd (althans het is niet strafbaar), volgens onze wetgever, maar men mag niet aanzetten tot haat of discriminatie tegen vrouwen.
- 183 Nehmelman, Remco, “Uitbreiding van de parlementaire immuniteit”, in: Afshin Ellian, Gelijn Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 243-263.
- 184 Krey, Volker, *Keine Strafe ohne Gesetz. Einführung in die Dogmengeschichte des Satzes ‘nullum crimen, nulla poena sine lege’*, Walter de Gruyter, Berlin New York 1983; Cliteur, Paul, en Ellian, Afshin, “De democratische rechtsstaat als legitiem staatsmodel”, in: Paul Cliteur en Afshin Ellian, *Legaliteit en legitimiteit: de grondslagen van het recht*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 47-103.
- 185 Verwante benaderingen zijn: Sultan, Wafa, *A God who Hates: The Courageous Woman Who Inflamed the Muslim World Speaks Out Against the Evils of Islam*, St. Martin’s Press, New York 2009; Rooy, Wim van, *Waarover men niet spreekt: bezonken gedachten over postmodernisme, Europa, islam*, Uitgeverij de Blauwe Tijger, Groningen 2015; Spencer, Robert, *Onward Muslim Soldiers: How Jihad Still Threatens America and the West*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2003; Pipes, Daniel, *In the Path of God: Islam and Political Power*, With a new preface by the author, Transaction Publishers, New Brunswick and London 2005 (2002); Rooy, Sam van, & Rooy, Wim van, *De Islam: Kritische Essays over een Politieke Religie*, Academic and Scientific Publishers, Brussel 2010.
- 186 Wilders, Geert, “Defending the West from Cultural Relativism and Jihad”, Annual Lecture of the Magna Carta Foundation in Rome, March 25, 2011, in: *American Thinker*, 26 March 2011; Wilders, Geert, “In defense of ‘Hurtful’ speech”, in: *The Wall Street Journal*, 24 June 2011; Wilders, Geert, *Marked for Death: Islam’s War Against the West and Me*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2012.
- 187 Barreau, Jean Claude, *Liberté, égalité, immigration? La France à l’heure du choix*, Éditions de l’Artilleur, Paris 2016.
- 188 Ook dit standpunt kan men aantreffen bij verschillende Amerikaanse

- activisten en theoretici. Zie: “Extremist Boston wilde Pamela Geller onthoofden”, in: NOS, 4 juni 2015; Spencer, Robert, *The Complete Infidel's Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015.
- 189 Gewelddreiging ontstond ook jegens Willem van Oranje, in het bijzonder toen de Spaanse vorst Filips II huurmoordenaars opriep de prins te vermoorden. Men zou dit “staatsterrorisme” kunnen noemen. Zie voor het antwoord van de prins: “De Apologie (of Verantwoording van de Prins van Oranje)”, 1580, in: Coos Huijsen en Geerten Waling, red., *De geboortepapieren van Nederland*, Elsevier boeken, Amsterdam 2014, pp. 69-145.
- 190 Westergaard wordt door terroristen bedreigd vanwege het maken van een cartoon van de profeet Mohammed. Zie over zijn zaak: Westergaard, Kurt, and Lykkegaard, John, *Kurt Westergaard: The Man behind the Mohammed Cartoon*, Mine Erindringer, Tilst, Denmark 2012.
- 191 Rushdie, Salman, *Joseph Anton: A Memoir*, Jonathan Cape, London 2012.
- 192 Charb, *Lettre aux escrocs de l'islamophobie qui font le jeu des racistes*, Les Échappés, Paris 2015.
- 193 Waarvan Al-Qaida en Islamitische Staat nu de bekendste zijn. Zie: Kelsay, John, “Al-Qaida as a Muslim (Religio-Political) Movement. Remarks on James L. Gelvin's ‘Al-Qaeda and Anarchism: A Historian's Reply to Terrology’”, in: *Terrorism and Political Violence*, Volume 20, No. 4 (2008), pp. 601-605.
- 194 Relevant is hier bijvoorbeeld het internettijdschrift “Inspire”. Het juli nummer van 2010 heeft onder de titel “The dust will never settle down” een lijst met namen gepubliceerd van mensen die een aanslag op hun persoon kunnen verwachten: Lars Vilks, Flemming Rose, Geert Wilders, Salman Rushdie, Ayaan Hirsi Ali, Kurt Westergaard and Molly Norris. De lijst verandert soms en soms wordt een naam doorgestreept wanneer de betreffende persoon is vermoord (dat gebeurde met Charbonnier, wiens naam werd doorgestreept toen hij was vermoord door de Kouachi-broers op 7 januari 2015).
- 195 Zoals de elf Deense cartoonisten gedaan hebben die anoniem, of met een heel laag profiel in de media, door het leven gaan na de gewelddreiging die voor de twaalf cartoonisten is ontstaan sinds de publicatie van de Deense cartoons in de *Jyllands Posten* in 2005. Ook Molly Norris leeft met een andere, door de FBI verschaft, identiteit nadat zij in een doodsvonnis werd bedreigd door Anwar Al Awlaki. Zie: Cliteur, Paul, “Go Ghost”, in: *The Critique*, January 7, 2016, in: <http://www.thecritique.com/articles/critique-magazine-exclusives-model-28/>
- 196 Ik bespreek de opmerkingen van Hofland aan het eind van dit boek.
- 197 Zie over het process tegen *Charlie Hebdo*: Fourest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015.
- 198 Zie over het process tegen Houellebecq: Masson, Sophie, “The Strange Trial of Michel Houellebecq”, in: *The Social Contract*, Volume 14, No. 2, Winter 2003/2004.
- 199 Philpott, Daniel, “The Challenge of September 11 to Secularism in

- International Relations”, in: *World Politics*, 55 (October 2002), pp. 66-95; Philpott, Daniel, “The Religious Roots of Modern International Relations”, in: *World Politics*, 52 (January, 2000), pp. 206-245.
- 200 Kepel, Gilles, *Al-Qaida dans le texte: Écrits d'Oussama ben Laden, Abdallah Azzam, Ayman al-Zawahiri et Abou Moussab al-Zarqawi*, Presses Universitaires de France, Paris 2005; Kepel, Gilles (avec Antoine Jardin), *Terreur des l'hexagone: Genèse du djihad Français*, Gallimard, Paris 2015.
- 201 Fourest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015; Fourest, Caroline, *Frère Tariq: Discours, stratégie et méthode de Tariq Ramadan*, Grasset, Bernard Grasset, Paris 2004.
- 202 Bougrab, Jeanette, *Ma république se meurt*, Éditions Grasset & Faquelle, Paris 2013; Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015; Val, Philippe, *Malaise dans l'inculture*, Bernard Grasset, Paris, 2015; Val, Philippe, *Reviens Voltaire, Ils sont devenus fous*, Bernard Grasset, Paris 2008; Val, Philippe, *C'Était Charlie*, Grasset, Paris 2015.
- 203 Val, Philippe, *Malaise dans l'inculture*, Bernard Grasset, Paris, 2015; Val, Philippe, *Reviens Voltaire, Ils sont devenus fous*, Bernard Grasset, Paris 2008; Val, Philippe, *C'Était Charlie*, Grasset, Paris 2015.
- 204 Truong, Nicolas, *Résister à la terreur*, Éditions de l'Aube/Le Monde, Paris 2016.
- 205 In tijden van crisis is politiek iets anders dan op de winkel passen.
- 206 Zie hierover: Cliteur, Paul, “Een decadent vonnis”, in: *Vrij Nederland*, 28 juni 2003, pp. 47-49.
- 207 Aldus de politiek filosoof Bert van den Brink die in een interview over Geert Wilders zegt: “Hij zet bevolkingsgroepen tegen elkaar op. Dat dit kwalijk is heeft volgens mij niet veel argumentatie nodig”. Zie: Bruijn, Lynn de, “Rousseau: Wilders' advocaat?”, Interview met Bert van den Brink, in: *Filosofie Magazine*, 22 maart 2016. Toch zou ik aan de politiek-filosofische vraagstukken, die spelen rond de vervolging van een democratisch gekozen politicus, iets meer aandacht geven dan Van den Brink doet. Dat lijkt mij zelfs de essentie van het vak van Van den Brink. Wilders profileert zich op onderwerpen, waarover in de samenleving nu eenmaal groot verschil van mening bestaat. Dat verschil van mening wordt door hem *niet uit het niets geschapen*, zoals Van den Brink lijkt te vermoeden; die tegenstellingen bestaan. De fout die veel leden van de bestuurlijke en politieke elite maken, is dat men denkt dat Wilders die onderwerpen maar verzint. En dat hij door grote behendigheid en valse retoriek mensen verleidt tot het innemen van immorele posities. Dat is een vergissing. Die mensen denken al zo en daarom bestaat voor Wilders een electoraat.
- 208 Deze opvatting wordt verdedigd door de politieke theoreticus Meindert Fennema in vele geschriften, zoals: Fennema, Meindert, “Help! De elite verdwijnt”, in: Meindert Fennema, *Help! De elite verdwijnt: veertig jaar Nederlandse politiek*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012; Fennema, Meindert, “Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination”, in: Ruud Koopmans and Paul Statham, eds., *Challenging immigration and ethnic relations: Comparative European*

- Perspectives*, Oxford University Press, Oxford 2000, pp. 119-144; Fennema, Meindert, "Noot bij de uitspraak van het Gerechtshof te Amsterdam van 21 januari 2009 waarin het strafvervolg van Geert Wilders beveelt", in: *Strafblad*, Jrg. 7, 19 juni 2009, pp. 198-208; Fennema, Meindert, and Maussen, Marcel, "Dealing with Extremists in Public Discussion: Front National and 'Republican Front' in France", in: *The Journal of Political Philosophy*, Volume 8, Number 3, 2000, pp. 379-400; Fennema, Meindert, *Geert Wilders: Tvenaarsleerling*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2010. Zie ook: Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox*, Verso, London, New York 2009 (2005).
- 209 Weber, Max, *Politik als Beruf*, Siebente Auflage, Duncker & Humblot, Berlin 1982 (1919), p. 7.
- 210 Weber, Ibid., p. 28.
- 211 Tegenwoordig wordt de "demagoog" vaak aangeduid als de "populist", iets waar de commentatoren die dit woord hanteren doorgaans een grote afkeer van hebben. Zie voor een genuanceerde benadering: Reynié, Dominique, *Les nouveaux populismes*, Édition revue et augmentée, Librairie Arthème Fayard/Pluriel, Paris 2013 (2011); Taguieff, Pierre-André, *L'Illusion populiste: essai sur les démagogies de l'âge démocratique*, Flammarion, Paris 2007 (2002). In Nederland heeft M. Fennema veel gedaan voor een meer nuchtere beoordeling van populistische politiek in: Fennema, Meindert, "Help! De elite verdwijnt", in: Meindert Fennema, *Help! De elite verdwijnt: veertig jaar Nederlandse politiek*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012; Fennema, Meindert, *Geert Wilders: Tvenaarsleerling*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2010.
- 212 Mill, John Stuart, *On Liberty*, 1859, With *The Subjection of Women* and *Chapters on Socialism*, Edited by Stefan Collini, Cambridge University Press, Cambridge 1989, p. 20.
- 213 Clifford, W.K., "The Ethics of Belief," 1877, in: W.K. Clifford, *The Ethics of Belief and Other Essays*, Introduction by Timothy J. Madigan, Prometheus Books, Amherst, NY 1999, pp. 70-96, p. 70, p. 77. Zie over Clifford: Madigan, Timothy J., *W.K. Clifford and "The Ethics of Belief"*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2009.
- 214 Huxley, Thomas Henry, "Agnosticism and Christianity", 1889, in: Thomas Henry Huxley, *Agnosticism and Christianity*. And other Essays, Prometheus Books, Buffalo, New York 1992, pp. 193-232.
- 215 Dit is de interpretatie die de relativist Kelsen gaf aan het concept democratie: Kelsen, Hans, "Foundations of Democracy", in: *Ethics*, Vol. LXVI, No. 1, Part II, October 1955, pp. 1-101.
- 216 Bolkestein, F., "Over tolerantie", Met reacties van Paul Cliteur, Dolph Kohnstamm, Nausicaa Marbe en Piet de Rooy, in: *Vrij Nederland*, 18 augustus 2012, pp. 46-53; Cliteur, Paul, "Tolerantie als voornaamste deugd in de multiculturele samenleving", in: Paul Cliteur, *Moderne Papoea's: Dilemma's van een multiculturele samenleving*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2002, pp. 137-149; Ayer, A.J., "The Sources of Intolerance", in: Susan Mendus and David Edwards, eds., *On Toleration*, Oxford University Press USA, New York 1988;

- Guiora, Amos N., *Tolerating Extremism: To What Extent Should Intolerance be Tolerated?*, PhD thesis University of Leiden, Leiden 2013; Zagorin, Perez, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2003.
- 217 De Nederlandse traditie van politiek denken is vaak getypeerd als een traditie van verdraagzaamheid. Belangrijke pleitbezorgers daarvan waren: D.V. Coornhert (1522-1590). Zie: Bongers, H., *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1978. Verder: Spinoza (1632-1677). Zie: Meinsma, K.O., *Spinoza en zijn kring*. Over Hollandsche Vrijgeesten, HES Publishers, Utrecht 1980 (1896). En Erasmus (1466-1536). Zie: Zweig, Stefan, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1981 (1938).
- 218 Schermer, Michael, "What Went Wrong? Campus Unrest, Viewpoint Diversity, and Freedom of Speech", in: *Skeptic Magazine*, 23 maart 2016; Lukianoff, Greg, *Freedom from Speech*, Encounter Books, New York 2014; Rauch, Jonathan, *Kindly Inquisitors: the New Attacks on Free Thought*, with a new foreword by George F. Will, The University of Chicago Press, Chicago and London 2013.
- 219 Tallentyre, S.G. (pseudoniem of Evelyn Beatrice Hall), *The Friends of Voltaire*, Smith, Elder & Co., London 1906, p. 199. Voltaire's eigen opvattingen over tolerantie vindt men verspreid door zijn hele werk, maar in het bijzonder in: Voltaire, *Traité sur la Tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas*, in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 563-650. Zie ook: Pena-Ruiz, Henri, "Tolérance", in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 853-861.
- 220 Misschien kunnen we het "justitieel populisme" noemen.
- 221 Zie over de term: Müller, Jan-Werner, *Was ist Populismus?*, Suhrkamp, Berlin 2016; Cuperus, René, "Populismus muss nicht zwingend schlecht sein", in: *Tagesspiegel Causa*, 14. Juni 2016.
- 222 Hoge Raad, 16 december 2014, zaaknummer 13-01327, ECLI:NL:HR:2014:3583 (aanzetten tot onverdraagzaamheid).
- 223 Ellian, Afshin, "Hoge Raad gaat boekje te buiten bij veroordeling van homofobe politicus", blog, Elsevier, 5 februari 2016; Ellian, Afshin, "Ook in tijden van terreur moet rechter intolerantie beschermen", in: blog, Elsevier, 8 februari 2016.
- 224 Wellicht zullen sommigen willen verdedigen dat niettemin ook in het strafrecht uitbreiding van wettelijke bepalingen middels interpretatie mogelijk is, zonder dat dit in strijd is met het legaliteitsbeginsel, zolang het maar gaat om een "voorzienbare uitbreiding". Zie voor een aantal voorbeelden Cleiren, in *Strafrecht Select*, te downloaden via deze link: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/15914> Maar zelfs wanneer men hiermee akkoord zou gaan, dan lijkt het verantwoord te stellen dat de criteria die door de Hoge Raad in de Felter-zaak zijn geïntroduceerd onvoorzienbaar zijn.

- 225 “Insofern erscheint das Strafgesetz als die Magna Charta des Verbrechers. Es verhindert (...) daß an Stelle der individuellen Verschuldung die soziale Gefahr gesetzt wird”. Zie: *Franz von Liszt zum Gedächtnis: Zur 50. Wiederkehr seines Todestages am 21. Juni 1919*, Verlag Walter de Gruyter & Co., Berlin 1969, p. 275. Von Liszt schreef dit in 1893 met als toelichting: “Das Strafrecht ist die rechtlich begrenzte Strafgewalt des Staates” en “Das Strafrecht ist die unübersteigbare Schranke der Kriminalpolitik”.
- 226 Lincoln, Abraham, *Address at Gettysburg, Pennsylvania*, (1863), in: Abraham Lincoln, *Selected Speeches and Writings*, The Library of America, Vintage Books, New York, N.Y. 1992, p. 405.
- 227 Zie hierover: Ellian, Afshin, “Antidemocraten willen dat rechter politicus elimineert”, Blog, Elsevier 18 maart 2016.
- 228 Fuller, Lon L., *The Morality of Law*, Revised edition, Yale University Press, New Haven and London 1978 (1964), p. 63.
- 229 Cliteur, Paul, “Taylor and Dummett on the Rushdie Affair”, in: *Journal of Religion and Society*, Volume 18 (2016), pp. 1-25: <https://dspace.creighton.edu/xmlui/bitstream/handle/10504/74592/2016-1.pdf?sequence=1>
- 230 Zie daarover: Cliteur, Paul, “Taylor and Dummett on the Rushdie Affair”, in: *Journal of Religion and Society*, Volume 18 (2016), pp. 1-25.
- 231 Zie over hem: Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers: De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Damon, Budel 2004; Eyerman, Ron, *The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh*, Palgrave, Macmillan 2011.
- 232 Ten tijde van Fortuyn deed vooral Imam Khalil El Moumni (geb. 1941) van zich horen die over homoseksualiteit had gezegd: “Homoseksualiteit blijft niet beperkt tot de mensen die deze ziekte hebben, maar kan zich verspreiden. De Nederlandse samenleving is multicultureel. Als de ziekte van de homoseksualiteit zich verspreidt, kan iedereen besmet raken (...)”. Aangehaald in: Verwer, Renzo, *Vrijheid van meningsuiting voor beginners*, Uitgeverij Van Brug, Amsterdam 2015, p. 19.
- 233 In: Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, in: *De grote Pim Fortuyn omnibus*, Speakers Academy, Van Gennep 2001, pp. 197-283.
- 234 Het gewraakte interview was: Poorthuis, Frank, en Hans Wansink, “De islam is een achterlijke cultuur”, Interview met Pim Fortuyn, in: *De Volkskrant*, 9 februari 2002. Herben wijst op de totstandkomingsgeschiedenis van dit interview en hoe daar enkele nuances in het standpunt van Fortuyn uit zijn verdwenen. Zie: Herben, Mat, *Vrij Denken over religie, politiek en vrijmetselarij*, Synthese/Fama, Den Haag 2005, p. 13.
- 235 Zie ook: Herben, Ibid., pp. 12-13.
- 236 HR 10 maart 2009, ECLI:NL:HR:2009:BF0655, NJ 2010/19 (m.nt. Mevis), r.o. 2.5.1.
- 237 Deze term is geïnspireerd door: Nussbaum, Martha, *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, The

- Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.) and London 2012. Maar helaas geeft ook Nussbaum een verkeerde uitleg aan de term “tolerantie” en “intolerantie”. Zie voor een interpretatie die meer in het verlengde ligt van de hier gepresenteerde analyse: Versluis, Arthur, *The New Inquisitions: Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism*, Oxford University Press (USA), Oxford and New York 2006 en verschillende bijdragen in: El-lian, Afshin, and Molier, Gelijn, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven International Publishing, The Hague 2015; Cliteur, Paul, and Herrenberg, Tom, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, with a foreword by Flemming Rose, Leiden University Press, Leiden 2016.
- 238 Zie hierover: Hayek, F.A., “The Confusion of Language in Political Thought”, in: F.A Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago 1985 (1978), pp. 71-98.
- 239 Hoge Raad, 16 december 2014, zaaknummer 13-01327, ECLI:NL:HR:2014:3583 (aanzetten tot onverdraagzaamheid).
- 240 Gerechtshof Amsterdam, 1 februari 2016, parketnummer; 23-000132-15. ECLI:NL:GHAMS:2016:296.
- 241 Het gerechtshof Amsterdam bepaalde naar aanleiding van een verdachte die had gesproken over “Mohammed de kleuterneuker” en die Arabieren “kontenbonkers” had genoemd (Gerechtshof Amsterdam (“fervent kontenbonkers”), 9 maart 2016, zaaknummer 23-003966-13, ECLI:NL:GHAMS:2016:828): “Mogelijk wordt de verdachte vanwege de door hem gebruikte bewoordingen door velen als een niet serieus te nemen gesprekspartner beschouwd, maar zijn uitlatingen zijn niet zodanig kwetsend dat zij moeten worden beschouwd als aanzettend tot haat, geweld, discriminatie of onverdraagzaamheid”. De verdachte werd niet veroordeeld, maar het Gerechtshof herhaalde in het aangegeven citaat wel het langs rechterlijke weg geïntroduceerde criterium van “aanzetten onverdraagzaamheid” als een schijnbaar gelijkwaardig criterium aan de daarvoor genoemde *wettelijke* criteria. Ook tijdens een uitzending van het praatprogramma *Pauw*, uitgezonden op de Nederlandse televisie op 18 maart 2016, sprak de Nederlandse advocaat Mr. G. Spong over “aanzetten tot onverdraagzaamheid” alsof het een onproblematisch criterium zou betreffen, waaraan de zaak Wilders zou kunnen worden getoetst. Men ziet dus dat de criteria die de Hoge Raad heeft geïntroduceerd gemakkelijk een status krijgen die zij, althans dat is de these van dit boek, niet verdienen.
- 242 Waarbij de vertaling van het “right to offend” dan zeer belangrijk is geworden. Zie daarover: Hirsi Ali, Ayaan, “Defending the Right to Offend”, in: *The Worldpost*, 20 April 2015; Fennema, Meindert, “NRC Handelsblad geeft slachtoffers van politieke terreur een trap na: inzake Folkert Jensma en Ayaan Hirsi Ali”, in: *The PostOnline*, 16 maart 2016.
- 243 Cliteur, P.B., “Amerikaans realisme”, in: P.B. Cliteur, B.C. Labuschagne, C.E. Smith, red., *Rechtsfilosofische stromingen van de twintigste eeuw*,

- Gouda Quint, Arnhem 1997, pp. 41-109.
- 244 Holmes, O.W., 'The Path of the Law', in: Harvard Law Review, 1897, hier aangehaald in: Holmes, Oliver Wendell, *Collected Legal Papers*, Peter Smith, New York 1952, pp. 167-202, p. 167.
- 245 Zie hierover: Philipse, Herman, "Antonin Scalia's Textualism in Philosophy, Theology and Judicial Interpretation of the Constitution", in: Arie-Jan Kwak, ed., *Holy Writ: Interpretation in Law and Religion*, Ashgate, Farnham/Burlington 2009, pp. 15-47; Scalia, Antonin, "Modernity and the Constitution", in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston 1995, pp. 313-318.
- 246 Zie hierover: "The Origins of the Rule of Law", in: Hayek, F.A., *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1976 (1960), pp. 162-176.
- 247 Glover, Jonathan, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*, Jonathan Cape, London 1999. Andere ideeën die vroeger betrekkelijk courant waren maar tegenwoordig om begrijpelijke redenen "besmet" zijn geraakt, zijn die van eugenetica. Zie: Gray, John, *The Immortalization Commission: Science and the Strange Quest to Cheat Death*, Allen Lane, Penguin Books, London 2011.
- 248 Dershowitz, Alan, *Rights from Wrongs: A Secular Theory of the Origins of Rights*, Basic Books, New York 2005.
- 249 Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2011.
- 250 Zoals: Wells, H.G., *The Rights of Man, or What are we Fighting for?*, Penguin Books, Harmondsworth 2015 (1940) en de "Four Freedoms" toespraak van de Amerikaanse president Roosevelt (Roosevelt, Franklin Delano, "The Four Freedoms" (1941), in: Brian MacArthur, (ed.), *The Penguin Book of Twentieth-Century Speeches*, Penguin Books, Harmondsworth 1993, pp. 197-201). Zie daarover: Johnson, M. Glen, "The Contributions of Eleanor and Franklin Roosevelt to the Development of International Protection for Human Rights", in: *Human Rights Quarterly*, 9, 1987, pp. 19-48; Verhofstadt, Dirk, *De vier vrijheden van Franklin Delano Roosevelt*, Liberaal Archief, Gent 2016.
- 251 Reve, Karel van het, *De ondergang van het avondland*, Van Oorschot, Amsterdam 1990, p. 199-200. Deze uitspraak is ook aangebracht op de muur van de Leidse faculty club.
- 252 En anderen die hier niet worden behandeld, zoals: Stephen, Leslie, "Poisonous opinions", in: Leslie Stephen, *An Agnostic's Apology and Other Essays*, Smith, Elder & Co., London 1898 (republished 1969), pp. 242-383.
- 253 Zie het overzicht in: Bury, J.B., *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932 (1913).
- 254 Berman, Paul, ed., *Debating P.C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses*, Bantam, New York 1992.
- 255 Het overkwam Ayaan Hirsi Ali aan Brandeis University: "Brandeis University withdraws planned honorary degree for Islam critic

- Ayaan Hirsi Ali", in: *Foxnews*, 9 April 2014.
- 256 Een analyse van dit verschijnsel is te vinden in: Hume, Mick, *Trigger Warning: Is the Fear of being offensive killing Free Speech?*, William Collins, London 2015. Een "trigger warning" is een waarschuwing op een boek dat de lezer zou kunnen ergeren, choqueren of anderszins hem of haar zou kunnen beroeren. Er worden zelfs klassieke werken uitgegeven met een "trigger warning". Zie ook Smit, Hajo, *Donald Trump en Bernie Sanders*, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2016, p. 71.
- 257 Zie daarover: Scalia, Antonin, *A Matter of Interpretation*. Federal Courts and the Law, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1997; Scalia, Antonin, "Modernity and the Constitution", in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston 1995, pp. 313-318; Rehnquist, William H., "The Notion of a Living Constitution", in: *Texas Law Review*, 54 (1976), pp. 693-706.
- 258 Het voert te ver hierop in dit kader uitvoerig in te gaan, maar toch moet worden opgemerkt dat het groot enthousiasme waarmee in Nederland een lossere houding van de rechter tegenover de wet niet alleen maar positieve consequenties heeft gehad. Invloedrijk was hier: Wiarda, G.J., *Drie typen van rechtsvinding*, derde druk, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1988 (1963).
- 259 Montesquieu, *Oeuvres complètes*, II, Texte présenté et annoté par Roger Caillois, Éditions Gallimard 1951 (*De l'Esprit des lois*, 1748, Chapitre VI, De la Constitution d'Angleterre), pp. 396-407.
- 260 En geslacht in art. 137d Sr.
- 261 Barreau, Jean Claude, *Liberté, égalité, immigration? La France à l'heure du choix*, Éditions de l'Artilleur, Paris 2016, p. 20.
- 262 Marcouch, Ahmed, *Mijn hollandse droom*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen 2010.
- 263 Bouazza, Hafid, *De akker & de mantel: Over de vrouw en de islam*, Querido, Amsterdam 2015; Bouazza, Hafid, "Bij steniging past de lach van een leeuw", in: *De Volkskrant*, 28 augustus 2010; Bouazza, Hafid, "Kunstenaars, angst is geen reden tot zelfcensuur", in: *NRC Handelsblad*, 31 juli 2013.
- 264 Waarbij zeker de veelbesproken uitspraak van burgemeester Aboutaleb na de moord op de redactie van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015, de kritiek van Marcouch op aspecten van de multiculturele samenleving en de religiekritiek van Bouazza overeenkomsten hebben met uitspraken van Wilders.
- 265 Zie daarover: Werdmölder, Hans, "Het failliet van de integratie heeft wel degelijk culturele oorzaken", in: *De Volkskrant*, 17 maart 2016.
- 266 Werdmölder, Hans, *Marokkaanse lieverdjes: Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*, Uitgeverij Balans, Amersfoort 2005; Werdmölder, Hans, *Marokkanen in de marge: ontspoorde levens van kleine criminelen*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2015. Zie

- ook: Jurgens, Fleur, *Het Marokkanendrama*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2007; Vermaat, Emerson, *Misdaad, migratie en cultuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2004; Blokland, Arjan, Grimbergen, Kim, Bernasco, Wim, Nieuwbeerta, Paul, "Criminaliteit en etniciteit: criminele carrières van autotochtone en allochtone jongeren uit het geboortecohort 1984", in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 2010 (52) 2, pp. 122-152.
- 267 Blokland e.a., *Ibid.*, pp. 122-152.
- 268 Blokland e.a., *Ibid.*, p. 122.
- 269 Blokland e.a., *Ibid.*, p. 123.
- 270 Blokland e.a., *Ibid.*, p. 123.
- 271 Werdmölder, Hans, "Een taboe doorbroken. Marokkaanse jongeren en criminaliteit", in: *Intermediair*, 25(12), 1989, pp. 17-23.
- 272 Vermaat, Emerson, *Misdaad, migratie en cultuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2004.
- 273 Zie over dit onderzoek ook: Brinks, Jan Herman, *The Netherlands and Islam: Towards new Identity?*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016, p. 36.
- 274 Zie voor een samenvatting van de opvattingen van Wilders: Brinks, *Ibid.*, pp. 36-38.
- 275 Brinks, *Ibid.*, p. 36.
- 276 Zie voor een introductie in immigratiepolitiek: Collier, Paul, *Exodus: Immigration and Multiculturalism in the 21st Century*, Penguin Books, London 2013.
- 277 Zie voor een analyse van de concepten onpartijdigheid en onafhankelijkheid: Cliteur, Paul, "De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht: acht vormen", in: J.P. Loof, red., *Onafhankelijkheid en onpartijdigheid. De randvoorwaarden voor het bestuur en beheer van de rechterlijke macht*, Stichting NJCM-Boekerij 36, Leiden 1999, pp. 9-31.
- 278 Zoals gebeurt in het werk van de Amerikaanse rechter Scalia, Antonin, "Modernity and the Constitution", in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston 1995, pp. 313-318.
- 279 Zie hierover: Cliteur, Paul, "Morele en immorele religieus gelegitimeerde praktijken in het gezondheidsrecht", in: *Ethiek en gezondheidsrecht*, Preadvies uitgebracht voor de Vereniging voor Gezondheidsrecht, jaarvergadering 25 april 2014, Sdu Uitgevers, Den Haag 2014, pp. 91-186.
- 280 Zie: Nu.nl, 19 Maart 2002: "PvdA voorman Rob Oudkerk spreekt van 'kut-Marokkanen'".
- 281 Aangehaald in: "Ook hof wil PvdA-top niet vervolgen voor Marokkanen-uitspraken", in: *De Volkskrant*, 12 April 2016.
- 282 Aangehaald in *De Volkskrant*, *Ibid.*
- 283 Voor art. 137d Sr. geldt dat naast de criteria vermeld in art. 137c Sr. nog "geslacht" is toegevoegd. De consequentie hiervan lijkt te zijn dat vrouwen (een geslacht) wel als groep mogen worden beledigd, maar dat niet mag worden aangezet tot discriminatie tegenover vrouwen. Dat roept dan weer de vraag op hoe die twee zaken zich tot

- elkaar verhouden. Is niet het wettelijk mogelijk maken dat vrouwen als groep mogen worden beledigd op zichzelf “discriminator”?
- 284 Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012; Cliteur, Paul, “De vrijheid van geweten, godsdienst en expressie en de Europese identiteit”, in: *Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?*, H.M.A.E. van Ooijen, L.F. van Egmond, Q.A.M. Eijkman, F. Olujic, O.P.G. Vos., red., Stichting NJCM-Boekerij, Nr. 46, Leiden 2008, pp. 101-109; Finkelkraut, Alain, *L'identité malheureuse*, Éditions Stock, Paris 2013; Leicht, Imke, *Multikulturalismus auf dem Prüfstand: Kultur, Identität und Differenz in modernen Einwanderungsgesellschaften*, Metropol, Marburg 2009; Maalouf, Amin, *Les Identités meurtrières*, Grasset, Paris 1998; Meyer, Thomas, *Identitätspolitik: Vom Missbrauch kultureller Unterschiede*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2002.
- 285 Zie daarover: Vermaat, Emerson, *Misdaad, migratie en cultuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2004; Brendel, Carel, *De onzichtbare Ayatollah*, met bijdragen van Hans Jansen en Nahed Selim, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2010.
- 286 Zie hierover ook: Molier, Gelijn, “De vrijheid van meningsuiting: ‘it’s politics all the way down’”, in: Afshin Ellian, Gelijn Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 205-243.
- 287 Baudet, Thierry, “Thou Shalt Not Offend Islam: A firsthand account of the Dutch trial of Geert Wilders”, in: *The City Journal*, 19 January 2010; Ibn Warraq and Michael Weiss, “Inhuman Rights”, in: *City Journal*, Vol. 19, No. 2, Spring 2009, pp. 1-6.
- 288 Zie daarover: Valk, Ineke van der, with a foreword by Ernst Hirsch Ballin, *Islamophobia in the Netherlands*, Emcemo; Vrieling, Jogchum, “‘Islamophobia’ and the law: Belgian hate speech legislation speech and the willful destruction of the Koran”, in: *International Journal of Discrimination and the Law*, 2013, pp. 1-12; Bayuni, Endy M., “Commentary: Free speech: The best antidote to rising Islamophobia”, in: *The Jakarta Post*, 8 September 2010; Charb, *Lettre aux escrocs de l’islamophobie qui font le jeu des racistes*, Les Échappés, Paris 2015; Murray, Douglas, *Islamophilia*, first edition 30 May 2013, Amazon Digital Services 2013. Door Gilles Kepel wordt uitvoerig betoogd dat de term “islamofobie” door islamisten is geïntroduceerd en wordt gebruikt om democratische rechtsstaten te intimideren. Zie daarover: Kepel, Gilles, *Jihad: The Trial of Political Islam*, Revised Edition, Translated by Anthony F. Roberts, I.B. Taurus, London, New York 2004 (2002).
- 289 Shermer, Michael, “What Went Wrong? Campus Unrest, Viewpoint Diversity, and Freedom of Speech”, in: *Skeptic Magazine*, 23 maart 2016; Baber, H.E., *The Multicultural Mystique: The Liberal Case against Diversity*, Prometheus Books, Amherst, New York 2008.
- 290 Callan, Eamonn, *Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy*, Clarendon Press, Oxford 1997; Guillaume, Bernard, Moneira, Frédéric, *L’instruction civique pour Les Nuls*, First Editions, Wiley

- Publishing, Paris 2010.
- 291 Max Weber heeft een beroemde definitie van de staat gepresenteerd. De staat is: “diejenige Gemeinschaft, welche innerhalb eines bestimmten Gebietes – dies: das ‘Gebiet’, gehört zum Merkmal – das Monopol legitimer physischer Gewaltsamkeit für sich (mit Erfolg) beansprucht”. Zie: Weber, Max, *Politik als Beruf*, Siebente Auflage, Duncker & Humblot, Berlin 1982 (1919), p. 8.
- 292 Deze stelling wordt met talloze voorbeelden geïllustreerd door: Spencer, Robert, *The Complete Infidel’s Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015, p. 3 ff.
- 293 Laes, Willy, *Een jaar na Charlie Hebdo: een pamflet*, Houtekiet, Antwerpen 2015; Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016; Ory, Pascal, *Ce Que dit Charlie: treize leçons d’histoire*, Le débat, Gallimard, Paris 2016; Etchegoin, Marie-France, Lombard, Latune, Marie-Amélie, Moisan, Dorothée, Lévêque, Thierry, *Et soudain ils ne riaient plus*, avec la collaboration de Marie-Laure Mas-Pionnier, Édition des Arènes, Paris 2016.
- 294 Ephimenco, Sylvain, *Het land van Theo van Gogh: De multiculturele des-integratie*, Houtekiet, Antwerpen/ Amsterdam 2004; Jansen, Hans, “De brief van Mohammed B., bevestigd aan het lijk van Theo van Gogh”, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118, nr. 3 (2005), pp. 483-491; Llosa, Mario Vargas, “Schießen, schneiden, stoßen: Theo van Goghs schrecklicher Tod”, *Die Welt*, 4 november 2006.
- 295 Rolfe, Mark, “Clashing Taboos: Danish Cartoons, the *Life of Brian* and Public Diplomacy”, in: *The Hague Journal of Diplomacy*, 4 (2009), pp. 261-281; Khader, Naser, and Rose, Flemming, “Reflections on the Danish Cartoon Controversy”, in: *Middle East Quarterly*, Fall 2007, pp. 59-66.
- 296 Bahnert, Patrick, *Die Panikmacher: Die deutsche Angst vor dem Islam*, C.H. Beck, München 2011.
- 297 De Nederlandse onderzoeker Ruud Koopmans zegt hierover: “Het is verleidelijk om alles af te doen als islamofobie, maar daarmee vermijd je de vinger op de zere wond te leggen”. Zie: Kleijwegt, Margalith, “Het blijft angstwekkend stil”, Interview met Ruud Koopmans, in: *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 2016. Daniel Pipes van *Middle East Forum* geeft als antwoord op de vaststelling dat zijn organisatie wordt gezien als “islamophobic by some”: “It’s a silly accusation. For more than a decade, I’ve said that ‘radical Islam is the problem, moderate Islam is the solution’. As that implies, I do not fear or hate Islam. But I do hate a certain extremist form of Islam – just as many Muslims do. I work against that radical version of Islam”. Zie: Pipes, Daniel, “Radical Islam creates terrorism”, in: *Times of India*, March 21, 2016. Dit citaat is interessant vanwege de vaststelling: “I do hate a certain extremist form of Islam”. Vraag: is *deze vorm* van het “aanzetten tot haat” iets dat we moeten veroordelen op grond van art. 137d Sr.? Of is *dit soort* haat (en het aanzetten daartoe) precies wat nodig is in de huidige crisis waarin we verkeren?
- 298 Pierik, Perry, *Islamitische staat: achtergronden, (broeder)strijd, helden en*

- beulen, *geopolitieke consequenties*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015, p. 45.
- 299 Een belangrijk theoreticus van deze benadering is: Spencer, Robert, *Islam Unveiled: Disturbing Questions About the World's Fastest-Growing Faith*, Encounter Books, San Francisco 2002; Spencer, Robert, *Onward Muslim Soldiers: How Jihad Still Threatens America and the West*, Regnery Publishing, Inc., Washington 2003; Spencer, Robert, *Religion of Peace? Why Christianity Is and Islam Isn't*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2007.
- 300 Een belangrijk theoreticus is hier: Pipes, Daniel, "Two Decades of the Rushdie Rules", in: *Commentary*, October 2010, pp. 30-35; Pipes, Daniel, *In the Path of God: Islam and Political Power*, With a new preface by the author, Transaction Publishers, New Brunswick and London 2005 (2002); Pipes, Daniel, *Militant Islam Reaches America*, W.W. Norton & Company, New York, London 2002.
- 301 Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Bantam Press, London/Johannesburg 2006; Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007; Harris, Sam, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, The Free Press, London 2005 (2004). Naast de nieuwe atheïsten zijn er vele anderen theoretici die dit perspectief verdedigen. Zie: Cliteur, Paul B., "Religion and Violence or the Reluctance to Study this Relationship", in: *Forum Philosophicum* 15 (2010), pp. 205-226.
- 302 Zie bijvoorbeeld: Harris, Sam, and Nawaz, Maa'jid, *Islam and the Future of Tolerance*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2015.
- 303 Nelson-Pallmeyer, Jack, *Is Religion Killing Us? Violence in the Bible and the Quran*, Trinity Press International, Harrisburg 2003.
- 304 Zoals blijkt uit een analyse van de Franse wetgeving die de laatste jaren is aangenomen om religieuze gevoeligheden te beschermen, spelen daar dezelfde processen als in Nederland. En ook daar wordt wetgeving toegepast die lijkt op de artt. 137c en d Sr., waarbij "la vocation pédagogique du texte" wordt aangeropen ter rechtvaardiging van deze wetgeving. Zie: Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016, p. 207.
- 305 Dit wordt uitvoerig onderbouwd door de Franse theoreticus: Kepel, Gilles (avec Antoine Jardin), *Terreur dans l'hexagone: Genèse du djihad Français*, Gallimard, Paris 2015.
- 306 Zie over moderniseringsprocessen binnen religie: Pinto, David, *De wereld volgens Pinto*. Gedragsgids voor het nieuwe Nederland, Karakter Uitgevers B.V., Uithoorn 2004. Voor modernisering pleit ook: Tibi, Bassam, *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*, Primus Verlag, Darmstadt 2009; Tibi, Bassam, *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*, 2e Auflage, Siedler, München 2001 (1998) (vert. *Europa zonder identiteit? De crisis van de multiculturele samenleving*, Deltas: 2005); Tibi, Bassam, *The Sharia State: Arab Spring and Democratization*, Routledge, London and New York 2013.
- 307 Besson, Sylvain, *La Conquête de l'occident: le projet secret des islamistes*,

- Editions du Seuil, Paris 2005.
- 308 En dat staten, ook in de 21ste eeuw, nog vele delicten kennen die de vrije ontwikkeling van religie afremmen blijkt uit: IHEU, *The Freedom of Thought Report 2015*, International Humanist and Ethical Union 2016; Grim, Brian J., and Finke, Roger, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- 309 Geanalyseerd in: Bawer, Bruce, "The Closing of the Liberal Mind", in: Adam Bellow, ed., *New Threats to Freedom*, Templeton Press, West-conshocken, PA 2010, pp. 14-24; Bawer, Bruce, "The Low Countries at Their Lowest", in: *FrontPage Magazine*, December 2, 2011; Bawer, Bruce, *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom*, Doubleday, New York 2009.
- 310 Schaik, Mirjam van, en Doomen, Jasper, "De toekomst van godslastering", in: *Nederlands Juristenblad*, Afl. 30, 12 september 2014, pp. 2110-2116; Herrenberg, Tom, "Politici, de vrijheid van meningsuiting en Innocence of Muslims", in: *Nederlands Juristenblad*, 24 September 2013, pp. 2255-2259; Herrenberg, Tom, "Vrijheid van meningsuiting in de multiculturele samenleving: evaluatie van twee tegenstrijdige interpretaties", in: *Civis Mundi*, 14 januari 2014.
- 311 Armstrong, Karen, "Think Again: God", in: *Foreign Policy*, November 2009, pp. 55-60.
- 312 Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, Charleston, USA 2014.
- 313 Bielefeldt, Heiner, "Freedom of Religion or Belief – A Human Right under Pressure", in: *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 1, No. 1, 2012, pp. 15-35; Blackford, Russell, *Freedom of Religion & The Secular State*, Wiley-Blackwell, Chicester 2012; *The Freedom of Thought Report 2015. A Global Report on the Rights, Legal Status, and Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious*, International Humanist and Ethical Union, London 2015.
- 314 AIVD-nota *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegenover de democratische rechtsorde*, Kamerstukken II, 2004-2005, 29 754, nr. 4.
- 315 Hoge Raad, 29 maart 2016, zaaknummer 15/00600, ECLI:NL:HR:2016:511 (Terug naar Ankara).
- 316 Ryan, Philip, *Multicultiphobia*, University of Toronto Press, Toronto 2010. De term "multicultiphobia" is geijkt naar analogie van "christianophobia", "islamophobia", "homophobia", "Europhobia", etc. En ook hier kan men, net als bij "islamophobia", de vraag stellen of de "fobie" bij de ander met juridische middelen bestreden zou moeten worden.
- 317 "Merkel erklärt Multikulti für gescheitert", in: *Spiegelonline*, 16 Oktober 2010.
- 318 "Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed", in *The Telegraph*, 11 February 2011.
- 319 "State multiculturalism has failed, says David Cameron", in: BBC News, 5 February 2011.

- 320 Dat Ali B., hoewel van Marokkaanse komaf, terug naar *Ankara* (Turkije) zou moeten, moet wellicht toeschrijven aan gebrekkige aardrijkskundige kennis van de demonstranten.
- 321 Spong, Gerard, en Hammerstein, Oscar, *"Vervolg ze tot in de hel". De haat-zaai aangifte van Fortuyn*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2003.
- 322 Stoker, Elsbeth, "Uitspraak Hoge Raad slecht voor Wilders", in: *De Volkskrant*, 31 maart 2016.
- 323 Sackers had hetzelfde betoogd naar aanleiding van de zaak Felter. Zie: "Waarom zaak tegen Geert Wilders nu wél kans maakt", in: Nu.nl, 18 december 2014.
- 324 Stoker, Elsbeth, "Uitspraak Hoge Raad slecht voor Wilders", in: *De Volkskrant*, 31 maart 2016.
- 325 Zie hierover: Fletcher, George P., "Two Modes of Legal Thought", in: *The Yale Law Journal*, 90 (1981), pp. 970-1003.
- 326 Zie hierover: Dworkin, Ronald, "Introduction: The Moral Reading and the Majoritarian Premise", in: Ronald Dworkin, *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge Mass 1996, pp. 1-38.
- 327 Zwart, Tom, "Op grond van het EVRM hoeft Wilders geen blad voor de mond te nemen", in: Afshin Ellian, Gelijn Molier, Tom Zwart, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 329-337.
- 328 Deze kwestie is ook aan de orde in: Cliteur, Paul, "Vrijheid van expressie na Charlie", in: *Nederlands Juristenblad*, Aflevering 5, 6 februari 2015, pp. 306-311. Zie ook de reacties op dit artikel van Kaptein en Storme, waarbij Kaptein en Storme aan de kant van Otto Preminger staan, Cliteur aan de kant van Handyside. Zie: Kaptein, Hendrik, "Reactie op Paul Cliteur, 'Vrijheid van expressie na Charlie'", in: *Nederlands Juristenblad*, 7 maart 2015, pp. 761-762; Storme, Marcel, "Reactie op het essay van Paul Cliteur", in: *Nederlands Juristenblad*, 7 maart 2015, p. 761.
- 329 Voor meer hierover, zie; Cliteur, Paul, "Go Ghost", in: *The Critique*, January 7, 2016.
- 330 Cliteur, Paul, Herrenberg, Tom, and Rijpkema, Bastiaan, "The New Censorship: A Case Study of Extrajudicial Restraints on Free Speech", in: Afshin Ellian and Gelijn Molier, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven, International Publishing, The Hague 2015, pp. 291-318.
- 331 Dershowitz, Alan, *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*, Yale University Press, New Haven and London 2002.
- 332 Goodman, Jonathan, "The Death of a Princess Cases: Television Programming by State-Owned Public Broadcasters and Viewers' First Amendment Rights", in: *University of Miami Law Review*, Vol. 36, 1982, pp. 779-805; Paget, Derk, "Death of a Princess", in: Aitken, Ian, ed., *The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film*, Routledge, New York 2013 (2006), pp. 198-200; White, Thomas, and Ganley, Gladys, "The 'Death of a Princess' Controversy", Program

- on Information Resources Policy, Center for Information Research, Harvard University, Cambridge, Massachusetts 1983.
- 333 Cliteur, Paul, "The Rudi Carrell Affair and its Significance for the Tension between Theoterrorism and Religious Satire", in: *Ancilla Iuris*, 2013: 15, pp. 15-41, full text: http://www.anci.ch/paul_cliteur
- 334 Malik, Kenan, *From Fatwa to Jihad: The Rushdie Affair and Its Legacy*, Atlantic Books, London 2009; Taylor, Charles, "The Rushdie Controversy", in: *Public Culture*, Vol. 2, No. 1 (Fall 1989), pp. 118-122; Winston, Brian, *The Rushdie Fatwa and After*, Palgrave, Macmillan 2014.
- 335 "Vriendin Charbonnier: ik wist dat hij zou sterven als Theo van Gogh", in: *De Volkskrant*, 9 januari 2015; "Debat over de moord op de heer Th. Van Gogh", 11 november 2004, Kamerstukken II, 2004-2005, 29 854, nr. 22, pp. 1278-1332; Ellian, Afshin, "Volkert van der G., Mohammed B. en Mohammed A.", in: *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Spectrum, Utrecht 2005, pp. 86-98.
- 336 Flemming Rose, de redacteur van Jyllands Posten, gaf opdracht tot het vervaardigen van de cartoons, omdat een schrijver van een kinderboek over de islam geen illustrator kon vinden: "The illustrator pointed to three events that made him frightened of releasing his name: the fatwa against Salman Rushdie, the murder of Theo van Gogh, and a violent attack on an associate professor affiliated with the Carsten Niebuhr Institute at the University of Copenhagen in the autumn of 2004". Zie: Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014, p. 33.
- 337 Klausen, Jytte, *The Cartoons that Shook the World*, Yale University Press, New Haven and London 2009; Klausen, Jytte, "Freedom of Speech is of no use unless we exercise it", in: *Time*, 7 January 2015; Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014.
- 338 Zie art. 83a Sr.: "Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen".
- 339 Deze vergissing wordt overigens niet alleen gemaakt in de Wilders-kwestie, maar ook in die van Rushdie, Kurt Westergaard, *Charlie Hebdo* en vergelijkbare zaken. Zie: Cliteur, Paul, "Taylor and Dummett on the Rushdie Affair", in: *Journal of Religion and Society*, Volume 18 (2016), pp. 1-25: <https://dSPACE.creighton.edu/xmlui/bitstream/handle/10504/74592/2016-1.pdf?sequence=1>
- 340 Of bepleiten dat zijn beveiliging wordt stopgezet, zodat de politi-

cus wel zal worden gedwongen zijn toon te matigen. Deze suggestie werd gedaan door de journalist H.J.A. Hofland in het programma Pauw & Witteman op 29 februari 2008. Zie voor een verdere analyse: Cliteur, Paul, "Go Ghost", in: *The Critique*, January 7, 2016, in: <http://www.thecritique.com/articles/critique-magazine-exclusives-model-28/>

- 341 Dit voorstel werd ook gedaan in de Rushdie kwestie. Zie: Rushdie, Salman, *Joseph Anton: A Memoir*, Jonathan Cape, London 2012, p. 370, 399. Ik kom hier aan het eind van dit boek nog een keer op terug. Vanuit het islamistisch perspectief is dit overigens geen onlogische gedachte. Zie: Kepel, Gilles, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London 2004, p. 123: "In the framework of jihad, none of Al Qaeda's intended victors were 'innocent'. Jews were the preferred targets, not just in reference to the state of Israel or Ariel Sharon's policy toward Palestine but in an essential, ontological sense".
- 342 Zie hierover: Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015; Berg, Floris van den, "Britse shariaraden zijn het Paard van Mekka: multiculturalisme is slecht voor vrouwen", in: *ThePostonline*, 12 februari 2016; Johnson, Boris, "Sharia law is completely unacceptable in the UK", in: *Mirror*, 24 March 2015; Addison, Neil, "Foreword: Sharia Tribunals in Britain – Mediators or Arbitrators?", in: David G. Green, ed., *Sharia Law or "One Law For All"*, Foreword by Neil Addison, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, London 2009, pp. viii-xv; Bostom, Andrew G., *Sharia versus Freedom: the Legacy of Islamic Totalitarianism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2012.
- 343 Zoals in het geval van *Charlie Hebdo*. Zie: Laes, Willy, *Een jaar na Charlie Hebdo: een pamflet*, Houtekiet, Antwerpen 2015.
- 344 Zoals het geval was bij de moord op Theo van Gogh. Zie: Cliteur, Paul, "Godslastering en zelfcensuur na de moord op Theo van Gogh", in: *Nederlands Juristenblad*, Afl. 2004/45, 17 december 2004, pp. 2328-2335.
- 345 Ellian, Afshin, "Volkert van der G., Mohammed B. en Mohammed A.", in: *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Spectrum, Utrecht 2005, pp. 86-98.
- 346 Rose, Flemming, "Why I Published Those Cartoons", in: *Washington-post.com*, Sunday, February 19, 2006; Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014.
- 347 Pipes, Daniel, "Two Decades of the Rushdie Rules", in: *Commentary*, October 2010, pp. 30-35; Pipes, Daniel, *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West*, Second edition, with a postscript by Koenraad Elst, Transaction Publishers, New Brunswick and London 2003; Cliteur, Paul, "Van Rushdie tot Jones: over geweld en uitingsvrijheid", in: Afshin Ellian, Gelijn Molier en Tom Zwart, red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom

- Juridische Uitgevers, Den Haag 2011, pp. 67-89.
- 348 Cliteur, Paul, "Vrijheid van expressie na Charlie", in: *Nederlands Juristenblad*, Aflevering 5, 6 februari 2015, pp. 306-311.
- 349 Talloze voorbeelden van moordaanslagen op in Europa minder bekende figuren geeft: Bennoune, Karima, *Your Fatwa Does not Apply Here: Untold Stories from the Fight against Muslim Fundamentalism*, W.W. Norton & Company, New York, London 2013. Zie ook: Gozlan, Martine, *Les rebelles d'Allah: Ils ont défié l'ordre islamiste*, préface de Jean-François Kahn, l'Archipel, Paris 2014.
- 350 Laurens Jan Brinkhorst (D66) was Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1999-2002), Minister van Economische Zaken (2003-2006), Vicepremier (2005-2006).
- 351 Aangehaald in: Kleijwegt, Margalith, & Weezel, Max van, *Het land van haat en nijd: Hoe Nederland radicaal veranderde*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2006, p. 184.
- 352 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015.
- 353 Dershowitz, Alan, *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*, Yale University Press, New Haven and London 2002.
- 354 Men spreekt ook wel van "oikofobie". Zie: Baudet, Thierry, *Oikofobie: de angst voor het eigene*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2013.
- 355 Zie over het psychologisch mechanisme dat hier wordt getypeerd: Landes, Richard, "From Useful Idiot to Useful Infidel: Meditations on the Folly of the 21st-Century 'Intellectuals'", in: *Terrorism and Political Violence*, Vol. 25, No. 4, 2013, pp. 621-634; Charen, Mona, *Useful Idiots: How Liberals Got It Wrong in the Cold War and Still Blame America First*, Perennial, Regnery Publishing, Washington 2003.
- 356 Zie ook: Kleijwegt, Margalith, "Het blijft angstwekkend stil", Interview met Ruud Koopmans, in: *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 2016. Koopmans meent dat links de nieuwe migranten te lang uitsluitend heeft gezien als onderdrukte groep. Hij ziet een parallel met de soms kritiekloze verering van de Sovjet-Unie of van Mao in de jaren zeventig. In deze zin ook: Brendel, Carel, *De onzichtbare Ayatollah*, met bijdragen van Hans Jansen en Nahed Selim, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2010. Zie ook: Kepel, Gilles, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London 2004, p. 265: "The Islamists also managed to annex useful fellow travelers – indeed, sometimes the very same individuals the Communist Party had once captured".
- 357 Het gaat daarbij vaak om "multiculturalisten". Zie daarover: Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015; Baudet, Thierry, *De aanval op de natiestaat*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012; Hasan, Romy, *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths*, Politico's Publishing Ltd 2010.
- 358 Zie daarover: Preter, Jeroen de, "Na aanslagen duikt islamofobie overal op, ook bij wie je het niet verwachtte: als de buik dreigt te winnen van het hoofd", in: *De Morgen*, 15 maart 2016.

- 359 Pena-Ruiz, Henri, "Athéophobie", in: Henri Pena-Ruiz, *Dictionnaire amoureux de la laïcité*, Plon, Paris 2014, pp. 93-97.
- 360 Zie: Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L'Herne, Paris 2014, p. 11.
- 361 In overeenstemming met artikel 18 van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, die aangeeft: "Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te *veranderen* (...)" (cur-sivering toegevoegd; PC). Dit impliceert de erkenning van apostasie als mensenrecht. Zie: Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2011.
- 362 Bijvoorbeeld: *The Cairo Declaration on Human Rights in Islam*, June 9, 1993, included in: Mayer, Ann Elizabeth, *Islam and Human Rights: Tradition and Politics*, Fourth Edition, Westview, Boulder, Colorado 2007, pp. 217-223; Storme, Matthias, "Moslimlanden en internationale instrumenten inzake mensenrechten", in: Sam van Rooy en Wim van Rooy, red., *De Islam: Historische Essays over een Politieke Religie*, ASP Academic and Scientific Publishers NV, Brussel 2010, pp. 643-661.
- 363 Zie daarover: Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, Charleston, USA 2014.
- 364 Ibn Warraq, *Weg uit de Islam: Getuigenissen van afvalligen*, Met een in-leiding van Afshin Ellian, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2008; Marshall, Paul, and Shea, Nina, *Silenced: How Apostasy and Blasphemy Codes are Choking Freedom Worldwide*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- 365 Waling, Geerten, *1848: Clubkoorts en revolutie, democratische experimen-ten in Parijs en Berlijn*, dissertatie Leiden, Leiden 2016, p. 55.
- 366 De frase is overigens niet geijkt door Hitchens. Net als het citaat dat wordt toegeschreven aan Voltaire, maar niet door Voltaire op die manier is geformuleerd, is het citaat dat aan Hitchens wordt toege-schreven wel zeer karakteristiek voor zijn visie op de hier besproken zaken. Zie ook: Hitchens, Christopher, "Freedom of Speech means Freedom to Hate", University of Toronto's Hart House Debating Club, November 15, 2006; Hitchens, Christopher, "Why are we not defending our ally?", in: *Slate*, 21 February 2006.
- 367 Zie over de relatie tussen islamisme en fascisme: Suurland, David, "De kleren van de keizer: islam en de religieuze fundering van poli-tiek geweld", in: *Liberaal Reveil*, nr. 2, juni 2015, pp. 55-64; Suurland, David A.J., "Totalitarianism and Radical Islamic Ideologies", in: Bart C. Labuschagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, eds., *Religion, Poli-tics and Law: Philosophical Reflections on the Sources of Normative Order in Society*, Brill, Leiden, Boston 2009, pp. 257-311; Suurland, David, "A Genealogy of Radical Islamic Theory and Practice", in: Gelijk Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 97-165.

- 368 Zie: Kepel, Gilles, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London 2004, p. 285 die over de term “Islamophobia” zegt: “a term invented by the Islamist movement to deflect any criticism directed against it”.
- 369 Zie: Poliakov, Léon, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, New American Library, New York 1974 (1971), pp. 203 ff., 206, 207, 233 ff.
- 370 Tocqueville, Alexis de, & Gobineau, Arthur de, *Correspondence entre Alexis de Tocqueville et Arthur de Gobineau, 1843-1859*, publiée par L. Schemann, Librairie Plon, Paris 1909.
- 371 Zie voor een verwante argumentatie die van de Amsterdamse staatsrechtgeleerde G. van den Bergh (1890-1960) in 1936 die zeer kritisch stond tegenover de wet omtrent het verbieden van (politieke) verenigingen, maar die, zolang die wet er nu eenmaal is, probeerde daaraan een zo goed mogelijke interpretatie te geven. Zie: Rijpkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, Amsterdam 2014, maar ook: Dworkin, Ronald, “Introduction: The Moral Reading and the Majoritarian Premise”, in: Ronald Dworkin, *Freedom’s Law: The Moral Reading of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge Mass 1996, pp. 1-38.
- 372 Bousakla, Mimount, *Couscous met frieten*, Houtekiet, Antwerpen 2002.
- 373 Fourest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015.
- 374 Vos, Marc De, “De rechtsstaat: vrijheid onder het recht”, in: Leo Neels, Tinneke Beeckman, Marc De Vos, Ivan van de Cloot, *De Verlichting uit evenwicht? Over normen en warden, vrije meningsuiting en dominante religies*, Itinera, Uitgeverij van Halewyck, Kalmthout 2016, pp. 31-55; Hert, Paul de, Meerschaut, Karen, red., *Scheiding van kerk en staat of actief pluralisme?*, Intersentia, Brussel 2006; Oldenhuis, F.T., red., *Een neutrale staat: kreet of credo?*, Uitgeverij Protestantse Pers (Jongbloed), Heereveen 2009; Blom, Dirk van der, *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*, Dissertatie Universiteit Leiden, Meijers reeks, Leiden 2016 ff.
- 375 Zie over hem: Bongers, H., *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1978.
- 376 Locke, John, “An Essay on Toleration” (1667), “Toleration” (1676), in: John Locke, *Political Essays*, ed. Mark Goldie, Cambridge University Press, Cambridge 1997, pp. 134-160, pp. 246-248.
- 377 Voltaire, *Traité sur la Tolérance a l’occasion de la mort de Jean Calas*, in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 563-650.
- 378 Bennassar, Bartolomé, *Brève Histoire de l’Inquisition: L’intolérance au service du pouvoir*, Fragile, Gavaudun 1999.
- 379 Zweig, Stefan, *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1983 (1936);

- Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a Global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014, pp. 173-173; 176-77.
- 380 In *The Friends of Voltaire* (1902) introduceerde Evelyn Beatrice Hall (1868-1956) het volgende ideaal van tolerantie: "I disapprove of what you say, but I will defend to the death your right to say it". Zij typeerde daarmee de opvattingen van Voltaire. Zie: Tallentyre, S.G. (pseudonym of Evelyn Beatrice Hall), *The Friends of Voltaire*, Smith, Elder & Co., London 1906, p. 199.
- 381 Cliteur, Paul, and Herrenberg, Tom, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, with a foreword by Flemming Rose, Leiden University Press, Leiden 2016.
- 382 Aangehaald bij: Blink, Pieter van den, "Houellebecq zet niet aan tot rassenhaat", in: *Trouw*, 23 oktober 2002. Zie ook: "Houellebecq acquitted of insulting Islam", in: *The Guardian*, 22 October 2002: "His books particularly his most recent, *Platform*, were quoted by the prosecution to show that his hatred of Islam was a deep conviction".
- 383 Richard Dawkins maakt een onderscheid tussen "deserved respect" en "undeserved respect". Zie: Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Paperback edition, Black Swan, Transworld Publishers, London 2006, pp. 31-51.
- 384 Een Franse journalist die, net als Bardot, is vervolgd op grond van soortgelijke uitlatingen als Bardot heeft gedaan.
- 385 Ellian, Afshin, Molier, Gelijn, en Zwart, Tom, red., *Mag ik dat zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011.
- 386 Hierop wordt ook gewezen door Flemming Rose in zijn toespraak bij de uitreiking aan hem van de Milton Friedman prijs. Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=QsJWuCsduo>
- 387 Bardot, Brigitte, *Pourquoi?*, Éditions du Rocher, Paris 2006, p. 82.
- 388 Zelfs Karen Armstrong is hier kritisch. Zie: Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God*, Heinemann, London 1993, p. 27 die spreekt van een "brutal, partial and murderous god".
- 389 Zie: Cliteur, Paul, en Verhofstadt, Dirk, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2016 (2015), pp. 136-137; Cliteur, Paul, *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2007, pp. 34-40; Dershowitz, Alan M., *The Genesis of Justice: Ten Stories of Biblical Injustice that Led to the Ten Commandments and Modern Law*, Warner Books, New York 2000.
- 390 Die vindt men in: <http://www.metatube.com/en/videos/27349/God-Is-Smart/>
- 391 Cliteur, Paul, "Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst", in: *Nederlands Juristenblad*, afl. 44/45, 14 december 2012, pp. 3090-3096.
- 392 Met andere woorden: moraal is autonoom en niet theonoom. Niet religie is de basis van de moraal, maar moraal is de basis van religie (althans zou dat moeten zijn). Zie: Cliteur, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*, Wiley-Blackwell, Chices-

- ter 2010, p. 172 ff.
- 393 Benhabib, Djemila, *Après Charlie: laïques de tous les pays, mobilisez-vous!*, H&O éditions, Paris 2016, p. 86 ff.
- 394 Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012.
- 395 Zie ook: Vink, Janneke, "Ook chimpansees hebben mensenrechten", in: *NRC.next*, 2 mei 2015; Berger, Lynn, "Voor de wet zijn dieren hetzelfde als dingen. Blijft dat zo?" (Interview met Janneke Vink), in: *De correspondent*, 21 mei 2016; Eskens, Erno, *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden 2015; Cliteur, Paul, *Darwin, dier en recht*, Boom, Amsterdam 2001, 116 pp.; Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015; Berg, Floris van den, *Philosophy for a better World*, Prometheus Books, Amherst, New York 2013.
- 396 Zie: Fuggle, Sophie, "Brigitte Bardot vs. the Burkini", in: *Foreign Policy*, 16 august 2016.
- 397 "Brigitte Bardot on trial for Muslim slur", in: Reuters, 15 April 2008.
- 398 "Brigitte Bardot on trial for Muslim slur", in: Reuters, 15 April 2008; "Brigitte Bardot fined £ 12,000 for racial hatred after claiming Muslims are destroying France", in: *Mailonline*, 3 June 2008.
- 399 Zie ook: Rioufol, Ivan, *La guerre qui vient*, Pierre-Guillaume de Roux, Paris 2016.
- 400 Todd, Emmanuel, *Qui est Charlie? Sociologie d'une crise religieuse*, Seuil, Paris 2015.
- 401 Zie: Berman, Paul, ed., *Debating P.C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses*, Bantam, New York 1992; Browne, Anthony, *The Retreat of Reason: Political Correctness and the Corruption of Public Debate in Modern Britain*, Second Edition, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2006; Hume, Mick, *Trigger Warning: Is the Fear of being offensive killing Free Speech?*, William Collins, London 2015.
- 402 Clarke-Billings, Lucy, "Monty Python star John Cleese will no longer perform at university campuses as political correctness kills comedy", in: *The Telegraph*, 2 February 2016.
- 403 Ephimenco, Sylvain, *Het land van Theo van Gogh: De multiculturele desintegratie*, Houtekiet, Antwerpen/ Amsterdam 2004; Guiora, Amos, "Multiculturalism and Religious Extremism: Whose Human Rights Do We Protect?", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 337-361; Hasan, Romy, *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths*, Politico's Publishing Ltd 2010.
- 404 Sfeir, Antoine, Andrau, René, *Liberté, égalité, islam: La République face au communautarisme*, Tallandier, Paris 2005.
- 405 Chesler, Phyllis, "French icon Brigitte Bardot's blasphemy against muslims", in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- 406 Chesler, Ibid.
- 407 Dat is een overtuiging die men ook aantreft bij bekende filosofen, zoals Charles Taylor en Michael Dummett. Zie: Dummett, Michael,

- “Open Letter to Rushdie”, in: *The Independent*, 11 February 1990; Taylor, Charles, “The Rushdie Controversy”, in: *Public Culture*, Vol. 2, No. 1 (Fall 1989), pp. 118-122. Zie voor een analyse: Cliteur, Paul, “Taylor and Dummett on the Rushdie Affair”, in: *Journal of Religion and Society*, Volume 18 (2016), pp. 1-25.
- 408 Chesler, Phyllis, “French icon Brigitte Bardot’s blasphemy against muslims”, in: *Breitbart*, 20 February 2015.
- 409 “Brigitte Bardot fined £ 12,000 for racial hatred after claiming Muslims are destroying France”, in: *Mailonline*, 3 June 2008.
- 410 Wat ook zeker kan worden geconstateerd, gezien het werk van: Forest, Caroline, *Éloge du blasphème*, Bernard Grasset, Paris 2015; Val, Philippe, *C’Était Charlie*, Grasset, Paris 2015; Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015; Rioufol, Ivan, *La guerre qui vient*, Pierre-Guillaume de Roux, Paris 2016; Claudel, Philippe, “Je suis Charlie mais un peu tard”, in: Jacques Attali, e.a., *Nous sommes Charlie: 60 Écrivains unis pour la liberté d’expression*, Le Livre de Poche, Paris 2015, pp. 32-35; Benhabib, Djemila, *Après Charlie: laïques de tous les pays, mobilisez-vous!*, H&O éditions, Paris 2016.
- 411 Todd, Emmanuel, *Qui est Charlie? Sociologie d’une crise religieuse*, Seuil, Paris 2015.
- 412 Crumley, Bruce, “Is Brigitte Bardot Bashing Islam?”, in: *Time*, 15 April 2008.
- 413 Pina, Céline, *Silence coupable*, Kero, Paris 2016.
- 414 Crumley, Ibid.
- 415 Crumley, Bruce, “Is Brigitte Bardot Bashing Islam?”, in: *Time*, 15 April 2008.
- 416 Berg, Floris van den, “De prioriteit van morele toetsing. Over onverdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij”, in: Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee, red., *Bij de beesten af*, Prometheus, Amsterdam 2013, pp. 25-47; Zoethout, C.M., “Ritual Slaughter, Animal Welfare and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter”, in: *The Human Rights Quarterly*, 35(3), August 2013, pp. 651-672.
- 417 Barreau, Jean-Claude, *Sans la nation, le chaos*, Éditions du Toucan, Paris 2011, p. 129.
- 418 Barreau, Ibid., p. 129.
- 419 Zie: Tibi, Bassam, *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*, Primus Verlag, Darmstadt 2009. Tibi heeft echter ook een ontwikkeling doorgemaakt in meer pessimistische richting. Zie ook: Tibi, Bassam, “Warum ich kapituliere”, in: *Cicero*, 25-05-2016.
- 420 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 73.
- 421 Zie daarover uitvoeriger: Cliteur, P.B., “Cultuurrelativisme als uitdaging voor de universaliteit”, in: P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, 1^e druk, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1997, pp. 41-61; Cliteur, P.B., “Cultuurrelativisme als uitdaging voor de universaliteit”, in: P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, 2^e druk, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1999, pp. 43-65; Blom, Dirk van der, *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*, Dissertatie Univer-

- siteit van Leiden, Meijers reeks, Leiden 2016, pp. 161-171.
- 422 Dit punt wordt op krachtige wijze gemaakt door: Baudet, Thierry, *De aanval op de natiestaat*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012.
- 423 Een probleem dat veel groter is dan men wel eens voorstelt. Zie: Kanko, Assita, *De tweede helft: tijd voor een nieuw feminisme*, Lannoo, Tielt 2015; Dirie, Waris, *Desert Flower: the extraordinary Journey of a Desert Nomad*, Waris Dirie and Cathleen Miller, Virago, New York 1998; Dirie, Waris, *Desert Dawn*, with Jeanne d'haem, Virago 2002; Dirie, Waris, *Desert Children*, with Corinna Milborn, translated by Sheelagh Alabaster, Virago, New York 2005.
- 424 De vraag of iemand ervoor gekozen zou kunnen hebben in een bepaalde cultuur te worden geboren speelt een belangrijk rol in het gedachtenexperiment van de ethicus Floris van den Berg in: Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015.
- 425 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 11.
- 426 Fallaci, *Ibid.*, p. 112.
- 427 Fallaci, *Ibid.*, p. 112.
- 428 Blom, Dirk van der, *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*, Dissertatie Universiteit van Leiden, Meijers reeks, Leiden 2016, p. 192.
- 429 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 113.
- 430 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 113.
- 431 Russell was van mening dat om jezelf met enig recht een "christen" te noemen men zou moeten geloven in het bestaan van God, in onsterfelijkheid en in de speciale betekenis van Jezus Christus. Zie: Russell, Bertrand, "Why I am Not a Christian", 1927, in: Bertrand Russell, *Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects*, Unwin Paperbacks, London 1957, pp. 13-27.
- 432 Dat vindt overigens Richard Dawkins ook. Zie: Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Paperback edition, Black Swan, Transworld Publishers, London 2006, p. 111: "I once was the guest of the week on a British radio show called *Desert Island Discs*. You have to choose the eight records you would take with you if marooned on a desert island. Among my choices was 'Mache dich mein Herze rein' from Bach's *St Matthew Passion*. The interviewer was unable to understand how I could choose religious music without being religious. You might as well say, how can you enjoy *Wuthering Heights* when you know perfectly well that Cathy and Heathcliff never really existed?"
- 433 Fallaci, Oriana, *De kracht van de rede*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005, p. 23.
- 434 Kadet, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939), p. 88.
- 435 <https://www.youtube.com/watch?v=axHR8AOxxkc>
Geraadpleegd op 12 juli 2016.
- 436 Bruckner, Pascal, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental*, Bernard Grasset, Paris 2006.
- 437 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 227.

- 438 Zie: Lenoir, Frédéric, *Le Christ philosophe*, Plon, Paris 2007.
- 439 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 229.
- 440 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 231.
- 441 Dershowitz, Alan, *Rights from Wrongs: A Secular Theory of the Origins of Rights*, Basic Books, New York 2005.
- 442 Schieder, Rolf, hrsg., *Die Gewalt des einen Gottes. Die Monotheismus-Debatte zwischen Jan Assmann, Micha Brumlik, Rolf Schieder, Peter Sloterdijk und anderen*, Berlin University Press, Berlin 2014.
- 443 Siedentop, Larry, *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*, Penguin Books, London 2014. Het joodse equivalent van deze poging is: Walzer, Michael, *In God's Shadow: Politics and the Hebrew Bible*, Yale University Press, New Haven and London 2012. Evenmin overtuigend, eerlijk gezegd.
- 444 Talbot, Margaret, "The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam", in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14, p. 10.
- 445 Of tegenwoordig boerkini's. Zie: Doornaert, Mia, "De boerkini is een gevangenis van stof", in: *De Standaard*, 27 augustus 2016 die zich afvraagt of het toeval is dat net deze zomer vrouwen in boerkini's opduiken op de Franse stranden. De eerste werd opgemerkt in Nice, schrijft zij, de stad waar een islamist op 14 juli 2016 een slachting aanrichtte op de Promenade des Anglais. "Als dat geen provocatie is, weet ik het niet meer".
- 446 Wat trouwens voor elke stroming geldt, alleen worden we daar bij de islam voortdurend aan herinnerd.
- 447 Bawer, Bruce, *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom*, Doubleday, New York 2009, p. 16.
- 448 Smit, Hajo, *Donald Trump en Bernie Sanders*, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2016, p. 78.
- 449 Clifford, W.K., "The Ethics of Belief", in: *Contemporary Review*, 29 (1876: Dec. – 1877: May), pp. 289-309.
- 450 Mill, J.S., *On Liberty*, Penguin Books, Harmondsworth 1977 (1859).
- 451 Suurland, David, "De kleren van de keizer: islam en de religieuze fundering van politiek geweld", in: *Liberaal Reveil*, nr. 2, juni 2015, pp. 55-64; Suurland, David A.J., "Totalitarianism and Radical Islamic Ideologies", in: Bart C. Labuschagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, eds., *Religion, Politics and Law: Philosophical Reflections on the Sources of Normative Order in Society*, Brill, Leiden, Boston 2009, pp. 257-311; Suurland, David, "A Genealogy of Radical Islamic Theory and Practice", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 97-165.
- 452 Het thema "flirten met de oosterse dictators" is een specifieke variant van "fellow travelling". Zie daarover: Cauter, David, *The fellow travellers: Intellectual friends of communism*, Yale University Press, New Haven and London, 1988 (1973); Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, Oxford University Press, New York / Oxford 1981.
- 453 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 265.

- 454 Rijpkema, Bastiaan, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2015; Zoethout, Carla M., "On Blasphemy, an Idealistic Constitutional Provision and 'Militant Democracy': Constitutional Topics in the Netherlands", in: *European Public Law*, Vol. 22, no. 2, 2016, pp. 461-472; Cliteur, Paul, & Rijpkema, Bastiaan, "The Foundations of Militant Democracy", in: Afshin Ellian & Gelijn Molier, eds., *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2012, pp. 227-273.
- 455 Talbot, Margaret, "The Agitator: Oriana Fallaci directs her fury toward Islam", in: *The New Yorker*, June 5, 2006, pp. 1-14, p. 10.
- 456 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 63.
- 457 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 63. Zie over die haat: Bosch, Frits, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 458 Fone, Byrne, *Homophobia: A History*, Metropolitan Books, Henry Holt and Company, New York 2000. Een mooi voorbeeld van iemand die aan de ziekte van "homofobie" lijdt is de Amsterdamse politicus Felter die in deel 1 van dit boek is opgevoerd.
- 459 Zie: Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?*, Continuum, London/New York 2009; Fourest, Caroline, & Venner, Fiametta, *Les interdits religieux*, Éditions Dalloz, Paris 2010; Fourest, Caroline, & Venner, Fiametta, *Tirs Croisés: La laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman*, Calmann-Lévy, Paris 2003.
- 460 Cliteur, Paul, and Zee, Machteld, "The Burqa Challenge to Europe", in: *The Middle East Quarterly*, Spring 2016, pp. 1-8.
- 461 Zie over hem: Verkaik, Robert, *Jihadi John: the Making of a Terrorist*, Oneworld Publications, London 2016.
- 462 Iemand die veel met dit gedachtenexperiment werkt is Floris van den Berg. Zie bijvoorbeeld: Berg, Floris van den, "De blinde vlek van het socialistisch feminisme van Anja Meulenbelt: Binnen islam bestaat geen feminisme", in: *ThePostonline*, 28 juli 2016. Maar ook: Berg, Floris van den, *De vrolijke feminist: een ecofeministische filosofie*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam 2016; Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015.
- 463 Caute, David, *The fellow travellers: Intellectual friends of communism*, Yale University Press, New Haven and London, 1988 (1973); Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, Oxford University Press, New York / Oxford 1981.
- 464 Zee, Machteld, "Het boerkaverbod: de laatste mode? Een handleiding voor het debat", in: Jasper Doomen en Afshin Ellian, red., *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2015, pp. 143-161; Cliteur, Paul, and Zee, Machteld, "The Burqa Challenge to Europe", in: *The Middle East Quarterly*, Spring 2016, pp. 1-8, zie hier: <http://www.meforum.org/5878/the-burqa-challenge-to-europe>
- 465 Maar op de historische betrouwbaarheid van deze these valt wel wat

- af te dingen, zoals Herben duidelijk maakt in: Herben, Mat, "Andalusie: de imaginaire islamitische heilstaat", in: Hans Jansen en Bert Snel, red., *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2009, pp. 155-170.
- 466 Cliteur, Paul, & Rijpkema, Bastiaan, "The Foundations of Militant Democracy", in: Afshin Ellian & Gelijn Molier, eds., *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2012, pp. 227-273.
- 467 Vermaat, Emerson, *Nazi's, communisten en islamisten: opmerkelijke alianties tussen extremisten*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2008; Abdel-Samad, Hamed, *Der Islamische Faschismus: Eine Analyse*, Droemer Verlag, München 2014; Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals*, Melville House, Brooklyn, New York 2010.
- 468 Intrigerende beschouwen hierover in: Strenger, Carlo, *Zivilisierte Verachtung: Eine Anleitung zur Verteidigung unserer Freiheit*, Suhrkamp, Berlin 2015.
- 469 Flaubert, *Haat is een deugd*, Privé Domein, De Arbeiderspers, Amsterdam 2005.
- 470 Zie voor Obama het eerste deel van dit boek. Voor Hillary Clinton: Merica, Dan, "ISIS is neither Islamic nor a state, says Hillary Clinton", CNN, October 7, 2014. Wat in de kop van dit artikel staat aangegeven is inderdaad het standpunt van Clinton. Zij erkent IS niet (i) als staat, maar (ii) ook niet als "islamitisch".
- 471 Kanko, Assita, *De tweede helft: tijd voor een nieuw feminisme*, Lannoo, Tielt 2015, p. 52.
- 472 Kanko, *De tweede helft: tijd voor een nieuw feminisme*, p. 75.
- 473 Een van de meest wonderlijke fobieën tegenwoordig, is de "generaliseringsfobie". En dat terwijl de gehele ons bekende beschaving gebaseerd is op het vermogen tot generaliseren. Zie: Reichenbach, Hans, *The Rise of Scientific Philosophy*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1951, p. 5: "Generalization, therefore, is the origin of science".
- 474 Cliteur, Paul, "Klagen over kolonialisme", in: S.W. Couwenberg, red., *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstreden geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016, pp. 45-63.
- 475 Orth, Stefan, hg., Hamad Abdel-Samad, Mouhanad Khorchide, *Zur Freiheit gehört, den Koran zu kritisieren: Ein Streitgespräch*, Herder, Freiburg, Basel, Wien 2016.
- 476 Misschien een van de weinige keren dat Sartre wel gelijk had. Hij had overwegend ongelijk en liet zich gebruiken voor allerlei immorele zaken. Zie: Todd, Olivier, *De Mandarijn van Parijs: een kritische blik op Sartre*, Goossens, Tricht 1983; Burnier, Michel-Antoine, *Le Testament de Sartre*, Olivier Orban, Paris 1982; Lévy, Bernard-Henri, *Le siècle de Sartre: Enquête philosophique*, Grasset, Paris 2000.
- 477 Pipes, Daniel, "Gibbon, Oxford and Islam", in: Daniel Pipes, *Middle East Forum*, March 18, 2005, updated February 24, 2008.
- 478 Deze laatste angst, de angst voor "racist" te worden uitgemaakt, heeft

- helaas geen plaats gekregen in: Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History*, Shoemaker & Hoard, Emeryville CA 2006 (2005).
- 479 Fallaci, *De woede en de trots*, p. 104.
- 480 Fallaci, *Ibid.*, p. 104.
- 481 Fallaci, *De kracht van de rede*, p. 29.
- 482 Fallaci, *Ibid.*, p. 29.
- 483 Fallaci, *Ibid.*, p. 29.
- 484 Fallaci, *Ibid.*, p. 36.
- 485 Fallaci, *Ibid.*, p. 36.
- 486 Zie: Schaik, Mirjam van, "Religious Freedom and Blasphemy Law in Global Context", in: Paul Cliteur and Tom Herrenberg, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 181-212, p. 182 e.v.
- 487 Van Schaik, *Ibid.*, p. 183.
- 488 Van Schaik, *Ibid.*, p. 184.
- 489 Zee, Machteld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016; Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015; Manea, Elham, *Women and Shari'a Law: the Impact of Legal Pluralism in the UK*, I.B. Tauris, London and New York 2016; Addison, Neil, "Foreword: Sharia Tribunals in Britain – Mediators or Arbitrators?", in: David G. Green, ed., *Sharia Law or "One Law For All"*, Foreword by Neil Addison, Civitas: Institute for the Study of Civil Society, London 2009, pp. viii-xv.
- 490 Zie hierover: Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2011.
- 491 Ibn Warraq and Michael Weiss, "Inhuman Rights", in: *City Journal*, Vol. 19, No. 2, Spring 2009, pp. 1-6.
- 492 Zie ook: Cliteur, Paul, *Tegen de decadentie: De democratische rechtsstaat in verval*, De Arbeiderspers, Antwerpen/Amsterdam 2004, p. 48.
- 493 Cliteur, Paul, & Helmich, Maurits, "Theoterrorisme: humanitaire interventie bij ons", in: Jasper Doomen en Afshin Ellian, red., *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2015, pp. 161-185.
- 494 "Vriendin Charbonnier: ik wist dat hij zou sterven als Theo van Gogh", in: *De Volkskrant*, 9 januari 2015. Ook Geert Wilders staat op die lijst. Zie: "Geert Wilders komt nooit van dodenlijst", in: *Gooi en Eemlander*, 17 juli 2010; "Wilders op dodenlijst in online glossy Al Qaida", in: *De Volkskrant*, 17 juli 2010; "Wilders op dodenlijst van al-Qaeda", in: *Algemeen Dagblad*, 4 juli 2011.
- 495 Zie: Jespersen, Karen, & Pittelkow, Ralf, *Islamisten en naïvisten: een aanklacht*. Met een inleiding van Afshin Ellian, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2007.
- 496 Zoals aangegeven in deel 1 van dit boek: Doudou Diène was "United Nations Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance" tussen 2002-2008.

- 497 De officiële taak van de *Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance* is te vinden op: <http://www.ijrcenter.org/special-rapporteur-on-contemporary-forms-of-racism-racial-discrimination-xenophobia-and-related-intolerance/>
- 498 Hij brak door met: Finkelkraut, Alain, *La défaite de la pensée*, Gallimard, Paris 1989. Meer recent werk is: Finkelkraut, Alain, *L'identité malheureuse*, Éditions Stock, Paris 2013; Finkelkraut, Alain, *La seule exactitude*, Éditions Stock, Paris 2015.
- 499 Finkelkraut, Alain, *L'identité malheureuse*, Éditions Stock, Paris 2013; Finkelkraut, Alain, *La seule exactitude*, Éditions Stock, Paris 2015.
- 500 Zie voor Manent's analyse van de Franse crisis van 2015: Manent, Pierre, *Situation de la France*, Desclée de Brouwer, Paris 2015.
- 501 Cliteur, Paul, "Theoterrorisme", in: Paul Cliteur en Dirk Verhofstadt, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2015, pp. 297-298.
- 502 In *Handyside v United Kingdom* (1976) bepaalde het Europese Hof in Straatsburg: "Freedom of expression (...) is applicable not only to 'information' or 'ideas' that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population".
- 503 Zoals Karen Armstrong denkt. Zie: Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God*, Heinemann, London 1993.
- 504 Opnieuw, zie: Armstrong, Karen, *Fields of Blood: Religion and the History of Violence*, The Bodley Head, London 2014.
- 505 Wilson, Derek, *Sir Francis Walsingham: A Courtier in an Age of Terror*, Basic Books, New York 2007.
- 506 Hirst, Michael, and Gracie, Anne, *The Tudors: The King, the Queen, and the Mistress*, A Novelization of Season One of The Tudors from Showtime Networks, Simon Spotlight entertainment, New York 2007.
- 507 Zie daarover: Spencer, Robert, *The Complete Infidel's Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015; Luizard, Pierre-Jean, *Le piège Daech: L'État islamique ou le retour de l'Histoire*, La Découverte, Paris 2015; Hermann, Rainer, *Endstation Islamischer Staat? Staatsversagen und Religionskrieg in der arabischen Welt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2015.
- 508 Vele voorbeelden hiervan geeft: Spencer, Robert, *The Complete Infidel's Guide to ISIS*, Regnery Publishing, Washington 2015.
- 509 Miller, Arthur, *The Crucible: A Play in Four Acts*, Penguin Books, London 2000 (1953).
- 510 In Fourest, Caroline, & Venner, Fiametta, *Tirs Croisés: La laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman*, Calmann-Lévy, Paris 2003; Nasreen, Taslima, & Fourest, Caroline, *Libres de le dire: Conversations mécréantes*, Flammarion, Paris 2010; Fourest, Caroline, *Quand la gauche a du courage: chroniques résolument progressistes et républicaines*, Grasset, Paris 2012.
- 511 Die een enorm oeuvre heeft geschreven. Ik noem alleen het meest

- recente: Onfray, Michel, *Le miroir aux alouettes: principes d'athéisme social*, Plon, Paris 2016.
- 512 En dus ook de islam: Onfray, Michel, *Penser l'islam*, Bernard Grasset, Paris 2016.
- 513 Blink, Pieter van den, "Houellebecq zet niet aan tot rassenhaat", in: *Trouw*, 23 oktober 2002.
- 514 "Houellebecq acquitted of insulting Islam", in: *The Guardian*, 22 October 2002. Die overtuiging heeft hij gemeen met de Franse filosoof Michel Onfray: Onfray, Michel, *Traité d'athéologie: Physique de la métaphysique*, Grasset, Paris 2005; Onfray, Michel (1959); Onfray, Michel, *Penser l'islam*, Bernard Grasset, Paris 2016.
- 515 "Houellebecq acquitted of insulting Islam", in: *The Guardian*, 22 October 2002.
- 516 Chirac, Jacques, "Discours Relatif au Respect du Principe de Laïcité dans la République", Palais de l'Élysée, 17 décembre 2003, in: *Guide Républicain*. L'idée républicaine aujourd'hui, Délagrave Édition, Paris 2004, pp. 9-19.
- 517 Lalouette, Jacqueline, *La libre pensée en France 1848-1940*, préface de Maurice Agulhon, Albin Michel, Paris 2001 (1997).
- 518 Guillaume, Bernard, Monera, Frédéric, *L'instruction civique pour Les Nuls*, First Editions, Wiley Publishing, Paris 2010.
- 519 Bahners, Patrick, *Die Panikmacher: Die deutsche Angst vor dem Islam*, C.H. Beck, München 2011.
- 520 Houellebecq, Michel, *Platform*, translated from the French by Frank Wynne, Vintage books, London 2003. Ik verwijst hier naar de Engelse vertaling van *Plateforme* omdat ik die, bij toeval, eerder heb gelezen.
- 521 Houellebecq, *Platform*, p. 22.
- 522 Houellebecq, *Ibid.*, p. 22.
- 523 Houellebecq, *Ibid.*, p. 22.
- 524 Houellebecq, *Ibid.*, p. 22.
- 525 Houellebecq, *Ibid.*, p. 61.
- 526 Houellebecq, *Ibid.*, p. 115.
- 527 Houellebecq, *Ibid.*, p. 115.
- 528 Houellebecq, *Ibid.*, p. 115.
- 529 Zie daarover: Berg, Floris van den, *De vrolijke feminist: een ecofeministische filosofie*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam 2016.
- 530 Houellebecq, *Ibid.*, p. 187.
- 531 Houellebecq, *Ibid.*, p. 242.
- 532 Houellebecq, *Ibid.*, p. 224.
- 533 Houellebecq, *Ibid.*, p. 251.
- 534 Houellebecq, *Ibid.*, p. 251.
- 535 Houellebecq, *Platform*, p. 251. De visie op de islam die de biochemicus verwoordt is identiek aan die van: Onfray, Michel, *Penser l'islam*, Bernard Grasset, Paris 2016; Onfray, Michel, *Atheologie*. De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam, Mets & Schilt, Amsterdam 2005.
- 536 Houellebecq, *Platform*, p. 251.
- 537 Houellebecq, *Ibid.*, p. 252.

- 538 Houellebecq, Ibid., p. 252.
- 539 Jacques Attali is een Franse, uit Algerije afkomstige, econoom en topambtenaar. Hij heeft talloze nevenfuncties en een enorm oeuvre aan essays, biografieën en boeken over maatschappelijke onderwerpen op zijn naam staan. Hij schrijft ook regelmatig opiniestukken in *L'Express*.
- 540 Houellebecq, *Platform*, p. 268.
- 541 Houellebecq, Ibid., p. 298.
- 542 Wat dat betreft dwingt Houellebecq de lezer tot stellingname, zoals dat ook het geval is met de boeken van de Nederlandse filosoof Floris van den Berg: Berg, Floris van den, *De vrolijke feminist: een eco-feministische filosofie*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam 2016; Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015; Berg, Floris van den, *De vrolijke veganist*, Houtekiet, Antwerpen 2013; Berg, Floris van den, *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009.
- 543 Zie: Pierik, Perry, *Islamitische staat: achtergronden, (broeder)strijd, helden en beulen, geopolitieke consequenties*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015; Hermann, Rainer, *Endstation Islamischer Staat? Staatsversagen und Religionskrieg in der arabischen Welt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2015;
- 544 Houellebecq, *Platform*, p. 349.
- 545 Houellebecq, *Platform*, p. 349.
- 546 "Houellebecq acquitted of insulting Islam", in: *The Guardian*, 22 October 2002.
- 547 Onfray, Michel, *Les Sagesses Antiques*. Contre-histoire de la Philosophie, 1, Bernard Grasset, Paris 2006; Onfray, Michel, *Le christianisme hédoniste*. Contre-histoire de la Philosophie, 2, Bernard Grasset, Paris 2006; Onfray, Michel, *Les libertins baroques*. Contre-histoire de la Philosophie, 3, Bernard Grasset, Paris 2007; Onfray, Michel, *Les ultras des lumières*. Contre-histoire de la Philosophie, 4, Bernard Grasset, Paris 2007; Onfray, Michel, *L'eudémonisme social*. Contre-histoire de la Philosophie, 5, Bernard Grasset, Paris 2008; Onfray, Michel, *Les radicalités existentielles*, Contre-histoire de la Philosophie, 6, Bernard Grasset, Paris 2009.
- 548 Onfray, Michel, *Atheologie*. De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam, Mets & Schilt, Amsterdam 2005.
- 549 Deschner, Karheinz, *Kriminalgeschichte des Christentums*, Band 1-10, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg 2004-2014.
- 550 Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, A Touchstone Book, Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Sydney 1972 (1945).
- 551 Lees bijvoorbeeld Bury, J.B., *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932 (1913) of Robertson, J.M., *A Short History of Freethought*. Ancient and Modern, Russell & Russell, New York 1957 om te zien hoeveel grote denkers uit het verleden blasfemische en ketterse gedachten ventileerden.

- 552 Cliteur, Paul, Herrenberg, Tom, and Rijpkema, Bastiaan, "The New Censorship: A Case Study of Extrajudicial Restraints on Free Speech", in: Afshin Ellian and Bastiaan Rijpkema, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven, International Publishing, The Hague 2015, pp. 291-318.
- 553 Cliteur, Paul, Herrenberg, Tom, and Rijpkema, Bastiaan, "The New Censorship: A Case Study of Extrajudicial Restraints on Free Speech", in: Afshin Ellian and Bastiaan Rijpkema, eds., *Freedom of Speech under Attack*, Eleven, International Publishing, The Hague 2015, pp. 291-318.
- 554 Haan, Martin de, *Aan de rand van de wereld: Michel Houellebecq*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2015, p. 110.
- 555 De Haan, Ibid., p. 111.
- 556 De Haan, Ibid., p. 111.
- 557 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015, p. 84.
- 558 Zie hierover ook: Looybuck, Patrick, *De seculiere samenleving: over religie, atheïsme en democratie*, Houtekiet, Antwerpen/Utrecht 2013.
- 559 Zie: Lubac, Henri de, *Le Drame de l'humanisme athée*, Ed. Spes, Paris 1959.
- 560 Houellebecq, Michel, *Soumission*, Flammarion, Paris 2015, p. 70: "L'humanisme athée, sur lequel repose le 'vivre ensemble' laïc, est donc condamné à brève échéance, le pourcentage de la population monothéiste est appelé à augmenter rapidement, et c'est en particulier le cas de la population musulmane – sans même tenir compte de l'immigration, qui accentuera encore le phénomène".
- 561 Die Obama, net als Hillary Clinton, niet de "Islamistische Staat" wil noemen maar ISIL – alsof dat ook maar enig verschil zou maken. Zie: Merica, Dan, "ISIS is neither Islamic nor a state, says Hillary Clinton", CNN, October 7, 2014.
- 562 Arendt, Hannah, "Lying in Politics", in: Hannah Arendt, *Crisis of the Republic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London 1969, pp. 1-49.
- 563 Hitchens, Christopher, *No One Left to Lie To: The Triangulations of William Jefferson Clinton*, Atlantic Books, London 2002.
- 564 White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896); Russell, Bertrand, "Chapter 1 Grounds of Conflict", in: Bertrand Russell, *Religion and Science*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1935, pp. 7-18.
- 565 Philipse, Herman, *Verlichtingsfundamentalisme?* Open brief over Verlichting en fundamentalisme aan Ayaan Hirsi Ali, Mede bestemd voor Piet Hein Donner, minister van Justitie en coördinerend minister in de strijd tegen terreur, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- 566 "Darrow, Clarence Seward", in: Cliteur, Paul, en Verhofstadt, Dirk, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2016 (2015), pp. 87-89.
- 567 Zie over deze begrippen: Searle, John R., "Rationality and Realism, What is at stake?", in: *Daedalus*, Journal of the American Academy

- of Arts and Sciences, Fall 1993, Vol. 122, nr. 4, pp. 55-83; Sokal, Alan & Bricmont, Jean, *Impostures Intellectuelles*, Ed. Odile Jacob, Paris 1997; Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015; Valkenberg, Sebastien, *Op den kles: hoe wapenen we ons tegen "Iedereen heeft zijn eigen waarheid" en andere modieuze denkeelden*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.
- 568 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 569 Zie: Sansal, Boualem, *Allahs Narren: Wie der Islamismus die Welt erobert*, Ein Essay zur Sache, Deutsch von Regina Keil-Sagaw, Merlin Verlag, Freiburg 2014.
- 570 Nawaz in: Harris, Sam, and Nawaz, Maajid, *Islam and the Future of Tolerance*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2015, p. 27. Zie ook zijn autobiografie: Nawaz, Maajid, *Radical*, with Tom Bromley, WH Allen, London 2012.
- 571 Nawaz in Harris and Nawaz, Ibid., p. 28.
- 572 Harris and Nawaz, Ibid., p. 28.
- 573 Harris and Nawaz, Ibid., p. 30.
- 574 Harris and Nawaz, Ibid., p. 33.
- 575 Harris and Nawaz, Ibid., p. 34.
- 576 Dit argument speelt ook een belangrijke rol in: Malik, Kenan, *From Fatwa to Jihad: The Rushdie Affair and Its Legacy*, Atlantic Books, London 2009 en in Manea, Elham, *Women and Shari'a Law: the Impact of Legal Pluralism in the UK*, I.B. Tauris, London and New York 2016.
- 577 Zie hierover ook: Moller Okin, Susan, "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", in: *Ethics*, July 1998 (108), pp. 661-684; Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015; Sfeir, Antoine, Andraud, René, *Liberté, égalité, islam: La République face au communautarisme*, Tallandier, Paris 2005.
- 578 Nawaz in Harris and Nawaz, Ibid., p. 51.
- 579 Tibi, Bassam, *The Sharia State: Arab Spring and Democratization*, Routledge, London and New York 2013.
- 580 Manji, Irshad, *Allah, Liberty and Love: The Courage to Reconcile Faith and Freedom*, Free Press, New York 2011; Manji, Irshad, *The Trouble with Islam: A Muslim's Call for Reform in Her Faith*, St. Martin's Press, New York 2003.
- 581 Cassidy, Ibid., p. 3.
- 582 Berlinerblau, Jacques, "Introduction: Secularism and Its Confusions", in: *Secularism on the Edge*, Pgrave MacMillan, New York 2014, pp. 1-16; Stark, Rodney, "Secularization, R.I.P.", in: *Sociology of Religion*, Vol. 60, No. 3 (1999), pp. 249-273; Borer, Michael Ian, "The New Atheism and the Secularization Thesis", in: Amarnath Amarsingam, ed., *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal*, Brill, Leiden/Boston 2010, pp. 125-137; Cliteur, Paul, "Secular and Secularism", in: Robert A. Segal and Kocku von Stuckrad, eds., *Vocabulary for the Study of Religion*, E.J. Brill, Leiden 2015, pp. 315-318.
- 583 In 1991 schreef Gellner: "I think it is fair to say that no secularization has taken place in the world of Islam: that the hold of Islam over its

- believers is as strong, and in some ways stronger, now than it was 100 years ago". En verder: de islam is "secularization-resistant". Zie: Gellner, Ernest, "Islam and Marxism: Some Comparisons," *International Affairs*, 67, no. 1 1991, pp. 1–6, p. 2.
- 584 Net als Nederland. Zie: Herben, Mat, *Vrij Denken over religie, politiek en vrijmetselarij*, Synthese/Fama, Den Haag 2005, p. 47.
- 585 Zie: Cliteur, Paul, "A Secular Critique of Religious Ethics and Politics", in: Phil Zuckerman and John Shook, eds., *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford Handbooks, Oxford/New York 2017, pp.389–400, p. 394.
- 586 Ik schematiseer hier sterk, want natuurlijk kan men beter geregeerd worden volgens de goddelijke inzichten van de shah, dan volgens die van Khomeini. Het beste kan men echter geregeerd worden door leiders, die *helemaal geen goddelijke inzichten pretenderen te hebben*. Dat maakt het uitwisselen van argumenten een stuk gemakkelijker. Shah: "Volgens mijn goddelijk inzicht moet ik doorgaan met regeren". Khomeini: "Volgens mijn goddelijk inzicht wordt u geacht te verdwijnen". Democratische oppositie tegen hen beiden: "Volgens ons goddelijk inzicht vertegenwoordigt geen van u tweeën iets goddelijks".
- 587 Zie: Desai, Meghnad, *Rethinking Islamism: The Ideology of the New Terror*, L.B. Taurus, London/New York 2007.
- 588 Fukuyama, Francis, "The End of History?", in: *The National Interest*, No. 16, Summer 1989, pp. 3–18, ook in: Paul Schumaker, Dwight C. Kiel, Thomas W. Heilke, eds., *Ideological Voices: An Anthology in Modern Political Ideas*, The McGraw-Hill Companies, Inc., New York etc. 1997, pp. 409–417.
- 589 Drie jaar later stal Huntington de show met zijn: Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?", in: *Foreign Affairs*, Summer 1993, pp. 22–49, een opstel waarvoor hij werd verguist in politiek correcte kringen, maar wat steeds meer bijval krijgt.
- 590 Zie over Elia: Cliteur, Paul, "Father and Son", in: Alexander Guiora & Amos N. Guiora, *Common Bridges: A Narrative of Father & Son*, Printed in the United States of America 2015, pp. 59–68.
- 591 Zie ook Sam Harris in: Harris, Sam, and Nawaz, Maajid, *Islam and the Future of Tolerance*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2015, p. 46 die schrijft: "The humanities and social science departments of every university are filled with scholars and pseudo-scholars – deemed to be experts in terrorism, religion, Islamic jurisprudence, anthropology, political science, and other fields – who claim that Muslim extremism is never what it seems. These experts insist that we can never take Islamists and jihadists at their word and that none of their declarations about God, paradise, martyrdom, and the evils of apostasy have anything to do with their real motivations". Zie ook: El Madkouri, Halim, "Al het menselijke is jihadisten vreemd", in: *De Volkskrant*, 21 oktober 2014.
- 592 Protagonisten daarvan zijn: Parekh, Bhikhu, *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*, Palgrave Macmillan,

- Houndmills 2008; Taylor, Charles, "The Politics of Recognition", in: Taylor, Charles, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Edited and introduced by Amy Gutman, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994, pp. 25-75.
- 593 Lyotard, J.F., *Le Postmoderne expliqué aux enfants*, Éditions Galilée, Parijs 1988; Lyotard, Jean-François, *La condition postmoderne*, Rapport sur le savoir, Les Editions de Minuit, Paris 1979.
- 594 Zee, Machteld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016.
- 595 Fallaci, Oriana, *Entretien avec moi-même – L'Apocalypse*, Éditions du Rocher, Paris 2007, p. 225 ff.
- 596 Dat is de strekking van: Rowse, A.L., *Homosexuals in History: A Study of Ambivalence in Society, Literature and the Arts*, Weidenfeld and Nicolson, London 1977.
- 597 Zee, Machteld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016.
- 598 Voor de psychologie van de steniging is interessant: Freidoune, Sahebjam, *The Stoning of Soraya M. A Story of Injustice in Iran*, translated from the French by Richard Seaver, Arcade Publishing, New York 1994. In het Frans: Sahebjam, Freidoune, *La Femme Lapidée*, Bernard Grasset, Paris 1990.
- 599 Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?*, Continuum, London/New York 2009; Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015; Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007; Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Paperback edition, Black Swan, Transworld Publishers, London 2006.
- 600 Hume, Mick, *Trigger Warning: Is the Fear of being offensive killing Free Speech?*, William Collins, London 2015.
- 601 Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012.
- 602 "Proces-Wilders moet over na wraking van rechtbank", in: *De Volkskrant*, 22 oktober 2010.
- 603 De Nederlandse arabist Hans Jansen was gedurende zijn academische loopbaan steeds kritischer geworden over de islam. Hij nam daarmee temidden van zijn Nederlandse collega's een unieke positie in. Zie: Jansen, Hans, "De brief van Mohammed B., bevestigd aan het lijk van Theo van Gogh", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118, nr. 3 (2005), pp. 483-491; Jansen, Hans, "De Takkies en de Tokkies", in: Carel Brendel, *De onzichtbare Ayatollah*, met bijdragen van Hans Jansen en Nahed Selim, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2010, pp. 11-40; Jansen, Hans, "Edward Said. De luchtfietsers van het Midden-Oosten", in: *Trouw*, 11 oktober 2003; Jansen, Hans, "Hoe ik een incorrecte arabist werd", in: *Opinio*, 15-21 juni 2007, pp. 10-13; Jansen, Hans, "Hoeveel", in: *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Spectrum, Utrecht 2005, pp. 70-77; Jansen, Hans, "Takfir", in: *Trouw*, 9 juli 2005; Jansen, Hans, "The Religious Roots of Muslim

- Violence”, in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 165-187; Jansen, Hans, *De historische Mohammed. De Mekkaanse verhalen*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2005; Jansen, Hans, en Ven, Abdul-Jabbar van der, *Bombrieven*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2008; Jansen, Hans, *God heeft gezegd. Terreur, tolerantie en de onvoltooide modernisering van de islam*, Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2003; Jansen, Hans, *Het nut van God*, De Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 2001; Jansen, Hans, *Islam voor varkens, apen, ezels en andere beesten*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2008; Jansen, Hans, *Op, op, Ten strijde, Jeruzalem bevrijden!: Het ware verhaal van de kruisvaarders*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2011; Jansen, Hans, Snel, Bert, red., *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2009; Jansen, Hans, *Zelf koranlezen*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2008; Jansen, J.J.G., *Nieuwe inleiding tot de islam*, 2e druk, Coutinho, Bussum 1998 (1987); Jansen, Johannes J.G., *The Dual Nature of Islamic Fundamentalism*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1997; Jansen, Johannes J.G., *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East*, MacMillan Publishing Company, London 1986.
- 604 Holman, Theodor, “Rechters”, in: *Het Parool*, 10 november 2010.
- 605 Holman, Ibid.
- 606 Holman, Ibid.
- 607 *Fitna* is een Nederlandse korte film van Geert Wilders met islamkritiek. De film werd op internet door drie miljoen mensen bekeken en veroorzaakte ook veel commotie bij de Nederlandse regering. Deze overwoog de film te verbieden (waarvoor men geen juridische gronden kon vinden). De regering was bevreesd voor geweld van de zijde van radicalen. De term “fitna” betekent ontregeling, chaos, zie: Kepel, Gilles, *Fitna: Guerre au coeur de l'islam*, Gallimard, Paris 2004 (in het Nederlands verschenen onder de titel *Oorlog in het hart van de islam*, Contact, Amsterdam 2005).
- 608 Karolides, Nicholas J., Bald, Margaret, & Sova, Dawn B., *100 Banned Books: Censorship Histories of World Literature*, Checkmark Books, New York NY 1999; Craig, Alex, *The Banned Books of England and Other Countries: A Study of the Conception of Literary Obscenity*, George Allen & Unwin 1962.
- 609 Zo bijvoorbeeld door de Leidse hoogleraar staatsrecht Wim Voermans: “Hoewel veel juristen de commotie rond de persoon Moors nuffig van de hand wijzen, heeft hoogleraar Wim Voermans begrip voor alle ophef. Volgens hem waren Moors' omstrede uitspraken ‘onhandig’. Om de schijn van partijdigheid te vermijden, ‘had de rechter zich wat neutraler kunnen opstellen’”. Zie: Witteman, Lise, “Jan Moors: de ongrijpbare rechter”, in: *Nieuw Amsterdams Peil*, 22 oktober 2010.
- 610 Waarbij dan onder “law” volgens sommige rechtstheoretici ook bepaalde moraliteitsvereisten vallen: Fuller, Lon L., *The Morality of*

- Law, Revised edition, Yale University Press, New Haven and London 1978 (1964).
- 611 Zie hierover: Rowson, Martin, *Giving Offence*, Seagull Books, London, New York, Calcutta 2009; Melville, Caspar, *Taking offence*, Seagull Books, London, New York, Calcutta 2009.
- 612 Manji, Irshad, *Allah, Liberty and Love: The Courage to Reconcile Faith and Freedom*, Free Press, New York 2011; Manji, Irshad, *The Trouble with Islam: A Muslim's Call for Reform in Her Faith*, St. Martin's Press, New York 2003.
- 613 Tibi, Bassam, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad*, Routledge, London and New York 2008; Tibi, Bassam, *Islamism and Islam*, Yale University Press, New Haven and London 2012; Tibi, Bassam, *The Sharia State: Arab Spring and Democratization*, Routledge, London and New York 2013.
- 614 Shermer, Michael, "What Went Wrong? Campus Unrest, Viewpoint Diversity, and Freedom of Speech", *Skeptical Magazine*, 23 maart 2016.
- 615 Zie bijvoorbeeld: George, Robert P., "Same-Sex Marriage and Moral Neutrality", in: Robert P. George, *The Clash of Orthodoxies. Law, Religion, and Morality in Crisis*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2001, 75-91.
- 616 Boer, Roland, *Rescuing the Bible*, Blackwell Publishing, Malden 2007.
- 617 Fallaci, Oriana, *Entretien avec moi-même – L'Apocalypse*, Éditions du Rocher, Paris 2007, p. 217.
- 618 De religieuze opvattingen van Tony Blair worden verwoord in het debat dat hij had met de atheïst Christopher Hitchens, in: Griffiths, Rudyard, ed., *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World*, The Munk Debate on Religion, 26 November 2010, Anansi, Toronto 2011. Voor een analyse daarvan: Cliteur, Paul, "Is Humanism Too Optimistic? An Analysis of Religion as Religion", in: Andrew Copson and A.C. Grayling, eds., *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, Wiley Blackwell, Chicester 2015, pp. 374-403.
- 619 Van Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God*, Heinemann, London 1993 tot Armstrong, Karen, *Fields of Blood: Religion and the History of Violence*, The Bodley Head, London 2014 een van de meest invloedrijke apologeten van religie: niet deze of gene religie, maar *alle* religies – die, volgens deze benadering, ook allemaal min of meer hetzelfde uitdragen.
- 620 Bijvoorbeeld met: "Apostle's Creed (The)", in: *Catechism of the Catholic Church*, Second edition (1994), Revised in accordance with the official latin text promulgated by Pope John II, Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1995, pp. 56-57.
- 621 Redfield, James, *The Celestine Prophecy: An Adventure*, Hachette, New York 1997.
- 622 Een term van Daniel Dennett (geb. 1942). De "gelover in geloof" denkt dat religieus geloof, alles welbeschouwd, een gunstige werking heeft in het leven van mensen. Welk geloof precies, en wat de inhoud is van dat geloof, doet minder terzake. Zie: Dennett, Daniel C., *Brea-*

- king the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Allen Lane, Penguin Books, New York 2006, p. 200 ff. Zie ook: Dawkins, *The God Delusion*, p. 20: "These people may not be religious themselves, but they love the idea that other people are religious".
- 623 Zie bijvoorbeeld: Russell, Bertrand, "Ideas that have harmed mankind" (1946), in: Bertrand Russell, *Bertrand Russell on God and Religion*, ed. Al Seckel, Prometheus Books, Prometheus Books, Buffalo, New York 1986, pp. 289-325.
- 624 In sommige landen is dat ook maar verstandig ook. Zie: Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, Charleston, USA 2014.
- 625 Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007.
- 626 In het debat met Larry Taunton (geb. 1967) in 2010.
- 627 Dat denkt bijvoorbeeld Bertrand Russell. Zie: Russell, Bertrand, "Why I am Not a Christian", 1927, in: Bertrand Russell, *Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects*, Unwin Paperbacks, London 1957, pp. 13-27 die navolging heeft gehad in: Ibn Warraq, *Why I am not a Muslim*, Prometheus Books, Buffalo 1995 en Nath, Ramendra, *Why I am not a Hindu*, Bihar Rationalist Society, Bihar 1993.
- 628 Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest: Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal en De onredelijkheid van religie: Vier wijsgerige opstellen over godsdienst en wetenschap*, vermeerderde uitgave, met een woord vooraf van Ayaan Hirsi Ali, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2004.
- 629 Berg, Floris van den, *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009.
- 630 Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013.
- 631 Verhofstadt, Dirk, *In gesprek met Etienne Vermeersch*, Houtekiet, Antwerpen/Utrecht 2011; Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, Antwerpen 2010.
- 632 Weinberg aangehaald bij: Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Bantam Press, London/Johannesburg 2006, p. 249.
- 633 Bolkestein neigt daartoe in: Bolkestein, Frits, "Een morele crisis in onderwijs en opvoeding? Over het aanleren van deugden, normen en waarden", in: *Liberaal Reveil*, 1996, pp. 219-223.
- 634 McGrath, Alister, *The Twilight of Atheism. The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, Doubleday, New York etc. 2004.
- 635 McGrath, Alister, *Dawkins' God: Genes, memes, and the meaning of life*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton 2005.
- 636 Zie: Cliteur, Paul, *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2007.
- 637 Cliteur, Paul, "Morele en immorele religieus gelegitimeerde praktijken in het gezondheidsrecht", in: *Ethiek en gezondheidsrecht*, Preadvies uitgebracht voor de Vereniging voor Gezondheidsrecht, jaarvergadering 25 april 2014, Sdu Uitgevers, Den Haag 2014, pp. 91-186;

- Berg, Floris van den, "De prioriteit van morele toetsing. Over on-verdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij", in: Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee, red., *Bij de beesten af*, Prometheus, Amsterdam 2013, pp. 25-47.
- 638 Cook, David, *Understanding Jihad*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2005; Darwish, Nonie, *Now they call me Infidel: Why I renounced Jihad for America, Israel, and the War on Terror*, Sentinel, Penguin Books, London 2007; DeLong-Bas, Natana J., *Wahhabi-Islam: From Revival and Reform to Global Jihad*, I.B. Tauris, London, New York 2007; Esman, Abigail, *Radical State: How Jihad Is Winning Over Democracy in the West*, Praeger, Santa Barbara (California), Denver (Colorado), Oxford (England) 2010; Faraj, Mohammad 'Abdus Salam, "Jihad: The Absent Obligation", in: Laqueur, Walter, ed., *Voices of Terror: Manifestos, Writings, and Manuals of Al-Qaeda, Hamas and Other Terrorists From Around the World and Throughout the Ages*, Reed Press, New York 2004, pp. 401-403; Groot Koerkamp, Sanne, & Veerman, Marije, *Het slapende leger: een zoektocht naar jonge jihad-sympathisanten in Nederland*, Rothschild & Bach, Amsterdam 2006; Kepel, Gilles, *Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme*, Gallimard, Paris 2000; Phares, Walid, *Future Jihad: Terrorist Strategies against the West*, Palgrave, Macmillan, New York 2005; Sookhdeo, Patrick, *Global Jihad: The Future in the Face of Militant Islam*, Isaac Publishing, Three Rivers (Michigan) 2007; Tibi, Bassam, "From Old Jihad to New Jihad", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 35-65.
- 639 Zoals: Cooke, Bill, *A Wealth of Insights: Humanist Thought since the Enlightenment*, Prometheus, Amherst, New York 2011; Cooke, Bill, *Dictionary of Atheism, Skepticism, & Humanism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2006.
- 640 McGrath, Alister, *The Twilight of Atheism. The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, Doubleday, New York etc. 2004.
- 641 De Britse auteur Douglas Murray (b. 1979) begint zijn boek *Islamophilia* (2013) als volgt: "So many things are Islamophobic now that for Islamophobic people (which has the potential to be all non-Muslims) it is hard to speak or move – let alone leave the house – without committing a whole slew of Islamophobic hate-crimes. You can be Islamophobic if you attend the wrong opera (a production of *Idomeneo* in Germany), watch the wrong play (Voltaire's *Mahomet*) or read the wrong book (such as *The Satanic Verses* or the gag-inducing *Jewel of Medina*)" (Murray, Douglas, *Islamophilia*, first edition 30 May 2013, Amazon Digital Services 2013, Chapter 1).
- 642 Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L'Herne, Paris 2014.
- 643 Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013.
- 644 Mulisch, Harry, *De aanslag*, De Bezige Bij, Amsterdam 1982, p. 25.
- 645 Mulisch, Ibid., p. 54. Zie ook: Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939), p. 32: "Doch wij

haten het fascisme, zoals wij ook het stalinisme-bolsjewisme haten, niet omdat het alleen maar iets slechts is, doch omdat het de perversering van zoveel goeds is”.

646 Pipes, Daniel, “Radical Islam creates terrorism”, in: *Times of India*, March 21, 2016.

647 Mulisch, Ibid., p. 56.

648 In hoofdstuk 1 citeerde ik al de definitie van “terroristisch oogmerk” uit het Nederlandse wetboek van strafrecht. Zie art. 83a Sr.: “Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen”. Uit deze definitie kan men afleiden wat terroristen “willen”. Het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog tegenover de Duitse overheid was volgens deze definitie dus “terroristisch verzet”, maar, gezien de omstandigheden, moreel geboden. Wat hieruit dus blijkt, is dat terrorisme niet *altijd* moreel verwerpelijk is. Meestal wel, niet altijd. Dat “meestal wel” betekent, dat men uit het feit dat terroristisch verzet *soms* verantwoord is, niet de conclusie mag moeten trekken dat verwerping van terrorisme altijd volkomen willekeurig is. Terroristen zijn *meestal* geen “vrijheidsstrijders”.

649 Mulisch, Ibid., p. 47.

650 Mulisch, Ibid., p. 47.

651 Mulisch, Ibid., p. 47. Wie in min of meer dezelfde positie verkeerde als de verzetsheldin in *De aanslag* tegenover Anton Steenwijk was Ayaan Hirsi Ali tegenover Lieuwe van Gogh, de zoon van de vermoorde filmmaker Theo van Gogh. Als Ayaan niet het idee had opgevat een film te maken met de vader van Lieuwe, een film die de theoterrorist had opgevat als een reden om zich te wreken, dan zou Theo toch niet zijn gestorven? En maakt dat Ayaan niet tot de *oorzaak* van de dood van Theo van Gogh? Antwoord: nee, want wie het gedaan heeft, heeft het gedaan.

652 Zie: Cliteur, Paul, & Herrenberg, Tom, “Rushdie’s Critics”, in: Paul Cliteur and Tom Herrenberg, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, Leiden University Press, Leiden 2016, pp. 139-161.

653 Pauw & Witteman, Uitzending met H.J.A. Hofland over beveiliging van Geert Wilders, geüpload 9 maart 2008, in: <https://www.youtube.com/watch?v=CHhwRG3qnT4>

654 Zie uitvoeriger over Morris: Cliteur, Paul, “Go Ghost”, in: *The Critique*, January 7, 2016, in: <http://www.thecritique.com/articles/critique-magazine-exclusives-model-28/>

655 Pauw & Witteman, Uitzending van 20 september 2007, over het “mollen” van Geert Wilders, geüpload 5 april 2014, met informatie over context in:

<https://www.youtube.com/watch?v=lv0AjDCx5V0>; Pauw & Witteman, Uitzending van 20 september 2007, over het “mollen” van

- Geert Wilders, met inleiding van Diederik Samsom, in: <https://www.youtube.com/watch?v=Jyx8l7LSVIU>
- 656 Daarnaast stelde hij dat PVV stemmers niet passen in de nieuwe samenleving die Nederland aan het creëren is, “waarvan je eigenlijk zou moeten zeggen, die mensen moeten dit land uit gewoon”, aldus Van Riessen.
- 657 Zie: Cliteur, Paul, and Herrenberg, Tom, eds., *The Fall and Rise of Blasphemy Law*, with a foreword by Flemming Rose, Leiden University Press, Leiden 2016, met name de hoofdstukken 1, 4, 5, 6-8.
- 658 *The Independent*, 10 June 1989, aangehaald in: Ibn Warraq, *Virgins? What Virgins? And Other Essays*, Prometheus Books, Amherst, New York 2010, p. 31; Weller, Paul, *A Mirror for our Times: “The Rushdie Affair” and the Future of Multiculturalism*, Continuum, London, New York 2009, p. 21.
- 659 Ik noem de namen van Galileo, Spinoza en Darwin om de gedachten te bepalen. Tegen Galileo werden wel dwangmaatregelen genomen op basis van zijn impopulaire standpunten, tegenover Spinoza ook, maar bij Darwin bleef het bij sociale afwijzing.
- 660 “Cartoon trial: Kurt Westergaard’s attacker convicted”, BBC News, 3 February 2011; “Intellectuele Skeptiker Karikaturist Westergaard fühlte sich allein gelassen”, in: *General Anzeiger*, 10 september 2010.
- 661 Cliteur, Paul, “Theoterrorisme”, in: Paul Cliteur en Dirk Verhofstadt, *Het Atheïstisch Woordenboek*, Houtekiet, Antwerpen 2015, pp. 297-298; Cliteur, Paul, “The Challenge of Theoterrorism”, in: *The New English Review*, 30 May 2013; Cliteur, Paul, & Helmich, Maurits, “Theoterrorisme: humanitaire interventie bij ons”, in: Jasper Doomen en Afshin Ellian, red., *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2015, pp. 161-185.
- 662 Strenger, Carlo, *Zivilisierte Verachtung: Eine Anleitung zur Verteidigung unserer Freiheit*, Suhrkamp, Berlin 2015, p. 15.
- 663 Scherpe analyses over deze kwestie vindt men in: Manea, Elham, *Women and Shari’a Law: the Impact of Legal Pluralism in the UK*, I.B. Tauris, London and New York 2016; Zee, Macheld, *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*, Querido, Amsterdam 2016, pp. 66-104; Cliteur, Paul, “Multiculturalism: Some inconvenient truths”, Review of Romy Hasan, in: *Journal of Contemporary Religion*, 2012, 27:2, pp. 331-333; Hasan, Romy, *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths*, Politico’s Publishing Ltd 2010.
- 664 Zo zou Holbach het formuleren als hij nog onder ons was geweest. Zie: Holbach, Baron d’, *Histoire Critique de Jésus Christ ou Analyse raisonnée des Evangiles*, Edition critique par Andrew Hunswick, Librairie Droz S.A., Genève 1997 (1770).
- 665 Zoals bleek toen tumult ontstond naar aanleiding van een BBC-documentaire over het islam-boek van: Holland, Tom, *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*, Little, Brown, London 2012.
- 666 Wolffsohn, Michael, “Der Islamkritiker als Volksverhetzer?”, in: *Die Welt*, 16 März 2016.

- 667 Abdel-Samad, Hamed, *Der Islamische Faschismus: Eine Analyse*, Droemer Verlag, München 2014; Abdel-Samad, Hamed, *Islamic Fascism*, Prometheus Books, Amherst, New York 2016; Abdel-Samad, Hamed, *Der Untergang der islamischen Welt: Eine Prognose*, Droemer Verlag, München 2010; Abdel-Samad, Hamed, *Krieg oder Frieden: die Arabische Revolution und die Zukunft des Westens*, Droemer Verlag, München 2011; Abdel-Samad, Hamed, *Mein Abschied vom Himmel: Aus dem Leben eines Muslims in Deutschland*, Knauer Taschenbuch Verlag, München 2009.
- 668 In het Nederlands vertaald zijn: Abdel-Samad, Hamed, *De ondergang van de islamitische wereld: een prognose*, Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011; Abdel-Samad, Hamed, *Oorlog of vrede: de Arabische lente en de toekomst van het westen*, Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011.
- 669 Abdel-Samad, Hamed, *Mohamed: Eine Abrechnung*, Droemer Verlag, München 2015.
- 670 Zie ook: Wolffsohn, Michael, *Zivilcourage: Wie der Staat seine Bürger im Stich lässt*, DTV Verlagsgesellschaft, München 2016.
- 671 Nagel, Tilman, *Mohammed: Leben und Legende*, Oldenbourg Verlag, München 2008.
- 672 Scherpe analyses zijn hier: Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L'Herne, Paris 2014; Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012; Sorel-Sutter, Malika, *Décomposition française: comment en est-on arrivé là?*, Fayard, Paris 2015.
- 673 Zie Wolffsohn, Ibid.
- 674 "Lash and jail for Saudi web activist Raef Badawi", in: *BBC News Middle East*, 30 July 2013. De Saoedische blogger Badawi werd tot duizend zweepslagen veroordeeld vanwege opvattingen over de Islam en de Koran die wij als "liberaal" (en niet eens "atheïstisch") zouden aanduiden. Zie: Badawi, Raif, *1000 Peitschenhiebe weil ich sage, was ich denke*, Aus dem Arabischen von Sandra Hetzl, Herausgegeben, eingeleitet und kommentiert von Constantin Schreiber, Ullstein, Berlin 2015.
- 675 Chrisafis, Angelique, "French journalist convicted on racism charge over drug dealer comment", in: *The Guardian*, 18 February 2011.
- 676 Zemmour, Éric, *Le suicide français*, Éditions Albin Michel, Paris 2014.
- 677 Bock-Côté, Mathieu, *Le multi-culturalisme comme religion politique*, Les éditions du Cerf, Paris 2016; Sfeir, Antoine, Andrau, René, *Liberté, égalité, islam: La République face au communautarisme*, Tallandier, Paris 2005.
- 678 Chrisafis, Angelique, "French journalist convicted on racism charge over drug dealer comment", in: *The Guardian*, 18 February 2011.
- 679 Sayare, Scott, "France: Commentator Convicted for Inciting Racial Bias", in: *The New York Times*, February 18, 2011.
- 680 Op grond van zijn: Reve, Gerard, "Brief aan mijn bank", 8 Augustus 1963, in: Gerard Reve, *Verzameld werk*, Deel 2, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 1999, pp. 185-188.

- 681 Reve, Gerard, *Vier Pleidooien*, 1971, in: Gerard Reve, *Verzameld Werk*, Deel 2, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 1999, pp. 343-409.
- 682 Zie ook: Colosimo, Anastasia, *Les bûchers de la liberté*, Éditions Stock, Paris 2016; Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L'Herne, Paris 2014.
- 683 Het was samen met de affaire Calas een van de zaken waarop Voltaire zijn campagne voor het vrije woord en de afschaffing van blasfemie-wetgeving baseerde. Zie: Voltaire, "L'Affaire Calas. Pièces originales concernant la mort des siers Calas et le jugement rendu à Toulouse", in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 525-562.
- 684 Plato, *Apology*, in: Plato, *Complete Works*, ed. John M. Cooper, Hackett Publishing Company, Indianapolis 1997.
- 685 Dijke, Wouter van, "Aanslagpleger Nice kreeg hulp bij voorbereiding", in: *NRC Handelsblad*, 21 juli 2016.
- 686 Pierik, Perry, *Islamitische staat: achtergronden, (broeder)strijd, helden en beulen, geopolitieke consequenties*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015, p. 17 ff.
- 687 Jansen, Gyurka, "ISIS eert slachtpartij Nice in nieuwe onthoofdings-video", in: *ThePostonline*, 20 juli 2016.
- 688 "Geschokte reacties Kamerleden op aanslag Nice", in: *Algemeen Dagblad*, 15 juli 2016.
- 689 "Dodental na aanslag Nice opgelopen naar 84", in: *Nu.nl*, 14/15 juli 2016.
- 690 "Balkenende nuanceert 'oorlogstaal' van Zalm", in: *De Volkskrant*, 9 november 2004: "Minister-president Balkenende heeft maandag de uitspraak van vice-premier Zalm genuanceerd dat Nederland 'in oorlog is' met de extremistische islam. 'Het gaat om strijd tegen het extremisme', aldus Balkenende". Hier zien we dus precies dezelfde discussie opduiken als die tussen Obama en Trump. Obama wil het "I" woord vermijden: zowel "islam" als ook "islamism". Hij wil slechts, net als Balkenende tien jaar eerder, spreken van "extremism". Zalm gaat verder. Hij gebruikt, net als Hollande in 2015, de oorlogsmetafoor en hij voorziet het woord "extremisme" van een precisering: het gaat om de extremistische islam.
- 691 "Hollande maintient sa position : « La France est en guerre »", *Le Monde*, 16 november 2015.
- 692 "Van Gaal zaait verwarring met 'that's different cook'", in: *Algemeen Dagblad*, 22 oktober 2014.
- 693 "Dodental na aanslag Nice opgelopen naar 84", in: *Nu.nl*, 14/15 juli 2016.
- 694 Het meest consistente verhaal dat hierover is geschreven blijft toch nog steeds: Paine, Thomas, *The Age of Reason*, 1794, in: Thomas Paine, *Collected Writings*, The Library of America, New York 1995, pp. 665-885.
- 695 Abdel-Samad, Hamed, *Mohamed: Eine Abrechnung*, Droemer Verlag, München 2015.

- 696 Overigens niet altijd zo nobel als wat de propagandamachinerie van Malcolm Muggeridge (1903-1990), de Britse journalist die de Moeder Theresa-mythe wind in de zeilen heeft geblazen, daarvan heeft gemaakt. Zie: Hitchens, Christopher, *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*, Verso, London and New York 1995.
- 697 Wat gebeurt in: Avalos, Hector, *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*, Prometheus Books, Amherst, New York 2005; Eisen, Robert, *The Peace and Violence of Judaism: From the Bible to Modern Zionism*, Oxford University Press, Oxford 2011; Jansen, Hans, "The Religious Roots of Muslim Violence", in: Geliijn Molier, Afshin El-lian and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 165-187.
- 698 Zie: Cliteur, Paul, "A Secular Critique of Religious Ethics and Politics", in: Phil Zuckerman and John Shook, eds., *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford Handbooks, Oxford/New York 2017, pp. 389-400, p. 393.
- 699 Spiro, Abram, "The Ascension of Phinehas", in: *Proceedings of the America Academy for Jewish Research*, Vol. 22 (1953), pp. 91-114.
- 700 Pantucci, Raffaello, *"We love death as you love life": Britain's Suburban Mujahideen*, Columbia University Press, New York 2012. Of, zoals de Turks-Nederlandse ex-militair en jihadist Yilmaz die naar Syrië ging in een videoboodschap verklaarde: "Het klinkt misschien hard maar we zijn gekomen om te sterven". Zie: Pierik, Perry, *Islamitische staat: achtergronden, (broeder)strijd, helden en beulen, geopolitieke consequenties*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015, p. 77.
- 701 Zie hierover: Janse, Sam, *Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009.
- 702 Enkele voorbeelden van joods en christelijk terrorisme bespreek ik wel in het begin van: Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.
- 703 Rooy, Wim van, *Waarover men niet spreekt*, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2015.
- 704 Jansen, Hans, *God heeft gezegd. Terreur, tolerantie en de onvoltooide modernisering van de islam*, Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2003.
- 705 Berg, Floris van den, "Shampoo-reclame: over de islamitische ideologie van de haat, weerbare vrijheid & humanistische zending", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 706 Bosch, Frits, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 707 Valkenberg, Sebastien, "Waar blijft The Sceptic's Annotated Koran?", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 708 Sommer, Martin, "Schippers baarde een muis", in: *De Volkskrant*, 10 september 2016.
- 709 Koopmans, Ruud, "Religious fundamentalism and out-group hostility among Muslims and Christians in Western Europe", in: WZB Mit-

teilungen, Berlin Social Science Center, December 2013.

- 710 Dit is voor de politiek correcte lobby een zwaar te verteren conclusie en men gaat daar dus tegen protesteren. Koopmans heeft last gekregen met studentenvertegenwoordigers (of liever: wat daar voor doorgaat, want hoe representatief zijn die organen?), die proberen hun professor te diskwalificeren. Zie: Wagner, Gerald, "Eisberg in der Wohlfühlzone", in: *Frankfurter Allgemeine*, 27 Juli 2016; Agar, Volkan, "Diskriminerende Forschung", in: *taz.de*, 8 juli 2016; Brussen, Bert, "Teruglees-bonusquote: socioloog Ruud Koopmans legt het probleem met islam uit", in: *ThePostonline*, 1 augustus 2016; Jonker, Saskia, en Kooiman, Joris, "Politieke correctheid verstikt het Duitse debat", Interview met Ruud Koopmans, in: *Financieel Dagblad*, 13 augustus 2016.
- 711 Rooy, Sam van, "Westerse zelfhaat + geïmporteerde islamhaat = islamisering", in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, De Blauwe Tijger, Groningen 2016.
- 712 Van Rooy, Ibid.
- 713 Hans Jansen, *Islam voor varkens* (2008) het hoofdstuk: "Koran vs. Bijbel" pp. 75-88. En: Rooy, Wim van, *Waarover men niet spreekt*, Uitgeverij De Blauwe Tijger, Groningen 2015.
- 714 Bague, Rémi, *Du Dieu des chrétiens et d'un ou deux autres*, Éditions Flammarion, Paris 2008.
- 715 U bent misschien van mening dat ik dit al eens heb gezegd. Ik herhaal mijzelf. Ik zal niet het grapje van Gerard Reve herhalen: "Wie moet ik anders herhalen?". Nee, het is een heel wijd verbreid standpunt dat pragmatisch liegen helemaal geen probleem is als het om dit onderwerp gaat. Zie voor een indrukwekkende weerlegging van het pragmatisch liegen: Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.
- 716 Buve, Jeroen, *Plato in het Vaticaan: Pleidooi voor gezond verstand in wetenschap, kerk en democratie*, Onder auspiciën van het Rudolf von Laun Instituut voor Toegepaste Metafysica, Deventer Universitaire Pers, Deventer 2012, p. 156.
- 717 Cliteur, Paul, "Cultural Counter-Terrorism", in: Gelijn Molier, Afshin Ellian, and David Suurland, eds., *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 457-490.
- 718 In Lewis, C.S., *Mere Christianity*, A revised and amplified edition, with a new introduction, Harper, SanFrancisco, 2001 (1952).
- 719 Trump, Donald, Speech at Youngstown State University, 27 augustus 2016, in: https://www.youtube.com/watch?v=M_tifPMzerA
- 720 "Interne E-Mails: Islamkritik soll Schwerpunkt im neunten AfD-Programm werden", in: Spiegelonline, 11.03.2016.
- 721 Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New edition with added prefaces, A Harvest Book, Harcourt, Inc. Orlando, London 1976 (1951), p. 11 ff.
- 722 In Schwarzer, Alice, *Der Schock – die Silvesternacht von Köln*. Mit beiträgen von Kamel Daoud, Necla Kelek, Bassam Tibi u.a., Kiepenheuer & Witsch Köln 2016, p. 21.

- 723 Buve, Jeroen, *ibid.*
- 724 Aangehaald in: Buve, *Ibid.*, p. 140.
- 725 Zie daarover: Pinto, David, *De piramide van Pinto: tegen de policor dictatuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016.
- 726 De wortels van die opvatting gaan ver terug, al naar de tijd dat de *Universele Verklaring* tot stand kwam. Zie: “Statement on Human Rights”, in: *American Anthropologist*, 49 (1947), pp. 539-43.
- 727 Buve, *Ibid.*, p. 132.
- 728 Pinto, David, *De piramide van Pinto: tegen de policor dictatuur*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2016.
- 729 In de wandel vaak genoemd “haatzaaien”, een wat vage “agrarische metafoor”, die ondanks de vaagheid zeer populair is.
- 730 Een kritische behandeling van die wet geeft: Bricmont, Jean, *La République des censeurs*, L’Herne, Paris 2014.
- 731 Reynié, Dominique, *Les nouveaux populismes*, Édition revue et augmentée, Librairie Arthème Fayard/Pluriel, Paris 2013 (2011); Taguieff, Pierre-André, *L’Illusion populiste: essai sur les démagogies de l’âge démocratique*, Flammarion, Paris 2007 (2002).
- 732 Voor art. 137d Sr. geldt dat naast de criteria vermeld in art. 137c Sr. nog “geslacht” is toegevoegd. Zie wat hierover gezegd is in hoofdstuk 2.
- 733 “The Daily Show zet Geert Wilders flink voor schut”, in: *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2015.
- 734 Cliteur, Paul, “Over Geert Wilders in The Daily Show”, in: *The PostOnline*, 14 mei 2016.

